

Ostravská univerzita Ostrava
Filozofická fakulta

Universitas Ostraviensis Ostrava
Facultas Philosophica

PARÉMIE NÁRODŮ SLOVANSKÝCH VI

**Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané
v Ostravě ve dnech 9.–10. října 2012**

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS
Facultas Philosophica

Ostrava 2012

**PARÉMIE NÁRODŮ SLOVANSKÝCH VI
SBORNÍK PŘÍSPĚVKŮ Z MEZINÁRODNÍ KONFERENCE KONANÉ V OSTRAVĚ
VE DNECH 9.–10. ŘÍJNA 2012**

Editor: PhDr. Ljuba Mrověcová, Ph.D.

Recenzenti: Prof. dr hab. Mieczyslaw Balowski
(Univerzita Adama Mickiewicze, Poznań, Polsko)
dr hab. Andrzej Charciarek
(Slezská univerzita, Katowice, Polsko)

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Parémie národů slovanských (6. : 2012 : Ostrava, Česko)

Parémie národů slovanských VI : sborník příspěvků z
mezinárodní konference konané v Ostravě ve dnech 9.–10. října
2012 / [editor Ljuba Mrověcová]. -- Vyd. 1. -- Ostrava : Ostravská
univerzita Ostrava, Filozofická fakulta, 2012. -- 288 s.

Část. anglický, polský a ruský text

ISBN 978-80-7464-127-5

811.16 * 81'373.7 * 398.9

- slovanské jazyky
- frazeologie
- přísloví a rčení
- sborníky konferencí

811.16 - Slovanské jazyky [11]

© Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2012

ISBN 978-80-7464-127-5

Summary

SUMMARY	3
OBSAH	6
THE PROBLEM OF DEFINITION AND TERMINOLOGICAL CLASSIFICATION OF PAREMIOLOGICAL PHRASES IN THE LANGUAGE НАСИБА ГУСЕЙНАЛИ АББАСОВА	9
PROPER NAMES IN POLISH FOLK PROVERBS BEATA AFELTOWICZ	14
PECULIARITIES OF A CONCEPTUALIZATION OF THE WORK IN A NAIVE PICTURE OF THE WORLD OF RUSSIANS AND BELARUSIANS, REFLECTED IN THE PAREMIOLOGY ТАТЬЯНА БАЛУШ, АНЖЕЛА ЧУХАНОВА	24
DURING KING SAS'S TIME EAT, DRINK AND LOOSEN THE BELT! A LINGUISTIC IMAGE OF THE SAXON TIMES CUSTOMS PRESERVED IN PHRASEOLOGICS IN THE DESCRIPTION OF CUSTOMS BY JEDRZEJ KITOWICZ RENATA BIZIOR	29
HOW DO WE SPEAK OF IDLENESS? – BASED ON POLISH PROVERBS AND IDIOMS RENATA DŹWIGOŁ	39
UKRAINIAN FOLKLORE AND ITS EDUCATIONAL POTENTIAL МАРИЯ ФЛЯК	59
PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE STRUCTURE OF THE FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD OF EFFICIENCY ЮЛІЯ ГОЛОЦУКОВА	64
POLES AND POLAND IN POLISH PROVERBS KRYSTYNA JARZAŃBEK	70
LEXICAL FEATURES OF POETIC VYSOTSKY'S TEXTS ТАТЬЯНА СЕРГЕЕВНА КОЧЕТОВА	79
HOSPITALITY IN POLISH PROVERBS URSZULA KOLBEROVÁ	83
PAROIMIAS AS AN UPDATED EXPRESSIVE MEANS IN UKRAINIAN LITERARY TEXT (IN THE HISTORICAL POEM NOVEL "MARUS'A CHURAJ" BY LINA KOSTENKO) РАЇСА КОЗАК	89
BIBLE-RELATED PAROEMIAS IN POLISH – CURRENT PROBLEMS AND SUGGESTIONS FOR FUTURE RESEARCH (PROLEGOMENA) STANISŁAW KOZIARA	95

THE STRUCTURAL TRANSFORMATIONS OF PAREMII IN THE NEWSPAPERS HEADLINES	
ІННА ЛАКОМСЬКА	105
TRANSFORMATION VECTORS PROVERBS IN MODERN RUSSIAN LANGUAGE	
СЕРГЕЙ ЛИХАЧЕВ, ТАТЬЯНА ЛИХАЧЕВА	111
FAMILY PAREMIOLOGY – LINGUISTIC IMAGE OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN A WIFE AND A HUSBAND	
JUSTYNA MAŁEK	116
“THE KOLBERG OF SILESIA”. JÓZEF ONDRUSZ – PAREMOGRAPHER (OUTLINE OF ACTIVITY)	
JADWIGA MIĘKINA-PINDUR	128
THE NOTION <i>KŁOPOT</i> (TROUBLE) IN THE PHRASEOLOGY OF POLISH LANGUAGE	
BARBARA MITRENGA	137
CRAFTSMANSHIP PHRASEOLOGY IN CONTEMPORARY POLISH PHRASEOGRAPHY	
EWA MŁYNARCZYK	149
RUSSIAN AND CZECH IDIOMS WITH THE KEYWORD DEBT/ДОЛГ AND THEIR DERIVATIVES	
LJUBA MROVĚCOVÁ	163
AUTHORIAL VARIABILITY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE NOVEL ‘THE BORROWED HUSBAND, OR KHOMA, WHICH FAITHLESS AND ARTFUL’ BY YEVEN HUTSALO	
ЛАРИСА НАКОНЕЧНА	173
POOR WITHOUT A CENT, BUT RICH IN PHRASEOLOGY (PHRASES OF SEMANTIC FIELD “POOR MAN” IN RUSSIAN AND POLISH)	
ЕЛЕНА НЕВЗОРОВА-КМЕЧ	181
THE PHENOMENON OF APPELLATIVISATION IN POLISH PHRASEOLOGY AND ITS PRESCRIPTIVE ASSESSMENT	
ALICJA NOWAKOWSKA	189
SUMMER IN WEATHER LORES. THE COMPARISON OF POLISH AND SLOVAK WEATHER LORES	
MARTA PANČÍKOVÁ	199
RUSSIAN ANTI-PROVERBS AS A RESULT OF HUMOROUS CONTAMINATION (STRUCTURE AND SEMANTICS)	
KRYSTYNA RATAJCZYK	206
THE ROLE OF PROVERBS IN LANGUAGE EDUCATION STUDENTS PRIMARY CLASSES	
EDYTA SKOCZYŁAS-KROTLA	218
THE PHRASEOLOGY OF SORROW IN 19TH CENTURY TOMB INSCRIPTIONS IN RAKOWICKI CEMETERY IN KRAKOW	
IWONA STECZKO	224

SEMANTICS OF THE ANGEL IN PROVERBS (POLISH – RUSSIAN CONTRASTIVE APPROACH) EWA STRAŚ	234
PHRASEOLOGY IN THE POLITICAL DISCOURSE AFTER THE YEAR 1989 (SELECTED PROBLEMS) DOROTA SUSKA	241
PHRASEOLOGISMS THE SEMANTICS QUANTITY AS A SPECIAL KIND OF QUANTUM UNITS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF FAIRY TALE СВІТЛАНА ШАБІ	253
THE INTERNET AS A SOURCE OF NEW IDIOMS ЯДВИГА ТАРСА	261
POLISH ‘NEWLY-FORMED PROVERBS’ OR WITTY MODIFICATIONS AND PARAPHRASES OF POPULAR ADAGES DARIUSZ TKACZEWSKI	267
THE CONCEPT OF ‘MONEY’, ‘WEALTH’ AND ‘WORK’ IN GERMAN AND POLISH (ANTI)PROVERBS EMILIA WOJTCZAK	278
INDEX	285

Obsah

SUMMARY	3
ОBSAH	6
ПРОБЛЕМА ДЕФИНИЦИИ И ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ НАСИБА ГУСЕЙНАЛИ АББАСОВА	9
UDZIAŁ NAZW WŁASNYCH W PRZYSŁOWIACH LUDOWYCH BEATA AFELTOWICZ	14
ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕРТУАЛИЗАЦИИ ТРУДА (ПРАЦЫ) В НАИВНОЙ КАРТИНЕ МИРА РУССКИХ И БЕЛОРУСОВ, ОТРАЖЕННОЙ В ПАРЕМИОЛОГИИ ТАТЬЯНА БАЛУШ, АНЖЕЛА ЧУХАНОВА	24
ZA KRÓLA SASA JEDZ, PIJ I POPUSZCZAJ PASA. JĘZYKOWY OBRAZ OBYCZAJOWOŚCI CZASÓW SASKICH UTRWALONY WE FRAZEOLOGIZMACH W OPISIE OBYCZAJÓW JĘDRZEJA KITOWICZA RENATA BIZIOR	29
ЯК МÓВИМИ О ЛЕНИСТВИЕ? – НА ПОДСТАВІЕ ПОЛСКИХ ПРИСЛÓВ І ФРАЗЕОЛОГІЗМÓВ RENATA DŹWIGOŁ	39
УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ТА ЙОГО ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МАРИЯ ФЛЯК	59
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ У СТРУКТУРІ ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ ЮЛЯ ГОЛОЦУКОВА	64
POŁACY I POLSKA W RODZIMYCH PRZYSŁOWIACH KRYSTYNA JARZĄBEK	70
ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ ВЛАДИМИРА ВЫСОЦКОГО ТАТЬЯНА СЕРГЕЕВНА КОЧЕТОВА	79
GOŚCINNOŚĆ W PRZYSŁOWIACH POLSKICH URSZULA KOLBEROVÁ	83
ПАРЕМІЇ З КОМПОНЕНТОМ „ДУША“ ЯК ЗАСІБ АКТУАЛІЗАЦІЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ У ВІРШАХ ЛІНИ КОСТЕНКО «МАРУСЯ ЧУРАЙ») РАЇСА КОЗАК	89
PAREMIE POCHODZENIA BIBLIJNEGO W JEZYKU POLSKIM – STAN, PROBLEMY I PERSPEKTYWY BADAŃ (PROLEGOMENA) STANISŁAW KOZIARA	95

СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРЕМІЙ У ГАЗЕТНИХ ЗАГОЛОВКАХ ІННА ЛАКОМСЬКА	105
ВЕКТОРЫ ТРАНСФОРМАЦИИ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ СЕРГЕЙ ЛИХАЧЕВ, ТАТЬЯНА ЛИХАЧЕВА	111
PAREMIOLOGIA FAMILIJNA – JEZYKOWY OBRAZ RELACJI ZACHODZĄCYCH MIĘDZY ŻONĄ A MEŻEM JUSTYNA MAŁEK	116
„ŚLĄSKI KOLBERG”. JÓZEF ONDRUSZ – PAREMIOGRAF (ZARYS DZIAŁALNOŚCI) JADWIGA MIĘKINA-PINDUR	128
POJĘCIE <i>KŁOPOT</i> WE FRAZEOLOGII JEZYKA POLSKIEGO BARBARA MITRENGA	137
FRAZEOLOGIA RZEMIEŚLNICZA WE WSPÓŁCZESNEJ POLSKIEJ FRAZEOGRAFII EWA MŁYNARCZYK	149
RUSKÉ A ČESKÉ FRAZÉMY S KLÍČOVÝM SLOVEM DLUH/ДОЛГ А JEJICH DERIVÁTY LJUBA MROVĚCOVÁ	163
АВТОРСЬКА ВАРІАТИВНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У РОМАНІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА “ПОЗИЧЕНИЙ ЧОЛОВІК, АБО Ж ХОМА НЕВІРНИЙ І ЛУКАВИЙ” ЛАРИСА НАКОНЕЧНА	173
НИЩИЙ БЕЗ ГРОША, НО С БОГАТОЙ ФРАЗЕОЛОГИЕЙ (ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «БЕДНЫЙ» В РУССКОМ ЯЗЫКЕ И ПОЛЬСКОМ ЯЗЫКЕ) ЕЛЕНА НЕВЗОРОВА-КМЕЧ	181
ZJAWISKO APELATYWIZACJI W POLSKIEJ FRAZEOLOGII I JEGO OCENA NORMATYWNA ALICJA NOWAKOWSKA	189
LETO V POĽSKÝCH A SLOVENSKÝCH PRANOSTIKÁCH MARTA PANČÍKOVÁ	199
РУССКИЕ АНТИПОСЛОВИЦЫ КАК РЕЗУЛЬТАТ ШУТОЧНОЙ КОНТАМИНАЦИИ (СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА) KRYSTYNA RATAJCZYK	206
ROLA PRZYSŁÓW W EDUKACJI JEZYKOWEJ UCZNIÓW KLAS POCZĄTKOWYCH EDYTA SKOCZYLAS-KROTLA	218
FRAZEOLOGIA ŻALU W XIX-WIECZNYCH INSKRYPCJACH NAGROBNYCH Z CMENTARZA RAKOWICKIEGO W KRAKOWIE IWONA STECZKO	224

СЕМАНТИКА АНГЕЛА В ПОЛЬСКО-РУССКОМ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОМ СОПОСТАВЛЕНИИ	
EWA STRAŚ	234
FRAZEOLOGIA W DISKURSIE POLITYCZNYM PO 1989 ROKU (WYBRANE ZAGADNIENIA)	
DOROTA SUSKA	241
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З СЕМАНТИКОЮ КІЛЬКОСТІ ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИД КВАНТИТАТИВНИХ ОДИНИЦЬ У МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКИ	
СВІТЛАНА ШАБІ	253
ИНТЕРНЕТ КАК ИСТОЧНИК ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ НЕОЛОГИЗМОВ	
ЯДВИГА ТАРСА	261
„NOWOPRZYSŁOWIA” POLSKIE CZYLI DOWCIPNE MODYFIKACJE I PARAFRAZY POPULARNYCH PORZEKADEŁ	
DARIUSZ TKACZEWSKI	267
PIENIĄDZE, BOGAĆSTWO I PRACA W (ANTY)PRZYSŁOWIACH POLSKICH I NIEMIECKICH	
EMILIA WOJTCZAK	278
REJSTRÍK	285

Проблема дефиниции и терминологической классификации паремиологических единиц

Насиба Гусейнали Аббасова

The Problem of definition and terminological classification of paremiological phrases in the language

***Abstract:** In modern philology science the problem of definition phrasological expressions (paremias, aphorisms, axioms, spiritual tales, popular expressions, and so on) creates serious confusion and as a result, specialists of paremiology face with scientifically groundless interpretations about them.*

At the same time paremiological units in thesaurus one can meet their no adequate terminological reflections and all this produces an impression on the violation of definitive paradigm of paremias uniformly expression of paremias in fundamental Linguistic and Literary encyclopedic causes perplexity in paremiologists of Azerbaijan.

***Key words:** Paremias, aphorisms, axioms, spiritual tales, popular expressions, adequate terminological reflections.*

***Contact:** Азербайджанская Республика, г. Баку, Азербайджанский Университет Языков, Кафедра Литератур Зарубежных Стран, ул. Рашида Бейбутова 60; г. Баку, проспект Гянджа 15, кв.802, индекс 1129; nesibe_baci@hotmail.com*

Лингвистическая разновидность комплексно-конститутивной характеристики паремиологических выражений привела к нарушению терминологического отражения названной темы. Например, в фольклоре – это пословицы, поговорки, народные наставления; в письменной литературе – афоризмы, мудрые изречения, меткие выражения, крылатые слова, паремии, аксиомы, дидактические фразы, назидательные выражения; в языкознании – это лексико-фразеологические сочетания, фразеологизированные единицы предложеческого типа, универсально-аналитические конструкции языка, фразео-паремиологические языковые единицы, афористические выражения, паремиологические единицы. Как видно, одни и те же языковые явления в параллельных отраслях филологической науки (литература и язык) названы разными, иногда исключаящими друг друга терминами. В литературной и лингвистической дифференциации, а также в терминологическом представлении паремиологических выражений нередко встречаются соответствующие недоработки. Во время научных исследований по лексикологии, афористике, фразеологии, паремиологии, стилистике и текстологии наблюдается аналогичное положение. Такое обстоятельство делает весьма необходимым более конкретное системно-типологическое изучение данного вопроса. Несмотря на некоторую схожесть в объектах и предметах этих отраслей филологии, с сожалением приходится отметить, что встречаемые недостатки приобретают систематический характер, и проникая в такие основополагающие источники как энциклопедические словари и библиографии научно-исследовательских работ, в монографии, тем самым, вызывают определённые недоразумения. Как известно, область изучения паремиологических единиц, находящихся на априорной плоскости соприкосновения литературоведения и общего языкознания, имеет свой специфический метод исследования.

Лингво-этимологические, лексико-семантические, грамматико-структурные особенности, а также и литературно-жанровое, и стилистическое качество паремиологических единиц создают условия для конкретно обоснованного, терминологического обозначения, и соответственно, приводят к адекватному научному выводу по данному вопросу. Наблюдая художественную сущность этих единиц, изучаемых, прежде всего на уровне фразеологии, можно сделать вывод, о том что эти выражения:

- 1) заключают в себе метафорически-фразеологические признаки обобщения;
- 2) являются философско-логически заключением – представлением действительности;
- 3) обладают лаконическими, жанрово – стилистическими возможностями эпического мышления;
- 4) оцениваются в современных исследованиях как «малое художественное произведение».

Литературно-теоретический анализ этих художественных произведений малого объема, охватывающих и обобщающих морально-нравственными критериями все стороны жизни, еще раз подтверждает такую мысль, что в первую очередь встречающиеся многочисленные названия паремиологических единиц необходимо подвести под один определенный термин.

Иными словами, было бы целесообразным систематизировать и нормативизировать такие литературоведческие критерии этих «малых произведений» как содержание, форма, тема и жанр. Так как, в азербайджанском литературоведении до сих пор существует неточность относительно таких понятий, как пословицы и поговорки: пословицы и афоризмы, поговорки и изречения (Литературоведческий энциклопедический словарь 1998: 19) такие выражения, как «Сокровище ума – умное слово» – “Ağılın xəzinəsi – ağıllı sözdür!” (афоризм), или «Ум на базаре не продается, чтобы безумный мог бы купить» – “Ağıl bazarda satılmır ki, ağılsız da gedib ala” (поговорка) представляются как пословицы, или же такая азербайджанская пословица, как «Не переходи через мост бесчестного, пусть унесёт тебя поток (“Keçmə namərd körpüsündən, qou aparırsın sel səni”)» представляется как афоризм. В самом деле, если рассмотреть дефинитивный перечень «малых произведений» в литературоведении, можно наблюдать следующую наглядную нестыковку: 1) пословицы (народная мудрость); 2) поговорки; 3) афоризмы (Гиппократ); 4) крылатые слова (Гомер); 5) мудрые изречения; 6) паремии; 7) мудрые слова; 8) аксиоматические фразы; 9) дидактические мысли; 10) наставления; 11) назидательные слова (выражения); 12) поучительные слова; 13) мудрые мысли (высказывания великих людей) и другие. Если проследить универсальный характер данной классификации (теоретическая обобщенность и терминологическое развитие) не только в азербайджанской филологии, но и в русской и западной филологической науке, нетрудно будет представить себе с какой сложной проблемой мы сталкиваемся. Если к этим фразам, ограниченными рамками примитивного деления (например, пословицы и поговорки представляются как фольклорный материал, а другие как образцы письменной литературы), прибавить и некоторые термины, употребляемые в античном и современном литературоведении, то тогда этот перечень можно продлить до бесконечности. Как известно, в мировом литературоведении (греческом, немецком, французском и др.) употребляются в различных научных целях такие термины, как *сентенции*, *хриси*, *гномы*, *апофегмы*, *паремии*, *максимы* и *прочие*. Интересно, и то, что при попытке приобретения подобных сведений об этих синкретических литературных образцах, отличающихся по тематическим, жанровым, формальным, описательным, метафорическим и другим параметрам, мы встречаемся с такой же неопределённостью (повторы, противоречия, и несоответствия) (Вахек 1964). Основными определяющими признаками этих единиц является применение и, тем самым подтверждение их в литературоведении как разновидности афоризмов и охватывание ими таких свойств,

как мудрость, назидательность и морально-философская обобщенность. Следует отметить, что также необходимо систематизировать древнетюркскую и старовосточную терминологию, обозначающие паремиологические единицы (сов, сав, бой, сёз, келам, и т. д.) которые встречаются в таких серьезных источниках нашей древней культуры, как Орхоно-Енисейские письменные памятники (VII–VIII), «Книга Деде Коргута» (VII–IX вв.), «Дивани-Люгетит-Тюрк» – «Словарь тюркских языков» (М. Кашгарлы, XI в.). Если учесть, что основные термины, обозначающие эти языковые явления, взятые (напр. афоризмы, поговорки) или переведенные (напр. «крылатые слова» Гомера) из древнегреческого языка перешли во все другие языки мира и, в том числе, в наш язык, то тогда, было бы целесообразным в первую очередь начать исследование данного вопроса в этом же первоисточнике. Как уже было сказано, в античной литературе подобные понятия представляются разными терминами: 1. Сентенции – короткое художественное заключение; 2. Хрии – антично-риторические фразы, выражающие остроумие и наставление; 3. Гномы – поэтические философско-назидательные отрывки (отсюда же возник термин «гномикал», употребляемый в западной лингвистике); 4. Апофегмы – фразы по целесообразности используемые в конкретных ситуациях; 5. Максимы – краткое изречение, отражающие морально-духовные или высоконравственные принципы; 6. Паремии – древнегреческое название пословиц и поговорок; 7. Афоризмы – категорично-оценивающие или обобщающие выражения; 8. Идиома-аксиомы – мудрые, лаконичные мысли и т. д.

Как видно, факты исследований и представлений паремиологических единиц в виде афоризмов (или афористические жанры) как в европейской, русской, так и в азербайджанской филологиях производят впечатление неадекватного терминологического перевода. Поэтому, всё это «мудрое разнообразие» нуждается в конкретизированной научно-теоретической интерпретации, а более точно, в обоснованной литературно-типологической классификации.

На наш взгляд, таких жанров устного народно-поэтического творчества, как нечто статичные, необновляющиеся и неразвивающиеся образцы. Если народ живёт, то это значит что данный народ продолжает творить и развивать свой фольклорный язык, который тем самым живёт и обогащается, создаёт новые пословицы и поговорки. И весь этот словенский фонд пополняется за счёт афоризмов, которые отшлифовываясь и усовершенствываясь, по истечении времени «теряют» своих авторов. Впервые термин «афоризм» был употреблён древнегреческим философом Гиппократом (V–IV вв. до н. э.). Тогда этот термин обозначал «бесформенные» – то есть, неимеющие определённой стихотворной формы, нерифмованные мысли этико-философского содержания. Гиппократ назвал свой сборник «афоризмами», которые выражали медико-диагностические и терапевтические наставления. (Кстати говоря, это произведение начинается известными изречением: «Жизнь коротка, а искусство – вечно!») Современные афоризмы имеющих не только филологический, смысл, но и обрели во многих различных хрестоматиях сравнительное новое современное значение. Думается, что термин афоризм в Азербайджанскую филологию вошел преимущественно посредством Русской филологии. А в Русской филологии этот термин исторически появился как название определенного литературного жанра, и развивался, проходя сквозь призму разных литературных течений и школ (см: алогизм, реализм и пр.) (Вахек 1964) Приобретая разнообразные художественно-стилистические качества, таких как поучение, наставление, нравоучение, остроумие, назидание, изречение, крылатые слова и т. д., афоризмы становились «готовыми изречениями» – мыслями (Ф. Соссюр).

Следует отметить, что азербайджанские разновидности этого термина выше были предъявлены в аналогичном списке (см. выше). После краткого представления литературно-теоретической классификации паремиологических единиц, то есть афоризмов

и многочисленных его разновидностей, хотелось бы обратить внимание на лингво-терминологическую интерпретацию данной проблемы. Лингвистическая дифференциация рассматриваемых паремиологических единиц сопровождается также специфическими сложными критериями. Прежде всего, эти языковые единицы по своим семантико-фразеологическим особенностям относятся к лексическому уровню языка, и только за тем, по своей синтаксической модели реализуются на грамматическом уровне языка как предикативные сочетания (предложения обобщенно-личные). В результате возникает универсально-терминологическая квалификация выше названных единиц, которые выражают следующую лингво-концептуальную нормативность: 1. Лексико-фразеологические сочетания; 2. Устойчивые словосочетания; 3. Фразе-паремиологические единицы; 4. Готовые изречения (Ф.Соссюр); 5. Афористические выражения; 6. Идиоматические выражения; 7. Паремиологические единицы; 8. Фразеологические единицы предложенческого типа; 9. Фразеологические сочетания предикативного строя; 10. Универсально-аналитические конструкции – УАК; 11. Цитаты и т. д. Эти названные единицы, обладающие канонической (нормативной) синтаксической структурой; семантической «единой мысли»; стилистической модальностью; способами реализации «продуктов» мышления более экспрессивными словами – свойствами, в итоге преданут перед нами в других категориально-грамматических координатах; а именно так утвердительность/отрицательность; эллиптичность, концептуальность/контекстуальность и т. д. Самая важная их особенность, которая вызывает у всех филологов наибольший интерес, – это факт абстракции, то есть, фразеологизация целого предложения, тесно связанная с номинативной концептуальностью. Именно к этим выше названным критериям, отличающих паремиологические единицы от канонических (нормативных), можно причислить такие свойства, как наличие метафоричности, которое полностью характеризует особое отношение их к реальности. Подобные фразы, одновременно являясь семиотическими знаками предикативно – имплицитного содержания, постепенно превратились в «готовые изречение» – то есть в слова номинативно-сигнификативного назначения. Например: номинативная функция приводимой нами паремии сможет подтвердить наше мнение: обычная правда // абсолютная правда – Каждый человек хочет быть счастливым (каноническое предложение) // По-настоящему счастлив тот, кто счастлив в семье (афоризм). Или же относительно категориального отличия, можно привести следующий пример: контекстуальность // концептуальность: Любовь – это высшее чувство. (контекстуальность) // Любовь – это двуединый путь влюбленных к вечности [Ч. Айтматов] (концептуальность). Все выше упомянутые языковедческие термины, обозначающие паремиологические единицы, составляют терминологическую синонимию, а также обладают таким качеством как фразеологическая неразделимость, то есть, ограниченность по парадигмо-синтагматической функции. Как видно из этого краткого обобщения специфических особенностей рассматриваемых единиц, причиной представляемого терминологического разнообразия служит сам факт разнообразия афористических моделей. Для подтверждения нашей мысли обратим внимание на то, как эта сложная дифференциация находит свое отражение в таком серьезном научном источнике как «Лингвистическая энциклопедия» (в II томах, Баку, Мутарджим, 2006–2008 гг.) (ЛЭС 1990) а именно; 1) афористические выражения; 2) гномические (гномикальные) высказывание; 3) пословицы; 4) крылатые слова; 5) афоризмы; 6) микротексты; 7) цитаты и т. д.

С уверенностью можно сказать, что в названном источнике все эти термины довольно однотипно излагаются. В заключение хотелось бы отметить, что в Википедии – в достаточно динамичной энциклопедии Интернета (в электронном мире), изложение афоризмов – паремии охватывает около 48 страниц, повторяющиеся, к сожалению, те же ошибки и неточности, допущенные по отношению к паремиологическим единицам

в филологической литературе в целом. (Вики-словарь) По нашему мнению, рациональное решение этого вопроса может быть достигнуто только совместным международным терминологическим соглашением.

THE PROBLEM OF DEFINITION AND TERMINOLOGICAL CLASSIFICATION OF PAREMIOLOGICAL PHRASES IN THE LANGUAGE

Summary

The Article “The Problem of definition and terminological classification of paremiological phrases in the language” studies the confusion on the abovementioned theme reflected in most serious fundamental scientific sources and in monographs, encyclopedias and dictionaries. The author’s objective is to introduce a definite lucidity to the differentiation of numerous names of paremiological phrases.

Библиография

1. АХМАНОВА, О. С. *Словарь лингвистических терминов*. Москва: 1969.
2. АШУКИН, Н. С., АШУКИНА, М. Г. *Крылатые слова*. Москва: 1988.
3. ВАХЕК, Й. *Лингвистический словарь пражской школы*. Москва: 1964. 576 с. ISBN 978-5-397.
4. *Вики-словарь – Википедия-Интернет Энциклопедия* [онлайн]. Доступно с URL: <http://www.wikionary.org/wiki>.
5. ГАМИДОВ, И. Г., НОВРУЗОВ, Р. М. *Аксиоматика*. Баку: 1999 .
6. ГАМИДОВ, И. *Философия грамматики афоризмов и пословиц*. Баку: издательство «Сабах» 2011, 272 с.
7. ГУСЕЙНОВ, Ф. Г. *Русская фразеология*. Баку: издательство АГУ 1977, 260 с.
8. *Лингвистическая энциклопедия*, (под редакцией Ф. Вейсалли) в 2-х томах. Баку: АУЯ, издательство «Мутарджим» 2006–2008.
9. *Литературный энциклопедический словарь*. Москва: из-во. «Советская Энциклопедия» 1987, 752 с.
10. *Литературоведческий энциклопедический словарь*. Баку: издательство «Азербайджан» 1998.
11. *ЛЭС (Лингвистический энциклопедический словарь)* – под редакцией В. Н. Ярцевой. Москва: Сов. энциклопедия 1990, 1460 с.
12. МАРУЗО, Ж. *Словарь лингвистических терминов*. Москва: 1960.
13. МУСАЕВ, О. *Азербайджанско-английский словарь*. Баку: 1997, 800 с.
14. *Паремнологический сборник*. (Пермяков Г. Л. и др.) Москва: 1998, 748 с. ISBN 98-3-241.
15. *Литературная Энциклопедия. Онлайн Энциклопедия* [онлайн]. Доступно с URL: www.sinosidal.com.
16. *Словарь литературоведческих терминов*. Редакторы – составители Л. И. ТИМОФЕЕВ и С. В. ТУРАЕВ. Москва: Просвещение 1974.
17. *Словарь паремии*. Б. ТАИРБЕКОВ и др. Баку: 1978, 329 с.
18. *Русско-азербайджанский словарь*. В 4-х томах. Баку: издательство «Шерг-Герб» 2006.
19. ТАИРБЕКОВ, Б. Г. *Краткий русско-азербайджанский словарь паремии*. Баку: 1983, 280 с.
20. БОРЕВ, Ю. Б. *Эстетика – Теория литературы*. Москва: из-во «Астрель» 2003, 361 с.
21. *Энциклопедический словарь терминов*. Москва: ООО «Астрель» 2010. www.utoronto.com/ts/07

Udział nazw własnych w przysłowiaach ludowych

Beata Afeltowicz

Proper names in Polish folk proverbs

Abstract: *The study is based on collection of nearly 200 proverbs related to the each month of the year. They are specific texts that describe the weather conditions referenced with agricultural labour, farm, farming, and therefore with the life and work of farmers. In the analyzed set of proverbs, names illustrate the rich customs of Polish countryside. They also establish that in the former days in Poland calendars (initially Julian, and then from 1582 Gregorian) were not known, because each day of the year were marked by the names of saints whose liturgical memorial felled at that day.*

Key words: *Linguistics, onomastics, folk proverbs.*

Contact: *Dr. Beata Afeltowicz, Institute of Polish Language and Culture Studies, Faculty of Languages, University of Szczecin, al. Piastów 40 b, 71 – 065 Szczecin, Poland;
E-mail: beata.afeltowicz@wp.pl*

Beata Afeltowicz, Doctor of Humanities in the field of linguistics, an assistant professor in the Department of Contemporary Polish Language. Works at the University of Szczecin. Research interests: onomastics.

Przysłowie – za Marią Borejszo – można zdefiniować jako „krótkie zdanie (proste lub złożone) czy też kilka zdań utrwalonych w tradycji ustnej w stałej, niezmiennej postaci. Zdanie to wyraża jakąś myśl ogólną, sentencję, wskazówkę, przestrożę. Forma przysłowia może być prozatorska lub wierszowana” (Borejszo 1996: 121). Przysłowia są często używane, ponieważ są obrazowe, nierzadko zabawne i łatwe do zapamiętania dzięki rymom. „Są przyswajane – tak jak cała kultura i język – przez kolejne pokolenia. Przejmowana jest zarówno ich forma, jak i treść. Poznając nowe przysłowia zatem, zaznajamiamy się z zawartym w języku obrazem świata i – na ogół całkiem nieświadomie – przyjmujemy go. Bo język pełni w naszym życiu szczególną funkcję – jest interpretatorem rzeczywistości” – pisze Katarzyna Mosiołek-Kłosińska (Mosiołek-Kłosińska 2003: 5), która definiuje paremion jako „jednostkę tekstu, twór literacko-językowy mający postać zdania (często rymowanego), charakteryzujący się stałością formy oraz „dwustopniowością” znaczenia”, tzn. jego metaforycznością (Mosiołek-Kłosińska 2003: 20).

Andrzej Maria Lewicki i Anna Pajdzińska dodają, że „przysłowie pełni najczęściej funkcję dydaktyczną, czasem prognostyczną (przysłowia meteorologiczne), sens jego podlega weryfikacji logicznej. Warunki użycia przysłowia są określone pragmatycznie – przez sytuacje, do których się może odnosić, nie zaś gramatycznie – przez wyrazy czy zdania bezpośrednio z nim sąsiadujące” (Lewicki, Pajdzińska 2001: 324).

Julian Krzyżanowski podkreśla „pouczający, dydaktyczny, praktyczny i w rezultacie społeczny sens i społeczną funkcję przysłowia” (*Słownik folkloru polskiego* 1965: 338), szczególnie w odniesieniu do grupy przysłów kalendarzowych, które „mają albo charakter prognoz meteorologicznych, albo wskazówek, jakie roboty kiedy zaczynać należy” (ibidem). W tego typu zbiorze paremiologicznym „znaleźć można mnóstwo uwag o miesiącach i dniach,

przy czym dni te oznaczone są nie liczbami w ramach danych miesięcy, lecz imionami świętych patronów” (ibidem). J. Krzyżanowski stwierdza, że opisywany zabieg informuje o czasie powstania przysłów oraz o tradycji oznaczania dat wywodzącej się ze średniowiecznego kalendarza kościelnego, któremu obecny system liczbowy był nieznan. Przysłowia kalendarzowe zatem ilustrują fakt, że w dawnej Polsce kalendarze (początkowo juliański, a następnie od 1582 roku gregoriański) nie były znane i stosowane. Redaktor *Nowej księgi przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich* dodaje, że przysłowia kalendarzowe „zazwyczaj mają charakter prognoz, zawierających przebieg zjawisk atmosferycznych, wskazówek praktycznych, ważnych dla rolników, hodowców, myśliwych, podróżnych. (...) przysłowia te u nas zachowały znamieny ślad swego pochodzenia średniowiecznego, gdy dni oznaczano nie liczbami i nazwami miesięcy, lecz wedle kalendarza kościelnego (...)” (Krzyżanowski 1969: IX).

Historyk i badacz polskiej obrzędowości Leonard J. Pełka kalendarzowe przysłowia ludowe uznaje za element folkloru słownego oraz definiuje je jako: „alegoryczne ujęcie produkcyjnego i ludycznego stosunku społeczności wiejskiej do cyklu dorocznych przeobrażeń zachodzących w świecie przyrody i rzutujących na warunki życia społecznego ludu” (Pełka 1980: 154). Dodaje także, że przysłowia kalendarzowe stanowią „wyraz sprzężenia pracy ludu polskiego z symboliką wierzeniową kalendarza rzymskokatolickiego (kult świętych – patronów poszczególnych dni roku)” (Pełka 1980: 155). W wyniku tego procesu został ukształtowany kalendarz ludowy, który jest amalgamatem treści ludycznych, magiczno-religijnych oraz związanych z pracą na roli.

Warstwę słowną przysłów tworzą elementy płaszczyzny apelatywnej języka oraz płaszczyzny proprialnej. Wartościowy przegląd literatury na temat udziału i funkcji nazw własnych w przysłowia (i ogólnie frazeologizmach) przedstawiła Alicja Nowakowska w artykule *Frazeologia a onomastyka czyli frazeologia nazwoznawcza i onomastyka frazeologiczna* (Nowakowska 2010: 97–106). Autorka ustaliła, że polskimi badaczami systemu onimicznego w przysłowia zajmowali się dotychczas: Małgorzata Jaracz (Jaracz 2003: 113–123), Kazimierz Długosz (Długosz 2003: 253–259), Jerzy Treder (Treder 1999: 213–222), a także Alicja Nowakowska i Lucyna Tomczak (Nowakowska, Tomczak 2003: 457–466).

Celem opracowania jest analiza warstwy onimicznej polskich przysłów ludowych, wyodrębnienie poszczególnych kategorii onimicznych, ustalenie ich struktury wewnętrznej, frekwencji oraz funkcji. Analizy przysłów dokonano na materiale badawczym, na który złożyło się 289 polskich przysłów kalendarzowych, czyli przysłów związanych z porami roku, opisujących warunki pogodowe, które możemy uznać za prognozyki pogodowe oraz prognozyki rolnicze, odnoszące zjawiska atmosferyczne bezpośrednio do pracy na roli, gospodarstwa, hodowli, a zatem do życia i pracy rolnika. W 199 z nich (około 70%) wystąpiła nazwa własna lub apelatyw pochodny od nomen proprium. Źródłem paremiów była publikacja Marii Przybysz-Piwko *Zbiór przysłów i zagadek dla dzieci* wydana w 1995 roku¹.

W celu przeprowadzenia analizy onimicznej polskich paremiów wykorzystano – jak już wspomniano – zbiór 289 przysłów. W 199 z nich wystąpiła nazwa własna lub leksem derywowany od nomen proprium. Pozostała część przysłów jest zbudowana wyłącznie z elementów apelatywnej płaszczyzny językowej, np. *Kto na wiosnę pracuje, w zimie wozy ładuje; Kiedy luty – obuj buty; Suchy kwiecień, mokry maj, będzie żyto jako gaj*.

Ogółem na użytek opracowania zgromadzono 133 nazwy własne oraz formy przymiotnikowe, których bazą derywacyjną była nazwa własna. Liczebność poszczególnych elementów analizowanego zbioru przedstawia poniższa tabela:

Lp.	Kategoria onimiczna	Liczba nazw	Udział procentowy
1.	Nazwy postaci świętych:	102:	76,7
	a) kobiet	29	
	b) mężczyzn	73	

2.	Nazwy święt (heortonimy)	19	14,3
3.	Przymiotniki derywowane od nazw własnych	7	5,3
4.	Nazwy Boga	3	2,2
5.	Nazwy postaci biblijnych	2	1,5
	RAZEM:	133	100

Poszczególne nazwy własne mogły wystąpić w tekście przysłowia indywidualnie (np. *Gdy Makary pogodny, cały styczeń chłodny* – 2 I, *Święta Agnieszka wypuszcza skowronka z mieszka* – 21 I) lub też w obrębie jednego przysłowia mogło ich wystąpić więcej (np. *Pankracy, Serwacy, Bonifacy – żli na ogrody chłopacy* – 12, 13, 14 V; *Od Cypriana aż do Jana* (24 III), *gdy pogoda zakichana, to od Jana do Jerzego* (23 IV) *ciągle jeszcze nic nowego, a gdy Jerzy się roześmieje, to za kilka dni znów leje* (11 III). Stąd też w poddanej analizie onomastycznej próbie egzemplifikacyjnej odnotowano 249 użyć nazw własnych. Wystąpienia poszczególnych kategorii onimicznych obrazuje poniższa tabela:

Lp.	Kategoria onimiczna	Liczba użyć	Udział procentowy
1.	Nazwy postaci świętych: a) kobiet b) mężczyzn	185: 51 134	74,3
2.	Nazwy święt (heortonimy)	46	18,5
3.	Przymiotniki derywowane od nazw własnych	7	2,8
4.	Nazwy Boga	5	2,0
5.	Nazwy postaci biblijnych	6	2,4
	RAZEM:	249	100

Badania Małgorzaty Jaracz dowodzą, że „warstwa proprialna proverbów z NKP [Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich pod red. J. Krzyżanowskiego, t. 1–4, Warszawa 1969–1978 – B. A.] zdominowana jest przez kategorię imion i nazw miejscowych. Stosunkowo dużą frekwencją cieszą się też etnonimy. Pozostałe kategorie nazw, jak zoonimy, chrematonimy, ideonimy są nieliczne” (Jaracz 2003: 116). W badanym zbiorze paremiologicznym powyższe proporcje uległy zmianom.

Maria Borejszo stwierdza, że „w przysłowia ludowych odnajdujemy przede wszystkim wiele prognoz meteorologicznych oraz rad, dotyczących czasu rozpoczynania i kończenia prac gospodarskich. Zalecenia te z reguły związane są z imionami kościelnych patronów, czyli popularnych świętych, nie zaś z obowiązującym kalendarzem państwowym, numerującym kolejne dni i miesiące roku według ustalonego zwyczajowo porządku” (Borejszo 1997: 145). Można nawet podjąć próbę ułożenia harmonogramu prac polowych na podstawie przysłów kalendarzowych. W połowie marca i na początku kwietnia rozpoczyna się orka. Mówią o tym przysłowia z 17 III – *Święta Gertruda – zaprzęgaj woły do pługa* oraz z 4 IV – *Święty Izydor wołkami orze, a kto go poprosi – to mu pomoże*. Drugi przykład dowodzi także, że święty Izydor jest patronem oraczy. Od połowy kwietnia (14 IV) zaczyna się siew, co ilustruje przysłowie: *Na świętego Justyna siew się w polu zaczyna*. Po czym 16 IV praca siewców powinna już być ukończona – *Na świętego Urbana wszystka rola zasiana*. Jednakże 23 IV w dzień świętego Wojciecha siano jeszcze proso – *Jak na święty Wojciech rosa, to siej dużo prosa*. Początek czerwca to dobry okres na wysiew jęczmienia (6 VI – *Siej na świętego Norberta, będzie jęczmienia sterta*). W polskim folklorze funkcjonują również przysłowia o funkcji oceniającej, np. *Będzie lichym panem, kto roli nie orze przed świętym Janem* (24 IV). W pierwszych dniach sierpnia zaczynają się żniwa. Świadczy o tym proverbium z 2 VIII: *Na*

święty Gustaw kopy w polu ustaw. Pod koniec tego miesiąca znów zaczyna się orka i siew. Ilustracją tych czynności polowych są przysłowia: *Na Bartłomieja nasienie miej, zawczasu sięj* (24 VIII) oraz *Na świętego Jagustyna orać zboże się zaczyna* (28 VIII). Przysłowie z 1 IX – *Święty Idzi nic już w polu nie widzi* – ukazuje ostateczny koniec żniw. Z kolei od 23 IX zaczynają się wykopki – *W dzień świętej Tekli będziemy ziemniaki piekli*. Rok rolniczy kończył się 11 listopada w dzień św. Marcina.

Dodatkowo przysłowia kalendarzowe wykorzystywane były do ustalania długoterminowych prognoz meteorologicznych, np. *Adam z Ewą pokazują, jaki styczeń i luty po nich następują* (24 XII) lub *Jan Apostoł (27 XII) ośnieżony, święty Józef (19 III) już zielony*.

Najliczniejszą kategorię onimiczną stanowią w polskich przysłowiacz kalendarzowych antroponimy (łącznie 102 nazwy w 185 wystąpieniach), które stanowią około 75% wszystkich zgromadzonych onimów. W obrębie nazw osobowych wystąpiły przede wszystkim imiona: świętych kobiet – 29, świętych mężczyzn – 72 oraz jedno zestawienie antroponimiczne (św. *Stanisław Kostka*).

Imiona świętych kobiet w przysłowiacz ludowych tworzy zbiór 29 onimów. Funkcjonują one z przymiotnikiem *święta* w prepozycji do imienia (np. *Ze świętą Małgorzatą zaczyna się lato* – 10 VI) lub bez tego przymiotnika (np. *Barbara po wodzie – Gody po lodzie* – 4 XII). Na 51 wystąpień imion żeńskich postaci świętych 38 z nich zawierały przymiotnik *święta* (co stanowi 75% użycie imion żeńskich), zaś 13 wystąpień (czyli 25%) było tego członu pozbawionych. Ukazuje to szacunek i respekt w stosunku do postaci patronek noszących dane imię.

W zbiorze imion świętych kobiet 25 z nich wystąpiło w postaci oficjalnej, np. *święta Agnieszka*, *święta Dorota*, *święta Halszka*, *święta Urszula*, *święta Weronika*, np. w przysłowiu *Świętej Halszki dzionek – nuci już skowronek* (2 III). Cztery z nich nie wystąpiły w postaci oficjalnej. Trzy postaci świętych kobiet są wprowadzone do tekstu przysłowia w postaci gwarowej, np. *święta Agnieszka – Jagna: Święta Jagna taje bagna* (21 I), *święta Gertruda – Gertrula: Od Trzech Króli będą mrozy do Gertruli* (17 III), *święta Zofia – Zofija: Święta Zofija kłosy rozwija* (15 V). Natomiast postać świętej Agaty, której wspomnienie liturgiczne przypada 5 lutego, występuje w postaci zarówno oficjalnej (np. w przysłowiu *Sól świętej Agaty broni od ognia chaty*), jak i gwarowej formy *Jagata*, np. *Gdy święta Jagata, bezpieczna tam chata*. W dawnej obyczajowości polskiej – jak pisze Marek Ferenc – „święta Agata chroniła przed ogniem i bólem zębów. W dniu jej święta (5 II) powszechnie święcono wodę, sól i chleb, które miały stać się skuteczną ochroną przed pożarem i panaceum na bolący ząb. (...) Soli św. Agaty używano przy kopaniu nowej studni i czyszczeniu starej” (Ferenc 2005: 175).

W celu nazwania świętej wyzyskiwano także formy nieoficjalne imion, tzn. zdrobnienia i spieszczenia, których odnotowano cztery: *Anka* (św. Anna: *Od świętej Anki chłodne wieczory i ranki* – 26 VII), *Hanka* (św. Hanna: *Od świętej Hanka chłodne wieczory i ranki* – 26 VII), *Lucia* (św. Łucja: *Święto Luci noc króci* – 13 XII) oraz *Małgorzatka* (św. Małgorzata: *Jaka Małgorzatka, takie będzie pół latka*).

Na uwagę zasługuje także technika nominacyjna polegająca na elizji jednego z członów imienia świętej, mianowicie postać św. Marii Magdaleny, patronki ogrodników (wzywanej także w czasie chorób i niepogody), wprowadzona została do tekstu przysłowia w formie *Magdalena: Gdy Magdalena deszczem zaczyna, to zwykle deszcz dłużej trzyma* (22 VII).

Użycie nieoficjalnych imion świętych potwierdza tezę Józefa Mareckiego i Lucyny Rotter, że „święci byli normalnymi, zwykłymi i przeciętnymi ludźmi, często nawet nawróconymi grzesznikami. Wyróżniali się miłością Boga, którego kochali nade wszystko” (Marecki, Rotter 2009: 8). Wprowadzenie form gwarowych i zdrobniałych imion żeńskich do tekstu przysłowia niejako oswaja i przybliża postać świętego zwykłemu człowiekowi. Opisywana technika nominacyjna dotycząca imion przybiera na sile w odniesieniu do imiennictwa męskich świętych.

W poddanym analizie zbiorze kalendarzowych przysłów ludowych nad imionami świętych kobiet (29) dominują imiona męskich świętych, których łącznie wystąpiło 72 oraz jedno zestawienie antroponimiczne w 134 użyciach. Wykazują one dość znaczne zróżnicowanie formalne i socjologiczne. Spora grupa, bo 64 z nich, to imiona, które pojawiły się w formie oficjalnej, np. (św.) *Franciszek*, (św.) *Jakub*, (św.) *Mikołaj*, (św.) *Nikodem*, (św.) *Paweł*, (św.) *Szczepan*, (św.) *Szymon* – np. w przysłowiu *Na świętego Franciszka przyleci pierwsza pliszka* (29 I). Kolejne trzy imiona męskie w tekście przysłowia wystąpiły wyłącznie w formie gwarowej. Są to: *Ignac* (: *Ignacy*) – *Leje od Jakuba do Ignaca – stracona rolnika praca* (25 VII – 31 VII), *Tymeus* (: *Tymoteusz*) – *Na święty Tymeus kup se capke nie kapelus* (24 I) oraz *Jagustyn* (: *Augustyn*) – *Na świętego Jagustyna orać zboże się zaczyna* (28 VIII). Analizowane przysłowia zawierały również trzy zdrobniałe formy imion męskich: *Bartek*, *Waldek* i *Wicek*. Deminutywna forma imienia świętego – *Waldek* jest jedyną w analizowanym zbiorze 199 przysłów, por. *Gdy na święty Waldek deszcze, mrozy wróć jeszcze* (14 II). Natomiast zdrobnieniom *Bartek* i *Wicek* towarzyszą formy oficjalne – *Bartłomiej* i *Wincenty*, np. *Na święty Wincenty nieraz mrozek cięty* (22 I), *Gdy na Wicka i Pawła słońko podświetuje, dobre latko obiecuje*.

Imiona mężczyzn wyniesionych na ołtarze występują w tekstach przysłów, podobnie jak imiona świętych kobiet, z poprzedzającym je przymiotnikiem *święty* (85 użyc, tj. 63% wszystkich wystąpień imion męskich), np. *Na świętego Kazimierza zima do morza zmierza* (4 III), *Na świętego Tomasza wyrasta w polu pasza* (7 III). Natomiast 49 użyc (tj. 37%) imienia świętego było tego przymiotnika pozbawionych, np. *Na Gerarda gdy sucho, lato będzie z pluchą* (16 X), *W Edwarda jesień twarda* (16 XI). Porównanie wystąpień imion męskich z przymiotnikiem *święty* w prepozycji (63%) z tą samą grupą imion żeńskich (75%) pozwala wysnuć tezę, że mężczy święci byli traktowani z mniejszym namaszczeniem, nieco familiarnie. Byli częściej proszeni o pomoc w codziennej pracy i o wstawiennictwo u postaci boskich. Jest to także dowód ludowej religijności dawnego społeczeństwa polskiego.

Dokładna lektura przysłów ludowych pozwala również dostrzec, że niektóre postaci świętych występują w nich wyłącznie z wymienionym wyżej członem przymiotnikowym. Można wnioskować zatem, że są to szczególnie ważne postaci dla dawnych wyznawców religii chrześcijańskiej, np. święty Franciszek (wspomnienie liturgiczne 4 X, patron zwierząt, a od 1979 roku także patron ekologów i ekologii – *Modliła się myszka do świętego Franciszka*), święty Grzegorz (św. Grzegorz I, zwany Wielkim, w liturgii katolickiej wspominany 12 III, patron Anglii, uczniów, studentów, nauczycieli, także muzyków i piosenkarzy – *Na świętego Grzegorza idzie zima do morza*) czy św. Kazimierz (św. Kazimierz Jagiellończyk, wspominany 4 III, od 1636 roku główny patron Litwy, uważany tam także za opiekuna rzemieślników, także jeden z historycznych patronów Polski oraz orędownik i patron osób poświęcających się służbie publicznej – *Na świętego Kazimierza dzień się z nocą przymierza*). Współcześnie do ważnych, tj. głównych patronów katolickich w Polsce należą św. Wojciech i św. Stanisław, drugorzędnym patronem Polski jest św. Stanisław Kostka (także patron ministrantów oraz polskich dzieci i młodzieży), którego obecność w tekstach przysłów² również zauważamy: *Na Stanisława Kostkę* (13 XI) *ujrzyz śniegu drobnostkę, a na Ofiarowanie* (8 XII) *przydadzą się i sanie*.

Marek Ferenc, opisując dawne obyczaje, stwierdza: „W staropolskim kalendarzu obrzędowym znaczenie miały również dni św. Wojciecha (23 IV), św. Marka (25 IV), św. Filipa i Jakuba (1 V) oraz św. Stanisława (8 V)” (Ferenc 2005: 179). W analizowanym zbiorze paremiologicznym odnajdujemy przysłowia związane tylko ze św. Wojciechem i ze św. Markiem. Pierwszy z nich w dawnych wierzeniach ludowych występuje jako patron wiosny i wiosennych prac polowych, opiekun rolników, pasterzy, pól i stad. Na dzień św. Wojciecha przypadał też zwyczajowy termin pierwszego wyprowadzenia bydła na pastwiska, o czym może świadczyć przysłowie *Na*

świętego Wojciecha w polu radość, uciecha oraz termin przylotu bocianów³ – *W dzień Wojciecha świętego ptaki przylatują jego*. W dzień św. Marka (opiekuna pól), czyli 25 IV urządzano procesje, podczas których obchodzono pola, sprawdzano kopce graniczne, a gospodarze pokazywali granice pól swoim potomkom (Ferenc 2005: 179). Wybór przysłów dokonany przez Marię Przybysz-Piwko ukazuje przede wszystkim pogodę w dzień św. Marka (*Kiedy Marek przypieka, człek jeszcze na ziąb ponarzeka*) oraz wskazuje trudną sytuację na wsi polskiej w okresie przednowka (*Świętego Marka – ostatek grochu do garnka*).

Na uwagę zasługuje fakt, że w zgromadzonym materiale badawczym 18 postaci świętych jest identyfikowanych fakultatywnie, tj. za pomocą imienia lub za pomocą zestawienia złożonego z przymiotnika *święty* i imienia, np. *św. Wincenty – Wicek* (22 I: *Na święty Wincenty nieraz mrozek cięty – Gdy na Wicka i Pawła słonko podśwituje, dobre latko obiecuję*) lub *św. Dominik – Dominik* (4 VIII: *Na świętego Dominika śpiew ptactwa zanika – Gdy ciepło na Dominika, ciężka zima nas dotyka*).

W przypadku 5 postaci świętych użycia z członem przymiotnikowym dominują nad wystąpieniami bez tego członu. Są to: św. Wojciech, św. Jan, św. Michał, św. Marcin i św. Szczepan. Szczególnie postać św. Szczepana była ważna w życiu dawnej wsi. W jego dniu (26 XII) w kościołach lub przed nimi obrzucano się ziarnami owsa. Zwyczaj ten nazywano żegnaniem owsa. Święcono także owies na siew, życzone sobie urodzaju, obwiązywano drzewa owocowe słomą przyniesioną z domu (znajdowała się tam w czasie Wigilii), co miało zapewnić urodzaj owoców (Ferenc 2005: 174–175)⁴. W analizowanym zbiorze umieszczono jednak wyłącznie przysłowia kalendarzowe typu *Na świętego Szczepana bywa błoto po kolana*.

Do wyjątków należą przysłowia, w których identyfikacja postaci świętego bez członu przymiotnikowego dominuje nad zestawieniami z członem *święty*. Omawiana technika nominacyjna odnosi się do św. Jakuba, św. Wawrzyńca i św. Mikołaja, np. *Na święty Mikołaj radość dokoła – Na Mikołaja wody, na Gody* (24 XII) *lody; Na Mikołaja porzuć wóz, a zaprzęż sanie*.

Niewątpliwie na podstawie imion świętych, które w przysłowiach symbolizują określony dzień roku, możemy uzyskać cenne informacje związane z dawną obyczajowością wiejską, cyklami przyrody, warunkami pogodowymi.

Poddany analizie zbiór paremiologiczny zawierał również 19 heortonimów. W zdecydowanej większości były to nazwy świąt religijnych, czyli „uroczystych dni (lub dłuższego okresu), podczas których oddaje się szczególną cześć Bogu lub bóstwu” (*Obyczaje, języki, ludy świata* 2007: 752). Dominują nazwy świąt obrosłych bogatymi rytuałami, święta stałe, których daty przypadają w tym samym dniu każdego roku oraz święta ruchome, których daty zmieniają się każdego roku, np. *Boże Narodzenie*, zwane też *Godami* oraz *Wielkanoc* (*Zmartwychwstanie, Wielki Piątek, Wielka Niedziela*). Największą frekwencję w grupie nazw świąt i dni świątecznych odnotowały następujące onimy: *Nowy Rok* (9 użyć, np. *Na Nowy Rok przybywa dnia na barani skok; Nowy Rok pogodny, zbiór będzie dorodny*), *Gody* (6 użyć, np. *Na Mikołaja wody, na Gody lody*), *Gromniczna* (święto Matki Boskiej Gromnicznej) (4 użycia, np. *Gdy w Gromniczną z dachów ciecze, zima jeszcze się przewlecze*) oraz *Boże Narodzenie* (3 użycia, np. *Święty Marcin* (11 XI) *po wodzie – Boże Narodzenie po lodzie*)⁵.

Heortonim *Wielkanoc* odnotowano zaledwie dwa razy, ale towarzyszy jej synonimiczna nazwa *Zmartwychwstanie* oraz nazwy innych dni świątecznych tego okresu (*Wielki Piątek* i *Wielka Niedziela*), np. *Kiedy Gody mróz zaczyna, na Wielkanoc chłapanina*.

Przykładami nazw heortonimicznych występujących w polskich przysłowiach ludowych można zilustrować klasyfikację świąt w liturgii katolickiej na trzy grupy:

- a) święta dogmatyczne, np. *Objawienie Pańskie* (*Epifania*), zwane także *świętem Trzech Króli* (6 I – *Gdy w Trzech Króli mrozem trzyma, będzie jeszcze długo zima; Na Trzech*

Króli noc się kuli)⁶; *Zmartwychwstanie Pańskie*, zwane także Wielkanocą (26 XII – *Gdy na Szczepana błoto po kolana, na Zmartwychwstanie wytoczym sanie*),

b) święta maryjne, np. *Narodzenie Najświętszej Maryi Panny* (8 IX – *W Narodzenie Panny Marii pogodnie, będzie tak cztery tygodnie*)⁷; *Zwiastowanie Pańskie*, zwane także *Zwiastowaniem Najświętszej Maryi Pannie* (25 III – *Na Zwiastowanie jaskółki się ukazują, ludziom wiosnę zwiastują; Na Zwiastowanie przybywaj bocianie*),

c) dni wspomnień świętych, np. opisywane w *Dziejach Apostolskich* nawrócenie św. Pawła, nazywanego Apostołem Narodów, którego wspomnienie liturgiczne przypada 25 I (*Na Nawrócenie świętego Pawła połowa zimy przepadła*) czy *święto Siedmiu Braci* (10 VII – *Siedmiu Braci przepowiada, ile tygodni popada*).

Teresa Brzozowska pisze: „Wiara w szczególną opiekę pewnych świętych nad pewnymi zawodami, przyczyniła się do powstania obrzędów, które można by nazwać zawodowymi. Takim będzie uroczystość obchodzona na Śląsku w dniu 4 grudnia – Barbórka, święto górnika. Św. Barbara jest również patronką flisaków i rybaków (...). Św. Mikołaj (6 grudnia) jest patronem pasterzy i chroni trzody przed wilkami” (Brzozowska 1965: 277-278). Stąd w analizowanym zbiorze przysłów znalazło się i takie, które o tym mówi: *Barbara święta o górnikach pamięta* (4 XII)⁸.

Przysłowia to także skarbnica wyrazów, które odeszły do archiwum językowego. W niewielkim zbiorze przysłów wybranych przez Marię Przybysz-Piwko⁹ należą do nich: *Gody* ‘święta Bożego Narodzenia i okres od Bożego Narodzenia do Trzech Króli (6 stycznia)’ USJP I 1039 (np. *W Gody słońko świeci, tak i tydzień zleci*) oraz *Wilia* ‘Wigilia, dzień poprzedzający święto Bożego Narodzenia’ USJP IV 442 (*Jak we Wilie z dachu ciecze, zima się długo przewlecze*).

Zbiór przymiotników pochodnych od nazw własnych tworzy 7 leksemów. Trzy z nich to przymiotniki dzierżawcze z sufiksem *-owy*, powstałe od antroponimu w postaci imienia osoby wyniesionej na ołtarze, są to: św. Andrzej (*Andrzejowy: Śniegi Andrzejowe, zboża nie są zdrowe* – 30 XI), św. Tomasz (*Tomaszowy: Jaka pogoda Tomaszowa, taka będzie i majowa* – 21 XII) i św. Sylwester (*Sylwestrowy: Dzień Sylwestrowy pokaże czas lipcowy* – 31 XII). Podstawą kolejnych dwóch przymiotników były heortonimy: *Gody* (*godowy: Deszcze Godowe – nasionom niezdrowe*), *Nowy Rok* (*noworoczny: Noworoczna pogoda słońcu w lecie sił doda*). Ostatnie dwa przykłady przymiotników powstałych z warstwy własnej języka odnoszą się do postaci Boga chrześcijańskiego. Pierwszy z nich – *boży* – występuje w przysłowiu o charakterze dydaktycznym: *Kto szanuje święta Boże, temu Pan Bóg dopomoże*. Z kolei drugi przymiotnik – *boski* – wskazuje na ludową mentalność i odnosi się do postaci św. Joachima (ojca Maryi, męża św. Anny), w świetle której jest on uznany za mającego boską moc, chociaż jest tylko świętym (26 VII – *Joachima boską mocą dzionek już się równa z nocą*).

W analizowanych przysłowiaach ludowych występuje wyłącznie Bóg chrześcijański, określane przez chrześcijan także jako *Bóg Ojciec*, *Pan Bóg* lub *Ojciec wszystkich ludzi*. Zapewne ze względu na fakt, że jest on najważniejszym bóstwem, nie pojawia się często w omawianej twórczości ludowej. Małą liczbę użyć tego onimu możemy także argumentować treścią jednego z przykazań Dekalogu, drugie przykazanie bowiem brzmi: „Nie będziesz wzywał imienia Pana Boga twego nadaremno”. Pod względem formalnym w zgromadzonych przysłowiaach odnotowano następujące postaci nazwy: *Bóg* – *W czerwcu się pokaże, co nam Bóg da w darze*, forma wokatywna: *Boże* – np. *Kwiecień ciepły, chłodny maj, mokry czerwiec, Boże daj* oraz *Pan Bóg* w cytowanym już przykładzie *Kto szanuje święta Boże, temu Pan Bóg dopomoże*.

Zbiór kategorii onimicznych w polskich przysłowiaach ludowych uzupełniają dwie nazwy postaci biblijnych, o których czytamy w *Księdze Rodzaju*. Są nimi: pierwszy mężczyzna – Adam, uznawany za protoplastę ludzkości oraz stworzona z jego żebra Ewa, określana pramatką ludzkości.

Według relacji biblijnych dali oni początek wszystkim żyjącym ludziom. W kościele katolickim wspomnienie praojca i pramatki rodu ludzkiego przypada w dzień Wigilii, czyli 24 grudnia. Przysłowia z nimi związane są charakterystyką zimowej, grudniowej pogody (*Na Adama i Ewy czas przyszyć cholewy*) oraz pełnią rolę prognoz długoterminowych (*Gdy w Adama i Ewy mróz i pięknie, zima wcześniej pęknie; Adam z Ewą pokazują, jaki styczeń i luty po nich następują*).

Podsumowując rozważania na temat udziału nazw własnych w przysłowiach ludowych, należy podkreślić ich znaczną liczebność. Na ogólny zbiór 289 tekstów przysłów w 199 z nich zawarta była nazwa własna lub przymiotnik odproprialny. Większość onimów wystąpiła w funkcji komunikatywnej, która polegała na konstruowaniu specyficznego kalendarza ludowego, zawierającego prognozy meteorologiczne charakterystyczne dla poszczególnych pór roku oraz kalendarza agrarnego wyznaczającego terminy przystąpienia do prac wykonywanych w gospodarstwie lub na roli lub ich zakończenia. W tej funkcji wystąpiły przede wszystkim antroponimy oraz heortonimy.

Przysłowia kalendarzowe zawierają duży ładunek informacji socjologicznych i kulturowych, informują bowiem o codziennym życiu polskiej wsi w określonej porze roku, dokumentują pozyskane przez kolejne pokolenia doświadczenia związane z uprawą roli, pracami gospodarskimi, ilustrują sposoby spędzania wolnego czasu i kulturowania tradycji.

Należy stwierdzić, że w obecnych czasach znajomość przysłów ludowych, będących komponentem folkloru słownego, zanika. Z tego powodu analizowany zbiór przysłów zgromadzony przez Marię Przybysz-Piwko zasługuje na pochwałę. Dzięki niemu najmłodszy użytkownicy języka poznają twórczość naszych przodków. Maria Borejszo konstatuje, że „przysłowia stanowią jednak nadal niezwykle interesujący element tradycyjnej folklorystyki ludowej, są śladem zmysłu obserwacyjnego wielu pokoleń naszych przodków i choćby z tego względu warto o nich pamiętać” (Borejszo 1997: 145).

PROPER NAMES IN POLISH FOLK PROVERBS

Summary

In the collection of Polish folk proverbs, we can distinguish calendar proverbs that include weather forecasts specific to particular seasons, changes in nature, and hints for farm work.

In order to properly analyze Polish proverbs was used collection of 289 folk proverbs. In 199 of them occurred proper name or lexeme derived from the nomen proprium. Anthroponymical category (names of saint people) is the largest one, the second one is the category of names of holidays.

Proper names in proverbs illustrate Polish ancient traditions. Determining the day of the year took place by using the names of celebrated holidays or on basis of liturgical memory of the saints patrons. Studying set of proverbs is evidence of both: ignorance of Gregorian calendar and strong religiousness of Polish society. It also points to the original, agrarian character of that society.

Bibliografia

1. BOREJSZO, Maria. Przysłowia ludowe okresu Bożego Narodzenia. In BOREJSZO, Maria. *Boże Narodzenie w polskiej kulturze*. Poznań: 1996, s. 121–134. ISBN 83-7033-095-9.
2. BOREJSZO, Maria. Przysłowia ludowe związane z okresem wielkanocnym. In *Wielkanoc w polskiej kulturze*. Red. M. Borejszo. Poznań: 1997, s. 145–149. ISBN 83-7033-208-0.
3. BRZOZOWSKA, Teresa. Obrzędy. In *Słownik folkloru polskiego*. Red. J. Krzyżanowski. Warszawa: 1965, s. 275–278.

4. DŁUGOSZ, Kazimierz. Nazwy miejscowe w przysłowiach. In *Onomastyka literacka*. Red. M. Biolik. Olsztyn: 1993, s. 253–259. ISBN 83-85513-15-9.
5. FERENC, Marek. Czasy nowożytne. In *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*. Red. A. Chwalba. Warszawa: 2005, s. 117–217. ISBN 83-01-14253-7.
6. FROS, Henryk, SOWA, Franciszek. *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*. Kraków: 1975. ISBN: brak.
7. JARACZ, Małgorzata. O nazewnictwie geograficznym we frazeologii (na podstawie Nowej księgi przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich pod red. Juliana Krzyżanowskiego). Rekonesans badawczy. In *Metodologia badań onomastycznych*. Red. M. Biolik. Olsztyn: 2003, s. 447–456. ISBN 83-87643-73-4.
8. JARACZ, Małgorzata, Stereotyp onimiczny w przysłowiach polskich, „*Studia Językoznawcze*”, t. 2: Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny. Szczecin: 2003, s. 113–123. ISSN 1730-4180.
9. JAWÓR, Agnieszka, Paleosemantyzmy w związkach frazeologicznych, „*Poradnik Językowy*”, 2009, z. 4, s. 65–74. ISSN 0551-5343.
10. KANTAK, Wojciech. Na świętego Wojciecha duża z przysłów pociecha (wpis: 30.04.2009 r.), <http://www.etnomuzeum.pl/pl/na-swietego-wojciecha-duza-z-przyslow-pociecha> [20.06.2012].
11. KORCZAK, Lidia. Wieki średnie. In *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*. Red. A. Chwalba. Warszawa: 2005, s. 23–114. ISBN 83-01-14253-7.
12. KRZYŻANOWSKI, Julian. Dzieje przysłowia polskiego w toku pięciu wieków. In *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Red. J. Krzyżanowski. Warszawa: 1969, t. 1, s. VII–XXXIX.
13. LEWICKI, Andrzej Maria, PAJDZIŃSKA, Anna. Frazeologia. In *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Lublin: 2001, s. 315–333. ISBN 83-227-1699-0.
14. MARECKI, Józef, ROTTER, Lucyna. *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*. Kraków: 2009. ISBN 97883-242-0910-1.
15. MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA, Katarzyna. Wstęp. In Masłowski Danuta i Włodzimierz, *Przysłowia polskie i obce od A do Z*. Warszawa: 2003, s. 5–23. ISBN 83-7311-502-1.
16. NOWAKOWSKA, Alicja. Frazeologia a onomastyka czyli frazeologia nazwoznawcza i onomastyka frazeologiczna. In *Nazwy własne a społeczeństwo*, t. 1: I. *Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, II. *Antroponimia*. Red. R. Łobodzińska. Łask: 2010, s. 97–106. ISBN 978-83-60178-84-3.
17. NOWAKOWSKA, Alicja, TOMCZAK, Lucyna. Czy Zabłocki to Zabłocki? Nazwy własne w polskiej frazeologii. In *Metodologia badań onomastycznych*. Red. M. Biolik. Olsztyn: 2003, s. 457–466. ISBN 83-87643-73-4.
18. *Obyczaje, języki, ludy świata. Encyklopedia PWN*. Red. S. Żurawski. Warszawa: 2007. ISBN-10: 83-01-14874-8, ISBN-13: 978-83-01-14874-4.
19. *Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*. Red. A. Chwalba. Warszawa: 2005. ISBN 83-01-14253-7.
20. PEŁKA, Leonard J. *Polski rok obrzędowy. Tradycje i współczesność*. Warszawa: 1980. ISBN 83-203-0091-6.
21. *Słownik folkloru polskiego*. Red. J. Krzyżanowski. Warszawa: 1965. ISBN: brak
22. TREDER, Jerzy. Święci w polskiej frazeologii. In *Tysiąc lat polskiego słownictwa religijnego*. Red. B. Kreja. Gdańsk: 1999, s. 213–222. ISBN 83-7017-841-3.
23. USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Red. S. Dubisz, t. I–IV, Warszawa 2003. ISBN 83-01-13868-8.
24. *Zbiór przysłów i zagadek dla dzieci*, wybór M. Przybysz-Piwko, Warszawa: 1995. ISBN 83-02-05684-7.

---

¹ *Zbiór przysłów i zagadek dla dzieci*, wybór: Maria Przybysz-Piwko, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1995. ISBN 83-02-05684-7.

² Ciekawostką w odniesieniu do tego przysłowia jest podana data 13 XI. Jest to termin wspomnienia liturgicznego św. Stanisława Kostki na świecie, w polskim kalendarzu liturgicznym wspomnienie świętego przypada 18 IX.

³ Wojciech Kantak z Muzeum Etnograficznego im. Marii Znamierowskiej-Prüfferowej w Toruniu podaje, że bociany na wsi polskiej były nazywane Wojtkami. „Oczekując na ich powrót zakładano na kalenicach stodół stare koła i zachęcano je do założenia gniazda. Stąd bierze się zwrot „dookoła Wojtek” (Kantak 2009). Por. *Słownik folkloru polskiego* 1965: 44–45.

⁴ Teresa Brzozowska podaje także informację, że w dniu św. Szczepana gospodarze przyjmowali nowych parobków do pracy, których gościli przy suto zastawionych stołach. Dowodem tego zwyczaju jest przysłowie „Na święty Szczepan, każdy sobie pan” (Brzozowska 1965: 276).

⁵ Jak podaje M. Ferenc dzień św. Marcina uznawano za początek adwentu oraz za początek zimy, o czym świadczy nie odnotowane w analizowanym zbiorze przysłowie *Od świętego Marcina zima się zaczyna* (Ferenc 2005: 173).

⁶ Użyty w tym przysłowiu czasownik *kulić się* stanowi przykład paleosemantyzmu, o których pisała Agnieszka Jawór, definiując je jako „wyrazy dziś wprawdzie używane, ale w zupełnie innym znaczeniu” (Jawór 2009: 65). USJP II 355 podaje tylko jedno znaczenie tego czasownika ‘ściągać ramiona, garbić się kurcząc ręce i nogi’, a więc przestarzałe znaczenie ‘kurczyć się, skraćć’ przechowywane jest obecnie wyłącznie w omawianym przysłowiu.

⁷ W Polsce święto Narodzenia Najświętszej Maryi Panny nosi także nazwę Matki Bożej Siewnej. W dawnej Polsce istniał zwyczaj, że dopiero po tym święcie i po uprzątnięciu pól, zabierano się za orkę i siew. Lud chciał, aby rzucone w ziemię ziarno, pobłogosławiła wcześniej Boża Rodzicielka.

⁸ Święta Barbara, której wspomnienie liturgiczne przypada w dniu jej śmierci 4 XII 305 r., jest także patronką dobrej śmierci i trudnej pracy oraz grup zawodowych: oprócz górników, także marynarzy, rybaków, żołnierzy, kamieniarzy i więźniów.

⁹ Dla porównania w *Nowej księdze przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* pod red. J. Krzyżanowskiego umieszczono ponad 200 tysięcy przysłów głównych i ich wariantów.

Особенности концептуализации труда (працы) в наивной картине мира русских и белорусов, отраженной в паремиологии

Татьяна Балущ, Анжела Чуханова

Peculiarities of a conceptualization of the work in a naive picture of the world of Russians and Belarusians, reflected in the paremiology.

***Abstract:** Concept as the main unit of mentality gives keys to understanding and interpretation of national marked information, decoding of representations of the various people about vital processes, actions (for example, about work). The analysis of 850 Russian and the Belarussian paremiyas allowed to establish, first, the concept work for Russian and Belarusians is how significant, secondly, to give to work the status of a constant of both cultures and, at last, to reveal the binary oppositions forming ideas of industriousness of Russian and Belarussian people.*

***Key words:** Phraseology, paremiology, naive picture of the world, mentality, concept.*

***Contact:** Belorussian State Pedagogical University named after Maxim Tank, 220050, Sovetskaya st., 18, Minsk, Belarus; baltv@inbox.ru*

Большую популярность и распространение в философской, культурологической и лингвистической литературе получил термин «менталитет», или «ментальность». Несмотря на то что это понятие вошло в научный обиход относительно недавно, проблема ментальности поднималась намного раньше. Одним из первых, кто глубоко осознал и отразил в своих исследованиях постоянное и органичное взаимодействие языка, мышления и культуры, был немецкий ученый В. фон Гумбольдт. Общие механизмы и закономерности этой взаимозависимости сформулированы в одной из его работ: «Языки – это иероглифы, в которые человек заключает мир и свое воображение. . . однако человек весь не укладывается в границы своего языка; он больше того, что можно выразить в словах; но ему приходится заключать в слове свой неуловимый дух, чтобы скрепить его чем-то, и использовать слова как опору для достижения того, что выходит за их рамки» (Гумбольдт 1985: 349). Для категоризации этого «неуловимого духа» в современной терминологии были введены термины «ментальность», «менталитет». Обращение к различного рода научным источникам показало, что ученые вкладывают в эти понятия разное содержание, однако во всех словарных дефинициях ментальность представлена как категория сознания, тесно связанная с языком и культурой народа.

Так, согласно В. В. Колесову, ментальность есть «миросозерцание в категориях и формах родного языка, соединяющее в процессе познания интеллектуальные, духовные и волевые качества национального характера в типичных его проявлениях» (Колесов 1999: 81). Таким образом, язык рассматривается как связующий элемент между внутренним миром человека (мышлением) и действительностью (культурой). Культура как материальная и духовная ценность народа вербализуется в языке, так как именно язык выступает

особым кодом сознания и менталитета, который требует дешифровки. Слово как основная единица языка кодирует ключевые концепты культуры, что обозначает то, в каком виде культура входит в ментальный мир человека (Степанов 1997: 40). Таким образом, основной единицей ментальности является концепт данной культуры.

В исследовании мы остановимся на особенностях концептуализации и вербализации *труда (працы)* в русской и белорусской наивной картине мира, отраженной в паремиологии. Нами было зафиксировано и проанализировано около 350 белорусских и 500 русских паремий, в которых эксплицитно или имплицитно выражено отношение к *труду*. Приведенные данные подтверждают значимость *труда* для обоих народов, позволяют представить *трудолюбие (працавітасць)* как одну из отличительных черт русских и белорусов, а *труд (працу)* как одну из констант обеих культур.

О трудолюбии белорусского народа пишут этнографы, культурологи, белорусские писатели и поэты. В альбоме-проспекте «Беларусь», представляющем нашу страну, читаем: «Белорусы испокон веков славятся как трудолюбивые земледельцы, живущие в согласии с природой, которая и сформировала их упорный и скромный характер» (Беларусь 2002: 6).

Как показывает проанализированный нами языковой материал, *труд* для обоих народов – это основа жизни, без него немислимо человеческое существование (*Без дела жить – только небо коптить; Работа і корміць, і поіць, і жыць вучыць; Хто працуе, той мае; Вось на свеце як бывае: хто працуе, той і мае*).

Без труда ничего не получишь, ничего не достигнешь (*Без труда не вынешь и рыбку из пруда; Хочешь есть калачи, так не сиди на печи; Не потрудиться, так и хлеба не родится; Лежа пиши не добудешь; На чужую работу глядя, сыт не будешь; Без працы з неба кашка не будзе сыпацца; Без працы не будзеш есці калачы; Без працы няма чаго хлеба шукаці; Хочаш есці калачы, так не сядзі на пячы; Ляжачага хлеба нідзе няма; Не стараўшыся, нічога ў рукі не ўлезе; Нічога само не зробіцца; Нікому з неба само не спадзе; Трэба нахіліцца, каб з ручая напіцца; Не капаўшы студні, вады не піці; Па дарозе ідучы, грыбоў не набярэш; Пячонья галубы не ўляцяць самі да губы; Сама пташка ў рукі не ўскочыць; Бачаннем жорава не зловіш; Не папрацуеш – не пад'ясі; Хто працуе, той мае*). Работающему человеку и Бог в помощь: *Кто рано встает, тому Бог подает; Бог труды любит; Работай, нябожа, то і Бог паможэ; Бог труды любіць*. Однако *Богу молись, а сам трудись; Богу молись, крепись да за соху держись; С молитвой в устах, с работой в руках; На Бога спадзявайся, але і сам старайся*.

Результаты анализа русских паремий показали, что заключенная в лексеме «работа» сема 'порабощение', выявляемая на этимологическом уровне (*работа*, развившееся от общеслав. *orbota восходит к той же основе, что и слово *раб* 'подневольный человек' (Шанский 1975: 376–377)), порождает желание у русских избавиться от труда, переложить его на других (*Один рубит, семеро в кулаки трубят; Двое пашут, а семеро руками машут; Хоть корку (хвойку) глодать, да не пенья ломать; Не наше дело тесать да гладить, а наше дело готовое владить*).

Проанализированный материал указывает также на то, что в представлении русских работа – нескончаемый процесс (*Работы столько, что куры не клюют; Была бы охота, а впереди еще много работы; Без прогулки день потеряешь, не воротишь, а работа всегда перед тобой*), она никуда не уйдет, никуда не исчезнет (*Работа не черт, в воду не уйдет; Дело не медведь, в лес не уйдет; Дело не голуби, не разлетятся; Дело не малина, в лето не опадет*), отсюда вывод: *Всех дел не переделаешь; Всех работ не переработаешь*.

Особое внимание русские и белорусы уделяют качеству *труда*, поскольку от отношения к *труду* зависит его результат (*Чего наберешь, то и понесешь; Что припасешь, то и понесешь; Что умолотишь, то и в засек положишь; Что потрудимся, то и поедим; Як патрудзішся,*

так пажывішся; Як будзем рабіць, так будзе і радзіць; Як робіш, так і маеш). Однако сделать хорошо не так легко (*Добра зрабіць – не ў ладоні пляскаць*); отсюда совет: *Хоць памалу, абы добра; Луччу мала, ды харашо; Добра рабі, добра і будзе; Не глядзі, каб сора, а глядзі, каб добра; Рабі так, каб сабак не дражніць і людзей не смяшыць*. Работа не любит спешки, так как *Спешиць – людзей смяшыць; Спяшыць – людзей смяшыць; Спех – людзям смех; Паспех людзям (чорту) на смех; З вялікага паспеху наробіш смеху; Шпаркасць хараша блох лавіць; Хто ціха ходзіць, той густа месіць*.

Качество и результат *труда* человека определяется по тому, как он ест. При этом в русской и белорусской паремиологии получило отражение диаметрально противоположное отношение к еде. Так, если для русских *Сытое брюхо к работе (к ученью) туго; Легко поел, легко и сделал*, то для белорусов самое важное – это хорошо поесть, поскольку *Як хто есць, так і робіць; Якая яда, такая хада; Якоў у ядзе, такоў і ў хадзе; Па ядзе работніка пазнаюць; Хто бордза есць, той і бордза робіць*.

Особое внимание оба народа уделяют ритму жизни, так как от этого зависит результативность *труда*. Начинать дело следует с восходом солнца: *Заря деньгу родит; Заря золотом осыпает; Наживать, так раньше вставать; Рана ўстанеш – многа зробіш; Рана не ўстанеш – многа не зробіш; Хто рана ўстане, той многа зробіць; Раней устанеш – болей зробіш; Хто рана ўстае, у таго хлеба стае; Хто рана ўстае, таму Бог дае; Хто да сонца ўстае, таму Бог дае; Як рана ўстаў, то й Бог прыстаў; Хто рана ўстае, таму Бог дае, а хто доўга спіць, таму няма ніц; Хто рана ўстае, таму Бог дае, а хто спіць да сонца, таму хлеб у машонцы; Хто спіць да сонца, таму хлеб у катомцы; Хочаш грыбоў набраць – трэба рана ўстаць*. Поэтому в народе говорят: *Не кайся рана ўстаць, а кайся позна спаць; Не кайся, позна лёгшы, рана ўстаўшы*. При этом планировать работу необходимо вечером, а начинать утром: *Думай з вечара, а рабі з рання*. Своевременность в выполнении работы очень важна: *Сегодняшней работы на завтра не покидай; Кажна работа сваю пару мае; Адклад не ідзе ў лад*, отсюда народная мудрость гласит: *Назаўтра не адкладай; Не адкладвай назаўтра, што зробіш сёння; Не адкладвай назаўтра, што паспееш зрабіць сягоння; Адкладвай бязделле, ды не адкладвай работы; Сягоння зрабі – заўтра як найдзеш; Сон назаўтра адлажы, а работу сягоння зрабі; Яду назаўтра адлажы, а работу сёння зрабі*.

Белорусы оценивают человека не по внешним данным, а по результатам его труда (*Не той хараш, хто прыгож, а той хараш, хто для дзела гож; Не той хараш, хто тварам прыгож, а той хараш, хто на справу гож; Конь на лецях, а чалавек на рабоце; Па рабоце майстар відаць*). Хорошо работающий человек уважаем (*Добра працуеш – павагу маеш*), а качественно выполненная работа славится (*Добрае дзела само сябе хваліць; Што харашо, то само сябе хваліць; Дзе справа, там і слава; Добрая слава далёка чуваць*). Работа тяжела, горька, а результат ее сладок: *Горка часам праца, ды хлеб ад яе салодкі*.

Труд способен творить невозможное (*Праца з балота робіць залота; Калі здолееш узяцца за дзела – і снег загарыцца, а не здолееш – і масла не ўспыхне*). Анализ глагольной сочетаемости лексемы позволяет выявить сему 'волшебник' у концепта *труд*.

В представлении русских жизнь без работы скучна, неинтересна (*Плохо жить без забот, худо без доброго слова; Скучен день до вечера, коли делать нечего*), отсюда совет: *Не сиди сложа руки, так не будет и скуки!* Физический труд противопоставляется труду умственному как более тяжелому (*Легче руками работать, чем головой*).

В русской паремиологии прослеживается также мысль о том, что честным трудом не разбогатеешь (*От трудов праведных не нажить палат каменных; От трудов своих сыт будешь, а богат не будешь; От работы не будешь богат, а будешь горбат; И с топора не богатеют, а горбатеют*).

Анализ русских и белорусских паремий позволил нам выявить следующие бинарные оппозиции: *труд – лень, работающий человек – лентяй*.

Оппозиция *труд – лень* выявляется в паремиях *Труд человека кормит, а лень портит; Встань мужа кормит, а лень портит; Кто не лянуецца тупаць, той мае што хрупаць; Кто не лянiцца, той справай сваёй ганарыцца*. В русской паремиологии получил отражение взгляд на то, что лень появилась раньше человека (*Лень прежде нас родилась; Лень старше нас; Я еще в пеленках, а лень уж с теленка*), и посему она причина бездействия (*Рада б я прядла, да лень напала; У ленивого что во дворе, то и на столе; От лени мохом оброс; От лени опузырился*). Лень доводит человека до нищеты (*Станешь лениться, будешь с сумой волочиться*).

В белорусской паремиологии выявляется также оппозиция *пустые разговоры – работа*. Паремии *Скора гаворыцца, да не скоро робiцца; Скора казка кажасца, ды не скоро дзела дзелаецца; Сказаць лёгка, ды зрабiць цяжка* указывают на сложность работы в отличие от советов и простых разговоров.

В белорусской паремиологии начало работы противопоставляется ее концу: главное – начало работы, поскольку оно предопределяет результат труда (*Галоўнае – пачын; Пачаў харашо – здзелаў палавіну дзела; Добры пачатак – палавіна справы; Які пачатак, такі канчатак; Дрэннаму пачатку – дрэнны канец*), без начала работы нет конца (*Без зачатку і канца не было; Не пачаўшы, не кончыш; Калі без пачатку, дык і без канца*), который и является самоцелью (*Канец – дзелу вянец*). Начать дело тяжело (*Кажан пачатак цяжкі; Найтрудней пачаць; Найгоршы – пачатак; Найтрудней, пакуль з места*), но, если его начал, сумей завершить (*Кто зрабiў пачатак, няхай зрабiць канчатак; Умеў пачынаць, умей і канчаць*), поскольку *Не таго слава, што пачынае, але таго, што кончыць*.

Многие паремии заключают в себе информацию о положительном влиянии труда на становление человека. Работа **не обижает** (*Праца не крыўдзiць*), **не пренебрегает** человека (*Работа чалавека не ганьбiць*), **а кормит** (*Праца не паганiць, а кормiць*), **дает силу, утешает** (*Работа не бясчэсiць чалавека, а крэпiць і цешыць*); **делу учит** (*Дзела дзелу вучыць*), **лечит** (*Для здаровага чалавека праца – лепшы доктар*).

Жизнедеятельность белоруса испокон веков определяло сельское хозяйство, ведение которого опиралось на традиции народного календаря, включающего богатый опыт наблюдения земледельцев за окружающим миром. Каждый день недели, каждый месяц, каждый праздник воспринимались относительно целесообразности начинать ту или иную сельскохозяйственную работу. Это получило отражение в так называемой календарной паремиологии: *Субота – найбольшая работа; Спас – усiм рабочы час; Лiпень косiць і жне, доўга спаць не дае; Май сена да Мiколы, не бойся зiмы нiколі*.

Земледельческий календарь, который начался складываться еще в дохристианский период, с введением единобожия переосмыслился, и с течением времени получилось, что святые понадобились аграрному календарю. Они помогли систематизировать знания земледельца в стройную систему времяисчисления (Лозка 2002: 27). По характеру погоды в тот или иной праздник по народному календарю определялись дальнейшие дни сельскохозяйственного года, предполагаемый урожай (*На Макрыну дождж – лета і восень мокрая, а калі суха – восень сухая; На Самсона дождж – на Самсоне сем тыдняў то ж; Прыiшоў Пятрок – апаў лiсток, прыiшоў Iлля – апалi два, прыiшла Прачыстая – увесь лес ачысцiла, прыiшоў Спас – усяму час; Прыiшоў Пятрок – апаў лiсток, прыiшоў Iлля – прынёс гнiлля; Юрый з цяплом, а Мiкола з кармом; Як на Юр'я пагода, то на грэчку няўрода; Які Якуб (25 лiпеня) да паўдня, такая да снежня зiма*); даются советы относительно ведения сельского хозяйства (*На Пакроў мароз – сей пад кустом авёс; Па Мiколе не сей аўса нiколі; Пасееш агуркі, калі Пахом, будзеш абiраць iх*

мяхом; Прыйшоў Барыс – за соху бярысь; Прыйшоў Баўтрамей – жыта на зіму сей; Прыпасай сена да Міколы, не бойся зімы ніколі; Сей лён на Галену, будзе кашуля па самыя калена; Сей лён на Станіслава, вырасце, як лава).

Таким образом, приведенный материал указывает на значимость *труда* для белорусов и русских, позволяет представить *труд* как одну из констант белорусской и русской культуры, заключающих информацию национального характера. Различие в концептуализации же обусловлено особенностями менталитета обоих народов.

PECULIARITIES OF A CONCEPTUALIZATION OF THE WORK IN A NAIVE PICTURE OF THE WORLD OF RUSSIANS AND BELARUSIANS, REFLECTED IN THE PAREMIOLOGY

Summary

This article explores the features of conceptualization of the work in the Russian and Belarussian naive picture of the world, reflected in the paremiology. Material allows to provide diligence as one of the hallmarks of Russians and Belarussians, and work as one of the constants of the Russian and Belarussian culture, one of the components of the Russian and Belarussian mentality.

Библиография

1. *Беларусь*. Авт.-сост. Д. Романюк. Минск: Беларуская Энцыклапедыя 2002, 125 с. ISBN 9986-830-59-1.
2. ГУМБОЛЬДТ, В. *Язык и философия культуры*. М.: Прогресс 1985, 452 с.
3. ДАЛЬ, В. *Пословицы русского народа*. М.: АСТ [и др.] 2008, 734 с. ISBN 978-5-17-019379-0 (АСТ), 978-5-271-06768-6 (Астрель), 978-5-9762-57-57-3 (Хпанитель).
4. КОЛЕСОВ, В. В. *Жизнь происходит от слова....* СПб.: «Златоуст» 1999, 368 с. ISBN 5-86547-099-X.
5. ЛОЗКА, А. Ю. *Беларускі народны каляндар*. Мінск: Палымя 2002, 240 с. ISBN 985-07-0298-2.
6. *Пераначуеш – больш пачуеш: Прыказкі і прымаўкі для дарослых і школьнікаў, для разумных і шкоднікаў*. Уклад. Ф. М. Янкоўскі. Мінск: “Мастацкая літаратура” 2002, 253 с. ISBN 985-05-0494-3.
7. *Прыказкі і прымаўкі: У 2 кн.* Рэд. А. С. Фядосік. Мінск: Выдавецтва “Навука і тэхніка” 1976. Кн. 1, 560 с.
8. СТЕПАНОВ, Ю. С. *Константы. Словарь русской культуры: Опыт исследования*. М.: Школа «Языки русской культуры» 1997, 824 с. ISBN 5-88766-057-0.
9. ШАНСКИЙ, Н. М., ИВАНОВ, В. В., ШАНСКАЯ, Т. В. *Краткий этимологический словарь русского языка*. М.: Просвещение 1975, 543 с.

**Za króla Sasa jedz, pij i popuszczaj pasa. Językowy obraz
obyczajowości czasów saskich utrwalony we frazeologizmach
w Opisie obyczajów Jędrzeja Kitowicza**

Renata Bizior

**During King Sas's time eat, drink and loosen the belt! A linguistic image
of the Saxon times customs preserved in phraseologics
in The Description of Customs by Jędrzej Kitowicz**

***Abstract:** The article is a review of the cognitive aspects of phraseological collocations, which preserved a linguistic image of selected past customs related to drinking behaviour. The fundamental material is the 18th century text describing the customs widespread in the Saxon times of Poland's history. The article presents different concepts of drinking activity, states of ebriety and drinkers. Collected material shows that some phraseologisms, which dominate in the text are referring to physiology. The author also shows a relationship between phraseological stock and epoch culture.*

***Key words:** Polish phraseology, cognitive aspect of phraseology, metaphor, language and reality, Polish culture, Jędrzej Kitowicz.*

***Contact:** Jan Długosz University in Czestochowa, Institute of Polish Philology, ul. Armii Krajowej 36 a, 42-200 Czestochowa;
E-mail: rbizior@tlen.pl*

Wprowadzenie

Artykuł prezentuje związki frazeologiczne funkcjonujące w dawnej polszczyźnie, których semantyka odnosi się do typowych dla pewnego czasu zachowań społecznych, mieszczących się w obszarze obyczajowości znamiennej dla wspólnoty szlacheckiej. Obszar obserwacji został ograniczony do pola semantycznego związanego z biesiadowaniem, w zasadzie do jego jednego aspektu – picia trunków. W opisie wzięto pod uwagę przede wszystkim niekwestionowaną właściwość frazeologii, jaką jest przekazywanie informacji o sposobach konceptualizowania różnych zjawisk i pojęć stanowiących pewne fragmenty społecznej rzeczywistości. Dzięki tym kognitywnym cechom jednostki frazeologiczne są znakomitym źródłem do poznania językowego obrazu świata. Analiza zebranych frazeologizmów pozwoli zatem na odtworzenie określonego fragmentu dawnej polskiej obyczajowości utrwalonego w językowym obrazie świata.

Funkcjonowanie frazeologizmów w języku i tekście można rozpatrywać, uwzględniając różnorakie aspekty. W wypadku analizy tekstów jednego autora pojawia się możliwość ujmowania ich jako komponentu materii językowej, co może zawęzić ogląd ich funkcjonowania w tekstach, jednakże może pozwolić na potraktowanie badanego tekstu jako źródła wiedzy o zasobach frazeologicznych języka ogólnego i potocznego, zwłaszcza wobec braku właściwych dla danego okresu słowników frazeologicznych. Z tej racji, że wiele połączeń o różnym stopniu semantycznej nieregularności stanowi swoistą językową dokumentację obyczajowości i stosunków społeczno-

-politycznych epok dawniejszych (PAJDZIŃSKA 1988: 480), można uznać je za źródło przekazujące dane na temat percepcji świata. Z tej perspektywy frazeologizmy są traktowane jako szczególnie ważne źródło ułatwiające poznanie językowego obrazu świata. Jednak nieuchronne zmiany rzeczywistości kulturowej są, po pierwsze, przyczyną starzenia się pewnych jednostek frazeologicznych i ich zaniku, a po drugie, powodują zacieranie się ich wyjściowej motywacji aż do jej utraty (PAJDZIŃSKA 1988: 487), co uniemożliwia odczytanie przekazywanej przez nie informacji. Zgodnie z zarysowanym tu ujęciem związki frazeologiczne będą prezentowane w niniejszej pracy. Dodać należy, że związek frazeologiczny rozumiem szeroko jako „stosunkowo stabilne, odtwarzalne połączenia wyrazów, charakteryzujące się obrazowością, asumarycznością semantyczną i ekspresywnością” (Nowakowska 2005: 23).

Materiał i założenia wstępne

Podstawę materiałową analizy wybranych związków frazeologicznych stanowi tekst osiemnastowiecznego utworu Jędrzeja Kitowicza (1728–1804) pt. *Opis obyczajów za panowania Augusta III* uchodzący za nieocenioną syntezę obyczajowości czasów saskich, do której sięgali autorzy powieści historycznych tej miary co J. I. Kraszewski i H. Sienkiewicz, powielając i utrwalając w naturalny sposób kulturowe aspekty wpisane w pierwowzór. Inklinacja Kitowicza do korzystania z frazeologizmów będzie rozpatrywana z dwóch perspektyw. Po pierwsze, jest to szczególnego rodzaju tworzywo językowe, widoczne zarówno w utworach prozatorskich jak i wypowiedziach epistolograficznych, które uznać trzeba za cechę osobniczą motywowaną kreatywnym podejściem do substancji językowej i określoną ekspresją. Frazeologizmy stają się w tym wymiarze podstawą sztuki metaforycznego operowania językiem i mówienia nie wprost (Lewicki, Pajdzińska 2001: 328), które są cechą specyficzną pisarskiego warsztatu Kitowicza oraz podporządkowanych mu założeń poznawczych i estetycznych (Bizior 2003: 117).

Po drugie, Kitowicz w swoim *Opisie obyczajów* skrupulatnie odtwarza współczesny sobie świat, który w jego świadomości jest światem odchodzącym w przeszłość. Za nadrzędne kryterium charakterystyki obyczajów przyjmuje podział stanowy ówczesnego społeczeństwa. Taki sposób ujęcia materii społeczno-obyczajowej pozwala autorowi na ujawnienie określonego punktu widzenia właściwego dla reprezentanta szeroko rozumianej kultury szlacheckiej. Punkt widzenia człowieka jako podmiotu postrzegającego świat w wyrazisty sposób uzewnętrznia się m.in. w warstwie języka, którą stanowi frazeologia (MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA 1996: 99). Wynika to z faktu, że związki frazeologiczne jako szczególne zespolenia wyrazowe o nieciąglym charakterze dokumentują procesy percepcyjno-poznawcze człowieka.

W tej perspektywie frazeologizmy jako struktury semantyczne odbijają specyficzne dla języka sposoby postrzegania poszczególnych fragmentów świata. Zatem poznawcze i kulturowe aspekty frazeologii wskazują, że jej jednostki mogą posłużyć do rekonstrukcji językowego obrazu świata, gdyż są świadectwem jego interpretacji i zajmują ważne miejsce w semantycznej siatce tworzącej jego obraz. W związku z przyjętym założeniem odwołuję się do metod badawczych lingwistyki kulturowo-kognitywnej, a zwłaszcza do problematyki językowego obrazu świata. Punktem wyjścia dla rozważań jest założenie, że językowy obraz świata to „pewien zespół sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zawartych w znaczeniach wyrazów lub przez te znaczenia implikowanych, który orzeka o cechach i sposobach istnienia obiektów świata pozajęzykowego” (Bartmiński, Tokarski 1986: 72). Problematyka językowego obrazu świata pozwala na wyjście poza struktury samego języka i ujęcie relacji pomiędzy nim a rzeczywistością (kulturą).

Obserwacja zebranego materiału stawia badacza przed pytaniem o zasadność przeprowadzonej ekscerpacji. Ze względu na brak odpowiednich słowników frazeologicznych trudno jest badany zbiór poddać koniecznej weryfikacji i jednoznacznie ocenić, na ile pisarz wyzyskuje interesujący zasób frazeologiczny funkcjonujący w osiemnastowiecznej polszczyźnie, a na ile posługuje się

swobodną, ekspresywną nominacją. Zakładać można, ze względu na specyfikę wybranego do analizy tekstu oraz jego wyraźne literackie znamiona, że mamy do czynienia ze zjawiskiem indywidualnej modyfikacji utrwalonych jednostek frazeologicznych, pochodzących zapewne z języka mówionego (Węgier 1995: 139). Takie okazjonalne modyfikacje mogą być m. in. przejawem indywidualnej percepcji świata związanej z doświadczeniami pisarza oraz z odzwierciedlającymi je sposobami konceptualizacji. W związku z doбором źródła frazeologizmy będą analizowane w perspektywie wypowiedzi jako tekstowe realizacje jednostek systemowych lub ich warianty (Chlebda 2004: 11).

Dla potrzeb tego omówienia materiał zawężono do pola tematycznego, którego semantyka ściśle wiąże się z kulturowym stereotypem czasów saskich (1. połowa XVIII w.), tj. intensywnym ucztowaniem i nadmiernym piciem trunków, a jednocześnie jest w jakimś sensie powiązana z (auto)stereotypem narodowym, w którym biesiadowanie uważane jest za narodową skłonność (Niewiara 2009: 272–276). Na materiale językowym wyekscerpowanym z osiemnastowiecznego tekstu Opisu obyczajów staram się ukazać, jaki obraz czasów saskich utrwaliła warstwa frazeologizmów zawierająca semantyczne nawiązania do picia trunków. Jak wskazano, omawiany fragment językowego obrazu świata pozostaje w związku ze stereotypem czasów saskich ujmującym je jako okres cechujący się dobrobytem, wszelką obfitością i nadmiarem, czego świadectwem są przysłowia pochodzące z tamtego czasu: podawane przez słownik Lindego – *Za króla Sasa było chleba po pasa* oraz *Za króla Sasa jedz, pij a popuszczaj pasa* (Wójcicki 1830: 13), także w wariantcie *Za króla Sasa, człek jadł, pił i popuszczał pasa* (Słownik wileński) oraz *Zbytek polski państwo gubi* (Wójcicki 1830: 24), ponadto *Za króla Sasa było chleba i mięsa* (źródło nieznane). Sam Kitowicz używa w innym utworze utartego powiedzenia *Jadłem dzisiaj jak król polski* (Kit Pam, 115). Przywołany zbiór paremii będący pochwałą dostatku, dobrobytu i urodzaju czasów saskich przekazuje informacje o realiach tamtej epoki. Sytuacja społecznego zadowolenia przekładała się na styl życia i obyczajowość, w której polu funkcjonuje szereg zachowań związanych z biesiadowaniem, a jego istotnym komponentem jest wspólne raczenie się trunkami. O tej sytuacji pisał w *Opisie obyczajów* wprost Kitowicz – zadeklarowany zwolennik króla Augusta III Sasa – lecz nie bez pewnej goryczy w słowach:

Dobre czasy, pokój ciągły, obfitość wszystkiego całą myśl obywatela rozrywkami i uciechami zajmowały, ile gdy zrywane raz wraz sejmy nikogo nie wabiły do zatrudniania się około dobra publicznego. (Kit 498)

Na wstępie analizy materiału warto zaznaczyć, że frazeologia Kitowicza stanowi wieloaspektową ilustrację dawnej obyczajowości i nie odnosi się jedynie do obszaru tematycznego zakreślonego w artykule. Jej niezaprzeczalnym walorem jest niezwykła obrazowość i ekspresywność. Wyzyskiwanie frazeologizmów w warstwie językowej tekstu jest dość interesującym i skutecznym zabiegiem zwiększania atrakcyjności przekazu, od strony poznawczej ukazuje swoisty sposób myślenia danej społeczności, w tym autora. Przy tej okazji warto zwrócić uwagę na dawne wyraziste jednostki frazeologiczne poświadczane w badanym utworze, których stabilizacja w języku nie zawsze jest poświadczona w dostępnym materiale leksykograficznym. Jako przykładowe wyliczyć można: *nieść zadek w garści* o znaczeniu ‘nieść poły ubrania w rękę’ (*brali fałdy sukien w rękę z tyłu, podnosząc je tym sposobem do góry, aby się nie szargali, i było to podług przysłowia metaforycznego nieść zadek w garści*, Kit 517), w którym źródłem obrazowości jest silna konkretyzacja połączona z humorem. Zawarta w cytacie uwaga metajęzykowa potwierdza rzeczywiste funkcjonowanie frazeologizmu w osiemnastowiecznej polszczyźnie. Kolejne, *szarpać szkatułę pańską* ‘wyludzać coś, wykradać chlebobdawcy’, nie zostało odnotowane w słownikach, jednakże sama szkatuła ‘pieniądze’ była od dawna ośrodkiem wielu frazeologizmów. Cytuję z Kitowicza:

Takim sposobem miał urządzoną i obrachowaną, ekspensę stołową i inne wszystkie ordynaryjne wydatki, z których lubo mogło się co okrawać zawiadowcom, ale już nic więcej szarpać szkatuły pańskiej nie mogli, i żeby sami nie szkodowali, pilnie doglądać musieli, aby nic na stronę nie szło [...]. (Kit 451)

Zwrot *zatkaną gębę* ‘uciszyć kogoś’ (*śmielszych i obrotniejszych co prędzej na swoją stronę ujął, za faworem których reszcie słabszej groźbą i obietnicą gębę zatkał*, Kit 339), poświadczony u Lindego, operuje czytelną konceptualizacją „gęby jako otworu”, wykorzystując ją w funkcji wykładnika wartościowania. Frazeologizmy odkrywają sposób wartościowania przyjęty przez nadawcę (Maćkowiak 2003: 142), co umożliwia odczytanie punktu widzenia, z jakiego jest prezentowana obyczajowa rzeczywistość epoki w utworze.

Obraz obyczajowości saskiej utrwalony w wybranych związkach frazeologicznych

Zdaniem S. Koziary rekonstrukcja językowego obrazu świata przez pryzmat zasobów frazeologicznych powinna obejmować dwie płaszczyzny interpretacyjne: denotacyjną i konotacyjną. Denotacyjna polega na wyodrębnieniu dominant tematycznych konotacyjna powinna zmierzać w kierunku wydobywania aspektów ujmowania rzeczywistości i ukazania sposobów i środków językowych typowych dla określonej konceptualizacji świata (Koziara 2007: 185). Omówienie zebranego materiału zostało podporządkowane powyższemu wytycznym.

E. Jędrzejko, prezentując językowo-kulturowy obraz polskiej kultury narodowej, umieściła pole semantyczne picia i pijaństwa w szerszym zakresie leksykalno-semantycznym odtwarzającym w języku kulturę biesiadowania. W opinii badaczki czynność picia, jako jeden z elementów biesiady, wyznacza określony skrypt kulturowy konotujący gamę różnorodnych okoliczności towarzyszących (Jędrzejko 2007: 252–254). Z przedstawionych poniżej frazeologizmów próbuję odczytać obraz zachowań związanych z pićm trunków w środowisku szlachecko-dworskim oraz sposoby ich konceptualizowania. Zebrane w pracy frazeologizmy odnoszą się do różnych aspektów picia: zasad, okazji, czynności picia, stanów nietrzeźwości, okoliczności, osób pijących. Prezentowane wraz z jednostkami frazeologicznymi cytaty pokazują szerszy kontekst dawnej obyczajowości.

Znaczenie słowa picie, jakie notuje słownik Lindego, jest tożsame z czynnością pełnienia, którą objaśnia się jako ‘picie pełnej’. Wspomniana tu pełna, będąca efektem substancytywizacji, oznacza ‘pełną czaszę, pełną szklankę’ (Słownik warszawski). Z kolei pełnić w prymarnym znaczeniu to ‘czynić pełnym’, a od XVII wieku ma znaczenie wtórne ‘pić pełne’ (Linde), ‘wypijać duszkiem pełną czaszę’ (Bańkowski 2000: 527).

Charakterystyczny dla 1. połowy XVIII w. zwyczaj nieumiarkowanego picia potwierdza m.in. odnotowane przez Wójcickiego (Wójcicki 1830: 24) powiedzenie z czasów saskich *Co Polak wypije na dzień, Niemca majątek stanowi*. Krasicki w utworze *Myszeidos: pieśni X* pisze z kolei *Każdy w pijaństwie dziwne rzeczy broił / August Sas Polskę do reszty rozpoił* (Krasicki 1986: 77). Co się tyczy Kitowicza, to podaje on w *Opisie*, że omawiany typ zachowań był właściwy głównie dla stanu szlacheckiego:

Z między wszystkich pijaków, w których poczet można było rachować każdego pana i szlachcica w różnej stopniów pijackich doskonałości [...]. (Kit 478)

Kitowicz poświadcza zasadę picia według *kielichowej kolei* (Kit 252), w której obowiązywało picie po kolei do następnej osoby z jednego kielicha, mówi o tym także zwrot *pić za kolejną* (*z jednej szklanki pili za kolejną lub z jednego puchara*, Kit 454), a potwierdza kontekst, w którym osadzone jest połączenie *spełnić kielich* ‘wypić po wygłoszonym toaście’ (*Kto spełnił kielich, nim go drugiemu podał, wytarł go czystą serwetą*, Kit 454). Do tego systemu picia odnosi się zwrot *pić do kogoś* ‘pić toast do pewnej osoby’ (*pił prosto do gospodarza lub obok stojącego przy sobie*, Kit 251) oraz *pił jeden do drugiego* (Kit 477).

Frazeologizmy z komponentem *zdrowie* mówią o szlachetnych pobudkach do picia i zwyczaju wznoszenie toastów – *pic (wypić) zdrowie // wypić za zdrowie* ‘pic wznosząc toast za czyjeś zdrowie’ (*nalat w mały kieliszek wina i pił nim zdrowie wszystkich siedzących u stołu poczynawszy od osoby najgodniejszej do ostatniej*, Kit 473), to samo znaczenie ma *spełniać zdrowia* (*Te zdrowia spełniano kielichami – poczynawszy od kwaterkowego aż do kwartowego*, Kit 475) oraz *odbyć zdrowie i szło zdrowie* (*Po odbytych zdrowiach, pryncypalniejszych w szczególności, szło zdrowie powszechniejsze osób mniejszych, na różne klasy podzielonych*, Kit 475). Połączenie *swawolne zdrowia* ‘frywolne toasty’ wskazuje na żartobliwe toasty i błahe okazje do picia (*Na czas brali swawolne zdrowia: dykteryją jaką rozpustną albo słowo śmieszne*, Kit 477).

Jak wiadomo, językowy obraz świata jest potoczną interpretacją rzeczywistości i odzwierciedla mentalność przeciętnego użytkownika języka, w tym wypadku obserwatora saskiej obyczajowości. W myśl tej interpretacji picie alkoholu jest konceptualizowane u Kitowicza jako wlewanie płynu w pusty/niepełny pojemnik, w związku z czym PICIE ALKOHOLU TO NAPEŁNIANIE POJEMNIKA. Zgodnie z tą metaforą we frazeologizmach dochodzi do aktualizacji podstawowego schematu konceptualizacji człowieka tkwiącego w metaforze pojęciowej CZŁOWIEK TO POJEMNIK, która zostaje rozszerzona do postaci CZŁOWIEK TO POJEMNIK NA ALKOHOL. Metafora odgrywając rolę poznawczego filtra, pozwala na zawężenie oglądu przybliżanych zjawisk i stanów. Przytoczony schemat myślowy poświadczają powtarzające się w tekście związki: *duszkciem wlać w siebie* ‘wypić jednym łykiem’ (*gdy dragonia dała za tym słowem ognia, on wtenczas duszkciem wlał w siebie kielich wina*, Kit 404); *być zalany trunkiem* ‘być pijanym’ (*Kto zaś z gości [...] nie chciał być trunkiem zalany, wynosił się nieznacznie z kompanii*, Kit 478), a także *zalewać suchoty (potrawy)* ‘pic w czasie postu’ (*tańcować nie śmieli, ale co pic, to bynajmniej nie przestawali, zalewając suchoty i postne potrawy rozmaitymi trunkami*, Kit 578); suchoty oznaczają tu ‘post suchy, bez jedzenia i picia’.

Analiza frazeologizmów pozwala na stwierdzenie, że funkcję synekdochy wobec metafory przedstawionej powyżej pełni kolejna obrazująca czynność picia, która jest zbudowana na schemacie GARDŁO TO POJEMNIK NA TRUNKI/ALKOHOL. Wydaje się, że ontologiczna metafora pojemnika ujmująca ciało człowieka jako zbiornik na alkohol w jakimś sensie wartościuje samo zjawisko picia i upijania się. Metafora pojemnika zazwyczaj wykorzystywana jest do zobrazowania pojęć abstrakcyjnych (uczucia, myśli), w tym wypadku wyzyskano jej możliwość selektywnego interpretowania rzeczywistości. Autor odwołuje się do naturalnego sposobu postrzegania świata, wyzyskując przy tym konkretność frazeologizmów związanych z tą optyką konceptualizowania. Frazeologizmy wpisane w metaforę pojęciową są szczególnie interesujące z powodu swojej obrazowości i semantycznej przejrzystości. Metaforę podtrzymuje szereg jednostek frazeologicznych ujmujących picie jako napełnianie pojemnika, które wykorzystują w swej strukturze somatyzm *gardło*. Należy do nich podstawowy zwrot *wlać do gardła* (*Toż samo działo się z winem, którego część do potrawy, a dwie części wlał kucharz do gardła*, Kit 461). Kolejny *dolać gardła* (*dolaniem gardła i bukladów wozowych pod pretekstem ubożego poddaństwa wyprawić go do innej wsi*, Kit 319) niesie informację, że picie to uzupełnianie, dolewanie pojemnika, jakim jest gardło. Podobne znaczenie ma związek wzmacniający obrazowość wypowiedzi – *wytrząsnąć do gardła* ‘wlać energicznie niewielką ilość alkoholu’ (*resztę kropel pozostałych w oczach tego wytrząsnąć do gardła*, Kit 252). Z drugiej strony połączenia: *gardło puściło oraz po dziurki pełny* (*Trafiało się i to, że komu trunku aż po dziurki (jak mówią) pełnemu nagle gardło puściło i postrzelił jak z sikawki*, Kit 476) oraz *czuć w sobie zbytek trunku* (*opoje, którzy czując w sobie zbytek trunku [...] wychodzili za dom*, Kit 477) uświadamiają, że przywoływany w metaforze pojemnik jest przestrzenią ograniczoną i nadmierne picie może spowodować jego przepełnienie. Jednak normy obyczajowe nakładały na gospodarza obowiązek

zaopatrzenia gości w nadmierne ilości trunków, tak aby każda biesiadująca osoba (głównie mężczyźni) osiągnęła stan nietrzeźwości, o czym pisze Kitowicz:

[...] jeżeli przez czas uczty nie zwałił się z nóg, to na pożegnaniu został bez zmysłów. To było największym zamiarem owego traktamentu i ukontentowaniem gospodarza, kiedy słyszał nazajutrz od służących, jako żaden z gości trzeźwo nie odszedł [...]. Kit 478

Materiał frazeologiczny poświadcza, że na pojmowanie gardła jako pojemnika nakłada się postrzeganie go jako narzędzia, umożliwiającego optymalne wykonanie czynności, „sprawność” gardła ma wpływ na stopień (nie)trzeźwości osoby. Taką informację zawierają związki: *mieć gardło wyprawne* ‘móc dużo wypić’ (*zjeżdżali się [...] którzy mieli gardła wyprawne tak do łykania, jako też odlewania tego, co połykały*, Kit 483); *być dobrego gardła* ‘móc wypić duże ilości alkoholu’ (*Byli tak dobrego gardła niektórzy i tak przestronnego brzucha, że kufel piwa garcowy albo szklenicę taką [...] duszkiem bez odpoczynku wypijali*, Kit 495); *garłem zastępować* ‘pić alkohol za inną osobę, w zastępstwie’ (*sama zatem rzecz zniewalala panów do konserwacyi przy boku swoim głów na wszelkie trunki jak najmocniejszych, którzy by ich w takowej potrzebie garłem swoim zastępowali*, Kit 496).

Na marginesie można dodać, że podobną semantykę niesie humorystyczne połączenie (*nie*) *złęknąć się beczki* ‘móc dużo wypić’ (*Najwięcej do niego zjeżdżali bibosze koronni [...] towarzystwo, co się beczki nie złęknł*, Kit 483). Zarazem wiąże się ono z kolejnym aspektem obrazowania picia.

Pisząc o picciu trunków, Kitowicz zwraca uwagę na typowe, żywiołowe sposoby opróżniania naczyń z alkoholem wymuszane przez rozpowszechniony wśród biesiadujących zwyczaj. W tym zakresie odnotowano połączenia: *wypić duszkiem* ‘wypić jednym łykiem’ (*przestrzeżono zaraz, że powinien był wypić duszkiem*, Kit 482); *duszkiem wygarnąć kielich* (*I tak ów niedoleżny pijak, który nie mógł duszkiem wygarnąć kielicha, kręcił się jak wąż tam i sam*, Kit 476); *ścinać kielich duszkiem* (*W tym był względny pan Borejko, że nie przymuszał do ścinania kielichów duszkiem, pozwolił odetchnąć raz i drugi*, Kit 481). Z kolei łapczywe picie potwierdza jednostka *doić kielich* (*Osaczony bernardyn [...] odetchnąwszy kilka razy, poczył doić drugi kielich wolniejszymi łykami*, Kit 484). Determinacja w wypijaniu alkoholu do samego końca wyrażona została w zwrotach: *wypić do reszty* (Kit 473), *wyłykać do kropli* (Kit 495), *wysuszyć do drożdży* ‘wypić do dna’ (*Beczka piwa w komin – kiedy się dobrała kompania dobrze pijących – wstawiona [...] została wysuszona aż do drożdży albo przez debosz i z drożdżami*, Kit 495) oraz *wysuszyć do połowy* (*rekollektant [...] umieszczony w komorze, w której stał okseft z winem, wysuszył go do połowy*, Kit 126). Przytoczone frazeologizmy ujmują czynność picia z innej strony, jako opróżnianie małych i dużych pojemników (naczyń) z alkoholem, wskazując zarazem na zwyczajowy przymus wypicia trunku do dna.

Połączeniem podtrzymującym konstrukcje z somatyzmem *gardło* jest *splukiwać z gardel* oraz jego modyfikacja *splukiwać z gardzielów* (*ale się o to nie gniewali, kiedy mieli czym splukiwać z gardel swoich kurzawę prochową*, Kit 375; *rozmaitymi trunkami i niby splukując z gardzielów tłustości mięsopustne*, Kit 578). Zwroty te mają aluzyjny charakter i wskazują na zwyczaj uzasadnienia picia alkoholu w okolicznościach niestosownych (służba wartownicza, post), w sposób ironiczny przedstawiają picie jako pożądaną czynność płukania gardła.

Następna grupa związków z komponentem *głowa* uzmysławia, że ta część ciała jest postrzegana jako miara możliwości wypicia danej ilości trunku. W celu określenia osoby odpornej na wpływ dużej ilości alkoholu pisarz używa połączeń: *mieć tęgą głowę* ‘mieć mocną głowę, nie ulegającą zawrotom’ (*Miał zaś tak tęga głowę do picia, że gdy się tak spil, że się chwiał na nogach, kazał zaprząć do karety*, Kit 479) oraz *głowa jak najmocniejsza* (*sama zatem rzecz zniewalala panów do konserwacyi przy boku swoim głów na wszelkie trunki jak najmocniejszych*,

Kit 496). Antonimiczny charakter wobec powyższych ma zwrot *być nietęgą głową* (*Skoro wypił, albo jeżeli był nietęgą głową, po mocnym przeproszeniu za niespełnienie odlał w inny kielich lub szklenicę*, Kit 474). Frazeologizmy zarysowują obraz rzeczywistości, w której sytuacja nieustannego picia alkoholu w przeróżnych okolicznościach wymuszała potrzebę dysponowania *tęgą głową*, własną lub cudzą.

Nieodłącznym następstwem picia dużych ilości alkoholu jest stan nietrzeźwości, skutkujący zakłóceniami czynności psychomotorycznych u danej jednostki. Frazeologizmy z somatyzmami *głowa* i *nogi* utrwaliły obraz nietrzeźwości odczuwanej i widzianej przez człowieka. Obserwacja zachowań człowieka pijącego zapisana w związkach wyrazowych uświadamia, że częściami ciała podlegającymi silnemu działaniu alkoholu są wymienione części ciała. Dlatego też stopień nietrzeźwości jest wyrażany w relacji do zmian w ich funkcjonowaniu i w zachowaniu człowieka. Po pierwsze, osoba pijąca alkohol ulega jego działaniu, które prowadzi do specyficznych odczuć w sferze świadomości, odurzenia lub jej utraty, a także do wrażeń fizycznych (*zagrzać*), które odczuwane są w głowie. Taka informacja została zakodowana w połączeniach: *zagrzać głowę* ‘upić się’ (*zagrzawszy sobie trunkiem głowę [...] przegrał jeden i drugi tysiąc*, Kit 613); *zawracać głowę* ‘powodować zawroty głowy’ (*Jest to piwo cienkie i smakowite, głowy nie zawracające*, Kit 494). Picie dużych ilości trunków ogranicza percepcję rzeczywistości i myślenie, działa jak środek otumaniający. Związki wyrazowe mówią o częściowej utracie świadomości przy użyciu metafory mroku, np.: *zamroczony rozum* (*zamroczone rozumy albo raczej maszyny bezrozumne do swoich zamiarów nakręcali*, Kit 496); *zamroczony gorzałką* (*Jeżeli przypadkiem jazdy albo gorzałką zamroczony spadł z takiej wysokości*, Kit 563); *zamroczony winem* – (*można było i oszukać roztargnionego gospodarza i zamroczoną winem kompaniją*, Kit 477). Całkowita utrata świadomości przedstawiana jest we frazeologizmach jako nieobecność pijanej osoby, która utraciła kontakt z rzeczywistością, np.: *zostać bez zmysłów* (*jeżeli przez czas uczyty nie zwalił się z nóg, to na pożegnaniu został bez zmysłów*, Kit 478) i *nie wiedzieć o świecie* (*popojeni, lada gdzie pod wschodami albo pod płotem, nie wiedząc o świecie [...] spoczywali*, Kit 483).

Po drugie, związki frazeologiczne z somatyzmem *nogi* obrazują zmiany w poruszaniu się człowieka pozostającego pod wpływem alkoholu. Zasób frazeologiczny dokumentuje swobodne i beztrudne podejście mężczyzn do alkoholu i pijaństwa, a poza tym uwypukla zwyczaj intensywnego picia. Z zebranych w tej części frazeologizmów wynika, że na stan upojenia dobitniej wskazuje sposób chodzenia (*nogi*), zwłaszcza jego zaburzenia, niż brak świadomości (*głowa*). Niewłaściwe funkcjonowanie nóg przyczynia się do fizycznego upadku człowieka, wpisanego w wartościowanie na skali góra – dół. Zatem językowy obraz picia jest dopełniany przez związki ukazujące różne stopnie nietrzeźwości, uszeregowane tu gradacyjnie: *slabe nogi* ‘o człowieku podpiętym’ (*kogo mogli, słabych nóg [...] porywali bez respektu na charakter i mundur*, Kit 275); *nogi taczające się* (*Popiwszy się, wywracali się i tam zaraz [...] gdzie kogo nogi taczające się zaniósły i powaliły*, Kit 500); *chwiać się na nogach* (*gdą się tak spił, że się chwiał na nogach, kazał zaprząć do karety*, Kit 479); *chybić krokiem* (*jako nareszcie ten jegomość – chybiwszy krokiem – upadł w błoto*, Kit 478); *nie trzymać się na nogach* (*Kto zaś z gości nie mógł się dłużej na nogach trzymać*, Kit 478); *spaść z nóg* (*długo tego było, poki aż ów podróżny albo z nóg nie spadł*, Kit 481); *zwalić się z nóg* (*tam musiał rad nie rad wypić zdrowie [...] i jeżeli przez czas uczyty nie zwalił się z nóg*, Kit 478); *nogi powaliły* (cytat powyżej, Kit 500). O skrajnym stanie nietrzeźwości, ujmowanym w kontekście śmierci jako niebezpieczny, mówią związki: *zanieśiono jak nieżywego* (*jako drugiego zanieśiono do stancyi jak nieżywego*, Kit 478) oraz *zasnąć snem śmiertelnym* (*wielu albowiem ludzi zalanych winem poumieralo, niektórzy nawet w jego domu, zasnąwszy raz na zawsze snem śmiertelnym*, Kit 482). Powyższe połączenia obrazujące stany nietrzeźwości w odniesieniu do ciała człowieka oraz ukazujące ich różnorodność, informują pośrednio o rozpowszechnionej praktyce nadmiernego picia trunków.

Fragmety rzeczywistości obyczajowej odzwierciedlają frazeologizmy ujmujące pewne okoliczności picia, należy do nich zwrot *oblać trunkiem* 'pić z powodu pomyślnego wydarzenia' (w narodzie nic nie można było zrobić bez pijaństwa, czy to zgodę jaką, czy elekcyją, czy interes własny utrzymać nie oblawszy go trunkiem jakim podług wartości osób należycie, Kit 496). Podawanie na stół najlepszego wina, którym dysponował gospodarz, wyraża związek *dawać na stempel* 'podać najlepszy trunek' (*wino szampańskie, którego dawano „na stempel” po węgierskim* Kit 489; *dawano lepszego wina i zwano to „na stempel”, jakoby przybijając to, które pili u stołu,* Kit 475). Wchodzące w zwyczaj popijanie alkoholu przez kobiety notuje pobłażliwy w wymowie związek *zakrapiać wódeczką* 'wzmocnić się trunkiem' (*przechodziły się często do apteczki i tam wódeczką mdlącą poleweczkę zakrapiając, po trosze się gorzałką rozpajały,* Kit 492).

Szereg frazeologizmów odnosi się do osób cechujących się znaczną skłonnością do alkoholu, który *wciąga w nałóg* (Kit 490). Zebrani razem tworzą *pijackie bractwo* (Kit 479), znani ze swojej przypadłości nazywani są *biboszami koronnymi* 'sławny pijak, znany w całej Koronie' (Kit 482) lub wymiennie *garlaczami koronnymi* (Kit 580) i *dobrymi łykaczami* (Kit 496). Człowiek pijący to także *rycerz kuflowy* (Kit 496), *pijak z końca świata wyszukany* (Kit 485) i *wielki pijak* (Kit 474), natomiast o pijaństwie wśród kobiet mówi wyrażenie *pijaczka ognista* (Kit 492).

Na koniec przytoczę jedyne wyraziste powiedzenie odnoszące się do picia trunków, które brzmi u Kitowicza *Lepsze jest dobre piwo jak złe wino* (Kit 494).

Podsumowując, na podstawie zebranych frazeologizmów można odtworzyć językowy obraz zwyczaju picia trunków w czasach saskich. Zatem picie to wlewanie dużej ilości trunku w pojemnik (w człowieka lub jego gardło) lub opróżnianie innych pojemników z alkoholem do dna (kielicha, pucharu, beczki, okseftu 'wielka beczka'). Picie powinno odbywać się w towarzystwie zgodnie z pewnymi regułami (wznoszenie toastów, kolej picia, picie z jednego naczynia, przekazywanie i odbieranie kielicha z alkoholem), które respektują i umacniają więzi społeczne. Pije się z grzecznościowych okazji (zdrowie), z poczucia obowiązku (oblewanie udanych przedsięwzięć) oraz pod różnymi błahymi pretekstami (płukanie gardła, frywolne pobudki). Picie jest społecznie akceptowane, co więcej istnieje przymus picia w określonych sytuacjach. Picie alkoholu wpływa na psychofizyczny stan człowieka: jego stan świadomości, możliwość poruszania się, upadki, śmierć. Picie staje się nałogiem, w który wpadają również kobiety.

Materiał zebrany z *Opisu obyczajów* Kitowicza pokazuje, że pewne jednostki frazeologiczne obecne w języku do dziś mają dość długą tradycję. Frazeologizmy pełnią w utworze różnorodne funkcje, służą wartościowaniu, ludyczności i pisarskiej ekspresji. W większości pochodzą z potocznego złoza językowego.

DURING KING SAS'S TIME EAT, DRINK AND LOOSEN THE BELT!
A LINGUISTIC IMAGE OF THE SAXON TIMES CUSTOMS
PRESERVED IN PHRASEOLOGICS IN *THE DESCRIPTION OF CUSTOMS*
BY JEDRZEJ KITOWICZ

Summary

The analysis of the phraseology referring the immoderate alcohol drinking custom widespread in the Saxon times of Poland's history, which is presented in this article, is aimed at reconstructing the picture of old customs. The author shows the collected phraseology in the context of the Saxon time stereotype as recorded in paroemia. The study discusses two aspects of linguistic reconstruction of the picture of customs: denotative and connotative. The connotative aspect has made it possible to distinguish a basic mechanism of conceptualization of the act of drinking alcohol based on the notional pattern DRINKING ALCOHOL IS THE FILLING OF A CONTAINER. Among phraseological units, those are predominating, whose core are the

names of the parts of the body: *throat, head, legs*. The analysis of the material shows that the phraseology in *Opis obyczajów (The Description of Customs)* by J. Kitowicz has retained various aspects of the behaviours of drinkers. The phraseological collection is colloquial in character, and is imbued with expressiveness, usually a humour or irony. In part, it has survived to the present times.

Rozwiązanie skrótów:

Kit – KITOWICZ, Jędrzej. *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, t. 1–2. Oprac. R. Pollak. Wrocław: Ossolineum, DeAGOSTINI 2003, 646 s. ISBN 83-7316-258-5.

Kit Pam – KITOWICZ, Jędrzej. *Pamiętniki czyli Historia polska*. Oprac. P. Matuszewska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1971, 805 s. ISBN 83-89700-24-7.

Bibliografia

1. BAŃKOWSKI, Andrzej. *Etymologiczny słownik języka polskiego. L–P*, t. 2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2000, s. 980. ISBN 83-01-13017-2.
2. BARTMIŃSKI, Jerzy, TOKARSKI, Ryszard. Językowy obraz świata a spójność tekstu. In *Teoria tekstu. Zbiór studiów*. Red. T. Dobrzyńska. Wrocław: Ossolineum 1986, s. 65–81. ISBN 83-040-2164-1.
3. BIZIOR, Renata. *O języku prozy Jędrzeja Kitowicza*. Częstochowa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej 2003, s. 196. ISBN 83-7098-837-7.
4. CHLEBDA, Wojciech. Frazeologia w międzyludzkiej przestrzeni komunikacyjnej. In *Problemy frazeologii europejskiej VI*. Red. A. M. Lewicki. Lublin: „Norbertinum” 2004, s. 11–20. ISBN 83-7222-198-7.
5. JĘDRZEJKO, Ewa. Na frasunek dobry trunek (a uczonym z ksiąg ratunek!?). Frazeologia biesiadna w językowym obrazie świata polskiej kultury narodowej. In *Frazeologia a językowe obrazy świata przelomu wieków*. Red. W. Chlebda. Opole: Uniwersytet Opolski 2007, s. 247–265. ISBN 978-837395-245-4.
6. KOZIARA, Stanisław. Obrazy świata biblijnego utrwalone w polskiej frazeologii (wprowadzenie do opisu). In *Frazeologia a językowe obrazy świata przelomu wieków*. Red. W. Chlebda. Opole: Uniwersytet Opolski 2007, s. 183–190. ISBN 978-837395-245-4.
7. KRASICKI, Ignacy. *Myszeidos. Pieśni X*. Wrocław: Ossolineum 1986, 79 s. ISBN 83-04-02223-0.
8. LEWICKI, Andrzej, PAJDZIŃSKA, Anna. Frazeologia. In *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej 2001, s. 696. ISBN 83-227-1699-0.
9. MAĆKOWIAK, Krzysztof. Potoczny materiał leksykalny a styl XVIII-wiecznej dydaktyki wierszowanej. In *Historyczna stylistyka polszczyzny artystycznej. Teoria. Praktyka. Konteksty*. Red. J. Brzeziński, K. Maćkowiak, C. Piątkowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 2003, s. 140–151. ISBN 83-04-04654-7.
10. MAJKOWSKA, Grażyna. Funkcje frazeologizmów w tekstach publicystycznych. In *Problemy frazeologii europejskiej I*. Red. A. M. Lewicki. Warszawa: „Energeia” 1996, s. 39–47. ISBN 83-85118-46-2.
11. MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA, Katarzyna. Profilowanie stereotypów językowych (na materiale frazeologii polskiej i francuskiej). In *Problemy frazeologii europejskiej I*. Red. A. M. Lewicki. Warszawa: Energeia 1996, s. 99–105. ISBN 83-85118-46-2.
12. NIEWIARA, Aleksandra. *Kształty polskiej tożsamości*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2009, 386 s. ISBN 978-83-226-1880-6.

13. NOWAKOWSKA, Alicja. *Świat roślin w polskiej frazeologii*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2005, 232 s. ISBN 83-229-2591-3.
14. PAJDZIŃSKA Anna, Frazeologia a zmiany kulturowe, „*Poradnik Językowy*”, nr 7, 1988, s. 480–487.
15. SKORUPKA, Stanisław. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2. Warszawa: Wiedza Powszechna 2002, 1693 s. ISBN 83-21-40432-4.
16. WĘGIER, Janina. Polszczyzna potoczna w języku komediopisarzy Oświecenia. In *Język gatunków literackich Oświecenia i Romantyzmu*. Red. J. Brzeziński. Zielona Góra: WSP TK 1995, s. 139–151. ISBN 83-85693-72-6.
17. WÓJCICKI, Kazimierz W. *Przysłowia narodowe*, t. 1. Warszawa 1830, 222 s.

Jak mówimy o lenistwie? – na podstawie polskich przysłów i frazeologizmów

Renata Dźwigół

How do we speak of idleness? – based on Polish proverbs and idioms

Abstract: *The purpose of the present article was to describe the colloquial and popular images of laziness and the means of expressing them through language. Polish proverbs and idiomatic expressions which contain the element leniwy (English: idle, lazy; and the words derived from this adjective) and the element próżnować (English: to idle [the time away]; and the words derived), as well as other expressions which define idleness, were submitted for analysis. The analysis has shown that the concept of idleness is perceived in connection with non-working, or idling one's time away rather than indolent or slow working that fails to bring the expected results. The object of description is an idle person – what they do and do not do, what state they are in, how they are treated by others. The effects of one's being idle are also described. Idleness is expressed by means of metaphors: of idleness as an unpleasant smell, or idleness as an illness. Idleness is said to be a bad habit, as well as a sin and the cause of sin. Except for special cases, idleness is generally judged in a pejorative manner.*

Key words: *Idleness, proverbs and idioms, linguistic picture of the world, cultural linguistics.*

Contact: *The Pedagogical University of Kraków, The Institute of Polish Philology, Department of Cultural Linguistics and Social Communication, rdzwigol@wp.pl*

Scholarly interests and study areas: *Cultural linguistics, ethnolinguistics, phraseology, stylistics; Polish folk demonology, ethnical stereotypes in language, positive sacrum (God, angel) and negative sacrum (devil) in Polish phraseology.*

motto: *Niepróżnujące próżnowanie*

Znany wiersz dla dzieci autorstwa Juliana Tuwima rozpoczyna się tak: „Na tapcznie siedzi leń, nic nie robi cały dzień...”. Potem następuje seria stawianych przez tytułowego lenia pytań retorycznych, które mają przypominać różnorodne czynności, które ten wcześniej wykonał. Problem polega jednak na tym, że z pracą nie mają one nic wspólnego.

Moim celem jest próba opisu potocznych wyobrażeń na temat lenistwa, interesuje mnie językowy obraz lenistwa, to, jak myślimy i mówimy o lenistwie.

Doświadczenie życiowe, a także przywołany wiersz Tuwima wskazują na to, że o lenistwie myślimy i mówimy, przywołując jednocześnie inne pojęcie: pracę, pracowanie¹. Najczęściej lenistwo pojmujemy jako zaprzeczenie pracy: niepracowanie, a nawet nicnierobienie. Jest ono wtedy kojarzone z bezruchem, biernością – w opozycji do pracy, która wymaga od człowieka wysiłku, aktywności. Wydaje się, że rzadziej pojęcie lenistwa jest odnoszone do podejmowanej z niechęcią, wolnej, opieszalej, nie przynoszącej spodziewanych rezultatów pracy. Tak wykonywana praca to zła praca (praca źle wykonywana) – praca, która straciła swoją wartość. To intuicyjne spostrzeżenie zostało potwierdzone podczas analizy zgromadzonych na potrzeby tego artykułu

polskich przysłów i frazeologizmów. Praca, o której tu mówimy, to praca fizyczna – wykonywana przy użyciu rąk. W takim wyobrażeniu pracy nie mieści się praca umysłowa.

Materiał językowy, który poddałam analizie pochodzi z NKPP oraz słowników frazeologicznych i ogólnych języka polskiego. Wyekscerpowałam te jednostki, które zawierają leksem należący do jednej z dwóch, nie w pełni synonimicznych, rodzin wyrazowych: 1. *leniwy*, także w znaczeniu rzeczownikowym; *leniwiec*, *leń* (jako nazwa nosiciela cechy oraz jako nazwa cechy); *lenistwo*; *lenić się*, *lenować*; 2. *próżnować*; *próżnowanie*; *próżniak*; *próżniaczy*. Uwzględniłam też jednostki (tekstu, czyli przysłowia, oraz języka, czyli frazeologizmy), które mimo że nie zawierają wymienionych komponentów, do lenistwa się odnoszą.

Wymienione rodziny wyrazowe nie są w pełni synonimiczne, gdyż *leniwy* znaczy: ‘niechętnie pracujący’, ale również: ‘unikający wszelkiego wysiłku (przede wszystkim pracy)’; *próżniak* zaś to ‘osoba prowadząca beczynne życie (czyli niepracująca)’. Warto przywołać objaśnienia etymologiczne: morfem rdzenny pierwszej rodziny wyrazowej jest ogólnosłowiański i wywodzi się z prasł. *lěnъ ‘leniwy, gnuśny, opieszaly, powolny’ (Boryś: 284), zaś *próżny* (od którego pochodzi *próżniak*) to etymologicznie ‘pusty’ (Boryś: 486) – biorąc pod uwagę analizowane znaczenie (tj. beczynność), owa „pustość” odnosiłaby się do czasu nie wypełnionego pracą.

Bez względu jednak na to, czy o lenistwie myślimy – i mówimy – jako o niepracowaniu, czy jako o złym pracowaniu, lenistwo wartościowanie jest negatywnie (w opozycji do pracy w ogóle lub do dobrze wykonywanej pracy). W tradycji chrześcijańskiej jest jednym z siedmiu grzechów głównych.

Pozytywna ocena lenistwa pojawia się wyjątkowo, i to w określonych sytuacjach:

- gdy lenistwo jest traktowane jako mniejsze zło (w sensie moralnym) – *Lepiej poczciwie próżnować, niż na zle pracować* [*Lepsze próżnowanie niż zła robota*] (NKPP II: 1095); *Woli drugim źle robić, byle nie próżnował* (NKPP II: 1095) ‘lepiej żeby próżnował’
- gdy czyjeś lenistwo przynosi więcej pożytku niż czyjaś praca – *Pożyteczniejsze mądrego próżnowanie niż głupiego robota* (NKPP II: 428)
- gdy lenistwo jest zestawiane z negatywnymi dla organizmu człowieka skutkami ciężkiej pracy – *Dłużej leniwego jak rączego²* [*Leniwy długo żyje*] (NKPP II: 289) (por. *zapracować się na śmierć*); *Lenistwo przywodzi twardy sen* (NKPP II: 289) (por. *ktoś nie może zasnąć ze zmęczenia; zmęczenie nie pozwala komuś zasnąć*)
- gdy lenistwem jest nazywany zasłużony odpoczynek po ciężkiej pracy – *Zasłużone lenistwo* (Zgólk 19: 101)
- gdy lenistwo jest kojarzone z przyjemnością oraz pięknem – *Słodkie lenistwo* ‘żart. przyjemność z leniuchowania; beztrudki odpoczynek’ (MN: 350); *Błogie, słodkie lenistwo* (Zgólk 19: 101); *Wielka doskonałość jest umieć pięknie próżnować* (NKPP II: 1095)
- gdy lenistwo jest pozorne – *Są, co niby próżnując, najwięcej sprawują, co naksztalt czyniących wybornie próżnują* (Swarsz V: 6); *Często leniwy przed rączym bieży* [*Leniwy czasem rączego ugania*] (NKPP II: 289); *Próżnowanie niepróżne – użyteczne* [... *niepróżne – użyteczne, uczciwe; Niepróżnujące próżnowanie*] (NKPP II: 1095³); traktowane jest wówczas jako coś użytecznego, pożytecznego (oksymoron), mówi się o nim jako o czymś uczciwym.

Bywa, że lenistwo traktujemy z pobłażaniem, określając osobę leniwą żartobliwym i pieszczotliwym wyrazem: *leniuszek* ‘pieszczotliwie o leniwym dziecku albo kobiecie’ (DSS: 232), ‘żartobliwe lub pieszczotliwe określenie osoby leniwej, niechętniej do pracy’ (Zgólk 19: 102), a ‘hultaja i leniucha’ frazeologizmem: *Amator hultajskiego bigosu i leniwej kapusty⁴* (NKPP I: 15). Nie jest też wartościowane negatywnie lenistwo niezależne od człowieka, nicnierobienie

wynikające z konieczności (a nie z niechęci do pracy): *Próżnuje młynarz, skoro woda zbieży* (NKPP II: 511).

Kilka przysłów mówi o przyczynie lenistwa, rozumianego jako ociąganie się w czasie pracy: *Leniwo każdy pracuje, gdy pożytku mało czuje* [..., *gdy pożytek mały czuje; Leniwo pracuje, kto mały pożytek czuje*] (NKPP II: 1055-1056); *Leniwa praca, gdy licha płaca* (NKPP II: 956⁵). W ten sposób bycie leniwym jest po części usprawiedliwiane.

Charakterystyczne dla potocznego pojmowania lenistwa jest mówienie częściej o człowieku leniwym, opisywanie jego zachowania, stanu, w którym się znajduje, różnych sytuacji, w których konfrontowany jest z innymi ludźmi, a nawet przytaczanie jego wypowiedzi (mających o lenistwie świadczyć), czy wypowiedzi do niego kierowanych, niż mówienie o samym lenistwie. To rodzaj ukonkretnienia i przejaw antropocentryzmu, tak charakterystycznego dla językowego obrazu świata, tj wyobrażenia rzeczywistości odzwierciedlonego w języku.

1. CO ROBI (CZEGO NIE ROBI) CZŁOWIEK LENIWIY?

Nie pracuje.

Jednym z synonimów rzeczowników *leń*, *leniuch* jest *nierób* (Zgólk 19: 102), w kaszubszczyźnie: *nierobijôsz* (Sł NKPP: 315). Zatem człowiek leniwy nie robi, czyli nie pracuje.⁶ Praca nie jest dla niego wartością, pracę wyobraża sobie jako:

- coś hańbiącego, wstydliwego, jako plamę na honorze – iron. *Nie splamić się, nie zhańbić się nigdy pracą* ‘o lenistwie’; *Nie hańbić się pracą* (Skor I: 58)⁷;
- coś, co wydziela nieprzyjemny zapach – *Śmierdzi mu robota* [*Smerdzi robótka, a woni / wónio chlebiczek; Ón je taki smerdzirobotka, wónichlebiczek; Smerdzirobotka, wónichlebiczek*⁸; *Nie pachnie mu robota*] ‘o leniu, próżniaku’ (NKPP III: 56);
- coś, co kłuje – *Tego, co robić nie chce, mąka w ręce kole* [zob. niżej]; *X-a robota w ręce kole* ‘o człowieku leniwym’ (Tyrpa 2005: 113); *Roboty się chwyta jak jeża* [zob. niżej].

Chciałby korzystać z owoców pracy (ich symbolem jest chleb), ale nie chce pracować lub robi to niechętnie, bez zaangażowania, opieszale: *Roboty się chwyta jak jeża* ‘tzn. niechętnie, ostrożnie; o leniwym’ (NKPP III: 55). Obce są mu dobrodziejstwa pracy: zasłużony odpoczynek po niej – *Nie znają tego próżniacy, jak słodko spocząć po pracy* (NKPP II: 1094) oraz dostatek, który zapewnia – *Próżnującemu nie przybywa, choć bogatemu* ‘tzn. trzeba działać, pracować’ (NKPP II: 1095); *Woli drugi nędzne próżnowanie niż pracę dostatnią* (NKPP II: 1096).

Leniwy nie chce pracować, dlatego – z punktu widzenia człowieka pracującego – nie zasługuje na jedzenie: *Kto nie chce pracy znieść, ten nie ma co jeść* [..., *ten nie powinien chleba jeść*] (NKPP II: 1051); *Kto nie pracuje, ten nie je* (NKPP II: 1055)⁹; *Kto próżnuje, ten niech nie je* [*Niech nie je, kto próżnuje*] (NKPP III: 1094); *Kto nie robi, pościć musi* [..., *pościć ma / niech pości*] (NKPP III: 47); *Kto nie chce pracować, ten szydłem chleb je* [*Za taką robotę tylko szydłem kaszę jeść*] (NKPP II: 1054); *Próżniaka kasza w zęby kole* (NKPP II: 1094); *Próżniak niewart kawałka chleba* (NKPP II: 1094); [*Kto*] *Kiery przez dziyń nie robił, na wieczere gwizdze* ‘tzn. nie będzie jadł kolacji’ (NKPP III: 47); *Kto się do pracy leni, niewart jeść pieczeni* (NKPP II: 1051); *Kto robi, pójdź do stołu, a kto próżnuje, za piec* [*Kto leży, gdy czas robić, słusznie mu powiedzą: Idźże też, bracie, leżeć, kiedy drudzy jedzą*] [zob. niżej: **Leży na piecu (kiedy inni pracują)**] (NKPP III: 47).

W wyrażeniach porównawczych: *Robi, jak mokre pali się* (NKPP III: 50); *Robi tak, jak ślepy w karty gra* (NKPP III: 51) niepracowanie człowieka leniwego zostało obrazowo oddane za pomocą ironicznych oksymoronów odnoszących się do świata ludzi, a w wyrażeniu: *Taki do roboty jak pies do galasu*¹⁰ (NKPP III: 56) wykorzystane zostały realia świata zwierząt domowych.

Nie pracuje, lecz odpoczywa.

W przypadku człowieka leniwego „odpoczynek po pracy” jest stanem permanentnym. W przysłowiu: *U skąpego zawdy po obiedzie, a u leniwego po robocie; U skąpego po obiedzie, u leniwego po robocie* (NKPP II: 665¹¹) rzekome wcześniejsze pracowanie jest poddawane w wątpliwość. O prawdziwym odpoczynku po pracy, którego jednak prawdziwy leń nie może zaznać, mówi przysłowie: *Nie znają tego próżniacy, jak słodko spocząć po pracy* (NKPP II: 1094) [por. *słodkie lenistwo* – zob. wyżej].

Nie pracuje, lecz świętuje.

W innych przysłowiach niepracowanie zostało oddane za pomocą ironicznie użytej metafory świętowania. Świętowanie to zaprzestanie pracy, odpoczynek – wedle biblijnego porządku przypadający w każdy siódmy dzień tygodnia, zgodnie z tradycją chrześcijańską także w święta kościelne. W przypadku człowieka leniwego świętowanie obejmuje wszystkie dni tygodnia lub przedłużane jest z niedzieli na poniedziałek: *Leniwemu zawsze święto* [*Zawždy leniwemu święto; Leniwemu zawždy święto; Dla leniucha zawsze święto; U leniwych zawsze święto*¹²; *Lyniwy mo każdy dziyń świnto; Próżnującemu zawsze święto; U próżniaków zawsze święto; Leniuchowi i nierobowi święto a ji w pyndzialek*] (NKPP III: 485).

Przysłowie: *Leń i w niedzielę pyta o niedzielę* (NKPP II: 292) ‘człowieka leniwego niepokoi nawet perspektywa rozpoczęcia działania’ (Zgółk 19: 105) – ukazuje człowieka leniwego jako tego, który stracił kontakt z rzeczywistością, jest oderwany od świata. Tę cechę, budującą językowy obraz lenia, wyraża też paremia: *Mniema leniwy, że łają, gdy go kijem okładają* [zob. niżej: **Leniwego należy bić**].

Żartobliwym nazwaniem lenia, zawierającym aluzję do niedzieli jako dnia wypoczynku jest wyrażenie frazeologiczne *urodzony w niedzielę*. Ktoś taki ma niejako we krwi skłonność do wypoczywania przez cały tydzień (DSS: 233).¹³

Wymawia się od pracy.

Człowiek leniwy zrobi wszystko, żeby podać innym ludziom (zapewne tym, którzy pracują) przyczynę tego, że nie pracuje lub nie może pracować – jest to wymówka, fałszywy powód jego niepracowania: *Leniwy zawsze wymówkę znajdzie* (NKPP II: 292) ‘usprawiedliwianie niechęci do pracy’ (Zgółk 19: 104). Jako wymówki lenia można by potraktować to, że odpoczywa po pracy, a także to, że nie pracuje, bo jest święto [zob. wyżej]. Wymówkom lenia inni nie dają wiary, w przysłowiach mówi się o nich z ironią: *Leniwemu wszystko trudno* [*Co trudno leniwemu, łączno ochotnemu*] (NKPP II: 291); [*Leniwemu*] *Lyniwymu wszystko cijnży* (NKPP II: 291); *Leniwemu wszystko niesporo* [...; *ochotny snadno czas i sposobność do czynienia znajdzie; Leniwemu wszystko niesporo*] (NKPP II: 291); *Próżniak nigdy nie ma czasu* ‘tzn. zawsze wymawia się od pracy’ (NKPP II: 1094).

Wszystkie warunki, w jakich potencjalna praca miałyby się odbywać, są zdaniem człowieka leniwego nieodpowiednie. W obrazowy sposób zostało to ukazane w paremii wyraźnie sarkastycznej: *Tego, co robić nie chce, mąka w ręce kole* [*Komu się robić nie chce, tego i mąka w ręce kole; Komu się robić nie chce, mąka go w rękę kole; Tego, co pracować nie chce, i mąka w ręce kole; Leniwego i mąka w ręce kole*] (NKPP II: 429). Innymi wymówkami są hałas: *Dla grzmotu do młyńa nie iść, wymówka leniwych* (NKPP I: 765¹⁴) oraz zimno, które panują w miejscu pracy: *Dla zimna leniwiiec nie orze, przeto prosić będzie w żniwa* [*Dla zimna leniwiiec orać nie chciał, będzie na lato żebrał; Dla zimna leniwiiec orać nie chciał, przeto będzie żebrać w lecie, a nie dadzą mu*] (NKPP II: 289).

Wymawia się od pracy, ale nie wymawia się od jedzenia.

W przysłowiu dialogowym (występującym w wielu odmiankach) człowiek leniwy nie chce podjąć pracy, mimo że inni go do tego namawiają. Wymawia się tym, że nie może chodzić. Niedyspozycja znika, gdy pojawia się zaproszenie na posiłek: – *Póđź robić.* – *O, nie mogę chodzić.* – *Póđże jeść.* – *Toć muszę leżć* [– *Grzegorz!* – *Czegoż?* – *Póđź robić.* – *O, nie mogę chodzić.* – *Póđże jeść.* – *Toć muszę poleżć;* – *Grzegórz!* – *Czegoż?* – *Pójdź robić.* – *Oh, nie mogę na nogi się zdobyć.* – *To pójdź jeść.* – *No to chyba muszę się już wlec;* – *Grzegórz!* – *Czegoż?* – *Pójdź do roboty!* – *Nie mam ochoty.* – *Weżże śniadanie!* – *Zaraz, mój panie;* – *Hansie, pójdź robić.* – *O, nie mogę chodzić.* – *Hansie, pójdź jeść.* – *To muszę leżć;* – *Maćku, wstawaj do roboty!* – *Kiejem chory.* – *Maćku, chodź jeść.* – *A gdzie moja wielka łyżka?;* – *Babko, do roboty!* – *Nie słyszę.* – *Babko, do jedzenia.* – *Toć się i zawlokę*] (NKPP III: 49).

Wymawia się od nauki.

Na osobne potraktowanie zasługują wymówki leniwych uczniów: *Paluszek i główka* – *szkolna wymówka* [*Boli główka* – *szkolna wymówka*; *Boli brzuszek*¹⁵ – *szkolny lyniuszek*] (NKPP III: 802–803). Inne przysłowie odnoszące się do realiów szkolnych mówi, że największy zapał do pracy (w tym wypadku nauki) uczeń ma na początku roku szkolnego: *Na początku jesieni żaden uczeń się nie leni* (NKPP III: 574). Potem – jak widać – różnie bywa. Skutki uczniowskiego lenistwa przedstawia przysłowie: *Kto w zimie próżnuje, ten drugi rok w klasie przezimuje* (NKPP III: 874).

Pozostaje w bezruchu, nie używa rąk (do pracy), siedzi.

Praca (wymagająca wysiłku fizycznego, aktywności człowieka) jest wykonywana głównie dzięki ruchom rąk, ale i innych części ciała.¹⁶ *Obibok* to obrazowe określenie lenia, dla którego jedynym zajęciem rąk jest „objanie boków”, które z pracą nie ma nic wspólnego. *Obibokiem* może być nazwany pracownik, który „obja się” w pracy, jest mało wydajny (DSS: 233). Lenistwo to także, jak wiemy, bezruch, brak aktywności człowieka – nieprzypadkowo jednym z dalszych synonimów *lenistwa* jest *bezczytność* (Zgółk 19: 102). Frazeologizmy i przysłowia przedstawiają człowieka leniwego jako tego, który pozostaje w bezruchu, nie rusza się, nie używa rąk (do pracy), siedzi: *Siedzieć z założonymi rękami* ‘leniuchować’ (Zgółk 19: 102); *Mieć dwie lewe ręce*¹⁷; *Niczego się nie dotknąć*; pot. *Nie kiwnąć palcem w bucie*¹⁸; wulg. *Pierdzieć w stolek* ‘o lenistwie’ (SI: 58); *Ani się nie gnie od lynia* [*Leniwy, że ani się nie schyli*] (NKPP II: 289); *Leniwemu jest droższy krok niż siedlakowi*¹⁹ *zagon* [*Droższy u lenia krok niż u siedlaka zagon*; *Leniwemu jest i krok zacny*] (NKPP II: 290); *Chromy cierpliwy dalej zajdzie, niż zdrowy leniwy* (NKPP I: 292²⁰); *Leniwy chłop skrzela*²¹ *sobie nie złamie* [*Gnił*²², *co skrzela nie złómie*] (NKPP II: 291). Ból krzyża, kręgosłupa, który często jest skutkiem ciężkiej fizycznej pracy, człowiekowi leniwemu nie będzie (z oczywistych powodów) dokuczał. Podobną wymowę ma ironiczne przysłowie dialogowe: *Czym się leniwy przerwał*²³? *Bo mu się robić nie chciało* (NKPP II: 289).

Leży.

Gwarowym, dosadnym, mocno ironicznym określeniem człowieka leniwego jest: *Pracuje – dupy nie cuje* ‘o leniwym’ (NKPP II: 1056). Ból tylnej części ciała znajdującej się poniżej pleców, o którym w nim mowa, jest rezultatem tego, że – zgodnie z potocznym wyobrażeniem – człowiek leniwy siedzi z założonymi rękami [zob. wyżej] lub leży. Nazwaniami człowieka leniwego (*leniucha*, *leniwca*, *leńka*) były derywaty od czasowników *leżeć*: *leżuch* oraz *legać*: *legawiec*, *legart* (Linde II: 618–619). Leżenie, o którym tu mowa, to brak aktywności, nicnierobienie, leniuchowanie. Rozkaznik: *Nie leż!* w języku potocznym ma znaczenie ‘weź się do pracy!’ (zastłyszane). Jego synonim został użyty w przysłowiu: *Wstawaj, leniu, woły w jęczmieniu* [*Leniu!*

woły w jęczmieniu: przyjdzie chłop, to ci je zajmie] (NKPP II: 292), które przybrało formę wypowiedzi człowieka, chcącego lenia skłonić do aktywności ruchowej, czyli do pracy. Jak pokazuje inne przysłowie, nie zawsze jest to skuteczne: *Leniwy wyleży miejsce, a jeść się chce* (NKPP II: 292). Człowiek leniwy nie rezygnuje z leżenia, nawet wtedy gdy doskwiera mu głód.²⁴ Stąd ironiczna apostrofa kierowana do lenia: *Leż, leniu, leż, przyniesie ci kukielkę²⁵ / bulkę / kielbasę pies* (NKPP II: 299²⁶).

Trochę inne znaczenie ma frazeologizm *leżeć do góry brzuchem* ‘leniuchować’ (Zgólk 19: 102), wskazujący na to, że żołądek został zapelniony. Słownik idiomów podaje formę wariantywną: pot. *Leżeć do góry brzuchem, pępkiem itp.* ‘o lenistwie’ (SI: 58). Innym potocznym określeniem lenistwa jest *Leżeć bykiem* (zasłyszane), także: *Leżeć martwym bykiem* (SI: 58).

Do leżenia odnieść można również inny frazeologizm nazywający lenistwo: *Liczyć muchy na suficie* ‘o lenistwie’ (SI: 58) – tę czynność łatwiej wykonuje się leżąc, niż zadzierając głowę.

W przysłowiu *Leniwy leży, Bóg mu dolę gotuje* [*Leniuch leży, a Bóg mu dolę gotuje*] ‘przysłowie jest pogłosem legendy o wędrownkach Pana Jezusa z apostołami’ (NKPP II: 292) nicnierobienie człowieka leniwego zostało ukazane w kontekście eschatologicznym. Zupelna bezczynność i zdanie się na wolę Bożą nie są pochwalane, gdyż powszechnym jest przekonanie, że człowiek sam (z Bożą pomocą) powinien kształtować swoje życie.

Leży na piecu (kiedy inni pracują).

Kiedy inni pracują, człowiek leniwy jest bierny („leży na piecu”), staje się aktywny, gdy pojawia się jedzenie: *Kiedy siali, orali, to na piecu leżał, a kiedy jeść dawali, czym prędzej przybieżał* [*Orali, kopali, jam na piecu leżał, a kiedy jeść wołali, tom najprędzej bieżo!; Orali, kopali, jo na piecu leżał, jak przyszło do jądla, to jo piyrszy bieżo!; Orali, kopali, ón na piecu leżał, wołali: śniodani! – to on piyrszy bieżo!*] ‘uprzysłowiony fragment pieśni komicznej wyrosłej z bogatej facecjonistyki o leniwym parobku’ (NKPP II: 736–737)²⁷. Ten obraz ma wymiar uniwersalny – pokazuje nie tylko leniwego parobka, ale i człowieka leniwego w ogóle. Cytowana wcześniej paremia *Kto leży, gdy czas robić, słusznie mu powiedzą: Idźże też, bracie, leżeć, kiedy drudzy jedzą* [zob. **Nie pracuje**] stanowi dopełnienie owego obrazu.

Odmianki powiedzenia *Za piecem wychowany* ‘o człowieku nieobytym, ograniczonym’: *Tylko wyleguje się za piecem; Leżał za pićcem; Za piecem orał, w kachlu siał* (NKPP II: 861) odnoszą się jednak wyraźnie do człowieka leniwego, próżniaka.

Leży w łóżku.

W kilku przysłowiach mowa jest o lenistwie jako o leżeniu w łóżku. Do realiów życia uczniowskiego odnosi się przysłowie: *Czas do szkoły już, leniuszku, a ty jeszcze leżysz w łóżku* ‘przysłowie szkolne’ (NKPP III: 402). Apostrofę do „leniuszka” zawiera też inne przysłowie – tym razem do „leniuszka” w ogóle (także człowieka dorosłego): *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje, więc leniuszku, nie leż w łóżku* (NKPP III: 782–783²⁸). O leżeniu w łóżku, które dla człowieka leniwego – zgodnie z potocznym wyobrażeniem – jest stanem naturalnym, mówi paremia: *Jako drzwi na zawiasach, tak leń na łóżku swoim [... na łóżku swoim obraca się, a dalej z miejsca nie postąpi²⁹]* (NKPP II: 290). Nieco inne znaczenie tego przysłowia podaje Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny: *Jak drzwi na zawiasach, tak leń na łóżku swoim* ‘człowiek leniwy zawsze wie, w którym miejscu będzie mu najwygodniej’ (Zgólk 19: 105).

Myśli o spaniu lub śpi.

Jednym z dalszych synonimów przymiotnika *leniwy* w znaczeniu ‘pracujący wolno, ociągający się w czasie pracy’ jest *ospały* (Zgólk 19: 103). Sen, który w powszechnej opinii kojarzy się z brakiem ruchu oraz odpoczynkiem, w kilku przysłowiach został wykorzystany po to, by obrazowo przedstawić człowieka leniwego – człowieka, który myśli o spaniu lub śpi: *Leniwiec zawsze*

myśli o spaniu (NKPP II: 291); *Sen przyjaciel leniwych* (NKPP III: 157); *Długo leniwcze spać będziesz?*; *Długoż legawy będziesz spał?* (Linde II: 619); *Leniwy dostatków się nie dośpi* (NKPP II: 291). Ostatnie przysłowie wskazuje na konsekwencje lenistwa (na bezproduktywność spania): człowiek leniwy nie pracuje, więc niczego się nie dorobi, nie zgromadzi majątku.

Marznie, jest mu zimno.

Przysłowia mówią o tym, że człowiek leniwy odczuwa zimno, co wynika zapewne z tego, że nie pracuje, pozostaje w bezruchu. Jedno z przysłów rzecz przedstawia bardzo prosto: *Leniwemu zawsze zimno* (NKPP II: 291). Kolejne: *Leniuchy – piecuchy* (NKPP II: 290), ukazuje człowieka leniwego, który grzeje się przy piecu, a może leży na piecu?³⁰ [zob. wyżej: **Leży na piecu, kiedy inni pracują**]. Leniwemu jest zimno także wtedy, kiedy pracuje – bo robi to wolno, unikając wysiłku [zob. niżej: **Je szybko i łapczywie**].

Jest głodny.

Człowiek leniwy cierpi głód, ponieważ nie pracuje – a zatem nie ma środków na utrzymanie, w tym na jedzenie: *Leniwy zawsze głodny* (NKPP II: 292); *Leniwy wbije zęby do ściany* (NKPP II: 292); *Próżnowanie nie utuczy* (NKPP II: 1095). Głód nie jest dla niego wystarczającą motywacją do podjęcia pracy: *Leniwy wyleży miejsce, a jeść się chce* [zob. wyżej: **Leży**]; *Leniwy woli głód, nędzę cierpieć, niż się ruszyć* [*Leniwy woli głód cierpieć, niż pracować*] (NKPP II: 292); *Złe czasy: jeść się chce, a robić nie chce* (NKPP I, 363); *Zjadłoby się, zjadło, kieby z nieba spadło* [*Jadłoby się, jadło, ...*] (NKPP I: 859).

Ma duży apetyt, dużo je i dużo pije.

W paremiach leniwy został przedstawiony jako ten, który nie ma siły do pracy, ale ma siłę do jedzenia – kiedy pojawia się jedzenie, ma duży apetyt: *Do roboty ani rusz, ale do miski to chłop* [*Do roboty ani rusz, do miski to chłop; Do roboty chory, ale do miski to chłop; Do roboty to go ni ma, ale do miski piyrszy; Do roboty je mały, ale do jedzynio piyrszy wielki; Do miski jak zapalił, a do roboty jak w pysk dał; Zuch do miski, ale do roboty, Boże odpuść; Do jedzenia jest, a do roboty zdechł pies; Do jadła jest, a do roboty to go nie ma; Do jodła żroc, do roboty sroc; Do jodła hój, do roboty stój*] (NKPP III: 52); *Zdrowy leniuch daleko od chorego gorszy, pije za dwóch, żre pokarm, we dwójnasób sporszy* (NKPP II: 292); *Każdy leniwy ma wilczy żołądek* (NKPP II: 290). Można przypuszczać, że człowiek leniwy dużo je i dużo pije nie tylko dlatego, że jest bardzo głodny, ale i niejako na zapas. Znaczenie cytowanych przysłów jest jednak ogólniejsze: ‘ludzie, którzy mało pracują, mają duże potrzeby’, Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny zapisuje je przy paremii *Każdy leniwy ma wilczy żołądek* (Zgólk 19: 103).

Je szybko i łapczywie.

Wyobrażenie człowieka leniwego jako tego, który nie pracuje, pozostaje w bezruchu, jak wadomo, nie jest jedynym. Drugi obraz leniwego (tego, który pracuje, ale robi to wolno, opieszale – tak, że praca nie przynosi spodziewanych rezultatów) odnaleźć można w przysłowiaach: *Leniwy marznie przy robocie, a jak jé, to cały w pocie* [*Leniwy marznie przy robocie, a jak jy...; Do jedzenia to się rozdzieje, a do roboty to się odzieje; Przy jedzyniu się spocić to je grzych, ale przy robocie to ni ma grzych*] (NKPP III: 53–54); *Robiąc uziąbł, a jedząc zapocił się* [*Robiąc uziąbł, jedząc spocił się; Robiąc uziębnie, jedząc się spoci; Jak jym, to sie pocym; jak robiym, to mi zima; Słudzy, gdy u panów robią, zimnica ich wtenczas, czyli febra zimna napada, a gdy jedzą, wtedy się pocą*] (NKPP I: 857); *Księży sługa poci się przy misce, a marznie przy pracy* [*Księży parobek przy jedzeniu poci się, a przy robocie marznie; Księża gospodyni robiąc uziębla,*

jedząc spocila się] (NKPP II: 232). Słowem, człowiek leniwy zamiast pracować w pocie czoła³¹, je w pocie czoła.

Żyje na koszt innych (pracujących).

Życie na koszt innych, które charakteryzuje człowieka leniwego, w paremiach zostało obrazowo przedstawione jako spożywanie jedzenia (przygotowanego przez innych), mimo że samemu się na nie nie zapracowało lub zapracowało się w niedostatecznej mierze: *Cudzą pracą się żywić* [*Cudzego bez prace zażywać; Smakuje cudza praca; Najadł się dosyć cudzej pracy*] (NKPP II: 1050) [zob. wyżej: **Wymawia się od pracy, ale nie wymawia się od jedzenia; Leży na piecu (kiedy inni pracują); Ma duży apetyt, dużo je i dużo pije; Je szybko i łapczywie**].

O tym, że człowiek leniwy je, mimo że na jedzenie nie zarobił mówią też przysłowia: Sam Maciek zje, ale sam Maciek nie zarobi³² (nie zrobi); Sam Maćko zezre, ale nie zeznie; Sam Bartek zje, ale sam nie robi (NKPP III: 46³³); Chleb zje i za wozem nie pójdzie (NKPP I: 248); Słudzy, kajście sóm, co mój chlyb zjodocie? ‘o wymigujących się od pracy’ (NKPP III: 251).

Powiedzenia: *Jak jeść, to jeść, jak robić, to się skryć* (NKPP III: 46–47³⁴); *Pódź chlebiczku, zjém cie, a nie zarobiem cie* ‘o leniwym’ (NKPP I: 257) to ironicznie użyte (przez człowieka pracującego) „cytaty z wypowiedzi lenia”, zaś: *Umiesz jeść, nie umiesz robić* (NKPP I: 858); *Nie rób, a idź się paść* ‘przymówka dla leniucha’ (NKPP III: 48); *Gdzie jedzą, tam jedz; a gdzie robią, tam idź precz, nie zawadzaj* [*Kaj jedzóm, jydz; kaj robióm, nie zawadzej*] (NKPP I, 850) to przymówki adresowane do lenia. Wypowiada je człowiek, który zna się na pracy i wie, że z lenia pożytku w tym względzie nie będzie żadnego.

Do życia na koszt innych odnoszą się również nazwania człowieka leniwego: *darmozjad* ‘ten, co darmo (tj. bez podjęcia pracy) zjada’, *paszyt* – por. *Byleby się gdzie dymilo z komina, to darmozjady się znajdują; Pasożyty węchem śledzą, gdzie się komin kurzy* (NKPP II: 109³⁵), a także frazeologizm pochodzący z Biblii *niebieski ptak* (SI: 58), właściwie *niebieskie ptaki*. Jest on „żartobliwym przekształceniem wyrażenia z Ewangelii św. Mateusza 6, 26, która w przekładzie ks. Jakuba Wujka brzmi: «Wejrzyjcie na ptaki niebieskie, iż nie sieją ani żną, ani zbierają do gumien, a Ociec wasz niebieski żywi je.»” (Lewicki 2004: 183). Znaczenie przenośne, z wyraźną konotacją wartościującą zostało odnotowane po raz pierwszy w Swarsz: *ptak niebieski* ‘próżniak, a jednak zawsze syty’. Jako związek frazeologiczny z prepozycyjnym szykiem przymiotnika (co jest charakterystyczne dla współczesnych jego poświadczeń słownikowych) konstrukcję tę podaje Skor, potwierdzając jej zdecydowanie negatywne konotacje przenośne ‘człowiek lekkomyślny, nieodpowiedzialny, żyjący cudzym kosztem’ (Kozłara 2001: 107). Podobnie Dor: *niebieski ptak* ‘człowiek lekkomyślny, nieodpowiedzialny, nie mający określonego zajęcia; próżniak, darmozjad’ (Lewicki 2004: 186). W języku potocznym *niebieski ptak* jest nazwaniem człowieka notorycznie uchylającego się od pracy, człowieka marginesu, żyjącego z podejrzanych źródeł (DSS: 232).

Wykonuje tylko takie czynności, które nie wymagają wysiłku fizycznego (nie są pracą) innych (związanych z pracą) nie wykonuje.

Zgodnie z potocznym mniemaniem w pojęciu pracy mieści się tylko praca fizyczna. Mówienie pracą nie jest³⁶, przepowiadanie przyszłości też nie, nie dziwi więc, że jedno z przysłów przedstawia wieszczanie jako typowe zajęcie człowieka leniwego: *Każdy leniwy wieszczy* [*Leniwy wieszczy; Leniwy wróżek najlepszy; Leniwy wróżek najprędszy*] ‘tzn. każdy leniwy zajmuje się przepowiadaniem’ (NKPP II: 290).

Człowiek leniwy, stroniący od pracy, nie dba o swój dom, nie remontuje go: *Leniwy i w domu swym zmoknie* [*Leniwy i w własnym domu zmoknie; Leniwy i w domu zmoknie; Leniwy nawet w chacie zmoknie*] (NKPP II: 291).

Sam nie przygotowuje posiłków, czeka aż kto inny mu je gotowe poda: *Leniwy chleba sobie nie ukroi* [*Leniwy chleba nie ukroi*] (NKPP II: 291); *Leniu, nać jaje! A czy obłupione?* [*Leniu, naści jajo! A czy obłupione?*; *Leniu, nęż ci jaje. Obłupże mi je; Leniu! masz kartofle gotowane! A czy obrane?*; *Dać leniuchowi kasztany w darze, on ci je z lupin obierać karze*] (NKPP II: 290); *Leż, leniu, leż, przyniesie ci kukielkę / bułkę / kielbasę pies* [zob. wyżej: **Leży**]. Mimo że: *Leniwy chce, aby mu pieczone gołębie do gęby wlatowały*, tak się nie dzieje: *Nie przylecą do lenia pieczone gołąbki, by siedział i nadsiedział, zgotowawszy ząbki; ... nadsiedział, ostrząc na nie ząbki; Choćby leniwiec siedział a ostrzył ząbki, przedsię by nie przyleciały pieczone gołąbki; Leniwemu pieczone gołębie nie wlecą w gębę; Nie przylecą do lenia pieczone gołębie* ‘aluzja do popularnych humoresek o rajy próżniaków (Coccagna, Schlaffenland), w którym rzeki płyną mlekiem, a płoty grodzi się kielbasami’ (NKPP I: 699³⁷; MG I: 221, 321).

Inna paremia przedstawia postawę przeciwną do tej, która charakteryzuje człowieka leniwego: *Proćpak się nie leni, kiej się mu kce pieceni* ‘Proćpak – rozbójnik grasujący na Podkarpaciu ok. 1795 r.’ (NKPP II: 1083). Herszt Jerzy Proćpak, nazywany *kamesznickim zbójcą, złodziejem*, grasował ze swoją bandą w okolicy Kamesznicy, niedaleko Żywca (MG I: 256–258; II: 354).

Wykonuje czynności bezsensowne, bezcelowe, niepożyteczne (które pracą nie są)

[zob. wiersz Tuwima].

Wszystkie pomieszczone w tej grupie frazeologizmy mają ironiczną wymowę. Do nazwania lenistwa zostały wykorzystane czynności – z punktu widzenia człowieka pracującego – bezsensowne, bezcelowe, nieprzynoszące żadnego pożytku: *Motyle gonić (łapać)* [*Czas na próżności strawisz, gdy motyle na powietrzu chwytasz*³⁸; *Motyle różeczką goni; Uganiać się za motylami*] ‘tzn. próżnować’ (NKPP II: 527); *Łapać muchy* [*Liczyć muchy na suficie* – zob. wyżej: **Leży**]; pot. *Pluć i łapać; Mieć / nosić piach / piasek w rękawach* (SI: 58). Podobnie nedorzeczną czynność można odnaleźć w przysłowiu: *Leniwemu robota idzie tak, jakby wodę w przetaku nosił* [zob. niżej]. Do lenistwa odnosi się też pot. frazeologizm *Zbijać bąki* (SI: 58), zwrot zapisywany także jako *Bąki zbijać*, dawniej dotyczący nie tylko próżnowania, ale i zabaw, psot dziecięcych. Julian Krzyżanowski wyjaśnia, że „bąk [...], odmiana czapli, siaduje wśród bagien, tak że podejść go nie jest łatwo; ponieważ i mięso jego, i pierze nie przedstawiały wartości, więc po prostu szkoda nań było prochu [...]” (MG I: 66–67³⁹).

Leniwy pracuje, ale wolno, opieszale, nie wkładając w pracę odpowiedniego wysiłku.

Przysłowie: *Co ty robisz, czy kluseczki drobisz?* ‘o ślamazarnym lub leniwym’ (NKPP III: 45) przedstawia ociąganie się podczas jedzenia.⁴⁰ Podobnie wygląda praca wykonywana przez człowieka leniwego. Jest ona odwlekana, wykonywana niechętnie, opieszale, nie przynosi oczekiwanych rezultatów: *Odwłoka leniwego przysada*⁴¹ (*przyroda*)⁴² (NKPP II: 688); *Dla próżniaka zawsze dzień długi* (NKPP II: 1094); *Spóźnialscy i lenie jedno pokolenie* (NKPP III: 285); *Leniwy zażywa rzeczy jako skąpy zwierzyny, wtenczas ją na stół dając, kiedy się zaśmierdzi* (NKPP II: 292) ‘leniwy zażywa rzeczy, tj. robi, po czasie’; *Jako ocet zębom, a dym oczom, tak leniwy tym, którzy go posłali* (NKPP II: 290); *Posłać go na Gody*⁴³, *to nie przyjdzie aż na Przewody*⁴⁴, *i to jescze przelaząc przez próg wywraca się i zbija dzbanek z drożdżami: tak to się dzieje z takimi leniuchami* (NKPP II: 1026; MG I: 252); *Leniwemu robota idzie, jakby wodę w przetaku nosił* [*Lenia robota to jak w przetaku woda*] (NKPP II: 291) ‘praca wykonywana niechętnie jest mało skuteczna’ (Zgólk 19: 104); *Skąpy i leniwy dwa razy traci; Skąpy i chciwy, leniwy dwa razy traci i często przez sknerstwo ze szkodą przyplaci; Skąpy dwa razy kupuje, a leniwy dwa razy robi, pospolicie mówią i często się tak trafia; Łakomy dwa razy płaci, leniwy dwa razy chodzi* (NKPP II: 330⁴⁵) ‘praca źle wykonana nie jest skuteczna, więc trzeba ją

powtórzyć'; *Leniwy dwa razy robi* (NKPP II: 291) 'praca wykonywana niechętnie wymaga dodatkowego nakładu' (Zgólk 19: 104).

Gdy koniec pracy się zbliża, człowiek leniwy pracuje szybciej – można więc domniemywać, że wcześniej ociążał się w pracy: *Każdy leniwy na wieczór pilny [Lyń na wieczór nejpilniejszy; Każdy leń jest po ćmoku gibki]* (NKPP II: 290).

Ogólny wniosek dotyczący pracy leniwych zawierają paremie, przedstawiające ich jako ludzi, którzy do niczego się nie nadają: *Leniwi ludzie nikczemni* (NKPP II: 291); *Próżnowanie nikczemnym czyni człowieka i połowę ujmuje wieka* (NKPP II: 1095)⁴⁶. Przymiotnik *nikczemny* został tu użyty w pierwotnym, etymologicznym znaczeniu: *ni k czemu* 'do niczego'.

Na to, że człowiek leniwy wykonuje tylko takie czynności, które nie wymagają dużego wysiłku, wskazuje frazeologizm: *Pierogi leniwe* 'rodzaj klusek z mąki, sera i jaj' (Skor I: 381) – nazywają się *leniwymi* dlatego, że nie robi się osobno ciasta i osobno farszu (tak, jak w przypadku innych pierogów), ale łączy się wszystkie składniki od razu, przyspieszając tym samym proces przygotowania potrawy.⁴⁷

2. JAK TRAKTOWANY JEST CZŁOWIEK LENIWY PRZEZ INNYCH?

Leniwy nie jest akceptowany, innym zawadza.

O traktowaniu człowieka leniwego przez innych świadczą przywoływane wyżej apstrofy do lenia leżącego w łóżku, mające skłonić go do aktywności ruchowej, do pracy. Wskazują one na to, że inni ludzie nie akceptują jego bezruchu, bierności⁴⁸ – podobnie rzecz ujmuje paremia: *Leniwy drugim zawadza, sam sobie drogę zagradza* (NKPP II: 291), w której dodatkowo zwrócono uwagę na to, że leń sam sobie szkodzi [zob. niżej]. Oddziaływanie na człowieka leniwego za pomocą słowa (tj. łajanie) oraz dawanie dobrego przykładu: *Rączego chwałą, leniwego łają* (NKPP III: 24), nie jest jedynym sposobem wymuszenia na nim aktywności.

Leniwego należy bić.

Bardziej radykalnym sposobem jest przemoc fizyczna. O tym, że człowieka leniwego należy bić, mówią następujące przysłowia: *Strzeżonego Pán Bóg strzeze, leniwego kijem rzeze* (NKPP III: 337⁴⁹); *Kijem w nogi leniwemu, mówią* (NKPP II: 290); *Leniwemu na grzbiet, a rączemu na brzuch [I cóż masz za zysk leniwy paduchu⁵⁰? Guzy na grzbiecie, a rączy na brzuchu; Rączemu guz na brzuchu roście, a leniwemu na grzbiecie; Rączemu guz na brzuchu, leniwemu na plecach; Leniwemu rośnie wrzód na plecach, a rączemu na brzuchu; Leniwy ma guzy na grzbiecie; Rączemu na brzuchu, a leniwemu na grzbiecie; Leniwemu na grzbiet, a rączemu na brzuch; Stara to przypowieść: pilnemu słudze zawsze roście guz na brzuchu, a leniwemu na grzbiecie]* 'tzn. leniwy dostaje kijem po plecach, a pracowity w dobrobycie tyje' (NKPP II: 290–291); *By też miał leniwy i trzy tuzy⁵¹, pewnie wygra na grzbiet guzy* (NKPP III: 550); *Dębowymi słowy łajać leniwemu trzeba⁵²* (NKPP III: 237); *Kto nie ma w głowie, musi mieć w rękach, a kto nie ma w rękach, musi mieć w dupie* 'kto nie jest wykształcony, musi pracować fizycznie, a jeśli nie chce – będzie bity' (Tyrpa 2005: 115); *Lyniu, popuść mie, bo oba dostanemy* (NKPP II: 290⁵³). Mimo że w przysłowiu: *Leniwego zacinaj, rączemu folguj* (NKPP II: 290) zostało przywołane postępowanie z końmi⁵⁴, to paremia odnosi się do ludzi. Przysłowie: *Bądź pracowity, nie będziesz bity* (NKPP II: 1058) jest zachętą do porzucenia lenistwa. Samo zaś lenistwo nazywane jest *karygodnym lenistwem* (S I: 381) 'książk. wzmoc. oburzające, wielkie, niewytłumaczalne, godne potępienia' (MN: 350) – etym. 'godnym kary'. Bicie to kara dla leniwego za złe postępowanie, która ma go skłonić do porzucenia lenistwa. Nie zawsze jednak działania podejmowane wobec lenia przez innych są skuteczne: *Mniema leniwy, że łają, gdy go kijem okładają* (NKPP II: 292).

Leniwym inni pogardzają.

Bycie człowiekiem leniwym to swoiste odstępstwo od normy – społecznej, obyczajowej, a nawet religijnej (lenistwo jako grzech), dlatego jest wartościowane negatywnie. Leniwy spotyka się z brakiem akceptacji otoczenia: *Leniwego nie żałuj* (NKPP II: 290) dosłownie: ‘nie współczuj leniwemu’, przenośnie: ‘osobę niechętną do pracy powinno się nisko cenić’ (Zgólk 19: 103), a nawet z pogardą: *Uczonego i pilnego zawsze kochają, nieuczonym i leniwym wszędzie pogardzają* (NKPP III: 575⁵⁵).

3. SKUTKI BYCIA LENIWYM

Zła sława.

Człowiek leniwy jest napiętnowany przez innych, cieszy się złą sławą: *Leniwość jest najbliższą drogą do niesławy* [*Lenistwo jest najbliższą drogą do złej sławy*] (NKPP II: 289)⁵⁶, bowiem jego zachowanie przynosi złe skutki: *[Kto] Gdo leniwy z gębą – szkoda gotowa* (NKPP I: 617). Gęba jest tu symbolem jedzenia, które leniwy pochłania łapczywie i w dużych ilościach – mimo że na nie nie zapracował.

Bycie nieszczęśliwym.

Przysłowia dowodzą, że człowiek leniwy sam boleśnie odczuwa negatywne skutki swego zachowania: *Nie będzie szczęśliwy, kto w pracy leniwy* (NKPP II: 292); *Kto leniwy – nieszczęśliwy i sam sobie uciążliwy* (NKPP II: 290); *Kto się kocha w próżnowaniu, w wielkim będzie narzekaniu* (NKPP II: 1095). Doświadczenie życiowe uczy, że zrzędlivość (o której mówi ostatnia paremia) charakteryzuje często ludzi, którzy mają zbyt dużo wolnego czasu, bowiem zbyt długie odpoczywanie bywa męczące. Przyczyną „wielkiego narzekania” człowieka leniwego może też być brak pieniędzy, do którego lenistwo prowadzi. Człowiek leniwy sprowadza nieszczęście nie tylko na siebie, ale i na innych: *Leniwą ręką – gotowe nieszczęści* (NKPP III: 31).

Bieda, nędza.

Jako skutki lenistwa paremie wymieniają także biedę, nędzę: *Leniwy woli głód, nędzę cierpieć, niż się ruszyć* [zob. wyżej: **Jest głodny**]; *Leniwy sam siebie zuboży* (NKPP II: 290); *Leniwy dostatków się nie dośpi* [zob. wyżej: **Myśli o spaniu lub śpi**]; *Człowiek leniwy nie napelni stodoły* (NKPP II: 289); *[Kto] zgnile robi, bięda go dłóbi* (NKPP III: 48); *Z lenistwa pochodzi ubóstwo* [*Ubóstwo jest rezultatem lenistwa; Ubóstwo sprawiła ręka leniwa, ale ręka mocnych bogactwa gotuje*] (NKPP III: 565); *Próżnowanie w rychłą nędzę przywodzi* [... *nędzę przychodzi; Próżnowanie prędko w nędzę wprowadza* (NKPP II: 1096⁵⁷); *Złe położenie w kradzież, próżnowanie w nędzę, swawola w grzech ludzi wprawują czasem* (NKPP II: 1012).

W wielu przysłowiach zawarta jest myśl, że bieda, nędza wynika z braku środków do życia, które przez ludzi nieleniwych pozyskiwane są dzięki pracy: *Praca żywi, lenistwo psuje* [*Praca człowieka karmi, a lenistwo psuje*] (NKPP II: 1054); *Praca we wszystko wzbogaca, lenistwo wszystko utraca* (NKPP II: 1052⁵⁸); *Praca umiejętność z dostatkiem, a lenistwo chorobę z nędzą przynoszą ludziom* (NKPP II: 1053); *Gdzie pracują, tam chleb mają, gdzie próżnują, biedę mają* (NKPP II: 1054); *Kto pracuje, tym nie głoduje, kto nie chce pracować, musi pobiedować* (NKPP II: 1055⁵⁹); *Kto pracując się nie leni, temu bieda nie zażeni*⁶⁰ [*Gdzie się pilnie pracuje, tam się biedy nie czuje*] (NKPP II: 1055); *Kto pracować się nie leni, znajdzie zawsze grosz w kieszeni* (NKPP II: 1055); *Kto się nie leni, zarobi co do kieszeni* [... , *ma zapas w kieszeni; Komu się nie leni, znajdzie grosz w kieszeni*] (NKPP II: 289); *Komu się nie leni, temu się zieleni* [... , *to mu się zieleni; Kómu się nie lyni, tymu się zieleni; Chto się nie leni, temu się zeleni; Kto się nie leni, to sie mu w polu zieleni; Kto się w pracy nie leni, temu rola się pleni*] (NKPP II: 289); *Kto się nie leni, zrobi złoto z kamieni* (NKPP II: 289)⁶¹.

Opieką Boga cieszą się ludzie pracowici: *Kto pracuje, tym w potrzebie zawsze znajdzie pomoc w niebie* (NKPP II: 1055); *Laskawe nieba pracującym dają chleba* (NKPP II: 1056); *Robiącemu Pąn Bóg dopomaga, a próżniaka bięda szmaga; Robotnym Bóg pomaga, a lyniucha biyda smaga; Pomaga Bóg robiącym, Boże odpuść próżującym* (NKPP III: 51⁶²) – por. *Strzeżonego Pąn Bóg strzeze, leniwego kijem rzeze* [zob. wyżej: **Leniwego należy bić**].

Leniwi mogą liczyć na Jego pomoc:

- tylko w wyjątkowych sytuacjach – *Leniwemu podczas*⁶³ *Bóg daje* [*Leniwemu Bóg ugodził*] (NKPP II: 291); *Na pijaka, na próżniaka Pan Bóg daje putoraka*⁶⁴ (NKPP II: 923)⁶⁵;
- w mniejszym zakresie – *Kto lichy pracuje, ten się lichy modli, a kto się lichy modli, temu Pan Bóg lichy daje* [*Kto się lichy modli, temu Bóg lichy daje*] (NKPP II: 1054).

Są też przysłowia mówiące, że leniwi wcale nie mogą liczyć na Bożą pomoc: *Leniwemu nie da Bóg* (NKPP II: 291) ‘Bez prace nie będą kołacze’ (Linde II: 61); *Bóg bez pracy nic nie daje* [*Nic dać bez prace nie chcą nieba*] (NKPP II: 1050); *Jak nie wypracujesz, to nie wymodlisz* (NKPP II: 1054).

Bieda, nędza prowadzi do żebractwa, czyli życia na koszt innych [zob. wyżej: **Żyje na koszt innych (pracujących)**]: *Od próżniactwa do żebractwa; Każdy próżniak to kandydat na dziada i żebraka* (NKPP II: 1096⁶⁶); *Strzeż się lenować, bo pójdziesz żebrować* (NKPP II: 289); *Dla zimna leniwiec nie orze, przeto prosić będzie w żniwa* [zob. wyżej: **Wymawia się od pracy**].

Wiele przysłów wskazuje na to, że lenistwo w młodości będzie skutkować koniecznością żebrania na starość, bo tylko w ten sposób człowiek, który nie nauczył się pracować lub nie nauczył się dobrze pracować, będzie mógł zaspokoić głód. Starość człowieka leniwego paremie wiąże z płaczem i gorzką refleksją, że życie można było przeżyć w inny sposób: *Kto z młodu nie chce robić, słusznie na starość żebrze* (NKPP III: 48); *Kto za młodu leniwy, z przyjaciółmi fałszywy, a poprawę odwleka, ten się torby doczeka* (NKPP II: 290) ‘na starość będzie musiał żebrać’; *W młodości próżniak, na starość żebrak* [*Leniwa młodość robi starość żebrakiem; Za młodu próżniacy, na starość żebracy; W młodości próżniaczek, na starość żebraczek; Młodość leniwa, starość płacziwa*] (NKPP II: 502); *Kto nie pracuje za młodu, ten na starość dozna głodu* [...], *ten na starość umrze z głodu; Gdo za młodu nie pracuje, ten na starość pożałuje; Kto za młodu próżnuje, ten na starość głód czuje / na starość pożałuje; Kto za młodu próżnuje, ten na starość żebruje; Kto z młodu nie chce robić, słusznie na starość żebrze; Ci, co nie chcą w młodości pracować, na starość żebrzą*] (NKPP II: 499) – por.: *Musi za młodu pracować, kto na starość chce próżnować* (NKPP II: 502); *Co człowiek za młodu zapracuje, to na starość jak znajdzie* (NKPP II: 1054); *Kto pracuje z młodu, nie dozna na starość głodu* (NKPP II: 1055); *Pracuj rękami, nie nachodzisz się nogami* ‘tzn. nie będziesz potrzebował prosić, żebrać’ (NKPP II: 1056); *Kto nie chciał pracować na chleb, ten musi dziękować za chleb* ‘tzn. musi żebrać’ (NKPP II: 1054).

Bieda, nędza może być również – jak podaje jedno z przysłów – środkiem zwalczającym lenistwo: *Leniwca nędza do pracy napędza* [*Leniwego nędza...*] (NKPP II: 290).

4. LENISTWO TO...

Lenistwo to przykry zapach.

Analiza frazeologizmów i paremii dowodzi, że o lenistwie mówi się wykorzystując metaforę ‘lenistwo to przykry zapach, także: zapach towarzyszący procesowi gnicia’: *Leniem śmierdzi* [*Śmierdzić lyniym; Aż śmierdzi od lynia; Śmierzący leń*] (NKPP II: 290); *Śmierzący leń* ‘zartobliwie o człowieku bardzo leniwym’ (Zgólk 19: 105); *Kto pracuje, ten żyje, kto próżnuje, ten gnije* [*Kto próżnuje, ten gnije, kto pracuje, ten żyje*] (NKPP II, 1055); [*Kto*] *zgnile robi,*

bięda go dlóbi [zob. wyżej: **Bieda, nędza**]; *Gnić w lenistwie* (Skor I: 381) – por. gwar. *zgniły* ‘leniwy’ (zasłyszane na Śląsku), kasz. *gnil* ‘leń’ [zob. wyżej: **Pozostaje w bezruchu, nie używa rąk (do pracy), siedzi**]. Trudno wskazać motywację tej metafory. Być może jest nią – na płaszczyźnie dosłownej – brak dbałości o higienę osobistą (nicnierobienie w tym względzie). Jeśli chodzi o płaszczyznę niedosłowną, to można brać pod uwagę skojarzenie lenia ze zwłokami (pozbawionym ruchu martwym człowiekiem). Lenistwo (rozumiane tu jako bezruch, niepracowanie) byłoby wtedy wyobrażane jako śmierć za życia, tak jak w przysłowiaach: *Próżnowanie żywego człowieka grobem* (NKPP II: 1096); *Próżnowanie ciało zabija* (NKPP II: 1096⁶⁷) – por. *Leżeć martwym bykiem* [zob. wyżej: **Leży**]. Innym wyjaśnieniem omawianej metafory mogłoby być to, że w dosadny sposób wyraża ona brak akceptacji dla postawy życiowej lenia: inni nie akceptują lenia, bo im „śmierdzi”, podobnie jak leń nie akceptuje pracy, bo mu „śmierdzi” [zob. wyżej: **Nie pracuje**].

Lenistwo to choroba.

O lenistwie mówi się też jak o chorobie: *Lenistwo jest polipem społeczeństwa* (NKPP II: 289); *Choruje na lenia* [*Leń go tropi*; *Stynko od lynia*] (NKPP II: 289); *Chorować na lenia* iron. ‘być opieszalym, odczuwać niechęć do pracy’ (MN: 350).

Lenistwo (bycie leniwym), nazywane dawniej *leniem* albo *lenią*, wyobrażano sobie jako:

- coś pochodzącego z zewnątrz, co „chwytą się” człowieka – *Leń się go chwycił* ‘jest leniwy’ (Swarsz II: 717); *Leniu, leniu, puść mię!* (NKPP II: 290);
- coś, co przedostaje się, wchodzi do jego ciała – *Oj, leniu, leniu, wyjdź ze mnie, i tobie będzie lepiej, i mnie*; *Lyniu, nie trop mie* (NKPP II: 290⁶⁸);
- coś, co umiejscowiło się w środku (w ciele) człowieka – *Ma lenia* ‘jest leniwy’ (Swarsz II: 717);
- coś, co z jednego człowieka może przejść na drugiego – *Idź precz, bo całą lenię*⁶⁹ *na mnie rzucisz* ‘mówią, gdy kto, stojąc przed kimś, przeciąga się’ (Swarsz II: 717⁷⁰).

Ten sposób obrazowania lenistwa bardzo przypomina dawne, ludowe wyobrażenia dotyczące choroby, zwłaszcza zaraźliwej. W związku z tym można by zaryzykować stwierdzenie, że przysłowie *Lyniu, popuść mie, bo oba dostanemy* [zob. wyżej: **Leniwego należy bić**] odnosi się do wyganiania „choroby” z ciała człowieka poprzez bicie, dawniej w leczeniu ludowym często praktykowanego.

W czasach współczesnych związek między lenistwem a chorobą jest inaczej przedstawiany, sądzi się bowiem, że rzekoma choroba czy złe samopoczucie bywa niejednokrotnie usprawiedliwieniem lenistwa [zob. wyżej: **Wymawia się od pracy**]: *Choruje na lenia* ‘o kimś, kto lenistwo usprawiedliwia chorobą, złym samopoczuciem’ (Zgólk 19: 105); *Chorować na lenia* iron. ‘wykręcać się chorobą’ (MN: 350); *Nimocny, bo się mu robić nie chce* (NKPP III: 49) – por. *Mieć lenia* ‘być leniwym, nie mieć chęci do pracy’ (Zgólk 19: 105). Współcześnie frazy *Leniu, leniu, puść mię!* [*Lyniu, nie trop mie*; *Oj, leniu, leniu, wyjdź ze mnie, i tobie będzie lepiej, i mnie*; *Lyniu, popuść mie, bo oba dostanemy*] (NKPP II: 290) byłyby traktowane jako żartobliwe usprawiedliwianie się lenia ze swego lenistwa.

We frazeologizmie: *wrodzone lenistwo* (Skor I: 381) ‘wzmoc. skłonność do lenistwa’ (MN: 350) pojawia się metafora ‘lenistwo to choroba dziedziczna’ – dziedziczna, według dawnych przekonań nieuleczalna.

Lenistwo to nałóg.

O lenistwie mówi się też jako o nałogu, podkreślając przy tym, że zachowania, które konstytuują tę cechę, trudno zmienić czy porzucić: *Lenistwo jest szkodliwy nałóg* (NKPP II: 289)⁷¹; *Gdybyś ich miodem smarował, będą zawsze leniwi i nieżyczliwi* (NKPP II: 493⁷²).

Lenistwo – nałóg jest antropomorfizowane, przedstawia się je jako osobę, która człowieka bierze w posiadanie: *lenistwo kogoś ogarnęło* (Zgółk 19: 101), jako osobę, której się człowiek oddaje: *oddawać się lenistwu* (Zgółk 19: 102); *oddawać się lenistwu, próźniactwu* (MN: 350), a także jako wroga, z którym człowiek walczy, aby go pokonać: *walczyć z lenistwem; pokonać lenistwo* (USJP II: 420). Innym wyobrażeniem lenistwa – nałogu jest pojemnik, zamknięcie, w którym człowiek tkwi: *tkwić w lenistwie* (Zgółk 19: 101).

Wyrażenie frazeologiczne *leń patentowany* pogardl. ‘ktoś bardzo leniwy, wzbraniający się przed jakąkolwiek pracą’ (MN: 351), ‘leń prawdziwy, w czystej postaci’ (zasłyszane) ukazuje pojmowanie lenistwa jako czegoś stałego, niezmiennego (podobnie jak nałóg), a jednocześnie czegoś, co poświadczane jest stosownym dokumentem.

Lenistwo to grzech oraz przyczyna grzechu.

Praca, która jest wartością również z religijnego punktu widzenia⁷³, w jednym z przysłów została przedstawiona jako swoiste antidotum na grzech: *Jak robi, to nie grzeszy* (NKPP III: 46). Nie dziwi więc, że w wielu przysłowiach i w jednym z frazeologizmów mowa jest o lenistwie jako o grzechu lub przyczynie grzechu czy ogólnie – zła: *grzeszyć lenistwem* (Zgółk 19: 101); *Który w próźnowaniu leży, jak z proce kamień grzech do niego bieży; Próźnowanie jest przyczyną do grzechu; Próźnowanie wszech grzechów skaluba⁷⁴; Próźnowanie matką wszelkich grzechów; Próźniactwo jest ojcem wszystkich grzechów; Próźnowanie rodzi wszystkie występki; Próźnowanie jest źródłem wszystkich występków; Próźnowanie do występków bramą* (NKPP II: 1096⁷⁵); *Lenistwo początkiem wszystkiego złego* (NKPP II: 289); *Próźnowanie początkiem wszystkiego złego; Próźnowanie początek złego; Próźnowanie okazją do złego; Próźnowanie powód do złego; Próźnowanie pochop do złego; Próźnowanie matka wszystkiego złego; Próźnowanie wszego złego uczy; Próźnowanie do wszystkiego złego otwiera wrota; Z próźnowania wszystko złe pochodzi; Wszystko złe na świecie z próźniactwa się rodzi* (NKPP II: 1095⁷⁶); *Początek próźniacki, koniec łajdacki* (NKPP II: 976⁷⁷).

W niektórych przysłowiach dzięki przywołaniu demona zła – diabła grzeszność lenistwa została dobitniej wyrażona: *Z próźniaka diabeł się cieszy* (NKPP II: 1094); *Próźnowanie do piekła drogę prostą ściele* (NKPP II: 1096⁷⁸); *Próźnowanie – diabelskie odpoczywanie [Próźnowanie jest wezglowie diabelskie; Próźnowanie diabelskie wezglowie; Próźnowanie jest łóżem czartowskim / poduszką czartowską; Próźnowanie poduszka diabelska / poduszka szatańska; Strzeżże się próźnowania, poduszki szatańskiej]* (NKPP II: 1095⁷⁹). Ostatnie przysłowie i jego odmianki nawiązują do wyobrażenia, że człowiek leniwy odpoczywa [zob. wyżej: **Nie pracuje, lecz odpoczywa**] oraz leży w łóżku [zob. wyżej: **Leży w łóżku**]. Świadczy o tym rzeczownik dewerbalny *odpoczywanie* ‘odpoczynek’ oraz „łózkowe” słownictwo: *łóże, wezglowie, poduszka*.

Inne paremie wskazują konkretne grzechy, do których lenistwo nieuchronnie prowadzi:

- kradzież – *Kto próźnuje, musi kraść [Próźnujący musi kraść]* (NKPP II: 1094); *Każdy próźniak to złodziej; Żebrak z próźniactwa – kandydat na złodzieja* (NKPP II: 1096⁸⁰)
- kłamstwo – *Matką plotek albo matactwa jest próźnowanie; Matką plotek jest próźnowanie* (NKPP II: 1096⁸¹).

5. ... I LENIWIY; LENIWIY A...

W przysłowiach ludzie leniwi zostali zestawieni na zasadzie podobieństwa z ludźmi odznaczającymi się następującymi cechami charakteru czy zachowania (ilustruje to formuła *X i leniwi / lenie / próźniacy*):

- niedbałością – *Tylko niedbalce i lenie puszczają trawy w nasienie* (NKPP II: 579);
- spóźnianiem się – *Spóźnialscy i lenie jedno pokolenie* [zob. wyżej];

- bystrością, inteligencją, sprytem – *Dowcipni*⁸² *pospolicie leniwi* [Z *dowcipem lenistwo się braci*] (NKPP I: 477) ‘sprytni i leniwi’;
- głupotą – *Nadzieją bez pracy dyszą durnie i próżniacy* (NKPP II: 574)⁸³.

Te zestawienia można zinterpretować tak:

- leniwi nie wykonują pracy na czas, pracują opieszale, powoli, niedbale;
- leniwi nie pracują, ale sprytnie wykorzystują pracę innych, żyją na koszt innych (są pasożytami i darmozjadami);
- praca jest koniecznością życiową, leniwi jednak to odrzucają; ich postawa życiowa świadczy o głupocie, nierozumnym postępowaniu.

Formuła antonimiczna *leniwy a X* jest w przysłowiach realizowana przy użyciu przymiotników wyrażających znaczenie ‘prędko, szybko, żwawo’: *ręczy, pilny, skory, ochotny* – por. *ochotność* ‘ochoczość, chętność, gotowość’ [do pracy] (Karł SGP III: 383). *Leniwy* ma wówczas znaczenie ‘powolny, opieszły’.

W jednym z cytowanych przysłów pojawia się wyrażenie: *leniuch i nierób*. Ma ono charakter ekspresywny.

Analiza zgromadzonych przysłów i frazeologizmów dowiodła, że o lenistwie myślimy i mówimy przywołując jednocześnie inne pojęcie: pracę.⁸⁴ Lenistwo pojmujemy przede wszystkim jako niepracowanie, nicnierobienie. Traktujemy je także jako przyczynę pracy niechętnie podejmowanej, opieszalej, wolnej, wykonywanej bez pełnego zaangażowania, bez wysiłku, nie przynoszącej spodziewanych rezultatów. Potoczne, obiegowe wyobrażenia na temat lenistwa zawarte w polskich przysłowiach i frazeologizmach wskazują na to, że poza wyjątkowymi przypadkami lenistwo jest wartościowane negatywnie.

Częściej mówimy o człowieku leniwym, niż o samym lenistwie – mówimy co robi, a czego nie robi (np. nie pracuje, lecz odpoczywa lub świętuje; wymawia się od pracy; leży; myśli o spaniu lub śpi; nie przygotowuje posiłków), w jakim jest stanie (np. jest mu zimno; jest głodny), jak traktuje innych ludzi (żyje na ich koszt), jak jest traktowany przez innych ludzi (zawadza innym; jest obiektem pogardy; inni starają się go zmusić do pracy). Opisujemy skutki bycia leniwym, przez człowieka leniwego doświadczane i odczuwane (zła sława; bycie nieszczęśliwym; bieda, nędza). Mówiąc o lenistwie posługujemy się metaforami: lenistwo to przykry zapach, lenistwo to choroba. Lenistwo pojmujemy jako nałóg oraz jako grzech i przyczynę grzechu (w ogóle, a także konkretnych grzechów: kradzieży, kłamstwa).

Potoczne, obiegowe wyobrażenia na temat lenistwa zawarte w analizowanych przysłowiach i frazeologizmach zostały ukształtowane pod wpływem doświadczenia życiowego wielu pokoleń (zgodnie z którym człowiek niepracujący lub pracujący źle nie jest użyteczny dla otoczenia) oraz tradycji chrześcijańskiej (zgodnie z którą lenistwo jest jednym z siedmiu grzechów głównych).

HOW DO WE SPEAK OF IDLENESS? – BASED ON POLISH PROVERBS AND IDIOMS

Summary

As we think and speak about idleness, we call to mind another notion, namely work. We perceive idleness in connection with non-working, or idling the time away. What is more, the expression to be idle (lazy) relates to a work that is indolent and slow, and fails to bring the expected results. Colloquial, popular images concerning idleness contained in Polish proverbs and idiomatic expressions indicate that except for some special cases, idleness is in general judged in a pejorative manner. We speak of an idle person more often than of the idleness itself –

we talk about what an idle person does and does not do (e.g. does not work but celebrates; lies about; thinks about sleep or actually sleeps; does not prepare meals); in what state he or she is (e.g. is hungry; feels cold), how is treated by others, what the effects of being idle are – as experienced and felt by the idle person. While speaking of idleness, we use metaphors: of idleness as an unpleasant smell, or idleness as an illness. We also understand it to be a bad habit, as well as a sin or the cause of sin. The colloquial popular images of idleness contained in Polish proverbs and idiomatic expressions have been shaped under the influence of life experience over the course of many generations, as well as the Christian tradition according to which idleness (sloth) is one among the Seven Deadly Sins.

Bibliografia

Słowniki:

- Bor** – BORYŚ Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie 2005. ISBN brak.
- Dor** – *Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski. T. 1–11. Warszawa: Wiedza Powszechna 1958–1969. Pozostałe dane bibliograficzne: <http://www.bj.uj.edu.pl/uj/katalog?sessionId=2012050909311906581&skin=default&lng=pl&inst=consortium&host=192.168.1.3%2>
- DSS** – NAGÓRKO Alicja, ŁAZIŃSKI Marek, BURKHARDT Hanna. *Dystynktywny słownik synonimów*. Kraków: „Univesitas” 2004, 586 s. ISBN 83-242-0251-X.
- SGP** – KARŁOWICZ, Jan. *Słownik gwar polskich*. T. 1–6. Kraków: Akademia Umiejętności 1900–1911.
- Linde** – LINDE, Samuel Bogumił. *Słownik języka polskiego*. T. 1–6. Wyd. 2. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1854–1860.
- MG** – KRZYŻANOWSKI, Julian. „*Mądrej głowie dość dwie słowie*”. *Pięć centurj przysłów polskich i diabelski tuzin z hakiem*. T. 1–2. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1994, 452 s., 470 s. ISBN 83-06-02316-1.
- MN** – MÜLDNER-NIECKOWSKI, Piotr. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Świat Książki 2003, 1088 s. ISBN 83-7311-734-2.
- NKPP** – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Red. J. Krzyżanowski. T. 1–3. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1972, 881 s., 1165 s., 996 s. ISBN brak. T. 4. Oprac. S. Świrko przy współudziale D. Świerczyńskiej i S. Świrko. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1978, 627 s. ISBN brak.
- Recz** – RECZEK, Stefan. *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo 1968, 933 s. ISBN brak.
- SI** – DRABIK, Lidia, SOBOL, Elżbieta, STANKIEWICZ, Anna. *Słownik idiomów polskich PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006, 428 s. ISBN 83-01-14832-2; 978-83-01-14832-4.
- Skor** – SKORUPKA Stanisław. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. T. 1–2. Wyd. 6. Warszawa: Wiedza Powszechna 1989, 788 s., 905 s. ISBN 83-214-0432-4.
- SI NKPP** – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. T. 4. Oprac. S. Świrko przy współudziale D. Świerczyńskiej i S. Świrko. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1978, s. 166–265. ISBN brak.
- Swarsz** – *Słownik języka polskiego*. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. T. 1–8. Warszawa: Nakładem Prenumeratorów i Kasy Mianowskiego 1900–1927.
- USJP** – *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Red. S. Dubisz. T. 1–6. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2003, 1109 s. ISBN 83-01-13858-0; 1243 s. ISBN 83-01-13859-9;

1179 s. ISBN 83-01-13860-2; 1075 s. ISBN 83-01-13861-0; 817 s. ISBN 83-01-13862-9; 415 s. ISBN 83-01-13863-7.

Zgólk – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Red. H. Zgólkowa. T. 1–50. Poznań: „Kurpisz” 1994–2005. Pozostałe dane bibliograficzne: <http://www.bj.uj.edu.pl/uj/katalog?sessionId=2012050909311906581&skin=default&lng=pl&inst=consortium&host=192.168.1.3%2>

Opracowania:

1. BRZOZOWSKA, Małgorzata. Zmiany semantyczne nazw związanych z pracą w nowych warunkach ustrojowych (na podstawie ankiet przeprowadzonych wśród studentów lubelskich uczelni w latach 1990 i 2000). In *Przemiany języka na tle przemian współczesnej kultury*. Red. K. Ożóg, E. Oronowicz-Kida. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego 2006, s. 212–227. ISBN 978-83-7338-237-4.
2. ГОЛОВАНОВА, Анастасия. Категория ценности и ее репрезентация в польской языковой картине мира. In *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*. Red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2003, s. 163–169. ISBN 83-227-2116-1.
3. KOZIARA, Stanisław. *Frazeologia biblijna w języku polskim*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej 2001, 343 s. ISBN 83-7271-134-8.
4. LEWICKI, Andrzej Maria. Jak się w Biblii wylęgły i wyfrunęły z niej „niebieskie ptaki”? In *Studia nad polszczyzną współczesną i historyczną. Prace dedykowane Profesorowi Stanisławowi Bąbie w 65-lecie urodzin*. Red. J. Liberek. Poznań: Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne” 2004, s. 183–188. ISBN 83-88176-58-7.
5. MAZURKIEWICZ, Małgorzata. Dwa spojrzenia na pracę. Perspektywa interpretacyjna a znaczenie słowa. In *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Zakład Języka Polskiego 1990, s. 129–146. ISBN 83-0227-0363-5
6. MAZURKIEWICZ Małgorzata, Praca i sacrum w polszczyźni ludowej, „*Etnolingwistyka*”, roč. 2, 1989, s. 7–28.
7. MAZURKIEWICZ-BRZOZOWSKA, Małgorzata. „Praca”. Wybrane warianty znaczenia słowa we współczesnej polszczyźni i ich struktura kognitywna. In *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne I*. Red. J. Bartmiński, M. Mazurkiewicz-Brzozowska. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Instytut Filologii Polskiej 1993, s. 133–145. ISBN 83-227-0606-5.
8. PAJDIŃSKA, Anna. Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata. In *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Zakład Języka Polskiego 1990, s. 87–107. ISBN 83-0227-0363-5.
9. TYRPA, Anna. *Frazeologia somatyczna – związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała w gwarach polskich*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem 2005, wyd. II, 373 s. ISBN 83-60178-01-1.
10. DŹWIGOŁ, Renata. O jedzeniu i pracy – na podstawie polskich przysłów. In *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica VIII*. Red. K. Kowalik, M. Mączyński, M. Olma [w przygotowaniu].

---

¹ W artykule złożonym do druku *O jedzeniu i pracy – na podstawie polskich przysłów* [zob. Bibliografia] lenistwem zajmowałam się wybiórczo. Przysłowia tam przedstawione stanowią zaledwie wyimek analizowanego i prezentowanego obecnie materiału językowego.

---

² Por. *Skory rozum, skora ochota jak skory koń – prędko się wysiliwszy, ustanie, przyleniwszy – dłużej bywa* [*Skory rozum, skora ochota, skora pilność jak stary koń – prędko się wysiliwszy, ustanie, przyleniwszy, dłużej dobry*] (NKPP III: 87).

³ Łac. *Otium non otiosum*.

⁴ *Kapusta leniwa* ‘potrawa z kapusty na słodko gotowanej’ (Swarsz II: 716).

⁵ Zapisane pod hasłem: *Jaka płaca, taka praca*.

⁶ *Robić* w znaczeniu ‘pracować’ – w polszczyźnie potocznej i w gwarach ludowych. M. Mazurkiewicz (1989: 26) opisała dwa stereotypy pracy w polszczyźnie ludowej: 1. związany z sacrum (praca jest wymagającą wysiłku uświęconą czynnością; wyrazami-kluczami są m.in. *pracować, rolnik, gospodarz, rola, zboże, chleb, Pan Bóg*); 2. związany z profanum (praca jest wysiłkiem fizycznym, przykrą koniecznością i obowiązkiem związanym z przymusem zewnętrznym, warunkiem przetrwania; wyrazami-kluczami są m.in. *robić* ‘pracować’, *służyć* ‘pracować u kogoś’, *chłop, sługa, pole*).

⁷ Por. *Praca nie nańbi* [*Uczciwa praca nie hańbi nikogo; Praca nie hańbi, ale zaszczyca; Żadna praca nie hańbi*] (NKPP II: 1053); *Robota nikomu nie sromota* (NKPP III: 55).

⁸ Jak widać, metaforycznym nazwaniem człowieka leniwego jest wyrażenie składające się z compositów: *Smerdzirobotka, wónichlebiczek*.

⁹ Dokładna analiza przysłowia wraz z bogato poświadczonymi w polszczyźnie odmiankami: *Dźwigoł, O jedzeniu i pracy – na podstawie polskich przysłów* [w przygotowaniu] .

¹⁰ *Galas, galus, galusz* – gwar. 1. ‘potrawa z gotowanych owoców zaprawiona mąką’; 2. w przen. ‘liche jedzenie’.

¹¹ Zapisane pod hasłem: *U skąpego zawsze po obiedzie*.

¹² Por. *U leniwych zawsze święto* ‘sposób uzasadniania niechęci do pracy’ (Zgólk 19: 104).

¹³ W Słowniku idiomów jednostki *Urodzić się w niedzielę; Ktoś (jest) urodzony w niedzielę* zostały opatrzone kwalifikatorem *ironiczne* (SI: 58).

¹⁴ Zapisane pod hasłem: *Dla grzmotu do młyna nie iść, dla szumu do lasa, dla ptastwa nie siać, głupstwo*.

¹⁵ Zapis powinien być łączny: *bolibrzuszek*.

¹⁶ O frazeologizmach zawierających nazwy części ciała, którymi się pracuje: Tyrpa 2005: 110–115.

¹⁷ Ręce są podstawowym narzędziem pracy. U osób praworęcznych, którzy przeważają w populacji, większą rolę odgrywa ręka prawa.

¹⁸ „Poruszenie palcem jest ruchem wymagającym minimalnego wysiłku. Jeśli X nie wykonuje nawet tego ruchu, to znak, że nic nie robi, jest leniwy, nie pomaga innym w pracy: *X (ani / nawet) palcem (w bucie) nie ruszy / kiwnie / tknie się roboty* [...]; *X ani palca nie skrzywi* [...]. Mowa jest o palcu u ręki, bo tylko nim można pracować. Dodatkowy element w *butcie*, odsyłający do palca u nogi, pojawia się tu zapewne dla celów ekspresywnych, na zasadzie dowcipu.” (Tyrpa 2005: 112).

¹⁹ *Siedlak, siedlok* – gwar. ‘rolnik, gospodarz mający gospodarstwo rolne’ (SI NKPP: 239).

²⁰ Zapisane pod hasłem: *Chromy dalej zajdzie*.

²¹ *Skrzela* – gwar. [...] 4. ‘krzyż, kręgosłup’ (SI NKPP: 240).

²² *Gnil* – kasz. ‘leń’ (SI NKPP: 188).

²³ *Przerwać się* – gwar. ‘podźwignąć się, poderwać się’ (SI NKPP: 231).

²⁴ Por. *Choć nie doizno, to dolizno* [...], *ale doliżno / ale doleżno* ‘tzn. choć głodno, ale można się wyleżeć’ (NKPP II: 298); *Lepszy się słonej wody napić, a iść leżeć* ‘o leniwym’ (NKPP II: 299). Zbyt długie „wylegiwanie się” skutkuje brakiem chleba, symbolizującego środki na utrzymanie pozyskane w wyniku pracy: *Kto długo lega, tego chleb odbiega* [*Gdo dugo legá, tego chléb odbiegá; Gdo dłógo lygo, tego chlyb odbiygo; Kto długo leży, to go chleb odbieży*] (NKPP II: 298–299).

²⁵ *Kukielka* – stp. ‘bułka, kołacz z pszennej mąki, strucla’ (SI NKPP: 203).

---

²⁶ Zapisane pod hasłem: *Leż, leż, przyniesie ci kukieleczkę pies*. Tu też odmianka: *Póki leżysz, to leż, nie przyniesie kukielki pies*.

²⁷ Na Śląsku facecja o parobku-leniu zmieniła się w komiczną śpiewkę, ta zaś z kolei stała się przysłowiem, które zostało odnotowane w cieszyńskim zbiorze J. Ondrusza (MG II: 30).

²⁸ Zapisane pod hasłem: *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje*.

²⁹ Pełny cytat (z Kazań P. Skargi) u Lindego: „Leniwy każdej się rzeczy boi, i wymyśla sobie niebezpieczeństwa: lew na drodze, i lwica mię zabije, skoro wyjdę. Leży: jako drzwi na zawiasach obraca się, a dalej z miejsca nie postąpi.” (Linde II: 619).

³⁰ Por. *Spracował się jak kot na piecu (w popiele)* [*Pracowity jak kot na piecu*] (NKPP II: 1057).

³¹ Por. *Praca niech daje na poty* (NKPP II: 1053); *Praca rozgrzewa* (NKPP II: 1053).

³² Zob. MG I, 372 (możliwe jest, choć trudne do jednoznacznego rozstrzygnięcia, odczytanie tego przysłowia: chodzi nie o Maćka-człowieka, ale o maćka-kota).

³³ Zapisane pod hasłem: *Jeden robi, a drugi zażywa*.

³⁴ Zapisane pod hasłem: *Kiedy robić, to robić, a kiedy jeść, to jeść*.

³⁵ Zapisane pod hasłem: *Patrzy, kędy się z komina kurzy ‘o pieczeniarczach i darmozjadach’*.

³⁶ Por. ironiczne *Robi, ale językiem* [*Językiem dużo nagada (namiele), ale uczynkiem nie robi; On dużo potrafi zrobić, ale językiem*] (NKPP III: 50); żartobliwe *Człowiek zawdy pracuje: jak chodzi, to robi nogamy, jak gada, to robi gembą, jak pisze, to robi rękamy* (NKPP II: 1054).

³⁷ Zapisane pod hasłem: *Pieczone gołąbki nie przyjdą same do gąbki*. Łac. *Nulli per ventos assas columba volat*. Zob. MG I: 221, 321.

³⁸ Por. *Czas na próżności trawisz, gdy z piasku zamki z dziećmi budujesz* – zapisane pod hasłem: *Zamki na lodzie* (NKPP II: 824).

³⁹ Por. *Bąki strzelać ‘popelnąć błąd’*.

⁴⁰ Por. *leniwomowny ‘leniwo, powoli mówiący’; leniwochody ‘leniwo chodzący, powolny’; leniwonogi ‘leniwo, ociężale chodzący’* (Swarsz II: 716).

⁴¹ *Przysada* – stp. 1. ‘dodatek psujący istotę rzeczy, wada, ułomność, skaza’; 2. ‘podejście, podstęp’ [...] (Sł NKPP: 232).

⁴² *Przyroda* – stp. ‘wrodzona właściwość, charakter, usposobienie’ (Bor: 499).

⁴³ *Gody* – stp. [...] 3. ‘święto Bożego Narodzenia’ (Sł NKPP: 188).

⁴⁴ *Przewody* – gwar. ‘pierwsza niedziela po Wielkanocy, tzn. przewodnia’.

⁴⁵ Zapisane pod hasłem: *Łakomy dwa razy traci (placi)*.

⁴⁶ Por. *Pracowici żyją dłużej*.

⁴⁷ Por. *Pierogi leniwe ‘krajane z ciasta z serem’* (Swarsz II: 716).

⁴⁸ O braku akceptacji z drugiej strony (leniwi nie akceptują pracujących) mówi przysłowie: *Próżnujący najwięcej ludziom przyganiają* (NKPP II: 1095). Znamienne jest tu użycie rzeczownika *ludzie* w znaczeniu ‘ludzie, którzy pracują’. Leniwi zostali w ten sposób wyłączeni ze społeczności ludzkiej.

⁴⁹ Zapisane pod hasłem: *Strzeżonego i Bóg strzeże*.

⁵⁰ *Paduch* – stp. 1. ‘nikczemnik, łotr, złodziej’ [...] (Sł NKP: 220).

⁵¹ *Tuz* – stp. 1. ‘as w kartach’ [...] (Sł NKP: 252).

⁵² Tamże: *Kto się nie porusza słowy, kij go poruszy dębowy; Kiedy nie przekonasz słowy, to pomoże kij dębowy; Komu nie pomogą słowa, pomoże z zadkiem rozmowa*.

⁵³ Zapisane pod hasłem: *Leniu, leniu, popuść mię!*

⁵⁴ Por.: *Konia rączego przytrzymaj, leniwego chlustaj* [*Koniowi bystremu / rączemu munsztuka, nie ostróg, trzeba; Leniwego konia biczem, a skorego lejcem*] (NKPP II: 125). Por. też: *Zacina go jak leniwego osła* (NKPP III: 813).

-
- ⁵⁵ Zapisane pod hasłem: *Uczonego zawsze kochają, nieuczonym wszędzie pogardzają.*
- ⁵⁶ Por. *Za pracą idzie sława* (NKPP III: 1054); *Kto nie pracuje, sławy nie dostanie* (NKPP II: 1053).
- ⁵⁷ Zapisane pod hasłem: *Próżnowanie w rychłą nędzę przywodzi.* Łac. *Mendicitas ignaviae praemium.*
- ⁵⁸ Zapisane pod hasłem: *Praca ludzi wzbogaca.*
- ⁵⁹ Zapisane pod hasłem: *Kto pracuje, głodem nie umrze.*
- ⁶⁰ *Żenąć, żynąć* – stp. ‘pędzić, gnać, wyganiać’ (Sł NKPP: 1055).
- ⁶¹ Por. *Praca z ochotą przerabia słomę w złoto* [*Praca z ochotą przerabia ziemię w złoto*] ‘przysłowie zalecające staranną gospodarkę nawiązuje do starej tradycji alchemicznej’ (NKPP II: 1053; MG II: 134).
- ⁶² Zapisane pod hasłem: *Rób, niebożę, to I Bóg dopomoże.* Łac. *Fac officium, Deus providebit.* Synonimicznie: *Pracuj, niebożę, a Bóg ci dopomoże* (NKPP II: 1056). Por. *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje* [wstaje, a nie leży jak człowiek leniwy – zob. wyżej].
- ⁶³ *Podczas* – stp. ‘czasem, niekiedy’ (Sł NKPP: 225).
- ⁶⁴ *Półtorak* – gwar. 1. ‘wielki wóz’; 2. ‘duży garnek’ (Sł NKPP: 229).
- ⁶⁵ Zapisane pod hasłem: *Dla biednego pijaka niech Pan Bóg zsyła zawsze szóstaka.*
- ⁶⁶ Zapisane pod hasłem: *Próżnowanie w rychłą nędzę przywodzi.* Łac. *Mendicitas ignaviae praemium.*
- ⁶⁷ Zapisane pod hasłem: *Próżnowanie początkiem wszystkiego złego (grzechów).*
- ⁶⁸ Zapisane pod hasłem: *Leniu, leniu, popuść mię!*
- ⁶⁹ Rzeczownik *leń* ‘lenistwo’ – dawniej męski albo (i) żeński (Swarsz II: 717).
- ⁷⁰ Tu także: *Leń mi / Leń mię / Leń mi jest* ‘lenię się’.
- ⁷¹ Por.: *Nalóg odmieni, kto się nie leni* (NKPP I: 576–577).
- ⁷² Zapisane pod hasłem: *Żeby ich miodem smarować, innymi nie będą.*
- ⁷³ Por. *Praca dla Pana Boga, pożytek dla ludzi* (NKPP II: 1052); *Za pracę i niebo kupić* (NKPP II: 1054); *Kto pracuje, ten się modli* (NKPP II: 1055); *Jak praca dla chleba, tak modlitwa dla nieba* (NKPP II: 1050).
- ⁷⁴ *Skaluba* – stp. 1. ‘szczelina, pęknięcie’; 2. w przen. ‘przyczyna, źródło’ (Sł NKPP: 240).
- ⁷⁵ Zapisane pod hasłem: *Próżnowanie początkiem wszystkiego złego (grzechów).*
- ⁷⁶ Zapisane pod hasłem: *Próżnowanie początkiem wszystkiego złego (grzechów).* Łac. *Omnium malorum origo otium.*
- ⁷⁷ Zapisane pod hasłem: *Co ma zły początek, zły koniec weźmie.*
- ⁷⁸ Zapisane pod hasłem: *Próżnowanie początkiem wszystkiego złego (grzechów).*
- ⁷⁹ Łac. *Otium est pulvinar diaboli.*
- ⁸⁰ Zapisane pod hasłem: *Próżnowanie w rychłą nędzę przywodzi.*
- ⁸¹ Zapisane pod hasłem: *Próżnowanie początkiem wszystkiego złego (grzechów).*
- ⁸² *Dowcipny* ‘sprytny, zapobiegły, przebiegły’ (SGP I: 360), ‘bystry, inteligentny, przemyślny, utalentowany, zmyślny’ (Recz: 75); *dowcip* – stp. ‘bystrość umysłu, lotność myśli’ (Sł NKPP: 181), ‘bystrość, inteligencja, polot, talent, zdolność, umiejętność’ (Recz: 75).
- ⁸³ Por. *leniwogłupi* ‘leniwy i głupi zarazem’ (Swarsz II: 716).
- ⁸⁴ Językowy obraz lenistwa ukazuje pośrednio obiegowe przekonania na temat pracy (praca jest wykonywana przy użyciu rąk, poza domem, dla człowieka nieleniwego stanowi wartość).

Український фольклор та його виховний потенціал

Марія Фляк

Ukrainian folklore and its educational potential

Abstract: *An author exposes essence of Ukrainian folk-lore. The special attention is concentrated on illumination of directions of an educational influence of folk tales, proverbs, sayings, songs.*

Key words: *Folk-lore, traditions, proverbs, sayings, folk songs, legends, thoughts, to educate, courtesy, spirituality, moral qualities.*

Contact: *Марія Фляк, кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальної педагогіки і корекційного образования Дрогобычського педагогічного університету імені Івана Франка г. Самбор*

Фляк М. М., вул. І.Франка 2, м. Самбір, Старосамбірський р-н., Львівська обл., Україна, 81082; m-flyak@ukr.net

Фольклор – одна з найтриваліших і всеохоплюючих систем духовного життя народу, тісно зв'язана з народним побутом (як окремою системою), з літературою (яка, зрештою, витворилася з фольклору і зберігає з ним тісний зв'язок на всіх етапах свого розвитку) та ін. Фольклор як система не був незмінним за всіх суспільних формацій, в усі історичні епохи. Він має різножанрову характеристику. Вся ця система жанрів українського фольклору яскраво відображає моральні істини духовного життя народу.

Український фольклор за своєю тематикою є різним: про дитину, її сон, харчування, про природні явища, рослин і тварин, про побут, Бога, ангелів і злих духів, про торжество правди над брехнею, добра над злом. А мелодійність колискових пісень зачаровує дорослих і дітей.

Велику роль у вихованні дитини з раннього віку відіграє український фольклор. Він має соціалізуючу силу – вводить дитину у світ людей. Фольклорові властива усна форма поширення – передача від матері до дитини від покоління до покоління. Його функціонування пов'язане з традиційними обрядами, звичаями, трудовими заняттями, дозвіллям, певними переживаннями та настроями, з усіма сферами народного життя. В цьому процесі відбувається і саме творення фольклору. Народні колискові пісні, казки, байки, оповідання, перекази і легенди, скоромовки і лічилки – це благословенний світ високої поезії українського народу.

Проблеми життя, побуту і виховання українських дітей, відтворених в фольклорі нерідко торкалися у своїх творах етнографи В. Гнатюк, Б. Грінченко, М. Дарлиця, М. Костомаров, П. Куліш, Б. Лепкий. М. Максимович та ін. Величезне значення українського фольклору у вихованні дітей висвітлено у праці Ю. Ступака “Виховне значення українського фольклору”, статті В. Мирного “Народна педагогіка в прислів'ях та приказках”, монографіях М. Гайдая “Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян. Проблеми добра і зла.”, Г. Довженка “Український дитячий фольклор”. Коло дослідників даної проблеми розширюється – нею займалися і займаються О. Воронська, Н. Гамаль, С. Горбунко, О. Губко, М. Когут, Д. Потребенник, Ю. Руденко, М. Самсонюк, М. Стельмахович, М. Хмелюк та ін.

Фольклорові властива усна форма поширення (передача між людьми способом першої контактної комунікації). Його функціонування пов'язане з традиційними обрядами, звичаями, трудовими заняттями, дозвіллям, певними переживаннями та настроями. В цьому процесі відбувається і саме творення фольклору (Гордійчук 1979: 45–49). Починається воно в кожному конкретному випадку від певних творчо обдарованих індивідуальностей, імена яких у минулому майже повністю загубилися. Тільки в декотрих випадках народні легенди чи писані джерела зберегли прізвища авторів поодиноких пісень.

У новіший час таких авторів творів, що стали фольклорними, зафіксовано більше. Але щоб індивідуальний твір набув статусу фольклорного, він, по-перше, повинен створюватись в дусі народної традиції, народних уподобань і певної потреби, по-друге неодмінно зазнати в процесі поширення шліфування, обробки, переробки – навіть дуже істотної. Не є винятком і твори відомих письменників, що переходять у вигляді пісень, приказок, прислів'їв, оповідань в усний народний обіг і часто зазнають при цьому помітних змін порівняно з первісним авторським текстом.

Отож, характерною ознакою фольклору є його анонімність, тобто втрата авторства в процесі побутування, що є водночас і процесом колективного творення, додавання «до чужого прекрасного свого кращого». Яскравим виразом колективності творення у фольклорі і досить вільного ставлення до тексту є наявність різновидів тих чи інших творів – їх варіантів.

Збирачами фольклору записані в різних місцевостях числення варіанти широко популярних і менш популярних пісень, казок, легенд, переказів, прислів'їв тощо. Варіативність фольклорних творів добре примітна навіть у звичайному побуті. Варіативність чи навіть багато варіативність, що є однією з головних ознак фольклору, стосується всіх його родів і видів – віршових, поетичних, прозових, оповідних.

Різноманітність фольклорних творів зумовлена і такою специфічною рисою народнопоетичної творчості, як і імпровізаційність, тобто співтворчість у процесі виконання. Ще однією специфічною особливістю фольклору є його усність – усна форма творення, побутування, синхронна і діакронна передача, тобто поширення творів фольклору в певний час, його різночасова передача від покоління до покоління (Микитенко 1985: 3–46).

Визначне місце у фольклорі займає справа морального виховання людини. Він був багатим матеріалом для морального виховання, в якому оспівано ідеал людини, отже, й ідеал морального виховання. «Будучи продуктом народної творчості, пише вчений Є. М. Мединський, виявом етичних і педагогічних ідеалів руського народу, казки, билини, приказки були тим матеріалом, на якому виховувались діти східних слов'ян до виникнення писемності. І після виникнення писемності та прийняття християнства ці пам'ятки народної творчості продовжували служити педагогічними джерелами поряд з писемними повчаннями, проповідями духовенства і т. д.» (Ступак 1960).

В усіх жанрах української усної народної творчості багато повчального. Її сміливо можна назвати моральним кодексом трудового народу. «У світі одна – всім потрібна вона», – каже народ про батьківщину в одній із загадок. «За рідний край і життя віддай!» – закликає народне прислів'я. самовіддана любов до батьківщини, мужність у боротьбі за її щастя – одна з провідних заповідей народної моралі. Фольклор прищеплює вже з найменшого віку цю чудову рису. Прекрасним засобом для цього були українські народні героїчні казки та легенди. Вічні імена тих, хто відстоював честь і незалежність батьківщини. Сили ж і натхнення у боротьбі з ворогом надає рідна земля. У «Казці про Уллю Муромця і Солов'я розбійника» як і багатьох інших, натхненно звучать такі слова: «Ти як будеш на руській землі, то весь час будеш од землі сили набиратись». Герой,

який підтримує тісний зв'язок з рідною землею, з народом, непереможний як Антей. Не випадково у легенді «Про запорожців» підкреслюється, що на своїй землі їх (запорожців) ніхто не міг узяти. «Так вони як куди їхати, то зараз землі під устілку покладуть, у шапки понасипають та й їдуть...». Кошовий отаман перехитрив турків тільки тому, що стояв на рідній землі, понасипавши її у чоботи («Запорожці за Дунаєм»). Показово, що куди б не мандрував головний герой багатьох казок у пошуках щастя чи нареченої, він кінець кінцем, як правило, повертається на рідну землю. Слухаючи розповіді старших про визвольну боротьбу народу у період Київської Русі (Героїчні легенди «Золоті Київські ворота»), героїчні виступи народу проти татаро-турецького поневолення (легенди «кошовий Сірко», перекази «Про татарську навалу», «Як одна жінка чотирьох турків убила»), грізну, рішучу боротьбу проти шляхтецько-польської та шведської інтервенції («Подвиги Семена Пам'я»), сміливі збройні виступи проти гнобителів, юнь проймалась благородними патріотичними пориваннями. Не меншого значення для патріотичного виховання дітей і дорослих мали винятково емоційно насичені українські народні думи та історичні пісні. В пісні, говорив М. О. Добролюбов, вилилася вся минула доля, весь справжній характер України. Пісня й душа становлять там народну святиню, краще добро українського життя. В них промовляє любов до батьківщини, виблискує слава минулих подвигів. У думках та піснях народом возвеличуються відважні оборонці матері-вітчизни, їхнє сповнене тривог і небезпек життя, мужність і стійкість у боротьбі з ворогом (Ступак 1960: 7–33).

Виховання патріотизму в ній поєднується з формуванням ненависті до зла й соціальної несправедливості, віри у світле майбутнє народу. Високоморальний той, хто бореться за правду, проти винищувачів. Це кредо моралі трудового народу послідовно втілювало низці соціально-побутових українських народних казок («Про правду і кривду», «Про бідного парубка і Марка Багатого», «Убогий та багатий», «Два брати» та ін.) за стійкість у боротьбі за правду та благородство герой казки завжди одержує щедрі нагороду. Люди праці, що борються з соціальною несправедливістю, наділяються найкращими, найлюдянішими якостями, багаті ж – антипатичні. Ось багач, у якого грошей не полічити. Та такий скупий, що в рам'ї ходить та гроші ховає, «за гроші ладен був і душу дідькові віддати, такий-то він був на них ненажерливий» (казка «Грошолов»). Висміюються загребуші попи («Аби гроші – гріха не буде», «Ненаситний піп»). І зовсім іншими рисами та якостями в народних переказах наділяються борці за соціальну справедливість Довбуш і Кармелюк. Народ уславлює їх подвиги («Допомога Довбуша бідакові», «Як Кармелюк пана сповідав»). Ненависть до зла й соціальної несправедливості, породжених експлуаторським суспільством, яскраво передані у думках і піснях, зокрема про захисника і ватажка гололи Ганджу Андібера («Козак нетяга Фесько Ганджа Андібера»), пісні про народного месника-опришка Олексу Довбуша («Ой попід гай зелененький»), про антифеодальне повстання – Коліївщина та його ватажків Максима Залізняка та Івана Гонту, про борців за правду Лук'яна Кобилицю й Устима Кармелюка. Всі ці твори та численні пісні про рекрутів, наймитів і бурлаків використовувались народною педагогікою для формування у підростаючого покоління ненависті до зла та соціальної несправедливості. прекрасним матеріалом для цього були також українські прислів'я й приказки. В них надзвичайно високо підноситься роль і значення правди і житті людини («Правда світліша сонця», «Правди не сховати», «Правда і в огні не горить і в воді не тоне!», «Хліб-сіль їж, а правду ріж!»).

Прищеплювати рис гуманності, поваги до гідності людини, піклуванню про її благо народна педагогіка приділяє багато уваги. Гуманізм у народній педагогіці означає любов і повагу до людини, праці. Зустріч з такою бажана й жадана, перед нею завжди широко відкриті двері кожної хати трударя (Русин 1991; 18–46).

Усна народна творчість настійливо виховує ввічливість, повагу до старших. До цього привчають дітей з раннього віку. Про шанобливе ставлення до старших йдеться в багатьох казках і піснях, прислів'ях і приказках.

Важливою ознакою добре вихованої людини є її мова. На це також звертається велика увага. Надмірна мовчазність, замкнутість, як і зайва балакучість, низька культура мови, тощо погано характеризують людину. Про важливість культури мови, про обережне й відповідальне ставлення до кожного сказаного слова йдеться у багатьох прислів'ях і приказках. («Слово може врятувати людину, слово може і вбити», «Вода все сполоче, тільки злого слова ніколи», «Рана загоїться, а лиж слово – ні», «Скажеш – не вернеш», «Що вимовиш язиком того не вб'єш кілком», «Ні з губи мови, ні з носу вітру», «Меле як порожній млин», «Заторохотіла Солоха, наче діжка з горохом»). Дітей змалку привчають вітатися зі старшими однолітками, в розмові вживати слова ввічливості.

Педагогіка прагне виховати людину високоморальною у всіх відношеннях, а тому жоден принцип моралі народу не залишається поза її увагою. У боротьбі з різними вадами людей вона безкомпромісна й нещадна. Надійною зброєю служать прислів'я та приказки. Відзначаючись глибокою мудрістю, лаконічністю, влучністю, що сприяє легкому запам'ятовуванню, вони стали крилатими. Прислів'я й приказки не раз примушували і примушують людей оцінювати свої вчинки, застерігають від необачності. Прислів'їв і приказок на теми моралі дуже багато. Вони допомагають викоринювати людські вади, запобігати розвитку небажаних моральних якостей, утверджують здорові моральні паростки, гостро засуджують підступних, нещирих, хитрих людей, крутії та шахраїв, людей скупих, зажерливих, безсовісних, нечесних, невдах, байдужих, без принципових і слабодухих. («Лукавий чоловік словами любить, а ділами губить», «Дивиться лисицею, а думає вовком», «Поганому виду немає стиду», «Лізе у вічі, мов оса», «Колос повний до землі гнеться, а пустий у гору дереться», «Не кажи гоп, поки не перескочиш», «Чарка горілки – лиха ківш», «Краденим не забагатієш», «Не бачить сова яка сама», «Криком дуба не зрубаєш», «Ні риба, ні м'ясо, а щось наче гриб»).

Український фольклор ставить вимогу виховати дитину від її народження («Як не навчиш дитину в пелюшках, то не навчиш і в подушках»), вчить правильно оцінювати моральні якості людини («Не дивись на чоловіка, а на його діло»), бути вимогливим, послідовним і принциповим у вихованні («Розумний батько сина спитати не соромиться»).

UKRAINIAN FOLKLORE AND ITS EDUCATIONAL POTENTIAL

Summary

Ukrainian folklore plays an important role in the education of children from an early age. Due to its socializing effect, it introduces the child to the world of men. The distribution of folklore takes place inherently in oral form – from mother to child, from generation to generation. The origins and functions of folklore are associated with traditional rituals and customs, work and leisure activities, certain feelings and moods. Fairytales, fables, lullabies, stories, tales and legends all belong to the cultural heritage of the Ukrainian people. An important feature of folklore is the moral education by eulogizing the the righteous man. In the article a special attention is given to the influence of folk tales, proverbs, sayings, and songs.

Бібліографія

1. ГОРДІЙЧУК, М. *Фольклор і фольклористика*. Збірка статей. К.: «Муз. України» 1979, 265 с.

2. *Розлилися круті бережечки: Укр. нар. пісні та думи.* Для сер. шк. В./Упоряд. О. І. Микитенко; [передм. О. І. Дея]. К.: Веселка 1985, 254 с.
3. СТУПАК, Ю. П. *Виховне значення українського фольклору.* К.: Веселка 1960, 279 с.
4. РУСИН, М. Ю. *Фольклор: традиції і сучасність.* К.: Либідь 1991, 298 с.

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ У СТРУКТУРІ ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ

Юлія Голоцукова

Phraseological units in the structure of the functional-semantic field of efficiency

Abstract: *Despite notable advances in the study of phraseology, some questions remain still poorly understood. One such issue is the issue of phraseology as representatives of the functional-semantic field of efficiency. Article is about semantic types of phraseological units and their place in the structure of the functional-semantic field of efficiency.*

Keywords: *Action, passive, resultative, stative, semantic, state, phraseological units, functional-semantic field.*

Contact: *The post-graduate student of the Department of the Ukrainian language and applied linguistics of Donetsk National University, golotsykov@gmail.com*

Теоретичні дослідження з фразеології як розділу мовознавства охоплюють у сучасній лінгвістиці досить широке коло проблем. Серед них можна виділити кілька основних: вивчення фразеологізму як основної одиниці фразеології, його природи, функціонування фразеологізмів у мовленні, виявлення їх різновидів, визначення методів дослідження тощо. Значний внесок у розвиток теорії фразеології зробили українські та зарубіжні вчені, дослідники фразеології різних національних мов. Серед них є видатні вчені XIX і першої половини XX ст.: О. О. Потебня, Ш. Баллі, Ф. де Соссюр; багато українських авторів: Л. Г. Авксентьев, М. Ф. Алефіренко, Я. Т. Билиця, В. І. Гаврись, М. Т. Демський, С. Н. Денисенко, В. І. Кононенко, В. І. Лавер, О. П. Пророченко, Л. Г. Скрипник, Г. М. Удовиченко та інші; зарубіжні вчені: Ю. Ю. Аваліані, Н. М. Амосова, В. Л. Архангельський, В. В. Виноградов, В. П. Жуков, О. В. Кунін, В. М. Телія, І. І. Чернишова, Ф. Зейлер, В. Флейшер та інші.

Незважаючи на помітні досягнення у дослідженні проблем з фразеології, деякі питання усе ще залишаються недостатньо вивченими. Одним з таких питань є проблема фразеологізмів як репрезентантів функційно-семантичного поля результативності. Саме цим зумовлюється **актуальність** пропонованого дослідження.

Мета статті – аналіз структури функційно-семантичного поля результативності та фразеологізмів як репрезентантів периферійної зони функційно-семантичного поля результативності.

Основні **завдання** полягають в аналізі поняття функційно-семантичного поля, дослідженні структури функційно-семантичного поля результативності, встановленні особливостей фразеологізмів у структурі функційно-семантичного поля результативності.

У лінгвістиці нашого часу функційний підхід до аналізу мовних явищ набуває дедалі більшого поширення, підтвердженням цього є широке коло праць таких мовознавців, як: Т. Г. Акімова, Я. Е. Ахалкіна, О. К. Безпояско, В. П. Берков, О. І. Бондар, О. В. Бондарко,

С.А. Бронікова, Ф. Брюно, В. В. Виноградов, О. В. Виноградова, І. Р. Вихованець, В. Г. Гак, О. В. Гулига, О. Єсперсен, А. П. Загнітко, О. В. Кравець, В. Г. Мараховська, І. І. Мещанінов, Ф. Р. Пальмер, В. С. Неверова, О. О. Потебня, П. О. Редін, Н. О. Слюсарєва, В. М. Ткачук, П. В. Чесноков, Л. Д. Чеснокова, Н. П. Шаповалова, О. О. Шахматов, М. А. Шелякін, Є. Й. Шендельс, Л. В. Щерба, Г. С. Щур та ін. Функційний підхід є найефективнішим під час аналізу мовних одиниць, категорій, оскільки орієнтований на вивчення й опис закономірностей функціонування граматичних одиниць у взаємодії з елементами різних мовних рівнів.

Функційний підхід, на відміну від формального, дає можливість дослідити мовне явище не тільки з погляду його внутрішньої будови, але й у плані його функціонування, зв'язку з екстралінгвістичними явищами. Розподіл мовних засобів за семантичними функціями сприяє утворенню комплексів мовних засобів різних структурних рівнів системи мови. Отже, важливою перевагою функційного підходу перед формальним виступає його міжрівневий характер. Серед учених, які розробляли концепцію функційно-семантичних полів, варто зауважити на працях В. Г. Адмоні, І. А. Стерніна, О. В. Бондарка, О. І. Бондаря, А. П. Загнітка, Н. О. Слюсарєвої, Г. С. Щура та інших. Наразі досліджено різні типи функційно-семантичних полів, а також окремі структурні компоненти поля та становлення їхніх функційно-семантичних зон. У нашому дослідженні спираємося на концепцію польового структурування мовних одиниць, викладену в працях О. В. Бондарка, А. П. Загнітка, Н. О. Слюсарєвої і розвинену О. І. Бондарем, оскільки саме в їхніх роботах було узагальнено й систематизовано розрізнені відомості про специфічні риси функційно-семантичного поля, а також викладено принципи побудови поля.

З-поміж формальних засобів вираження функційно-семантичних полів виділяються центр (ядро), напівпериферія та периферія, що визначаються на основі частотності вживання, можливості вираження кількох категорійних значень щодо виконання первинних і вторинних функцій. Перехід у напрямі від ядра до периферії здійснюється поступово, при цьому виділяється ряд напівпериферійних, периферійних зон. Функційно-семантичне поле може членуватися на кілька мікрополів, яким притаманна відносна самостійність. Розгляд лінгвістичних явищ крізь призму функційно-семантичних полів досить продуктивний, оскільки краще узгоджується з теоріями знака і дозволяє, досліджуючи граматичне поняття чи структуру, орієнтуватися на значення і на конкретну форму знака, що спрямовує дослідження в напрямі конкретики й практики.

Мовні засоби, що передають значення результативності репрезентують функційно-семантичне поле результативності.

А мене за пораду на водоході вашому покатає... – Чи ти клепку з голови загубив? – накинулася баба Єлизавета (О. Донченко) – клепку з голови загубив = втратив здатність розсудливо міркувати (результат); *Бачура зрозумів, що суперечку виграно, що Вовченко здався* (В. Коцюба) – суперечку виграно = виграна суперечка (результат попередньої дії «вигравати»); *Та він заткне за пояс любого вашого занюханого службовця, бо тепер сам на цілих двоє сіл службовець. Агент!* (В. Кучер) – заткне за пояс = переможе, опиниться першим (результат); *Задум [сценарію про наших героїв в Арктиці] було відхилено керівництвом, яке поставило вимогу, щоб я спішно написав «що-небудь таке» про сучасне наше життя на Україні* (О. Довженко) – задум було відхилено = відхилений задум (результат попередньої дії «відхиляти»); *Був ти в сорочці тоді полотняній, Біленій сонцем і потом твоїм* (Я. Шпорта) – білити сорочку (дія) → білена сорочка (результат попередньої дії «білити»); *Ось він [літак] сіконув по вищці ... Летять відщеплені кулями тріски* (О. Гончар) – відщеплювати тріски (дія) → відщеплені тріски (результат попередньої дії); *Дивлюся ранком – вже заволочено серпанком сіреним небо,*

далі став помалу й дощик *накрапати* (Леся Українка) – заволочено небо = заволочене небо (результат попередньої дії «заволочувати»).

Наведені приклади ілюструють, що для вираження значення результативності мовець послуговується засобами різних мовних ярусів: **лексичного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного та фразеологічного.**

Ядерну позицію у структурі функційно-семантичного поля результативності посідають репрезентанти **лексичного, словотвірного та морфологічного** ярусів мови. Це репрезентанти, результативна семантика яких реалізується за допомогою пасивних дієприкметників від граничних перфективів та акціональних предикативних форм на -но, -то. Ознака граничності дієслів імплікує властивість ситуації мати передбачуваний результат. Виділяємо два типи форм результативних конструкцій. До першого належать форми, утворені від дієслів, що описують ситуації з природним результатом: *Ремінні паси, нагайки, ланцюжки, кліщі, шворні, гумові палиці, шила. Все висіло на **вбитих** охайно до щита зірдаках, **вгвинчених** гаках* (І. Чендей); *Вже **випито** першу чарку, і молодий, **відварений** по-чабанському способу валашок, парує в мисках* (О. Гончар). Результативність цих лексем зумовлена граничністю їхніх мотиваторів.

До другого – решта форм – тобто утворені від дієслів, що описують ситуації без природного результату. До цього типу форм ми відносимо лексико-семантичні варіанти дієслів недоконаного виду, що повністю позбавлені таких семантичних ознак, як спрямування на логічне завершення дії, мета дії, напрям дії тощо та дієслова спрямованого руху: *Вже були **переспівані** всі пісні* (А. Хорунжий), *співати – переспівати – **переспіваний** – заспівати – **заспіваний** – проспівати – **проспіваний*** тощо; *Вона лежала і сподівалася, що воно прийде знов, те чисте, **зазнане** в дитинстві почуття* (М. Коцюбинський), *знати – зазнати – **зазнаний** – визнати – **визнаний** – пізнати – **пізнаний*** тощо.

Зв'язок результатива зі словотвором виявляється у тому, що результатив – пасивне значення дієслова, яке пов'язане з творенням нової лексики (Загнітко 1996: 194). Приєднання префікса до імперфектива у більшості випадків перетворює його у перфектив, тобто відбувається процес перфективації. Перфективація тісно пов'язана зі значенням досягнутого результату дії. Цей результат може бути природним, тоді формується словотвірне значення «результат дії, яку називає дієслово-мотиватор». Таке значення притаманне майже всім префіксам, але може виявлятися в них лише за певного значення мотиватора, а саме у випадку його граничності: *писати – написати – написаний: – **Покажи, Охрїме. Дуже вже нам охота на них [на годинник] подивитися, а головне, поглянути, що на них **написано*****. – *Е, – каже Охрїм, – не можна, бо на них номер військової частини проставлено, а це вже військова таємниця* (В. Тютюнник); *кидати – кинути – кинутий: **Острів шипів, як розпечений камінь, **кинутий** в воду*** (М. Коцюбинський) тощо; *ловити – піймати – пійманий: **Привезли під конвоєм, а тут розконвоювали: працюйте на волі. Були серед привезених то спекулянтки, **піймані** на гарячому, то злісні сектантки*** (О. Гончар) тощо.

Результативи від неграничних дієслів мають значення «**результат дії дієслова-мотиватора, ускладнений додатковим лексичним значенням**»: *лежати – перележати – перележаний: **Передо мною стояв чоловік – розхристаний, з могутніми грудьми, з чорною закуйовдженою цуприною і **перележаним** обличчям*** (А. Хорунжий); *думати – придумати – придуманий: **Хїба іноді іграшка яка, **придумана** ним, зведе братів до купи*** (Панас Мирний), ***Сафрон розстебнув сорочку, пальцями розірвав підшиту до коміра стьожку, і з проріхи скотилося в долоню кілька червінців. – Ловко **придумано**, – засміявся Гуркало*** (М. Стельмах).

Крім того, додаткове лексичне значення можуть мати й результативи від граничних мотиваторів, наприклад: *варити (зварити) – розварити – розварений: **Над Вербівкою стояла***

вечірня тиша... Пахло солом'яним димом, житнім свіжим хлібом, пшоняним кулішем та розвареною в юшці молодого петрушкою (А. Іщук) тощо.

Напівпериферійну позицію у структурі функційно-семантичного поля результативності посідають **контекстуально зумовлені одиниці**. Залежно від контексту лексема може набувати результативного, стативного чи пасивного значення. Головна відмінність статива від результати́ва полягає у тому, що статив повідомляє лише про стан предмета, результатив – одночасно і про стан, і про попередню дію, результатом якої є цей стан. Тому статив може позначати, на відміну від результати́ва, природний первинний стан, що не є результатом якоїсь дії, наприклад: *Селище **оточене** лісом* – цей стан не є результатом дії та не повідомляє про попередню дію.

Форми пасива є омонімічними формам результати́ва. Частими є випадки, коли результатив і пасив допускають взаємозамінність у певних контекстах при незначній смисловій зміні. За пасивного розуміння виражається момент завершення дії (пасивне значення); за результативного – те, що у вказаний момент стан уже мав місце, виникнувши колись раніше (результативне значення). Наприклад: *У **1141 році**, коли Галицьке князівство було сформоване, більша частина Підкарпаття була приєднана до його володінь* (Я. Малик). При пасивному розумінні Галицьке князівство сформували саме у 1141 році, при результативному – формування могло початися раніше, триваючи й у 1141 році.

Периферійна зона функційно-семантичного поля результативності представлена метафоризованими результативами. Це репрезентанти **фразеологічного** ярусу мови. Периферійну позицію посідають фразеологічні одиниці, до складу яких входять транзитиви від граничних та неграничних дієслів.

Аналізовані фразеологізми, зазвичай із прозорою мотивацією, побудовані за різними структурними моделями з перевагою дво- та трикомпонентних: – *Не бийте вовка, бо ви мені Сірка уб'єте! Він і сам йому **раду дасть*** (Укр. казки) – раду дасть – розправиться (результат попередньої дії); *А мене за пораду на водоході вашому покатає...* – *Чи ти **клепку з голови загубив?*** – *накинулась баба Єлизавета* (О. Донченко) – клепку з голови загубив = втратив здатність розсудливо міркувати (результат); *Та він **заткне за пояс** любого вашого занюханого службовця, бо тепер сам на цілих двоє сіл службовець. Агент!* (В. Кучер) – *заткне за пояс* = перемаже, опиниться першим (результат); *Тепер, мабуть, у наймах прийдеться і **кістки зложити*** (Панас Мирний) – кістки зложити = померти, загинути (результат); – *От **стріляє, бісова дитина, – не зміг стримати свого захоплення Сахно, – всім нам носа втерла*** (В. Собко) – *носа втерти* = перевершити (результат попередньої дії); – *Ні, не буде й **хлібороба з тебе. І хлопець ніби не дурний, тільки, мабуть, на свою стежку не втрапить. Ну, спробуємо це стельмахувати!*** (С. Васильченко) – *на свою стежку втрапити* = визначити, знайти своє місце в житті (результат попередньої дії); – *Запеклого **викрадача меж Максимку Воронця хазяї піймали на гарячому і зарубали посеред поля*** (В. Земляк) – *піймали на гарячому* = викрили (результат попередньої дії).

Чимало фразеологізмів видозмінювалося впродовж тривалого функціонування в українській мові (звужувалася або розширювалася семантика, змінювалося фразеологічне значення, з'являлися або занепадали їхні варіанти, замінявся опорний або неопорний компонент синонімом). Значна їх частина збереглася й до наших днів, надаючи мові образності, наприклад, *виссати (висмоктати) з пальця, взяти за душу (за серце)* та інші.

Виділяємо такі семантичні групи фразеологізмів функційно-семантичного поля результативності: **1) найрізноманітніші сторони діяльності / бездіяльності людини** – *дати раду, дати знати, викинути на вітер* тощо; **2) ставлення людей один до одного** – *витрясти душу, вигнати сім потів, здерти сім шкур, обійти стороною, засліпити очі,*

вивести з себе, звести зі світу, роги обламати, взяти за горло, взяти за карк, загнати в кут, вивести в люди, навести на розум, поставити на місце; вивести з себе, на глузи зняти, пошити у дурні тощо; **3) сенсорне сприйняття** – впитися очима, повести очима, повертати зір, перевести зір, націлитися очима, втупити очі, окинути (обвести) очима, обвести зором, кинути очима, лупнути очима, продерти очі, блимнути очима, повести очима, припасти зором, мигнути оком (очима), метнути оком, ковзнути очима, нагострити вуха тощо; **4) різні стадії фізичного існування (народження, життя і смерті)** – Бог привів, прийти на світ, привести на світ, Бог дав, Богу (Всевишньому) душу віддати, піти з життя, скласти голову, піти зі світу, піти на той світ, зложити кості, Бог узяв, накласти головою тощо; **5) внутрішньоочуттєва сфера людини** – вийти з себе, взяти себе в руки тощо; **6) моторна діяльність людини** – дати драла, дати знати ногам, дати тягу, взяти ноги на плечі, показати хвіст, був такий, клюнути носом тощо; **7) суспільне і соціальне становище людини** – йти до віня, до ярма впрягтися, вийти в люди тощо; **8) окремі особистісні риси або вчинки** – зуби з'їсти, вийти з води сухим, пійматися на гачок, взяти верх тощо.

Отже, проблеми з фразеології, не зважаючи на тривалу історію їх вивчення, залишаються одними з дискусійних. Вирішення теоретичних проблем є важливим для ґрунтовного дослідження фразеології, виявлення її багатства, простеження їхнього історичного розвитку та взаємозв'язку із групами фразеологізмів інших слов'янських мов.

PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE STRUCTURE OF THE FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD OF EFFICIENCY

Summary

This article explained the concept of functional-semantic fields, studied the structure of the functional-semantic field of efficiency, characterized by features of phraseological units in the structure of the functional-semantic field of efficiency.

Бібліографія

1. АДМОНИ, В. Г. *Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики*. Ленинград: Наука 1988, 234 с.
2. БОНДАРКО, А. В. *О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений: Функциональный анализ грамматических категорий*. Ленинград 1973, с. 5–31.
3. БОНДАРКО, А. В. *Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии*. Ленинград: Наука 1983, 208 с.
4. БОНДАРКО, А. В. *Функциональная грамматика*. Ленинград: Наука 1984, 136 с.
5. ЗАГНІТКО, А. П. *Основи функціональної морфології української мови*. Київ: Вища шк. 1991, 77 с.
6. ЗАГНІТКО, А. П. *Теоретична граматики української мови: Морфологія*. Донецьк: ДонДУ 1996, 437 с.
7. ЗАГНІТКО, А. П. *Теоретична граматики української мови: Синтаксис*. Донецьк: ДонНУ 2001, 662 с.
8. ПОТЕБНЯ, А. А. *Из записок по русской грамматике: в 4 т.* Москва: Просвещение 1968, Т. III. 1968, 552 с.
9. ПОТЕБНЯ, А. А. *Эстетика и поэтика*. Москва: Искусство 1976, 614 с.
10. ПОТЕБНЯ, А. А. *Теоретическая поэтика: [учеб. пособие для студ. филол. фак. вузов]*. Москва: Академия 2003, 374 с.

11. СЛЮСАРЕВА, Н. А. *Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка*. Москва: Наука 1981а, 206 с.
12. СЛЮСАРЕВА, Н. А. *О семантической и функциональной сторонах языковых явлений: Теория языка, методы его исследования: К 100-летию со дня рождения Л. В. Щербы*. Ленинград: Наука 1981б, 198 с.
13. СЛЮСАРЕВА, Н. А. *Проблемы функциональной морфологии современного английского языка*. Москва: Наука 1986, 214 с.
14. БОНДАРКО, А. В., Шелякин, М. А., Храковский В. С. и др. *Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис*. Ленинград: Наука 1987, 348 с.
15. ЩУР, Г. С. *Теория поля в лингвистике*. Москва: Наука 1974, 255 с.

Polacy i Polska w rodzimych przysłowia

Krystyna Jarzabek

Poles and Poland in Polish proverbs

Abstract: *This paper deals with Polish proverbs, which contain in its form and content the words Pole or Polish. Treating the aforementioned group of proverbs as a source of knowledge about Poland and Poles, the author draws from them conclusions on the characteristic features of her countrymen, which emerged in various periods of the Polish history.*

Key words: *Paremiography, paremiology, Polish proverbs, Poland, the Poles.*

Contact: *University of Silesia in Katowice. Institute of Slavonic Philology. Academic research: ethnolinguistics, glottodidactics, non-verbal communication.*

Wprowadzenie

Nielatwo w sposób zwięzły odpowiedzieć na pytanie: Co to jest przysłowie? Z punktu widzenia nauki o przysłowia, czyli paremiologii, przysłowia są zjawiskiem językowym, mającym sobie właściwą formę i treść. Najprostsza forma przysłowia to zdanie proste bądź złożone, niekiedy układ paru zdań, od dwu do czterech. Według Juliana Krzyżanowskiego treść przysłowia ma kilka właściwości, do których należą:

- dwa znaczenia, dosłowne i przenośne, przy czym drugie góruje nad pierwszym,
- obrazowość,
- dydaktyzm,
- mała zmienność, czyli trwałość,
- międzynarodowa powszechność (Krzyżanowski 1969, t. 1: 7– 8).

Wielu autorów od czasów starożytnych próbowało własnych definicji przysłowia. Określano je zatem jako: filozofię zwykłych ludzi; okruchy ze stołu mądrości; miedziaki wiedzy; literaturę analfabetów; doświadczenia i spostrzeżenia wieków skupione w jednym zdaniu; dowcip jednego człowieka, a mądrość wielu; geniusz, dowcip i dusza narodu; zdrowy rozum ludu; dzieło mędrców powtarzane przez głupców (Kopaliński 2003: 1048).

Badacze podkreślają ponadto, że przysłowia zawierają oceny, sądy i przekonania o świecie; są życiowymi drogowskazami; pomagają nam porządkować doświadczenia; ustalają hierarchię spraw i rzeczy; pomagają określić dobro i zło; prezentują bogatą polszczyznę; są mądrością narodu, łączą przeszłość ze współczesnością; stanowią świadectwo rzeczywistości w której powstają; są dobre na wszystko (Kłosińska 2011: 18).

Gwoli przypomnienia: nauka o przysłowia zwana jest paremiologią, a zbieranie i objaśnianie przysłów to paremiografia. Przysłowia polskie czerpane były całe wieki z wielu różnorodnych źródeł, często anonimowych:

- z żywej mowy szlachty, mieszczan, chłopów, przedstawicieli różnych profesji;
- z *Biblii*;
- z kazań kościelnych;
- z bezimiennych cytatów, pochodzących z dzieł popularnych pisarzy, takich jak: Mikołaj Rej, Jan Kochanowski, Łukasz Górnicki, Wacław Potocki, Ignacy Krasicki, Aleksander Fredro,

- Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Cyprian Kamil Norwid, Władysław Syrokomla, Józef Ignacy Kraszewski, Tadeusz Boy-Żeleński, Jan Sztudynger, Stanisław Mrożek;
- z klasyków starożytnych cytowanych w szkole;
  - z ludowych pieśni, podań i bajek;
  - z korespondencji działaczy politycznych;
  - z diariuszy sejmowych;
  - z podręczników szkolnych do nauki języków obcych i gramatyki;
  - z roczników kalendarzy;
  - z notatek etnografów prowadzących pracę zbieracko-badawczą;
  - z wystąpień znanych polityków w sejmie, telewizji i w radiu;
  - z prasy;
  - z wystąpień telewizyjnych prezenterów pogody;
  - z tytułów spektakli teatralnych i filmowych;
  - z reklam telewizyjnych.

Celem niniejszego tekstu jest prezentacja takich przysłów polskich, które zawierają w swej formie wyraz *Lach*, *Polak* albo *Polska*. Przysłowia te zostały wyselekcjonowane z największego polskiego zbioru przysłów, jakim jest *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, opracowana przez Zespół pod redakcją Juliana Krzyżanowskiego (Krzyżanowski 1969–1978). Traktując wspomnianą grupę przysłów jako źródło wiedzy o Polsce i o Polakach, autorka artykułu wyprowadza pewne wnioski na temat cech swoich rodaków, które ujawniły się w różnych okresach dziejów Polski. Artykuł obejmuje:

- krótką historię polskich badań paremiograficznych i paremiologicznych;
- tematykę przysłów polskich;
- przysłowia polskie dotyczące Polski i Polaków oraz ich klasyfikację według kilku kryteriów;
- analizę jednego z najbardziej znanych przysłów polskich;
- wnioski, które nasuwają się w wyniku analizy wiodącego tematu.

Krótką historia polskich badań paremiograficznych i paremiologicznych

Po raz pierwszy polskie przysłowie zostało zapisane w 1407 roku. Na marginesie rękopisu łacińskiego kazania, które znajduje się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, można zobaczyć taki napis: **Quando se lika drą, tunc ea drzi, co oznacza** *Kiedy się łyka drą, wtedy je drzyc. łyka* to tutaj nietrwale buty z łyka drzewa lipowego, noszone powszechnie przez chłopów. Przysłowie to obrazuje konieczność podejmowania określonych działań we właściwym czasie (Bystroń 1933: 33).

Pierwszym polskim paremiografem jest Biernat z Lublina (około 1465–1529), pierwszy polski bajkopisarz, który w roku 1522 wydał w Krakowie *Żywot Ezopa Fryga, mędrca obyczajnego i z przypowieściami jego* (Biernat z Lublina, 1522). Warto nadmienić, że przysłowie oznaczano wówczas wyrazem „przypowieść” (Świrko 1959).

Za pierwszego badacza paremii, którego dokonania mają charakter naukowy, uznawany bywa jednak filolog klasyczny i poeta Salomon Rysiński (około 1560–1625). W 1618 roku wydaje on w Lubczu pierwszy polski zbiór przysłów, opatrzony łacińskim tytułem: *Proverbiorum polonicorum a Salomone Rysino collectorum Centuria decem et octo* (Rysiński 1618). W następnym wydaniu dzieło liczące 1 800 przysłów polskich, przeważnie ludowych, nosi już tytuł w języku polskim.

W czternaście lat później ukazuje się nowa cenna pozycja paremiografii polskiej. Jest to *Adagia polonica* Grzegorza Knapskiego, leksykografa, filologa i jezuitę (1564–1639). Dzieło to stanowi trzeci tom większej całości, która nosi tytuł *Thesaurus Polono-Latino-Graecus [...]* *in tres tomos divisus*. W książce tej autor zawarł około 6.000 przysłów (Knapski 1632).

W 1658 roku swoją pracę wydaje Andrzej Maksymilian Fredro (1620–1679). Są to *Przysłowia mów potocznych albo przestrogi obyczajowe, radne, wojenne*. Publikacja ta cieszyła się w owym czasie wielką poczytnością (Fredro 1658).

W XIX wieku powstaje pierwsza pozycja w zakresie paremiologii polskiej. Jest nią praca Kazimierza Władysława Wójcickiego (1807–1879), badacza kultury polskiej, który w 1830 roku wydał *Przysłowia narodowe, z wyjaśnieniem źródła, początku oraz sposobu ich użycia, okazujące charakter, zwyczaje i obyczaje, przesady, starożytności i wspomnienia ojczyste* (Wójcicki 1830).

Duży wkład do paremiografii i paremiologii polskiej wniósł wybitny etnograf Oskar Kolberg (1814–1890). Uczony ten otwiera okres ożywionej pracy zbieracko-badawczej w zakresie przysłów ludowych. Główne dzieło Kolberga to liczące blisko 40 tomów opracowanie pt. *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce* wydawane w latach 1857–1890. Praca ta zawiera olbrzymi materiał na temat wsi i folkloru polskiego w XIX wieku – w tym 2 700 przysłów (Kolberg 1961–1967).

Wybitnym paremiologiem polskim był Samuel Adalberg (1868–1939), który opierając się na literaturze polskiej od Reja do Krasickiego oraz na pracach etnografów przygotował monumentalną, liczącą około 30 000 haseł *Księgę przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich* (Adalberg 1889–1894). Jest to pierwszy polski nowoczesny zbiór paremiograficzny, jedyny taki nie tylko w naszym kraju, ale i w całej słowiańszczyźnie.

Szczególnie cenną dla paremiologii polskiej jest rozprawa Aleksandra Brücknera (1856–1939), historyka kultury, literatury i języka, który w rozprawie *Kartki z dziejów literatury i kultury polskiej* (Brückner, 1895) zajął się naukową oceną przysłów i ich stosunku do kultury staropolskiej.

Twórcą nowoczesnej paremiologii polskiej jest Jan Stanisław Bystron (1822–1964) jeden z najznakomitszych polskich etnologów i socjologów XX wieku. W 1933 roku opublikował on studium monograficzne *Przysłowia polskie*, w którym przedstawił zarówno problematykę teoretyczną, jak i dzieje paremiografii polskiej (Bystron 1933).

Po drugiej wojnie światowej polska paremiografia i paremiologia odrodziła się na nowo za sprawą Juliana Krzyżanowskiego (1882–1976). Ten wybitny historyk i teoretyk literatury, badacz folkloru w latach 1958–1960 wydał, liczącą trzy tomy, książkę pt. *Mądrej głowie dość dwie słowie*, w której opracował naukowo 500 przysłów polskich (Krzyżanowski 1958–1960). W latach 1969–1978 ukazała się ponadto jego czterotomowa *Nowa księga przysłów polskich*, będąca najpełniejszym zbiorem tego typu twórczości w Polsce (Krzyżanowski, red. 1969–1978).

Kolejną pracę paremiologiczną wartą odnotowania przygotował Tomasz Jurasz, literat i historyk sztuki. W 1989 ukazała się jego *Banialuka, czyli kopa starych przysłów polskich*. Autor zajmuje się w niej genezą 60 przysłów polskich i sposobami ich interpretacji (Jurasz 1989).

Do najlepszych paremiologów polskich należy niewątpliwie Dobrosława Świerczyńska, historyk literatury i folklorystka. W 2001 roku ukazało się pierwsze wydanie jej poczytnej pracy *Przysłowia są...na wszystko*. Praca ta obejmuje polskie zwroty i powiedzenia zaświadczone w literaturze od XVI wieku do czasów współczesnych, od Biernata z Lublina do Lecha Wałęsy i Jana Pawła II, udokumentowane źródłowo od Adalberga do *Nowej księgi przysłów polskich* (Świerczyńska 2001). W trzy lata później ta sama autorka publikuje *Słownik przysłów w ośmiu językach*. Słownik ten zawiera ponad 800 popularnych polskich przysłów i wyrażeń przysłowiowych oraz ich odpowiedników w języku angielskim, francuskim, niemieckim, rosyjskim, włoskim i łacińskim (Świerczyńska, 2004).

Wybitnym znawcą przysłów jest Katarzyna Kłosińska, językoznawca. W książce *Słownik przysłów, czyli Przysłownik*, wydanej po raz pierwszy w 2004 roku, omawia ona ponad 500 przysłów, powiedzeń i sentencji z opisem ich znaczenia, z wyjaśnieniami dotyczącymi pochodzenia i użycia oraz z synonimami i antonimami (Kłosińska 2004).

Kilka wartościowych prac z zakresu paremiologii wydał również znany polski językoznawca Jerzy Bralczyk. Jego książka pod tytułem *Polak potrafi. Przysłowia, hasła i inne polskie zdania osobne* zawiera błyskotliwe gawędy, w których badacz wyjaśnia, skąd wzięło się jakieś przysłowie i co ono oznacza (Bralczyk 2006). Interpretację przysłów, istniejących w powszechnej świadomości Polaków zawierają również inne pozycje tego autora: *Porzekadła na każdy dzień* (Bralczyk, 2008) oraz *444 zdania polskie. Znane wypowiedzi, cytaty, powiedzenia* (Bralczyk 2011).

Wśród znawców paremii jest Władysław Kopaliński, najwybitniejszy polski leksykograf (1907–2007). Tuż przed śmiercią uczonego opublikowano dwie jego książki: *Koty w worku, czyli z dziejów pojęć i rzeczy* (Kopaliński 2006) oraz pracę pt. *Przygody słów i przysłów. Leksykon*. (Kopaliński 2007). Zawierają one komentarze do niektórych przysłów, to jest wyjaśnienie ich znaczenia i przybliżenie ich historii.

Z pozostałych prac dostępnych na polskim rynku pragnę tu jeszcze wymienić *Wielką księgę przysłów polskich* opracowaną przez Danutę i Włodzimierza Masłowskich, w której badacze zamieścili 5 000 przysłów polskich z różnych okresów dziejowych Polski (Masłowsky 2008), książkę Franciszka Czekierdy zatytułowaną *Kobieta w aforyzmach, przysłowiach i powiedzeniach*, która zawiera 1 500 aforyzmów i przysłów opatrzonych często autorstwem znanych osób z wielu krajów (Czekierda 2011), oraz pracę Marii Derwich *Przysłowia Europy* (Derwich 2006).

Tematyka przysłów polskich

Przysłowia polskie są zapisem uproszczonej i stereotypowej wizji świata. Można na ich podstawie dociec, jak Polacy widzą siebie, jakim wartościom hołdują, co sądzą o kobietach, o miłości, o pieniądzech. Mówią sporo o naszej mentalności, o tym, jak postrzegamy świat. Przez pryzmat przysłów można przyjrzeć się sobie, zobaczyć, jaki obraz niektórych wycinków rzeczywistości został w przysłowiach utrwalaony. Dzięki przysłowiom można poznać część naszej wspólnej tradycji (Kłosińska 2011: 9).

Przysłowia polskie znane są głównie z tego, że podają prognozy meteorologiczne, wskazówki gospodarskie, czy wyrażają oceny różnych okresów historycznych i władców. Równie często jednak zawierają nakazy i zakazy moralne, ujawniające system etyczny. Wyrażają także ogólne „prawdy” o świecie. Większość przysłów przedstawia uproszczoną, stereotypową wizję świata (Kłosińska 2011: 15–16).

Dobrosława Świerczyńska, wybitna znawczyni przysłów polskich, wyodrębniła 27 grup tematycznych, w ramach których umieściła przysłowia. Wśród tematów, wokół których koncentrują się przysłowia, badaczka wymienia między innymi: *Nasz świat i środowisko; narodziny, życie i śmierć; Stosunki międzyludzkie; Ludzka dola i niedola; Dom i życie codzienne; Rodzina i dzieci; Wiara i Kościół; Zdrowie i medycyna* (Świerczyńska 2009). Jak widać z tej wycieczki, przysłowia polskie dotyczą najbardziej istotnych dla Polaka zagadnień.

Polacy i Polska w przysłowiach

Ważną grupę tematyczną pośród przysłów polskich stanowią Polacy i Polska. W największym polskim zbiorze, w *Nowej księdze przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich* Polski i Polaków dotyczą 133 artykuły hasłowe (Krzyżanowski 1970, t. 2: 268, 1002–1011).

Wiele przysłów mówi o tym, że Polacy są dzielni, odważni i waleczni. Należą do nich:

Nie chodź na Lachów¹ bez armat; Nie wie Lach, co strach; Co Polak, to hetman (rycerz); Dopóki husarze, dopóty Polaka; Idź złoto do złota, my, Polacy bardziej kochamy żelazo; Nigdy w Polsce nie zabraknie żelaza do broni, rycerstwa do koni, żyta, lnu, pszenicy i pełnej wina piwnicy; Polacy póty chwalebni, póki bitni; Polak karku nie ugnie; Polak nie liczy, lecz bije;

Polak to ma po naturze: bić się polem, a nie w murze; Polak w kołysce i w trumnie przy szabli; Polski żołnierz – w obozie anioł, a w polu lew; W Polaku męstwo, siła, by tylko trzeźwość była.

Z niektórych przysłów wynika, że Polak lubi dobrze zjeść i wypić. I tak, potwierdzają to przysłowia: *Póty Lach szumiał, aż się najadł; Co Polak wypije na dzień, Niemca majątek stanowi; Iść w Polskę* (tzn. iść na dłuższą pijatykę, od baru do baru); *Lichy Polak, co nie pości; Pijany jak Polak; Polacy za to płacą swym sługom, aby jedli i pili; Polak, gdy głodny, to zły; Polak zuch, kiedy ma pełny brzuch; Polak mówi: zjadłbym co z kim.*

Znaczna liczba przysłów mówi o specyficznych cechach Polaków i o ich przywiązaniu do ojczyzny: *Co Polak to Stanisław; Co Polak, to szlachcic; Czorno, gorsko, ale polsko; Dla Polaków ojciec Kraków, a Warszawa matka; Jak ryba bez wody, tak Polak bez urzędu żyć nie może; Każdy Polak rodzi się do korony; Kto Polskę miłuje gorąco i szczerze, ten czasu nie traci, do pracy się bierze; Nie poratuje Polski, tylko stary geniuszem Polak; Niech na całym świecie wojna, byle polska wieś zaciszna, byle polska wieś spokojna; Polacy nie gęsi i swój język mają; Polska osłów nie rodzi; Polacy zawsze wiarę dzierżą* (tzn. dotrzymują słowa); *Polska bez Poznania, Gdańska, Wieliczki niewarta i jednej świeczki; Polska cnota: każdemu otworzyć wrota; Polska cnota – zapomnieć o sobie; Polskie serce każdemu otwarte; w Polsce kto oddycha, ten konspiruje; Wolność Polaków krzyżami się mierzy; Polak swoją dobrotą często został gołątą; by głodem umrzeć w domu, przecie swój chleb da komu; Polak to katolik; Polak zawsze Polakiem.*

Pewna liczba przysłów rejestruje wady Polaków. Można tu wymienić: *Mądry Lach poniewczasie, kiedy nie stało w zapasie; Brną po wodzie, a kładka pośrodku: to polskie ceremonie; Chcesz zamek mieć pusty, porucz go Polakom; Gdzie dwóch Polaków, tam trzy strony; Mądry Polak po szkodzie; Moda polska – podpici i pobić; Największe Polaków przywary: niezgoda koło wiary; Nie będzie w Polsce dobrze, aż będzie bardzo źle; Nierządem Polska stoi; Polak jako małpa: co ujrzy, to chce mieć (czynić); Polakom każdy strój wolny; Stracił Polak portki, nie będzie wojował; Trudno w Polsce o Polaka; U Polaka: co w sercu, to i na języku; U Polaków zapal słomiany; Z Polakiem ciężka (trudna) sprawa; Zbytek polski państwo gubi.*

Znaczna liczba przysłów polskich ukazuje Polaków na tle innych narodowości. Z przysłów tych wynika, że:

Co Polak, to nie Niemiec; Co Polak, to pan, co Czech, to hetman; Co Polak, to starosta, co Niemiec, to generał; Co Polak, to doktor, co Niemiec, to kupiec, co Polak, to hetman (żołnierz); Czego się inny uczyć musi, z tym Polak się rodzi; Dobra Francja, chwalebna Hiszpania, bogate Niemcy, ale najlepsza Polska; Francuz skacze, Niemiec płacze, Polak stoi, wąsy stroi, żadnego kpa się nie boi; Francuz zmyśli, Niemiec zrobi, Polak głupi, wszystko kupi; Gdy Polak zwłoszeje, Mazur zdwormieje, Rusin zlaszeje, nikt ich nie dostąpi; Jak i Polak, tak i Czech, by nie robił, to by zdechł; Jak się Bóg na Polaka rozgniewał, to Niemca stworzył; Kocha się jak Polak w obczyźnie, panek w pańszczyźnie, chłopiek w pierogu, a Rusin w barłogu; Zacniej mleko od mleka rozdzielić niż polską krew od litewskiej; Moskwa dla Moskala, Polska dla Lacha; Najlepiej gospodarować po bankrucie Polaku, a najgorzej po bankrucie Niemcu; Nie kól kolka, bo ja Polka, ukól Niemca cudzoziemca; Dla Polski polskiego trzeba bohatera, nie Francuza, ani też Włocha, ale Piasta, Jana albo Józefa, lub Maćka – i basta; Od Polaka albo Rusi państwo Turków upaść musi; Polak do korda, Włoch do akorda; Polak do rady, Litwin do zwady, Mazur do boju, Niemiec do stroju, Włoch do lutni, Rusin do bałamutni; Polak, Węgier – dwa bratanki i do szabli i do szklanki; Polaka Niemiec, Niemca Włoch, Włocha Hiszpan, Hiszpana Żyd, Żyda tylko diabeł oszuka; Polski most, niemiecki post, włoskie nabożeństwo – wszystko to błazeństwo; Polski szlachcic więcej znaczy niż zamorski książę; Polsko-czeskie złości – germańskie radości; Póki świat światem, nie będzie Niemiec Polakowi bratem; Przy Polaku i Niemiec się pożywi, a przy Niemcu ani pies; Rusek do czytania, Chochlak do śpiewania, Polak do opowiadania; Szwedy narobiły w Polsce

biedy; U Rusina dupa sina, u Polaka biała sraka; W Polsce jeść, w Węgrzech pić, w Niemczech spać, we Włoszech gachować; Na Węgrzech się wino rodzi, a w Polsce umiera; Wiedzą w Polsce, wiedzą w Rusi; dużo może ten, co musi; Włoch się salată karmi, Polak na niej schudnie; Złapał Polak Tatarzyna, a Tatarzyn za łeb trzyma.

Jedno z najważniejszych przysłów polskich

Polacy nie gęsi

Maciej Malinowski, felietonista, popularyzator poprawnej polszczyzny, autor książki *Obcy język polski* (Malinowski, 2003) dowodzi, że z jednej strony z roku na rok zwiększa się liczba Polaków, którzy nie rozumieją sensu słynnego powiedzenia ojca literatury polskiej Mikołaja Reja „A niechaj narodowie wždy postronni znają, iż Polacy nie gęsi, iż swój język mają”. Z drugiej zaś strony jest to jedno z najważniejszych przysłów (powiedzeń, sentencji), z dumą powtarzane od stuleci przez Polaków.

Słynny cytat pochodzi z 1562 roku z wiersza *Do tego, co czytał* (ze zbioru epigramatów reja zatytułowanego *Figliki*, który to zbiór stanowi z kolei ostatnią część większego dzieła pt. *Zwierzyniec*. Oto fragment wiersza:

(...)

*Widzisz takie rozumy, co tak świat zbiegały,
Że nie wiem, czego by już wszędy nie zmacały.
Więc też ci nieukowie, co pisma nie mają,
Gdy nie mogą mędrować, niechajże wždy bają.
Bo komu inochody nie stawa, więc grędą,
A baby, gdy lnu niemasz, niech konopie przędą!
A niechaj narodowie wždy postronni znają,
Iż Polacy nie gęsi, iż swój język mają!.*

Malinowski stwierdza, że wielu Polaków odbiera wyraz *gęsi* w sentencji Reja jako rzeczownik, z czego wynika, iż nie należąc do ptasiego gatunku, mają oni własny ludzki język. Przeciwwstawiając się takiemu rozumieniu przysłowia, badacz podkreśla, że wyraz *gęsi* nie jest w tym wypadku rzeczownikiem, lecz przymiotnikiem dzierżawczym, to znaczy odpowiada na pytanie *czyj? język*.

Malinowski przypomina, że w XVI wieku panowała jeszcze moda na łacinę, w związku z tym – mówiąc *gęsi język*, Rej miał na myśli język sfer wykształconych, które ulegając wpływom cudzoziemskim, gęgały, czyli bełkotały; nie jest wykluczone iż właśnie łacinę nazywał *gęsim językiem*.

Do błędnego rozumienia sensu powiedzenia Mikołaja Reja mógł się przyczynić – jak uważa Malinowski – poeta i tłumacz Ludwik Hieronim Morstin (około 1580–1622). Otóż w 1552 roku napisał on sztukę o Mikołaju Reju, jako obrońcy uciśnionego ludu wiejskiego i wielbicielu mowy polskiej, i zatytułował ją *Polacy nie gęsi*. Choć trudno uwierzyć, że i on źle odczytał słowa Reja, tak chyba było (Malinowski, 2003).

Rej nie tylko był niechętny naśladowaniu łacińskich wzorców, ale wręcz opowiadał się za językiem narodowym jako naturalnym środkiem ekspresji. Był pisarzem wręcz rozsmakowanym w polszczyźnie i dlatego odtwarzał w swych dziełach ówczesną mowę potoczną, jej koloryt i odcienie stylistyczne, mając świadomość ważnej roli pisarza w społeczeństwie, jego specjalnej misji i posłannictwa Polaków do posługiwania się własnym językiem.

Twórczość Reja, olbrzymia ilościowo i przebogata (zob. Rej, 1979) ukazała możliwości polszczyzny jako tworzywa literackiego. Powstała przecież jako dowód właśnie wartości i siły języka narodowego, rodzimego. Rej uważał, że najwyższy czas, by Polacy zaczęli wreszcie

pisać po polsku, a nie po łacinie, co umożliwi kulturową i polityczną niezależność Rzeczypospolitej od papieskiego Rzymu. Refleksja o języku polskim wpisała się w całą filozofię życiową pisarza i w jego świat wartości.

Język polski do dziś pozostał naszym największym skarbem narodowym. Przez całe wieki przodkowie nasi dawali świadectwo bezprzykładnego przywiązania do tego skarbu. Tymczasem w naszych czasach coraz głośniejsze wyrażane są obawy, że język polski ginie, wypacza się, zachwaszcza. Coraz więcej w nim naleciałości z języka angielskiego, które upycha się w polszczyznę – język 40 milionów Polaków.

Zakończenie

Nie ma zapewne narodu, w którego zasobie językowym nie byłoby narodowych zbiorów przysłów o nim samym i o bliższych lub dalszych sąsiadach. Obrazy o swoich i o obcych bywają pozytywne lub negatywne, poważne bądź żartobliwe, dobrotliwe albo złośliwe. Jest to zatem suma bardziej lub mniej sprawiedliwych ocen przedstawicieli dawnej nacji. Przysłowia są czynnikiem zbiorowego doświadczenia wieków, stanowią uogólnienie faktów, są czymś przekazywanym ustnie bądź na piśmie z pokolenia na pokolenie. Wiedza zawarta w przysłowiach pozwala na przybliżenie wizerunku danego narodu, poznanie jego kultury, tradycji, języka przodków oraz wartości, jakim hołdował on kiedyś i jakie preferuje obecnie. Jest to oczywiście wizerunek bardzo uproszczony, często mocno zabarwiony emocjonalnie, który wrósł jednak w świadomość językową i społeczną kolejnych pokoleń. Przysłowia są elementem kultury, która tworzy pomost między tym, co dawne, a tym, co obecne.

Zebrane tutaj polskie przysłowia, dotyczące Polaków i Polski, pozwalają na sformułowanie pewnych wniosków, dotyczących moich rodaków. Z pobieżnej analizy tych przysłów wynika, że Polaków cechowała w przeszłości bądź też cechuje obecnie:

- odwaga i waleczność;
- skłonność do preferowania wygodnego życia, co przejawia się w miłości do trunków i pożywienia;
- przywiązanie do ojczyzny;
- przywiązanie do religii katolickiej;
- gościnność i dobroć;
- konfliktowy charakter;
- podatność na cudzoziemskie wpływy;
- traktowanie sąsiadów Polski z dystansem, wyższością i z łagodną niechęcią.

Wybierane właściwości, występujące w znacznym stopniu i w obecnych czasach, pozwalają na sformułowanie pewnego stereotypu dawnego Polaka, który przecież i dzisiaj nie tak bardzo się różni.

Streszczenie

Niniejszy artykuł zawiera omówienie takich polskich przysłów, które zawierają w swej formie i treści wyrazy *Lach*, *Polak* albo *Polska*. Przysłowia te zostały wyselekcjonowane z największego polskiego zbioru przysłów, jakim jest *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, przygotowana przez Zespół pod redakcją Juliana Krzyżanowskiego. Traktując wspomnianą grupę przysłów jako źródło wiedzy o Polsce i o Polakach, autorka wyprowadza na ich podstawowe wnioski dotyczące cech swoich rodaków, które ujawniły się w różnych okresach dziejów Polski.

POLES AND POLAND IN POLISH PROVERBS

Summary

This paper deals with Polish proverbs, which contain in its form and content the words Pole or Polish. These proverbs were chosen from the largest Polish collection of proverbs, which is the New Book of Polish Proverbs and Proverbial Expressions edited by Julian Krzyżanowski. Treating the aforementioned group of proverbs as a source of knowledge about Poland and Poles, the author draws from them conclusions on the characteristic features of her countrymen, which emerged in various periods of the Polish history.

Bibliografia

1. ADALBERG, Samuel. *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Warszawa: 1889–1894.
2. BIERNAT Z LUBLINA. *Żywot Ezopa Fryga, mędrca obyczajnego i z przypowieściami jego*. Kraków: 1522.
3. BRALCZYK, Jerzy. *Polak potrafi. Przysłowia, hasła i inne polskie zdania osobne*. Warszawa: Świat Książki 2006.
4. BRALCZYK, Jerzy.: *Porzekadła na każdy dzień*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2008.
5. BRALCZYK, Jerzy. *444 zdania polskie. Znane wypowiedzi, cytaty, powiedzenia*. Warszawa: Wydawnictwo Weltbild 2011.
6. BRÜCKNER, Aleksander. *Przysłowia. Kartki z dziejów literatury i kultury polskiej*, T. 3. „Ateneum” 1895.
7. BYSTRONŃ, Jan Stanisław. *Przysłowia polskie*. Kraków: 1933.
8. CZEKIERDA, Franciszek. *Kobieta w aforyzmach, przysłowiach i powiedzeniach*. Warszawa: Bellona 2011.
9. DERWICH, Maria. *Przysłowia Europy*. Wrocław: Wydawnictwo Europa 2006.
10. FREDRO, Andrzej Maksymilian. *Przysłowia mów potocznych albo Przestrogi obyczajowe, radne, wojenne na fawor polskiego języka, ku głębokiej uwadze czytelnika poważnego na widok podane przez wiernego ojczyźnie anonima*, T. 1–2. Kraków: 1658.
11. JURASZ, Tomasz. *Banialuka, czyli kopa starych przysłów polskich*. Rzeszów: Krajowa Agencja Wydawnicza 1989.
12. KŁOSIŃSKA, Katarzyna. *Słownik przysłów, czyli Przysłownik*, wyd. II 2011. Poznań: Wydawnictwo Publicat 2004.
13. KNAPSKI, Grzegorz. *Thesaurus Polono-Latino-Graecus [...] in tres divisus. (Skarbiec polsko-lacińsko-grecki [...] w 3 tomach; Tomus tertius continens Adagia polonica selecta et sententias morales ac dicitia faceta, honesta, latine et graece redolita...* Kraków: 1632.
14. KOLBERG, Oskar. *Przysłowia*. In *Dzieła wszystkie*, t. LX, Z rękopisów opracował S. Świrko. Warszawa: 1961–1967:
15. KOPALIŃSKI, Władysław. *Słownik mitów i tradycji kultury*. Oficyna Wydawnicza Rytm. Warszawa: 2003.
16. KOPALIŃSKI, Władysław *Koty w worku, czyli z dziejów pojęć i rzeczy*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm 2006.
17. KOPALIŃSKI, Władysław. *Przygody słów i przysłów. Leksykon*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm 2007.
19. KRZYŻANOWSKI, Julian. *Mądrej głowie dość dwie słowie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1958–1960.

20. KRZYŻANOWSKI, Julian (red.). *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, T. 1–4. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1969–1978.
21. MALINOWSKI, Maciej. *Obcy język polski*. Łódź: Westa-Druk 2003.
22. MASŁOWSCY, Danuta, Włodzimierz. *Wielka księga przysłów polskich*. Warszawa: Klub dla Ciebie 2008.
23. REJ, Mikołaj. *Wybór pism*. Warszawa: 1979.
24. RYSIŃSKI, Salomon. *Proverbiorum polonicorum a Salomone Rysino. Collectorum Centuriae decem et octo*. Lubcz: 1618.
25. ŚWIERCZYŃSKA, Dobrosława. *Przysłowia ... są na wszystko*, wyd. II. 2009. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2001.
26. ŚWIERCZYŃSKA, Dobrosława. *Słownik przysłów w ośmiu językach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2004.
27. ŚWIRKO, Stanisław, Biernat z Lublina, pierwszy paremiograf i bajkopisarz polski, „*Literatura Ludowa*”, 1959, t. 3, nr 5/6, s. 12–23.
28. WÓJCICKI, Kazimierz Władysław. *Przysłowia narodowe z wyjaśnieniem źródła początku oraz sposobu ich użycia. Okazujące charakter, zwyczaje i obyczaje, przesady, starożytności i wspomnienia ojczyste*, T. 1–3. Warszawa: 1830.

---

¹ Lach, to dawna nazwa Polaka.

Лексические особенности поэтических текстов Владимира Высоцкого

Татьяна Сергеевна Кочетова

Lexical features of poetic Vysotsky's texts

Abstract: *Poetic texts of Vladimir Vysotsky often represent monologues not only people of different social strata, but also animals and even inanimate objects. This explains the variety of lexical texts, the use of original metaphors, semantically complicated words.*

Keywords: *Social strata, metaphors, freedom as a key concept.*

Contact: *Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского;
tanUpryamaya@yandex.ru*

Долгое время В. Высоцкий считался талантливым драматическим актером, не менее талантливым автором и исполнителем песен, необыкновенно актуальных по содержанию, однако поэтическое мастерство В. Высоцкого недооценивалось. Между тем, самобытность Высоцкого-поэта несомненна: она проявляется прежде всего в многоликости лирического героя. Здесь уместно привести цитату поэта: «Театр оказал огромное влияние на мои песни... Песни эти шли оттого, что я, как многие начинающие тогда свою жизнь, выступал против официоза, против серости и однообразия на эстраде. Я хотел петь для друзей что-то своё, доверительное, важное, искреннее... Песни трагические, гротесковые, маршевые, они разные по жанрам и темам, более того, написаны от имени разных людей. Это потому, что я актёр, играл (часто для себя) разные роли, и мне показалось, что так можно сделать и в песне. Всё оказалось взаимосвязано». Кто же становится героем у Высоцкого? Их великое множество: здесь и спортсмен, и альпинист, и моряк, и автомобилист, и студент-физик, и заключенный, и человек, прошедший войну и видевший все её ужасы, и т. д.

Речь героев, таким образом, состоит из тех слов, которые употребляли или могли употреблять представители той или иной профессии, того или иного класса: термины, просторечия, диалектизмы, жаргонизмы. Следовательно, задействованы различные пласты лексики. Пронаблюдаем это явление на конкретных примерах.

В речи героев из «Марша студентов-физиков» встречаются термины: «Бомбардируем мы ядра **протонами**»; «Пусть не поймаешь **нейтрино** за бороду», «**теория элементарных частиц**», «**плазма**». О своих переживаниях может рассказывать вот-рецидивист, упрекающий неверную жену, и речевой портрет создаётся благодаря нескольким просторечным словам: «Вспомни, было ль хоть разок, / Чтоб я из дому **убёг**, – / Ну когда же надоест тебе гулять! / С грабежу я прихожу – / Язык за спину **заложу** / И **бежу** тебя по городу **шукать**. / Я все ноги исходил – / **Велисипед** себе купил...». Отметим, что образ бывшего заключенного характерен для творчества В. Высоцкого, но, создавая убедительный образ «зэка», поэт обходился без использования обценной лексики. Употребление лирическим героем просторечных слов и жаргонизмов может свидетельствовать о реакции вполне образованного человека, перед которым ставят невыполнимую задачу. Так,

в середине 60-х годов почитатели творчества В. Высоцкого видели политический подтекст в «Песне о конькобежце на короткие дистанции, которого заставляли бежать на длинную» [дистанцию]. Само название говорит об абсурдности ситуации, вызывающей протест конькобежца: «Я ж на длинной дистанции **помру** – не охну, / Пробегу, быть может, первый круг – и **сдохну!**» «Песня о конькобежце» (1966 г.) это одно из серии произведений В. Высоцкого, где жизнь сравнивается со спортом, а человек – со спортсменом, выполняющим, а чаще – не выполняющим указания тренера (т.е. того, кто имеет власть над «спортсменом»). Все песни на спортивную тему – это развёрнутые метафоры. Так, в «Песне про прыгуна в высоту» (1970 г.) тренер заставляет спортсмена прыгать с левой ноги, а не с правой: И тренер мне сказал напрямому, / Что начальство – в десятом ряду, / И что мне прополщут мозги, / Если враз, в сей же час не сойду / Я с неправильной правой ноги». Но герой отстаивает вою позицию: «Но я лучше выпью зелье с отравой, / И над собой что-нибудь сделаю – / Но свою неправую правую / Я не сменю на правую левую!» Здесь прежде всего важной в смысловом отношении является антонимия прилагательных правый – левый, являющихся полисемантами. «Левый» – 1) расположенный в той стороне тела, где находится сердце; 2) политически радикальный. В советское время было и третье значение слова: «последовательно революционный» (б: 32). Соответственно реализуются три лексических значения слова правый, антонимичные вышеприведённым, в частности «правый» – «враждебный передовым течениям в политической и общественной жизни» (б: 697). Однако в тексте В. Высоцкого негативное значение слова «правый» снимается благодаря его взаимодействию с семантикой омонимичной лексики «правый» – «поступающий по правде», «ведущий к истине», «правильный» (б: 698). Так появляются оксюмороны: неправая-правая (нога), правая-левая, которые создают выразительность текста, противопоставляя две точки зрения на «правильное» и «неправильное»: «правильно» быть таким, как все; «неправильно» – выделяться из общей массы. Лирический герой отстаивает своё право на проявление собственной индивидуальности, право не действовать по чужому указанию. Та же мысль – в «Песенке про прыгуна в длину»: рекордные прыжки героя не засчитываются потому, что он «за черту переступил»: «Что случилось, почему кричат? / Стадион в единстве завопил... / Восемь девяносто, говорят, – / Правда, за черту переступил.». Глагол «переступить» употребляется в прямом значении – «ступив, перейти через что-то» (ср. например: «переступить через лужу») и в переносном значении – «нарушить» (ср. например: «переступить закон» – соответственно «стать преступником»). (б: 753). «Прыгун в длину» добивается поразительного результата потому, что нарушает установленные правила. Но иногда только «переступив черту» можно сохранить себя как личность.

Для поэтических текстов В. Высоцкого характерен образ спортсмена, который устремлён вперёд и вверх: это бегун, прыгун; это альпинист, у которого «сердце готово к вершине бежать из груди» («Здесь вам не равнина»). Соответственно перечисленные слова имеют не только прямое, но и переносное значение, включающее в себя семантические множители (семы): ‘движение’ [вперёд или вверх], ‘целеустремлённость’, ‘преодоление’ [собственной слабости и/или внешних препятствий].

Смысл ‘движение вопреки чему-то’ неразрывно связан с идеей свободы. «Свобода» – одно из ключевых слов в произведениях В. Высоцкого. Наиболее интересны те стихотворные тексты, в которых в роли повествователя выступают животные. Так, один из типичных для творчества барда является образ коня, готового «согласен бежать в табуна – / Но не под седлом и без узды»: Я скачу, но я скачу, но я скачу иначе / По камням, по лужам, по росе. / Бег мой назван иноходью – значит:/ По-другому, то есть – не как все.

Иноходец сбрасывает с себя жокея, но остаётся «под седлом, в узде». Слушатели барда В. Высоцкого прекрасно понимали подтекст песни «Бег иноходца»: свободу личности человека ограничивает не самовлюблённый, честолюбивый или ограниченный правитель, а законы жизни «в табуне». И человеку следует преодолевать в себе привычку «быть как все», не переступать установленные границы.

Одним из лучших, самых известных произведений на тему свободы является «Охота на волков». В русской фольклорной традиции «волк» – преимущественно кровожадный хищник, «серый разбойник», воруящий домашний скот; отсюда пословицы типа: *Не за то волка бьют, что сер, а за то, что овцу съел; Волку сеном брюхо не набить*. То же переносное значение слова «волк» раскрывается в баснях И. А. Крылова «Волк на псарне», «Волк и ягнёнок», «Волки и овцы» и др., где волк – хищный, коварный и нечестный зверь.

В. Высоцкий переосмыслил переносное значение слова «волк»: волк – тот, кого нельзя приручить какими-то подачками. Волк не признаёт никаких хозяев, ему нужна вольная, свободная жизнь без преград. Эта особенность волка, тоже отраженная в пословицах (как волка не корми, он в лес смотрит), для Высоцкого становится главной – если не единственной. Рвусь из сил – и из всех сухожилий / Но сегодня – опять как вчера: / Обложили меня, обложили – / Гонят весело на номера! <...> Не на равных играют с волками / Егеря – но не дрогнет рука, – / Оградив нам свободу флажками, / Бьют уверенно, наверняка. <...> Я из повиновения вышел – / За флажки – жажда жизни сильнее! / Только сзади я радостно слышал / Удивлённые крики людей. <выделено мною – Т. К.>

Показательно, что лирический герой чувствует себя волком-одиночкой: те, которые последовали его примеру, не смогли спастись, не уцелели, а «Те, кто жив, затаились на том берегу / Что могу я один? Ничего не могу!» [«Охота с вертолётов»].

Лирический герой В. Высоцкого, как правило, страдает от своего одиночества. В этом отношении характерна «Баллада о брошенном корабле» – опять-таки развёрнутая метафора: корабль, который попал на мель, с трудом догоняет бросившую его в беде армаду. Но ему «нет больше места в строю»: «Если был на мели – / Дальше нету пути <...>». Заметим, что сравнение человека с кораблём, который плывёт по течению (т.е. действует целиком подчиняясь созданным условиям) или плывёт против течения (= действует «самостоятельно, вразрез с господствующим взглядом», наперекор всему, пролагает свои пути в жизни), является в поэзии традиционным. Но этот традиционный образ несколько видоизменяется благодаря фразеологизму «быть на мели» – ‘оказаться в затруднительном положении’. (7: 199). Оступившийся (побывавший на мели) становится чужим для тех, кто ещё недавно считал его своим – трагедия лирического героя, за которым стоят сам поэт.

По-видимому, В. Высоцкий в какие-то периоды своей жизни чувствовал себя «чужим» среди «своих». Он, талантливый актёр, вынужден был играть те роли, который не были ему близки, произносить реплики, в которых он чувствовал фальшь. И в его «Песне микрофона» лирический герой – микрофон – высказывает мысли, близкие самому В. Высоцкому: «В чём угодно меня обвините – / Только против себя не пойдёшь: / По профессии я – усилитель, – / Я страдал, но усиливал ложь. <...> Отвернули меня, умертвили – / Заменили меня на другой. / Тот, другой, – он всё стерпит и примет, – / Он навинчен на шею мою. / Часто нас заменяют другими, / Чтобы мы не мешали вранью».

В одном из последних (1980 г.) своих стихотворений В. Высоцкий снова обращается к образу попавшего в беду. Это человек, оказавшийся в ледяной ловушке: «И снизу лёд и сверху – маюсь между, – / Пробить ли верх иль пробуровать низ? / Конечно – всплыть

и не терять надежду». Здесь мы снова видим развёрнутую метафору. В толковых словарях отмечается только прямое значение лексемы лёд – «замёрзшая и перешедшая в твёрдое состояние вода». В этой лексеме содержатся семы ‘холод’, ‘твёрдость’. В свою очередь *холод* имеет переносное значение «полное равнодушие, безразличие к чему-либо»; *твёрдый* – «с трудом поддающийся физическому воздействию». *Лёд сверху* – это лёд чиновников, от которых зависела судьба поэта, их безразличие; *лёд снизу* – это, может быть, холодность зрителей, их равнодушие. Таким образом, лирический герой говорит о том почти непреодолимом равнодушии тех, от которых зависит его жизнь – как личная, так и творческая.

В заключение хотелось бы сказать, что В. Высоцкий редко прибегал к усложнённым метафорам, потому что в своих песнях обращался к максимально широкой аудитории слушателей и хотел, чтобы смысл его стихотворных текстов был понятен каждому. Если поэт писал от лица заключенного, читатель верил, что он действительно отбывал срок; если лирический герой – человек, побывавший на войне, то все были уверены, что он сам воевал.

LEXICAL FEATURES OF POETIC VYSOTSKY'S TEXTS

Summary

Objective of this article is to analyze the vocabulary of poetic Vysotsky's texts, the nature of the deployed metaphors and semantically complicated words in connection with these features.

Библиография

1. ВИНОГРАДОВ, В. В. *О языке художественной литературы*. М.: 1959.
2. ВЫСОЦКИЙ В. С. *Стихи. Проза*. А.: Туркменистан 1988.
3. ДАЛЬ В. И. *Пословицы русского народа*. М.: 2000.
4. КОЖИНА М. Н. *Стилистика русского языка*. М.: 2008.
5. ЛАРИН Б. А. *Эстетика слова и язык писателя*. М.: 1974.
6. *Толковый словарь русского языка в 4-х томах*. Под ред. Д. Н. Ушакова. М.: 2000.
7. *Фразеологический словарь русского языка*. Сост. А. Н. Тихонов. М.: 2003.

Gościnność w przysłowiaach polskich

Urszula Kolberová

Hospitality in Polish proverbs

Abstract: *The article describes the topic of hospitality in Polish proverbs. The article focuses on hospitality, inhospitality, host, guest and other similar issues in proverbs. Some proverbs show how to properly take guest and transfer good advices. Other proverbs contain instructions for guests as they ought to behave.*

Key words: *Paremiology, proverbs, hospitality, inhospitality, guest, host.*

Contact: *University of Ostrava, Czech Republic, Zakład Polonistyki Katedry Sławistyki, Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Ostrawskiego, ul. Reální 5, 701 03 Ostrava, e-mail: urszula.kolberova@osu.cz*

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie wycinka badań nad tematem gościnności zawartym w polskiej paremiologii. W artykule chciałabym skupić się przede wszystkim na językowym obrazie świata i semantyce przysłów dotyczących wyżej wymienionego tematu.

Jak wiadomo, za pośrednictwem języka możemy dokonać analizy tego, w jaki sposób dane społeczeństwo, naród postrzega, interpretuje świat. W języku zawarte jest bowiem rozumienie rzeczywistości, pewien zbiór sądów o świecie. Zatem ze względu na kulturowo utrwalone wyobrażenie o gościnności polskiej w analizie materiału zostanie wykorzystana teoria językowego obrazu świata i semantyka.

Chyba w każdym języku powstają stereotypowe wyobrażenia dotyczące przedstawicieli różnych nacji. Zazwyczaj są one mocno zabarwione emocjonalnie, nierzadko powstają jako wynik zbiorczej oceny poszczególnych, jednostkowych przedstawicieli narodu. W stereotypowych wyobrażeniach najczęściej widzimy obcych przedstawicieli w gorszym świetle, natomiast samych siebie, swój naród jesteśmy skłonni idealizować i przedstawiać tylko jego pozytywne aspekty.

Według definicji Sławińskiego przysłowie możemy określić jako zdanie występujące w obrębie danej kultury w stałej postaci, wyrażające w formie bezpośredniej lub zmetaforyzowanej pewną myśl ogólną, odnoszącą się do określonej sytuacji życiowej (Sławiński 1989: 412). Przysłowie to powiedzenie utrwalone najczęściej w tradycji ustnej, mądrość ludowa, zawierająca w sobie liczne wyobrażenia językowe i świadomość społeczną dotyczącą przeróżnych tematów i różnych narodowości, grup społecznych. Przedstawia ono wyobrażenia danego społeczeństwa odnośnie różnych tematów na przestrzeni całych wieków, niemniej jednak z rzadka traci na aktualności.

Przysłowia pojawiają się chyba w każdej kulturze, każdym narodzie, są cenione od dawien dawna. Ich szczególny, żywiołowy rozwój przypada na czasy renesansu, kiedy pojawiają się takie publikacje jak *Adagia*, *Proverbiorum*, *Thesaurus* czy publikacja Erazma z Rotterdamu na temat przysłów *Desiderii Erasmi Rotterdami veterum maximeque insignium paraemiorum i. e. adagiorum collectanea*. Dużo przysłów funkcjonuje w kilku językach, a to dzięki łacinie czy stosunkom sąsiedzkim. I tak język polski przejmuje już od XV wieku niektóre przysłowia z języka czeskiego (Kolberg 1967: 5). Właściwością przysłów jest również ich sens moralny – są bowiem z reguły przestrogi, nakazy, zakazy i pouczenia, wyrażają najczęściej jakąś myśl ogólną.

W niniejszym artykule przyjrzymy się, co mówią polskie przysłowia dotyczące gościnności. Najprościej „gościnność” możemy określić jako uprzejmość okazywaną komuś, kto przybył w odwiedziny, życzliwość i serdeczność wobec gości¹. Podobnie „gościnność” definiuje *Nowy słownik języka polskiego PWN* (2002: 237) jako serdeczność okazywaną gościom, gościnne przyjęcie, natomiast według tego samego słownika „gościnnie” człowiek to taki, który chętnie przyjmuje kogoś u siebie, jest serdeczny, przyjazny dla gości, zawsze dostępny, otwarty dla gości. Polacy uchodzą za naród niezwykle gościnnie, gościnność polska jest powszechnie znana i jest to jedna z najbardziej podziwianych cech Polaków.

Wzmianki o gościnności możemy odnaleźć już w utworach renesansowych pisarzy polskich jak Biernata z Lublina czy Jana Kochanowskiego. Nierzadko wersy z ich utworów funkcjonują dziś jako przysłowia. O obyczajowości i gościnności szlacheckiej dowiadujemy się także z dzieł literackich innych twórców, przykładowo z licznych opisów w *Panu Tadeuszu*, skąd chyba najbardziej znanym jest dwuwiersz *Brama na oścież otwarta przechodniom ogłasza, że gościnnie i wszystkich w gościnę zaprasza*.

Natomiast typowa gościnność polska wywodzi się z okresu Sarmacji, dworów szlacheckich i biesiadowania. Wtedy to szlachta dużo podróżowała przykładowo na sejmiki, zebrania sądu, w celach handlowych, na nabożeństwa itp. Przyjmowanie pod dach każdego podróżnego wypowiadało o grzeczności, a gościnność była dla szlachcica po prostu oznaką honoru, cnotą towarzyską. Przyjmowaniu gości sprzyjały również warunki wówczas panujące, mianowicie znaczna odległość między poszczególnymi dworami, zimowe zawieruchy i niebezpieczne drogi, w końcu zwyczajna nuda, monotonia. Goście natomiast stanowili doskonałe urozmaicenie dla gospodarzy, a życie towarzyskie podtrzymywało łączność szlachty. A że Polacy lubili ucztować i bawić się, to każda taka przygodna wizyta stawała się pretekstem do jedzenia, picia i hulanki. Szlachta polska dbała o to, by jedzenie na ich stołach było obfite i smaczne i aby nigdy nie brakło na nim dobrych trunków. Zarówno jedzenia jak i picia powszechnie nadużywano.

Jednak co możemy powiedzieć o gościnności polskiej zawartej w przysłowiach?

Zebrany przeze mnie materiał objął 95 polskich przysłów dotyczących gościnności. Podczas zbierania przysłów dotyczących powyższego tematu korzystałam z publikacji Juliana Krzyżanowskiego *Nowej księgi przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Stanisława Świrki *Na wszystko jest przysłowie*, Oskara Kolberga *Przysłowia*, Dobrosławy Świerczyńskiej *Przysłowia są na wszystko* oraz z przysłów znalezionych w internecie. Tak obszerny materiał w niniejszym artykule trudno pomieścić cały, przytaczam zatem tylko niektóre z zebranych przysłów na temat gościnności.

Temat gościnności w polskim przysłowiu nie znajduje się na marginesie, jest on powszechnie znany. Nawet niektóre polskie przysłowia na temat gościnności stały się na tyle popularne, że zaczęły krążyć w różnych zmodyfikowanych, śmiesznych wersjach. Chyba najbardziej znanymi są różne warianty prowerbia *Czym chata bogata, tym rada*, a mianowicie *Czym chata bogata, tym goście rzygają* autorstwa Juliana Tuwima, *Czym chata bogata, tym struje* oraz w końcu nawiązujące do niechlubnego rzemiosła złodziejskiego *Czym chata bogata, tym goście handlują*. Kolejne przysłowie, które krąży w kilku wersjach, nawiązuje do pierwotnego *Gość w dom, Bóg w dom*. Chodzi o następujące przeróbki: *Gość w dom, Bóg wie po co?*, dalej *Gość w dom, Bóg wie, kiedy pójdzie*, kolejne to *Gość w dom, garnek wody do rosółu*, a następne dwa radzą, by przed gościem schować różne rzeczy, a to *Gość w dom, ciasto do kredensu* oraz *Gość w dom, cukier do szafy*. I w końcu ostatnia przeróbka *Gość w domu, baba w ciąży*. Jak wiadomo, w ostatnich latach przysłowia niestety wychodzą z użycia, jednak ich przeróbki dzięki oryginalnej formie nierzadko przytaczane są przez świat mediów, reklamy, stanowiąc żartobliwy komentarz czy przyciągając uwagę.

W paremiologii polskiej często znajdujemy przysłowia, które mówią o tym, że należy być gościnnym, odpowiednio dobrze przyjąć gościa, zatroszczyć się o niego. Gość w takich przysłowiach otaczany jest szacunkiem, należy go uczcić, poczęstować. Najlepiej ilustruje to już wspomniane przysłowie *Gość w dom, Bóg w dom*. Kolejne przysłowia, które wpisują się w takie postrzeganie gościnności to: *Czym chata bogata, tym rada*, mówiące o tym, że gospodarz chętnie da gościowi do dyspozycji wszystko, co posiada. Dalsze porzekadło chwali zachowanie gospodarza, który bawi gości, dba o to, by gość czuł się u niego dobrze *Dobrze ten gości traktuje, co wesolość pokazuje*, kolejne to *Dobrze częstuje, kto nie żałuje*, czyli nie pożałuje gościom, przyjmie ich hojnie, nie okaże się skąpym. Następne *Gościnność nawet pana w służę przemieni*, mówiące, że w stosunku do gościa należy być uniżonym, okazać mu szacunek i należyłą godność. Innym przysłowiem jest *Jak gościa przywita, zaraz na stole piwo, aqua vita*, dalej dobrze znane ilustrujące gościnność polską *Nigdzie gościnność taka, jak u Polaka* i w końcu przysłowie stawiające gościa na pierwszym miejscu nawet w najtrudniejszej dla gospodarza sytuacji *Sam nie jedz, a gościowi daj*. Natomiast o miłej atmosferze gościnności możemy powiedzieć *Jak gospodarz gościnny, to i ściany się rozgrzewają*.

Czasami nawet możemy się spotkać z przesadną, nadmierną gościnnością, co wyraża proverbium *Gościnność, acz szczerza, czasem boki rozpięra*. Zgodnie ze zwyczajem podczas uczty gospodarz wielokrotnie zapraszał, czasem nawet przymuszał do nadmiernego jedzenia, to naleganie zwano „prynuką.” Świadczyła ona o gościnności gospodarza. Jeżeli „prynuki” nie było, trzeba było jeść skromnie i niechętnie². Jak pokazują wymienione przysłowia, gościa trzeba przyjąć należycie, trzeba go odpowiednio poczęstować, zatroszczyć się, by niczego mu nie brakło. Gościnność polska kojarzy się zazwyczaj z suto zastawionymi stołami, trunkami, obecnością na stole tego, co najlepsze. Bogate zastawianie stołu pozostało w tradycji polskiej do dnia dzisiejszego. Do takiego pojmowania gościnności, troski o gościa i okazywania mu życzliwości przyczyniła się także religia katolicka, która nakazuje przyjąć wędrowca.

Kolejna grupka przysłów patrzy na gościnność w sposób bardziej pragmatyczny, ilustrując jej dwie strony, a to radość z przybycia gościa z jednej strony, z drugiej strony natomiast ukazując także koszty, które ponosimy goszcząc kogoś. Jeszcze inna grupka przysłów ukazuje natomiast tak radość, jak i znużenie gościem w wyniku przedłużającej się wizyty. Przedstawiają to następujące przysłowia: *Ani bądź zbyt gościnny, ani zbyt oszczędny*, dalej *I gość miły, i chleba żal* oraz *Gość jest najpierw jak złoto, potem – jak srebro, w końcu ciąży jak żelazo*. Podobnie przysłowie *Bywaj, gościu, u mnie, póki żytko w gumnie* sugeruje, że gość jest mile widziany tylko w okresie dostatku. O gościnności wypowiada także fragment *Pieśni świętojańskiej o Sobótce* Jana Kochanowskiego, skąd do paremiologii wszedł dwuwiers *Wtenczas, gościu, bywaj u mnie, kiedy wszystko znajdziesz w gumnie*, podobne do poprzedniego.

I w końcu sytuacja, która przedstawia niegościnność w porzekadle polskim, sytuację, kiedy gość jest niemiłe widziany, chcemy się go pozbyć, czy też sytuację, kiedy gość jest przyjmowany w sposób nienależyty. Chodzi o przysłowia jak: *Cała gościnność w ceremoniach tonie*, dalej *Choć cichy gość, a kłopotów dość*, kolejne to *Gość częsty, barszcz gęsty, sól gruba – gospodarza zguba*, do uciążliwych i długich wizyt gości odnosi się także porzekadło *Gość częsty i długi rychlej się sprzykrzy*. Następne przysłowie to *Gość i ryba trzeciego dnia cuchnie*, kolejne *Nic z gości korzyści*. Trzy inne narzekają nad gościem przybyłym nie w porę – *Gość nie w porę – gorszy od Tatarzyna* i *W post zaloty, a gość we żniwa – zawsze nie w porę bywa* oraz *Nierad gościa przyjmuje, kto się frasuje*. O kimś niegościnnym możemy natomiast powiedzieć, że *Z nikim się chlebem nie przelamie* oraz *Ugościć kogoś dupą o ławę*. Kolejne przysłowia ukazują gościa jako wścibskiego, czujnego na uchybienia gospodarza, a to *Gość przybyły na chwilę widzi w koło na miłę* oraz *Więcej gość za godzinę w cudzym domu ujrzy niż gospodarz za rok*. O niegościnności wypowiada też przysłowie *Im gość rzadszy, tym miłszy*,

czy stwierdzenie, że *Po gościach jak po wojnie*. Dalej do niegościnnności nawiązują jeszcze wspomniane wcześniej przeróbki przysłowia *Gość w dom, Bóg w dom*. Przypomnijmy: *Gość w dom, Bóg wie po co?*, dalej *Gość w dom, Bóg wie, kiedy pójdzie*, inne to *Gość w dom, ciasto do kredensu* oraz *Gość w dom, cukier do szafy*.

Kolejna grupa przysłów odnosi się do gości nieproszonych oraz dobrego wychowania, wyczucia. I tu wszystkie przysłowia mówią o tym, że gość, który zjawia się na biesiadzie bez uprzedniego zaproszenia, nie zostaje przyjęty, ugoszczony, a przeciwnie zostaje odesłany z kwitkiem. Nie spotykamy się z zasadą, że nawet gościa uprzednio niezaproszonego należy godnie przyjąć. Chodzi o przysłowia jak: *Gdzie kogo nie proszą, tam go kijem wynoszą*, dalej *Gość na bankiet nie proszony, nie bywa uczczony* i w końcu *Nieproszonych gości za stół nie sadzają*.

Oprócz tego, że o Polakach krąży przekonanie, że są narodem niezmiernie gościnnym, w stereotypie zawarte jest także przeświadczenie o tym, że lubią się oni napić. Nic więc dziwnego, że w paremiologii polskiej odnajdujemy przysłowia, w których te dwa tematy się przeplatają. Chodzi o porzekadła, w których częstujemy gościa alkoholem. Sytuację tę ilustrują następujące przysłowia: *Jak gościa przywita, zaraz na stole piwo, aqua vita*, dalej *Ugościł go, aż nie trafił do domu*, następne to prośba o wyrozumiałość gościa, w sytuacji, kiedy pod wpływem alkoholu zostało powiedziane za dużo *Nie pamiętaj gościu rano, co się wyrzekło pijano*, a także przestroga brzmiąca *Gorzalką za grosz przyjaciela uczcisz, a za dziesięć umorzysz*. Gościnnność polska nakazuje częstowanie alkoholem gościa. Nie wychylić z gospodarzem kilku „głębszych”, znaczyłoby po prostu go obrazić. Trudno zatem wykręcić się od picia. Dawniej sam gospodarz pilnował, a nawet sami goście wzajemnie się pilnowali, czy każdy pije, nieraz wręcz przymuszano do picia. Bywało, że tym sposobem uczta zmieniała się w pijaństwo i rzadko która kończyła się bez awantury. Hulanie i awantury ilustrują następujące przysłowia: *Siedem – biesiada, dziewięciu – zwada*, czy też *W dużej kupie się bić, a w małej jeść*. Dalej odnajdujemy przysłowie zwracające m.in. uwagę na koszty ponoszone w wyniku wystawiania biesiad, nadmiernego ucztowania, picia i zabawy *Wczoraj hulki, dzisiaj hulki, jutro będziemy bez koszulki*.

Nieobce jest Polakom nawet zaciąganie długów, byleby w sposób należyty, okazały, z pompą przyjąć gościa. Sytuację taką ilustrują przysłowia jak *Jak się gościć, to się bawić, portki sprzedać, pas zastawić*, dalej powszechnie znane z czasów saskich *Zastaw się, a postaw się* oraz przeróbka wyżej wymienionego przysłowia autorstwa Juliana Tuwima *Zastaw się, a postaw*.

W paremiologii polskiej odnajdujemy także opis różnych sytuacji związanych z gościnnością. I tak przykładowo ogólną biedę gospodarza i jego domu przedstawia porzekadło *Gdzie gospodarz sam już pości, tam trudno bywa o gości*. Innym przykładem jest przestroga *Gdzie gości gromada, niesmaczna biesiada*. Natomiast typu, charakteru gościa i tego, jak długo u gospodarza zabawi dotyczy *Ranny gość niedługo bawi, późny zawsze prawie nocuje*.

W przysłowiu polskim na temat gościnności odnajdujemy także mnóstwo dobrych rad i przestróg dla gospodarza, mówiących o tym, w jaki sposób zachowywać się w stosunku do gościa i jak go przyjmować oraz rady i przestrogi dla gościa, co robić, aby nie naprzykrzać się gospodarzowi i domownikom swoją obecnością, by nie obrazić Pana domu i nie nadużywać gościnności.

Do gospodarza kierowane są następujące wskazówki: *Mając gościa w domu, nie czyni gomonu*, czyli nie kłóć się z domownikami, dalej *Przy gościach lepszy talar szkody niż szeląg wstydu*, inne powiedzenie to *Dla dobrego gościa nie żałuj*, jeszcze inna rada dotyczy wyrozumiałości w stosunku do gościa i brzmi *Gospodarzowi często trzeba być głuchym i ślepy*. W końcu odnajdujemy porzekadła radzące gospodarzowi, by przed gościem nie popisywał się i nie przechwalał, o czym mówi przysłowie *Przed gościem żony nie chwal, czeladzi swej nie zalecaj, z koniem się nie popisuj*. Dalej w paremiologii polskiej odnajdujemy także poradę na temat tego, czego nie powinno gościowi zabraknąć w domu gospodarza, mianowicie *Sześć rzeczy powinien*

mieć szlachcic w domu dla gościa: kapłona tłustego, piwo dobre, chleb chędogi, ocet mocny, świece jasne i gorzalkę przednią. Następne to powiedzenie-przestroga znane już w renesansie, które znajdujemy u Biernata z Lublina *Strzeż się gości, którzy mają ości*, co oznacza, że należy wystrzegać się gości lubiących obmawiać, złośliwych, obłudnych³, kolejne to *W dom przed gościem, z domu za gościem* i w końcu wspomiane wcześniej *Sam nie jedz, a gościowi daj* oraz *Ani bądź zbyt gościnnie, ani zbyt oszczędny*. Ostatnie przysłowie z tej grupy namawia gospodarza, by zastanowił się dobrze, kogo będzie przyjmować w swoim domu, ponieważ *Gościa lepiej nie przyjmować, niż go tudzież wyforować*. W badanym materiale odnalazłam tylko jedno przysłowie dotyczące nie gospodarza, a gospodyni *Gospodyni powinna wiedzieć o kuchni, o spiżarni, o piwnicy*.

Również znaczna część rad i przestróg skierowana jest do gościa. Chodzi o następujące przysłowia: *Czuj się jak w domu, ale nie zapominaj, że jesteś gościem*, dalej *Gdzie Cię radzi widzą, tam nieczęsto bywaj, a gdzie nieradzi, tam nigdy*, jeszcze inne przysłowie radzi gościowi: *Gospodarza w domu nie częstuj, czeladzi mu nie poj, żenie się jego nie zalecaj*. Inną radą jest nie wtrącać się w nie swoje sprawy Gościu, w gospodarskie rzeczy nie wdawaj się, swoje miej na pieczy. O właściwym zachowaniu gościa przy stole wypowiada natomiast przysłowie Gościu, ostatni poczynaj jeść, a pierwszy zaś przestawaj. Kolejne przysłowie to przestroga skierowana do spóźnialskich *Dla późnych gości pozostają kości*, następnie to *Gościnnie szanuj, prawdę rąbaj* mówiące o poszanowaniu gościnnieści i zachowaniu konwenansów i w końcu wspomiane już wcześniej porzekadło *Nie pamiętaj gościu rano, co się wyrzekło pijano*.

Oprócz rad i przestróg dla gospodarzy i gości odnajdujemy także przysłowia mówiące o ich niepoprawnym zachowaniu. Do gospodarza odnoszą się następujące: *Gości zaprosiwszy, sam się częstuje*, dalej *Kto gości źle częstuje, kucharza rad winuje*, następnie wspomiane wcześniej *Z nikim się chlebem nie przełamie* oraz *Ugościć dupą o lawę* i w końcu *Późne zaprosiny to są istne kpiny*.

Natomiast niepoprawne zachowanie gościa zostało zobrazowane w następujący sposób: *Gość ma zwykle więcej czasu niż gospodarz*, które opisuje sytuację, kiedy gość nadużywa za długo gościnnieści gospodarza, do zachowania gościa odnosi się porzekadło ganiące jego milczenie, nierozmowność i nietowarzystwość w czasie uczyty lub w stosunku do gospodarza *Gość nierozmowny za beczkę stoi*, dalej *Ze złym gościem bywa zła biesiada* i w końcu porzekadło ilustrujące zachowanie nierozmownego, a żarłocznego gościa *Gość z brzuchem tylko z zębami godzin siedzieć jest z osłami*. Z przysłowia *Gość, który nic nie przyniesie, niech się prześpi w polu, w lesie* otrzymujemy informację, że nie wypada, aby gość przyszedł z pustymi rękoma.

Cechą przysłów jest ich sens moralny – przysłowia są bowiem z reguły przestrogami, nakazami, zakazami i pouczeniami. Możemy to zaobserwować w powyższej analizie, gdzie można zauważyć, że znaczna liczba przysłów dotyczy zachowań, rad, wskazówek czy też przestróg dla gospodarza i gościa. Te porzekadła możemy traktować jako swoisty poradnik *savoir-vivre*, czyli dobre maniere, poprawne zachowanie, życzliwość dla ludzi, uprzejmość i opanowanie emocji. Istota *savoir-vivre* spoczywa więc w kulturalnym obcowaniu z ludźmi.

Sumując, można stwierdzić, że tematyka gościnnieści jest w polskiej paremiologii zastąpiona licznie. Zebrany materiał objął niespełna sto przysłów. Funkcjonują tak przysłowia dotyczące gościnnieści, jak i niegościnnieści, te ostatnie nierzadko bywają śmieszne. Napotkać możemy także przeróbki najbardziej znanych i popularnych przysłów. Wychwycić możemy ich sens moralny, gdyż przysłowia z reguły są przestrogami, nakazami, zakazami i pouczeniami, przez co stanowią swoisty podręcznik *savoir-vivre* na temat gościnnieści. Obraz gościnnieści polskiej nie jest jednoznaczny, odnajdujemy proverbia pełne opisu życzliwego przyjmowania gości, jak również niegościnnieści. Również gospodarz zostaje przedstawiony w dwojaki sposób, a to jako gościnnie, taki, który chętnie i z naleźycie przyjmuje gości, jak zarówno niegościnnie,

wtedy ukazuje się bardziej pragmatyzm gospodarza, czy wręcz niechęć do gościa. Natomiast w stosunku do gościa pojawiają się najczęściej rady i przestrogi, jak powinien się zachowywać.

HOSPITALITY IN POLISH PROVERBS

Summary

The topic of hospitality in Polish paremiology is replaced frequently. Some proverbs show hospitality, other inhospitality. There are also modification of proverbs which are often funny. A large part of proverbs describes the correct and incorrect behavior of hosts and guests and it is the kind of *savoir-vivre*. The image of polish hospitality is ambiguous, we find a full description proverbs sympathetic reception of guests, as well as inhospitality.

Bibliografia

1. BARTMIŃSKI, J. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2009, 328 s. ISBN 8322726856.
2. BARTMIŃSKI, J. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. In *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. Pod red. Basaj M., Rytel-Kuc D. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wyd. PAN 1985. ISBN 83-04-02013-0.
3. KOLBERG, O. *Przysłowia*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 1967, 623 s.
4. KUCHARCZYK, Z. *Obyczaje staropolskie XVII–XVIII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie 1975, 481 s.
5. KRZYŻANOWSKI, J. *Mądrej głowie dość dwie słowie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1975.
6. KRZYŻANOWSKI, J. (red.) *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. 1–4. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1969–1978.
7. MARKIEWICZ, H., ROMANOWSKI, A. *Skrzydlate słowa*. Wyd. II, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1998, 1460 s., ISBN 83-06-02628-4.
8. SŁAWIŃSKI, J., (red.) *Słownik terminów literackich*. Wrocław: Ossolineum 1989, 656 s., ISBN 83-04-01787-3.
9. SOBOL, E. (red.) *Nowy słownik języka polskiego PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2002, 1311 s., ISBN 83-01-13675-8.
10. ŚWIERCZYŃSKA, D. *Przysłowia są na wszystko*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009, 547 s., ISBN 8301158964.
11. ŚWIRKO, S. *Na wszystko jest przysłowie*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1975, 318 s.
12. SZPIŁA, G. *Krótko o przysłowiu*. Kraków: Collegium Columbinum 2003, 141 s., ISBN 83-87553-63-8.
13. PECEK, E., http://www.profesor.pl/mat/n10/pokaz_material_tmp.php?plik=n10/n10_e_pecek_040509_1.php&id_m=10842, 17.5. 2012.
14. http://www.archive.org/stream/ezopypolskie00brgoog/ezopypolskie00brgoog_djvu.tx, 14.5. 2012.
15. <http://slovníki.gazeta.pl/pl/gošcinnošć>, 17.5.2012.
16. <http://pl.wikiquote.org/wiki/Gošcinnošć>, 17.5.2012.

---

1 <http://slovníki.gazeta.pl/pl/gošcinnošć>, 17.5.2012 oraz <http://pl.wikiquote.org/wiki/Gošcinnošć>, 17.5..2012

2 Pecek E., http://www.profesor.pl/mat/n10/pokaz_material_tmp.php?plik=n10/n10_e_pecek_040509_1.php&id_m=10842, 17.5. 2012

3 za S. Adalbergiem, http://www.archive.org/stream/ezopypolskie00brgoog/ezopypolskie00brgoog_djvu.txt, 14.5. 2012

**Паремії з компонентом „душа“ як засіб актуалізації
експресивності в українському художньому тексті
(на матеріалі історичного роману у віршах
Ліни Костенко «Маруся Чурай»)**

Раїса Козак

**Paroimias as an Updated Expressive Means in Ukrainian literary text
(in the historical poem novel “Marus’a Churaj” by Lina Kostenko)**

***Abstract:** Ukrainian language has deep social-and-historical and cultural roots. This fact is proved by existing of precedent texts, which became a part of oral speech as a paroimia. Paroimia are the symbols of language symbols, which help a person to take his cue in mental and verbal space. In the artistic contexts, especially in Lina Kostenko’s texts paroimia are the means of expressive language creation.*

***Key words:** Ukrainian language, paroimia, cultural aspect, sign, language system, expressiveness, mental space.*

***Contact:** Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Україна, E-mail: R-KOZAK@yandex.ru The author works on the problem of expressiveness, especially of expressive syntax, linguistic culturology. She has made more than 30 publications on this problem:*

Контакт на роботу: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам’янець-Подільський, Хмельницька обл., Україна, 32300; E-mail: kaf_ukr_lng@kpnpu.edu.ua

Вивчення виявлення культурної специфіки у реалізації мовою експресивної функції, на нашу думку, є одним із актуальних напрямків сучасних лінгвістичних досліджень. Мотивацією такої думки слугують матеріали лінгвістичних досліджень кінця ХХ століття, у яких вивчаються питання впливу мови на національну культуру, національне мислення. Актуальним у сучасній лінгвістиці є і питання взаємодії та взаємозв'язку між мовою і культурою, мовою і мисленням, мовою і етносом (Є. Верещагін, В. Костомаров, В. Русанівський, Р. Збрівчак, М. Кочерган, С. Єрмоленко тощо), зокрема дослідження художнього мовлення письменників у плані виявлення національно-культурного компонента. „На перший план, на думку В. І. Кононенка, – тут висувається проблема виділення, опису й засвоєння слів-понять і словосполучень, що визначають типові особливості українського народного життя, етнічної культури, народних традицій, звичаїв, а через них – відмінності психічного стану, поведінки людини як носія національного характеру, національної ментальності“ (Кононенко 2001: 8).

„Культурно зумовлений зміст вербалізованих когнітивних структур, що є оперативними одиницями етномовної свідомості, – підкреслює Н. Семененко, – виражається в національно-культурному компоненті мовного значення“ (Семененко 2011: 28). Ми підтримуємо думку автора про те, що „паремії як засіб вираження ментальності характеризуються певною

специфікою як на тлі інших одиниць непрямо-похідної номінації, так і в середині самої паремійної жанрової парадигми“ (Семененко 2011: 28), вважаємо, що найповніше така специфіка виявляється у художньому мовленні.

Особливий інтерес у цьому плані викликає мовотворчість української письменниці Ліни Костенко, чий доробок вартий того, щоби його поцінувати гідним чином і визначити місце у сучасній українській літературі та значення для розвитку лінгвістичних досліджень.

У своїй статті ми ставимо за мету проаналізувати експресивну реалізацію культурознавчих аспектів паремій в українському художньому тексті на матеріалі роману Ліни Костенко „Маруся Чурай“, що, як зазначає Григорій Клочек, „написаний поетичною мовою, яка суттєво відрізняється від мови прозової, – відрізняється своєю сконденсованістю, здатністю містити в кожній „одиниці тексту“, тобто у слові, фразі, періоді, у кожному розділі досить щільну художню інформацію. Такою щільною мовою Ліна Костенко володіє блискуче, у вищій мірі бездоганно“ (Костенко, 1999: 303–304). Максимально можливого виражально-зображувального ефекту експресивності авторка досягає через використання паремій.

Актуальність питань, визначених нами у дослідженні, пояснюється, з одного боку, необхідністю наблизитися до розв'язання однієї із значущих проблем лінгвістики – проблеми експресивності. Зокрема, актуальність статті обумовлена недостатністю вивчення природи експресивності, експресивного потенціалу мовних одиниць у системі мови, засобів створення експресивного ефекту у мовленні через функціонування паремій. З другого боку, актуальність завдань, які визначені у дослідженні, пояснюється тим, що за останній час зріс інтерес до іншої традиційної для лінгвістики проблеми – проблеми співвідношення у мові універсального і національно-специфічного, культурної спрямованості використання мови, а також до можливості вивчення національної картини світу через мову.

Вивчення особливостей експресивного використання культурно-специфічних можливостей паремій у художньому тексті, на нашу думку, є важливим для подальшого дослідження закономірностей зв'язку індивідуально-авторського і стереотипного у певному мовному колективі.

Виявлення групи культурно-специфічних паремій, які використовуються у художньому тексті для вираження експресивних значень, дозволить поглибити розуміння такого складного явища, як мовна картина світу, зокрема, в аспекті визначення в ній центральних (ядерних) і периферійних елементів.

Як відомо, найсуттєвіші риси національно-мовної культури відображаються у лексичному та фразеологічному складі мови, тому аналізові національно маркованої лексики присвячують свої праці українські та зарубіжні мовознавці А. Вежицька, В. Говердовський, В. Манакін, В. Телія, Ю. Сорокін, Й. Стернін та ін. Вивчення виявлення культурної специфіки паремій у реалізації мовою експресивної функції потребує уточнення поняття *експресивність*, яке сьогодні ще не має однозначного тлумачення. Ми у дослідженні виходимо із такого визначення експресивності: „Експресивність – це виявлення експресивної функції мови, яка полягає у створенні за допомогою свідомого вибору мовних засобів інтенсивності, оцінності, емотивності і образності передаваного змісту“.

Думка про наявність взаємозв'язку експресивного вживання з особливостями культури висловлювалась неодноразово. Наприклад, Ш. Баллі у зв'язку із розглядом мовлення як системи виразних символів стверджував, що „новітні мови так званих „цивілізованих країн“ виявляють величезну кількість подібних рис. Причина такого явища полягає, – на його думку, – у багаточисленних і різноманітних зв'язках між народами як в галузі матеріальної культури, так і в галузі думки“ (Баллі 2009: 330). Цю спільність він назвав „європейським психологічним складом“. Ш. Баллі вважав, що у засобах

виразності цих мов, тобто у властивих їм засобах вираження почуттів, „є багаточисленні випадки абсолютної подібності і меншої подібності, але ще більше аналогій. Тому реальним є існування європейського психологічного складу“ (Баллі 2009: 41).

Подібні думки висловлював В. Виноградов. Він вказував на необхідність чітко розрізняти „форми індивідуальної і колективної експресії“, „відрізнати експресивну якість мови, джерелом якої є особисті якості і стан мовця чи того, хто пише, від тих фактів мовної експресії, що виділяються суспільною психологією і є виявом саме суспільної реакції на наявну у певному суспільстві мову. Це є важливим тому, що в останньому випадку експресивні засоби мовлення стають по суті вже об'єктивною приналежністю самих фактів мови, перестаючи бути тільки особливістю носія мови“ (Виноградов 1959: 176),

Ю. Лотман звернув увагу не на національний, а на часовий аспект культурної специфіки, що впливає на експресивне використання мовлення, а саме на використання тропів як засобів зміни основного значення слова чи прийомів смислотворення. Зокрема, він вказував на те, що „існують культурні епохи, цілком чи в значній мірі орієнтовані на тропи, які стають обов'язковою ознакою художнього мовлення, а у деяких випадках – всякого мовлення взагалі. Разом з тим можна було б вказати на цілі епохи, у яких художньо значущим є саме відмова від риторичних фігур, і мовлення, для того, щоб сприйматись як художнє, повинно відтворювати норми нехудожнього мовлення“ (Лотман 1996: 53). Як епохи, зорієнтовані на тропи, він називає міфоепічний період, середньовіччя, бароко, романтизм, символізм, авангард. В усіх названих стилях широко використовується заміна одних семантичних одиниць іншими.

Ми розглядаємо способи подачі концептуального змісту – у вигляді культурно-специфічних паремій, основою яких є культурні концепти, і у вигляді асоціативних семантичних комплексів. Поняття асоціативний семантичний комплекс формулюється нами на основі передумови, що підтримується багатьма дослідниками, про те, що концепти зберігаються у мовній свідомості у вигляді асоціативно-семантичних сіток. Асоціативно-семантичний комплекс розуміється нами як фрагмент однієї із таких сіток, а саме як досить стійка єдність, одним компонентом якого є специфічний український концепт, а іншим – загальнокультурний концепт.

Художній текст, як відомо, має свої особливості. Використовувана у ньому мова є роботою творчого суб'єкта – автора – над наявним у нього матеріалом. Мова художнього твору формується в результаті взаємодії настанов, постулатів культури, вироблених нею уявлень, ціннісних орієнтирів з даним художнику матеріалом.

Будь-яка людина є носієм ментальності, котру можна дослідити через мову як важливий засіб ідентифікації людини. Людський образ закарбований навіки у пареміях, тому дослідження цього матеріалу має великий інтерес для лінгвокультурології. Прочитування мови культури творчою особистістю є одночасно і творенням нового змісту і участь у діалозі з іншими текстами, через які культура реалізується.

Як справедливо підкреслював В. Виноградов, „використовуючи мову свого часу, автор відбирає, комбінує, і у відповідності зі своїм творчим задумом, об'єднує різні засоби своєї рідної мови“ (Виноградов 1959: 204). Відбір мовних засобів твору, його композиція, структура тощо визначаються автором як мовною особистістю і обумовлені як його індивідуальною моделлю світу, так і загальнокультурною. Тому дуже високою є вірогідність того, що автор, як носій культури, буде, хоч і індивідуальним творчим способом, використовувати у своїх творах паремії як культурно марковані елементи.

Відомо, що саме у художніх творах максимально активізовані мовотворчі процеси, а експресивність виступає їх постійною характеристикою. Як культурний компонент мовної експресивності ми розглядаємо:

- 1) план змісту культурно-специфічних паремій;
- 2) асоціативні зв'язки культурно-специфічних паремій з іншими одиницями мови.

Ми виходимо з того, що у концептуальному змісті паремій закладений експресивний потенціал, який по-різному реалізується у контексті художніх творів (підсилюється чи значно перетворюється) при виконанні ними експресивної функції. Реалізація експресивного потенціалу розглядається нами на рівні окремих висловлювань та груп. У цьому зв'язку інтенціональний світ Ліни Костенко відзначений, передусім, приналежністю його до національної культури, включеністю його в національний стиль мислення й почування. „Національний світ Ліни Костенко – це одна з іпостасей українства, яка піддається й підлягає визначенню (хоч ми розуміємо суб'єктивність і неповноту враження й розуміння того, хто береться до таких визначень), і включається в його реальну концептуальну модель, стаючи частиною свідомості реципієнтів Л. Костенко. Неможливо уявити та злочинно було б твердити про байдужість поетки до української сучасної дійсності, адже саме болісним усвідомленням сучасного жалюгідного її обличчя і сформовано в значній мірі інтенціональний світ Костенкової поезії – з її любовним замилуванням минувиною, елегійними спогадами, патетичними інвективами та суворими вироками сучасному“ (Ставицька 1990: 87). Існує ВЛАСНИЙ світ Ліни Костенко, її Україна.

„Особливості національного характеру, – на думку В. Кононенка, – знаходять вираження в мікрополі споконвічних мовних утворень на позначення найбільш суттєвих, вічних, визначальних, архетипних для українців понять, таких, як *земля, мати, хата, доля*. Кожне з цих слів-понять має розгалужену систему прямих і непрямих значень, характеризується широкими асоціативними зв'язками, здатністю до метафоризації, персоніфікації, винятковими можливостями включатися у різноманітні контексти, утворювати стійкі звороти“ (Кононенко 2001: 8–9). Відомий дослідник української ментальності М. Шлемкевич підкреслює: „Не лінгвістична ідіома важна, а те, що мільйони носіїв української душі потребують того слова, для вияву саме її, тієї української душі“ (Українська душа 1992: 98–99). Саме тому значне місце у романі Ліни Костенко посідає архетип „душа“, що є компонентом більше 30 паремій. Фразеологізми української мови із компонентом ‘душа’ у структурно-семантичному, ідеографічному та лінгвокультурологічному аспектах були об'єктом дослідження у кандидатській дисертації О. Каракуці (Каракуця 2002), проте експресивний потенціал таких фразем не аналізувався. За „Великим тлумачним словником української мови“ ‘душа’ – „внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями. // За релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини“ (Великий тлумачний словник української мови 2001: 252). Слов'яни визнавали в людській душі вияв тієї творчої сили, без якої є неможливим життя на землі. Душа – alter ego людини, є носієм певного етичного ідеалу, символом чистоти, осяйності, безсмертя; „українська душа випромінює щемливий запах чорнобривців, любистку, матіоли, оповита білим цвітом травневої вишні, бринінням рожевих мальв на причілку хати, голубиними рушниками, що виграють кольоровим різноцвіттям, лагідною маминою колисанкою та чарівною бабусиною казкою. Українська душа злітає в небо мелодійною піснею, тужливо бринить журавлиними ключами, кохає лебединою вірністю та чистотою“ (Словник символів культури України 2005: 107). Символ ‘душа’ у складі паремій в українській мові виступає важливим етнонаціональним чинником, експресивним компонентом та засобом підсилення експресивності. Так, загальновідомо, що ‘пісня’ – „символ самотності

народу, його душі, духу, світобачення і світосприймання, віри в краще життя, волелюбності, нескореності українського духу; символ України, національної свідомості, краси, чуттєвості, поетичності народу“ (Словник символів культури України 2005: 221). У контексті роману „Маруся Чурай“ подибуємо: *Ця дівчина не просто так, Маруся. Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа.* Кожна людина має дбати про чистоту своєї душі, не „продати душу“, що розтлумачується у словнику як: „втратити свою гідність, давати згоду служити комусь; зрадити“ (Фразеологічний словник 1993: 705). В аналізованому романі це вербалізується через антонімічні відношення, як-от: *Це як, скажімо, вірувати в Бога, а продавати душу сатані, або Бо на обличчя з янголами схожа, але в душі – то чистий сатана.* Паремія *брати на душу гріх* із значенням „діяти всупереч власній совісті, загальноприйнятим нормам моралі; робити щось несхвальне“ (Фразеологічний словник 1993: 49) у контексті підсилює експресивність присяги щодо правдивості слів мовця: *Якщо не так, беру на душу гріх*, стає засобом досягнення прагматичної мети.

Активними в українській мові є паремії *Чужа душа – темний ліс*; *плювати в душу*, які авторка поєднує в одному контексті, як-от: *Чужа душа – то, кажуть, темний ліс. / А я скажу: не кожна, ой, не кожна! / Чужа душа – то тихе море сліз./ Плювати в неї – гріх тяжкий, не можна. Людина має жити у злагоді зі своєю душею, бути з нею одним цілим. Але у пареміях омовлюється, що душа розривається надвоє / навпіл; душа розривається на дві половини: „хто-небудь дуже страждає від суперечливих почуттів, душевної роздвоєності, неможливості вирішити щось і т.ін.“ [Фразеологічний словник 1993: 280]. Саме таке почуття експресивується у контекстах, які стають паремічними: Він народився під такою зіркою, / що щось в душі двоїлося йому; – Не служать очі на таке дивиться, / щоб так двоїлась хлопцеві душа; Нелегко, кажуть, жити на дві хати. / А ще нелегше – жити на дві душі. Зазначена семантика розкривається і у паремії *танцювати навиворіт душі*: *Аж хтось тоді сказав: / – А не дай Боже, / так танцювать навиворіт душі!**

У романі „Маруся Чурай“ натрапляємо і на такі загальноновживані паремії, як-от: *душа летить*; *душа болить*; *дивитися в душу*; *світиться наскрізь душа*; *душа несе його тягар*; *душу приховати під спід*; *розношувати душу*; *випалити душу*; *вдарити блискавкою в душу*; *пригасла душа*; *потовчена душа*; *нерівня душ*; *періщить душу сором тощо.* Наприклад: *Здушили сльози – не виходь на люди. / Болить душа – не виявляй на вид; От я й дивлюсь, що в тебе ж таке личко, / що в ньому наскрізь світиться душа; Чи він мені, чи я йому – нерівня. / Нерівня душ – це гірше, ніж майна. Майже усі зазначені паремії мають негативну семантику.*

Отож, поетичне переживання й осмислення внутрішньої форми паремій із компонентом ‘душа’ в історичному романі у віршах Ліни Костенко „Маруся Чурай“ відкриває глибини експресивності української мови, мовно-національної пам’яті як генетичної спадщини українського народу. „Поезія Ліни Костенко, – слушно зазначає Леся Ставицька, – розкриває читачеві творчу природу мови“ (Ставицька 1990: 28).

PAROIMIAS AS AN UPDATED EXPRESSIVE MEANS IN UKRAINIAN LITERARY TEXT (IN THE HISTORICAL POEM NOVEL “MARUS’A CHURAJ” BY LINA KOSTENKO)

Summary

In the article the characteristics of paroimia as one of means of artistic texts creation are given, the features of paroimia functioning as an expressive means of Lina Kostenko’s text creation, the analysis is made on the material of historical novel in poems “Marus’a Churaj”, in which the ethnic features of Ukrainian nation and its language are described very brightly.

Бібліографія

1. БАЛЛИ, Ш. *Французская стилистика*. М.: изд-во Книжный дом «Либроком» 2009, 398 с. ISBN 97-853-9700-124-3.
2. *Великий тлумачний словник української мови*. Уклад. і головний редактор В. Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун» 2001, 1440 с. ISBN 966-569-013-2.
3. ВІНОГРАДОВ, В. В. *О языке художественной литературы*. М.: Гос. изд-во Художественной литературы 1959, 656 с. Доступно с URL: <http://www.dwachera.webclot.org/detail1677.html>.
4. СРМОЛЕНКО, С. «Мого народу гілочка тернова» (Про поетичне слово Ліни Костенко). In *Культура слова*, 2000, № 55–56, с. 33–42. ISBN 966-507-114-9.
5. КАРАКУЦЯ, О. М. *Фразеологізми української мови з компонентом „душа” (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти)*: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Х.: вид-во ХДУ 2002, 22 с.
6. КОНОНЕНКО, В. І. *Рідне слово*. К.: «Богдана» 2001, 303 с. ISBN 966-7058-12-3.
7. КОСТЕНКО, Ліна. *Навчальний посібник-хрестоматія / Ідея, упорядкування, інтерпретація творів Григорія Ключека*. Кіровоград: Степова Еллада 1999, 320 с. ISBN 966-7514-04-8.
8. ЛОТМАН, Ю. М. *Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история*. М.: «Языки русской культуры» 1996, 464 с. ISBN 5-7859-0006-8.
9. СЕМЕНЕНКО, Н. Н. *Когнитивно-прагматическая парадигма паремической семантики (на материале русского языка)*: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Специальность 10.02.01 – русский язык. Белгород: изд-во БГУ 2011, 46 с.
10. *Словник символів культури України*. За загальною редакцією В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка, В. К. Куйбіди. К.: Міленіум 2005, 352 с. ISBN 966-8063-09-0.
11. СТАВИЦЬКА, Л., Серцем вистраждане слово, „*Мовознавство*“, 1990, № 6, с. 87–92. ISSN 0027-2833.
12. *Українська душа*. Редактор: Вікторія Храмова / збірник статей. К.: МП «Фенікс» 1992, 128 с. ISBN 5-87534-010- х: Р3.90.
13. *Фразеологічний словник української мови*. Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. К.: Наук. думка 1993, 984 с. ISBN 5-12-000635-3.

Paremie pochodzenia biblijnego w języku polskim – stan, problemy i perspektywy badań (prolegomena)

Stanisław Koziara

Bible-related paroemias in Polish – current problems and suggestions for future research (prolegomena)

***Abstract:** The article presents preliminary remarks concerning Bible-related paroemias in Polish. Part one deals with the terminology used and the paroemiographic works on (not only) Polish Bible-related proverbs that have been compiled so far, both in the form of dictionaries and monographs. Part two points to the problems that appear in the course of the description of paroemias. Part three proposes a new treatment of this type of paroemias and advocates the need to carry out contrastive studies in this area.*

***Key words:** Bible-related paroemias, proverbs, the Polish language, paroemiology, paroemiography.*

***Contact:** The Pedagogical University of Cracow, Institute of Polish Studies, stan@up.krakow.pl; Stanisław Koziara, professor, Chair of the Department of Cultural Linguistics and Social Communication; author of: *Pojęcia wartościujące w polskich przekładach Psalterza (1993); Frazologia biblijna w języku polskim (2001, second edition 2009); Tradycyjne biblizmy a nowe polskie przekłady Pisma Świętego (2009).**

Biblia, obok mitologii i literatury, stanowi jedno z najstarszych źródeł, z których początek biorą w wielu językach utrwalone i skonwencjonalizowane formy i konstrukcje. Osobną część tego rodzaju jednostek tworzą zbiory paremii o rodowodzie biblijnym. Ich licznie zaznaczoną obecność na kartach Pisma Świętego badacze wiążą z pierwotną, ustną tradycją biblijną, odwołującą się często do lapidarnych gatunków o funkcji dydaktycznej i zarazem mnemotechnicznej. O randze tej tradycji najlepiej świadczy zredagowana i umieszczona w kanonie pism Starego Testamentu osobna Księga przysłów, będąca swego rodzaju antologią literatury mądrościowej ludów semickich. Ale świadectwa obecności tego rodzaju gatunków bez trudu dają odnaleźć się także w innych częściach Pisma Świętego. W drodze tłumaczeń Biblii na języki narodowe wiele z tych gatunków przeniknęło do zasobów językowych narodów przynależnych do kultury judeochrześcijańskiej. Obserwacja pod tym kątem języka polskiego oraz innych języków słowiańskich potwierdza także obecność w ich zbiorach paremiologicznych licznej grupy jednostek o proveniencji biblijnej.

Zadaniem tego artykułu jest syntetyczne spojrzenie na tego rodzaju jednostki pod kątem dotychczasowych prób ich rejestru i opisu w języku polskim, problemów, jakie wyłaniają się przy ich kodyfikacji, jak też określenie możliwości i perspektyw dalszych badań. W polu tak zarysowanych zadań mieści się także, po części, odniesienie do analogicznych zasobów i doświadczeń niektórych sąsiednich względem polszczyzny języków słowiańskich (język czeski, rosyjski, ukraiński).

1. Problemy terminologiczne

1. 1. Użyty tytułowo termin *paremie*, nawiązujący do źródłosłowu greckiego (gr. *paromia*), ma w literaturze polskiej stosunkowo słabe zdomowienie wobec o wiele częściej stosowanego

terminu *przysłowie* (łac. *proverbium, adagium*). W niniejszym opracowaniu terminy te będą używane na prawach synonimicznych. Pominięty tu zostanie natomiast sporny problem statusu gatunkowego paremii, które to jednostki przez jednych badaczy traktowane są jako elementy systemu języka i jego leksykonu (Bralewski 2005: 9–25; Migacz 2009: 327–335), przez innych zaś jako w pełni autonomiczne teksty (Bogusławski 1976: 153). O wiele ważniejszy dla potrzeb niniejszego opisu jest problem określenia zakresu denotacyjnego, jaki reprezentują terminy *paremia* oraz *przysłowie* w stosunku do jednostek pochodzenia biblijnego.

1.2. Kontekst biblijny, o którym tu będzie mowa, wskazuje bowiem na znacznie szersze spektrum pokrewnych sobie gatunków niż to, które tradycyjnie bywa określane mianem *paremii*. Ich najbliższym odpowiednikiem w języku hebrajskim jest dość wieloznaczny rzeczownik *māšāl* ‘być podobnym’, który swym zasięgiem obejmuje zarówno klasyczne przysłowia, jak też inne gatunki literatury mądrościowej, jak: przypowieść, alegoria, sentencja, zagadka, napomnienie, wypowiedź szydercza. Użyte zatem na potrzeby niniejszego omówienia pojęcia *paremia/ przysłowie* mają do pewnego stopnia charakter umowny, pełniąc funkcję hiperonimu względem pozostałych biblijnych nazw gatunkowych. Warto zauważyć jednak, że praktyka ostatnich lat, z jaką mamy do czynienia na gruncie polskim, zmierza do upowszechnienia terminu *bibliizm*, który swym zakresem usiłuje objąć wszelkie jednostki językowe pochodzenia biblijnego, bez względu na ich status formalno-semantyczny (Chlebda 1998: 17). Przy takim założeniu funkcja terminu zakresowo najszerszego przysługiwać więc będzie pojęciu *bibliizm*, względem którego *przysłowie* pozostaje w relacji hiponimicznej, obok innych określeń, jak: *frazeologizm biblijny, idiom, skrzydlate słowo pochodzenia biblijnego*.

2. Zbiory polskich przysłów biblijnych

2.1. Dotychczasowe efekty prac w dziedzinie rejestru i opisu polskich paremii pochodzenia biblijnego prezentują się dość skromnie. Praktycznie brak *stricte* paremiograficznych opracowań gromadzących w osobne korpusy tego rodzaju *bibliizmy*. Największym, jak dotąd, probierzem pozostaje w tym względzie *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* (Krzyżanowski 1969–1978), w którym to opracowaniu genetyczny kwalifikator biblijny umieszczono przy 316 jednostkach. Z szacunków Wojciecha Chlebdy wynika jednak, iż korpus ten jest znacznie większy, gdyż przy wielu hasłach w *Nowej księdze przysłów* pominięto kwalifikację biblijną (Chlebda 1997: 28). Nie daje pełnego obrazu i stanu ilościowego rodzimych przysłów biblijnych także *Mały słownik bibliizmów języka polskiego* Jana Godynia, jedyne do tej pory typowo leksykograficzne opracowanie polskich *bibliizmów*. Drugie wydanie tego słownika na ogólną liczbę około 400 haseł gatunkową kwalifikację *przysłowie* umieszcza zaledwie przy 33 jednostkach, 9 innych traktując jako maksymy i sentencje. Pozostałą część tego *Słownika* wypełniają *bibliizmy* o typie leksemów oraz frazeologizmów (Godyń 2006). Znikomą liczbę zaledwie 4 paremii biblijnych poświadczą, na nieco innych zasadach zredagowany, *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych* Anny M. Komornickiej (Komornicka 1994). Ciekawe, ale także w znacznym stopniu wycinkowe, dane pod tym względem przynosi tłumaczenie na język polski niemieckiego słownika Heinricha Kraussa, *Skrzydlate słowa biblijne* (Krauss 2001). Jest to jednak w większym stopniu źródło do badań porównawczych niż faktyczny probierz materiału polskiego. Z moich obserwacji i analiz wynika, że około 50 obiegowych jednostek pochodzących tylko z ksiąg Nowego Testamentu spełnia kryteria gatunkowe przysłowia bądź sentencji (Kozłowska 2009: 242–301).

2.2. Nie lepiej pod tym względem prezentuje się stan prac *bibliistycznych*, czy raczej *quasi-bibliistycznych*. Pomijając anonimowe i amatorskie ujęcia, a także różnej jakości tematyczne portale internetowe, jedynym zbiorem gromadzącym po części tego rodzaju *bibliizmy* jest opracowanie Jana Hojnowskiego, *Aforyzmy biblijne* (Hojnowski 1993). Niestety, jest to w sumie praktycznie niepoddany selekcji zbiór tematycznie ułożonych jednostek tekstowych,

gdzie pod tytułowym hasłem *Aforyzmy biblijne* kryją się bardzo różne gatunkowe egzemplarze, jak: aforyzmy, przysłowia, sentencje, a w największej ilości cytaty bądź całe perykopy staro i nowotestamentowe.

Przywołane powyżej dane na temat osiągnięć polskiej paremiografii biblijnej odsłaniają stan, który trudno określić jako zadowalający i miarodajny.

2.3. Dla porównania warto pod tym kątem spojrzeć na grupę sąsiednich języków słowiańskich, którą tworzą język czeski, rosyjski i ukraiński. Z dostępnych źródeł wynika, iż w każdym z tych języków podejmowano wysiłek ustalenia słownikowego korpusu i opisu spetryfikowanych jednostek pochodzenia biblijnego. Najobszerniej pod tym względem prezentuje się czeski zbiór w opracowaniu Patrika Ouředníka, *Aniž jest co nového pod sluncem* (Ouředník 1994), gromadzący około 1300 jednostek o typie leksemów, przysłów, sentencji i frazeologizmów (wyrażeń i zwrotów) pochodzenia biblijnego. Z dokonanych przeze mnie wstępnych wyliczeń wynika, że przysłowia obejmują w tym opracowaniu około 65 jednostek, obok najliczniejszej grupy, którą tworzą frazeologizmy. O wiele mniej liczny (około 330 jednostek) zbiór skrzydlatych słów pochodzenia biblijnego zawiera rosyjskojęzyczny słownik Nadieždy Nikołajuk, *Библейское слово в нашей речи* (Николаюк 1998), łączący w jedną całość różne gatunkowo biblizmy, głównie leksemy i frazeologizmy, a także przysłowia w liczbie około 25. Na podobnych zasadach zbudowany jest słownikowy zbiór biblizmów języka ukraińskiego autorstwa Ałły P. Kowal, *Спочатку було Слово* (Коваль 2001), gromadzący w sumie 361 jednostek, wśród których tylko około 30 można zaliczyć do przysłów. We wszystkich z tych opracowań paremie nie stanowią grupy wyodrębnionej, lecz współtworzą zróżnicowany gatunkowo i formalnie zbiór zespolony zazwyczaj nadrzędnym pojęciem *biblijne słowo* bądź *skrzydlate słowo pochodzenia biblijnego*¹.

Na tle ogółu przywołanych tu opracowań słownikowych uwagę zwraca historyczna już, gdyż po raz pierwszy wydana pod koniec XIX wieku, praca I. M. Sirota, *Русские пословицы библейского происхождения* (Сирот 1985). Odwołując się do metody gniazdowo-tematycznej, autor na prawach paralelnych zestawiał ponad 550 przysłów i sentencji rosyjskich, mających swoje prototypowe odniesienia wyłącznie w księgach Starego Testamentu. Mimo upływu lat praca ta imponuje nie tylko wielkością korpusu hasłowego, ale stanowi po dziś dzień pionierską próbę osobnego opracowania paremiograficznego dziedzictwa biblijnego utrwalonego w jednym z języków słowiańskich.

3. Próby filologicznego opisu polskich przysłów pochodzenia biblijnego

3.1. Warto także na omawiany tu problem spojrzeć przez pryzmat dotychczasowych prób filologicznego opisu polskich prowerbiów pochodzenia biblijnego. Najwcześniej tej grupie przysłów uwagę poświęcił wybitny polski etnograf Jan Stanisław Bystrzeński, gromadząc w osobnym rozdziale swej monografii *Przysłowia polskie* ponad 100 jednostek, jednakże tylko w niewielkiej części spełniających kryteria gatunkowe przysłów właściwych², w większości zaś będących zwrotami przysłowiowymi i frazeologizmami (Bystrzeński 1933: 236–241). Ciekawe i na swój sposób pionierskie ujęcie przynosi obszerny artykuł Zenona Leszczyńskiego poświęcony *formalnym stereotypom językowym pochodzenia biblijnego* (Leszczyński 1993: 95–119). Termin *formalne stereotypy językowe* użyty tu został w miejsce niejednoznacznego, zdaniem autora, pojęcia *przysłowie*, co w efekcie sprawiło, że przedmiotem rozważań Leszczyńskiego stały się, obok typowych przysłów, także inne utrwalone konstrukcje pochodzenia biblijnego (frazeologizmy, cytaty, sentencje, maksymy). Bazę materiałową tego opracowania stanowi przede wszystkim *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Obok próby uchwycenia ilościowego zasobu i charakteru owych jednostek, zasługą tego opracowania jest zwrócenie uwagi na trudności w kodyfikacji paremiograficznej przysłów biblijnych, wynikające z ich zmiennego statusu formalno-semantycznego,

tworzenia się w ich obrębie wielorakich przekształceń i form pochodnych. Adverbia biblijne zyskały także częściową uwagę w komentarzach paremiologicznych Juliana Krzyżanowskiego zebranych w pracy *Mądrej głowie dość dwie słowie* (Krzyżanowski 1994). Pośrednio problematyki tej dotyczą dość liczne ostatnio prace poświęcone frazeologii biblijnej (m.in. Chlebda 1997; Koziara 2001; Oleśkiewicz 2007; Walczak: 1985) czy też niekiedy pojedynczym przysłowiom (Herej-Szymańska 2007: 9–18). W sporej części tych opracowań przysłowia nie zyskały statusu jednostek odrębnych, lecz zostały włączone do formalnie tylko im odpowiadającej klasy fraz zdaniowych.

3.2. Dość marginesowe zainteresowanie tego typu biblizmami ma miejsce w opracowaniach o charakterze teologiczno-biblijnym. Najszerzej o zagadnieniu traktuje praca Juliusza S. Synowca poświęcona gatunkom literackim w Starym Testamencie, gdzie pojawia się także propozycja taksonomii przysłów biblijnych³.

3.3. Doceniając dotychczasowy wysiłek badawczy na polu opisu polskich zasobów biblijno-paremiologicznych, stwierdzić należy, iż ciągle wiele kwestii domaga się wyjaśnień, inne w ogóle oczekują na podjęcie. Do najbardziej pilnych zadań należy opracowanie o wiele bardziej całościowej syntezy leksykograficznej polskich biblizmów w ogólności, w tym także zasobu paremii. Warto więc zatrzymać uwagę na niektórych, wybranych jedynie problemach, jakie mogą wyłonić się przy realizacji tego rodzaju inicjatywy.

4. Paremie biblijne - problemy genetyczne i typologiczne

4.1. W zbiorach biblijno-paremiologicznych języka polskiego kryją się jednostki, których związek z określonymi miejscami i treściami Pisma Świętego nie nasuwa żadnych wątpliwości. Takimi zazwyczaj są translacyjne ekwiwalenty (cytaty) jednostek mających często spetryfikowany status już w obrębie tekstu kanonicznego, a szczególnie tych jego części, które za sprawą liturgii kościelnej i kaznodziejstwa podlegały szerszemu obiegowi i utrwaleniu społecznemu. Proces owego przenikania obejmował w pierwszej kolejności konstrukcje odznaczające się uniwersalnym przesłaniem, sugestywną obrazowością i czytelnym schematem kompozycyjnym. Do takich modelowych jednostek niewątpliwie należą przysłowia: *Kto pod kim dołki kopie, sam w nie wpada; Kto nie pracuje, ten nie je; Nie wie lewica, co czyni prawica*. O ich przynależności do mocnego korpusu paremii biblijnych świadczy także fakt regularnych poświadczeń w innojęzycznych zbiorach: czes. *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá*; ros. *Кто не работает, тот не ест*; ukr. *Не знає ліва рука, що робить правниця (права)*.

Owa przejrzystość genetyczna i kompozycyjna oraz wysoki stopień upowszechnienia nie są jednak cechą wszystkich jednostek, które są bądź uchodzą za paremie o rodowodzie biblijnym. Jakielkolwiek próby opisu oraz tworzenia miarodajnej syntezy biblijno-paremiograficznej muszą więc brać pod uwagę wielorakie determinanty i uwarunkowania, jakie towarzyszą tego rodzaju biblizmom.

4.2. Oczywista intuicja podpowiada, że naturalnym źródłem prowerbiów biblijnych jest starotestamentowa Księga przysłów, zwana także Księgą przypowieści, której autorstwo w części przypisywane jest słynącemu z nieprzeciętnej mądrości królowi Salomonowi. Jak się jednak okazuje, źródłem (nie tylko) polskich paremii biblijnych są również inne księgi mądrościowe Starego Testamentu: Księga Psalmów, Księga Hioba, Koheleta, Mądrości Syracha, Pieśń nad Pieśniami. Jeśli jednak spojrzeć na korpus najbardziej utrwalonych przysłów, aforyzmów i sentencji biblijnych, to okaże się, że ich prototyp kanoniczny w znacznym stopniu ma również rodowód nowotestamentowy bądź wspólny dla obydwu testamentów.

4.3. Nie bez znaczenia jest także fakt, że spora część tego rodzaju konstrukcji trafiła na karty biblijne jako jednostki obieguowe, utrwalone w kulturze semickiej i kulturach ościennych (arabska, egipska, babilońska, helleńska). Przykładowym potwierdzeniem tego jest swego rodzaju

metatekstowa uwaga, jaką przynosi jeden z logionów (słów samego Chrystusa) w Ewangelii św. Łukasza: „Z pewnością powiecie mi to przysłowie: «Lekarzu, ulecz samego siebie»” (Łk 4, 23)⁴, wskazująca na spetryfikowany już w obrębie tekstu biblijnego status, skądinąd dobrze zadomowionego w wielu językach, przysłowia *Lekarzu, ulecz samego siebie* (por. czes. *Lékaři, uzdrav se sám*; ros. *Врачу!, исцелюся сам*; ukr. *Лікарю, зцілюся сам!*). Podobnie rzecz ma się z przysłowiem *Więcej szczęścia jest w dawaniu, aniżeli w braniu* znanym z kart Dziejów Apostolskich (Dz 20, 35), które Plutarch był skłonny przypisywać perskiemu królowi Artakserksesowi. Tego rodzaju jednostek jest znacznie więcej⁵.

4.4. Przy tej okazji trzeba także zauważyć, że część prowerbiów może wskazywać tylko na pozorny rodowód biblijny, gdzie rodzimy status formalno-semantyczny niektórych przysłów bywa niezależny od odpowiednich jednostek tekstu biblijnego, co, jak wiadomo, może być efektem istnienia uniwersalnych kontekstów prototypowych dla tworzenia się synonimicznych paremii w różnych językach (Szpila 2005: 27–37). Na przykład znane wariantowe przysłowie polskie: *Jak mać, taka nać; Jaka matka, taka córka; Jakie matki, takie dziatki* każe łączyć je z odpowiednią konstrukcją prototypową z Księgi Ezechiela: *Jaka matka, taka córka* (Ez 16, 44) (*notabene* poświadczona tam już jako jednostka spetryfikowana). Równie dobrze może ono być jednak autonomiczną jednostką polszczyzny, jak i innych języków, np. ang. *Like mother, like daughter*; czes. *Jaká matka, taková dcera*; niem. *Wie die Mutter, so die Tochter*; ros. *Какова мать, такова и дочь*, dla których w jednakowym stopniu podstawą mogła być konstrukcja łacińska: *Sicut mater, ita et filia eius*. Takich przykładów można wskazać znacznie więcej. Najczęściej tego rodzaju wątpliwości genetyczne towarzyszą przysłowiom przynależnym do pola antropocentryzmów, a w szczególności somatyzmów.

Przywołane powyżej zjawiska wskazują na potrzebę koniecznego niekiedy oddzielenia płaszczyzny genezy od płaszczyzny upowszechnienia, które w wypadku niektórych jednostek spetryfikowanych nie muszą być tożsame. Uwzględnienie tego rodzaju uwarunkowań pozostaje nie bez wpływu na sposób opisu i ocenę zasobu ilościowego nie tylko polskich przysłów biblijnych.

4.5. „Grzechem pierworodnym”, któremu podlegają niektóre zbiory i opracowania prowerbiów biblijnych w języku polskim, jest stosowna w nich jednostronna kwalifikacja, tzn. akcentująca wyłącznie kryterium genetyczne bez uwzględnienia faktycznego statusu danej jednostki w polszczyźnie, jej stopnia utrwalenia i upowszechnienia.

I tak przykładowo odnotowane przez niektóre źródła jednostki pochodzące z biblijnej Księgi przysłów w rodzaju: *Mądry syn radością dla ojca, strapieniem dla matki syn głupi* (Prz 10, 1); *Posel nikczemny wtrąca w niedołę, wierny posłaniec lekarstwem* (Prz 13, 17) czy też *Lepsze jest trochę jarzyn z miłością, niż tłusty wół z nienawiścią* (Prz 15, 17) noszą niewątpliwie znamiona formalno-semantyczne właściwe dla prowerbiów (obrazowość, alegoryczność, dydaktyzm, petryfikacja formalna) i są w swym przesłaniu skądinąd nader aktualne, jednakże bez świadectw ich „zadomowienia” w języku polskim, a tym samym nie spełniają istotnego kryterium, jakim jest upowszechnienie. Włączenie zatem danej jednostki do współczesnych korpusów paremiograficznych powinno być poprzedzone weryfikacją jej statusu nie tylko w obszarze macierzystym, tj. biblijnym, ale nade wszystko w sferze jej dawnych i nowszych użyć pozabiblijnych. Podstawą takiej oceny winny stać się w pierwszym rzędzie historyczne i współczesne syntezy paremiografii ogólnej. Ważną pomocą przy tego typu ocenach mogą okazać się najnowsze bazy danych dostępne w przestrzeni internetowej, dające przybliżone informacje na temat stopnia żywotności oraz statusu formalno-semantycznego poszczególnych przysłów.

4.6. Obok właściwej oceny genetycznej, istotnym warunkiem przy tworzeniu korpusu paremii biblijnych danego języka jest fakt uwzględnienia możliwości występowania w nim, obok jednostek kanonicznych, szerokiego spektrum formalno-semantycznych wariantów i przekształceń

niektórych przysłów. Cechą bowiem charakterystyczną nie tylko języka polskiego jest to, że paremie biblijne wykazują względem swych odpowiedników prototypowych analogiczne relacje, jak inne biblizmy (np. frazeologizmy), tj. mogą być:

(a) cytatami, tj. translacyjnymi odpowiednikami określonych jednostek przysłowiowych tekstu kanonicznego, np. *Zdrowi nie potrzebują lekarza, lecz chorzy* (np. Mt 9, 12); *Nie samym chlebem żyje człowiek* (np. Pwt 8, 3);

(b) parafrazami danych fragmentów biblijnych, np. Człowiek chodzi, Pan Bóg nogi stawia (parafraza przysłowia: Serce człowieka obmyśla drogi, ale Pan kieruje krokami ludzkimi: Prz 6, 9);

(c) trawestacjami określonych konstrukcji biblijnych, zazwyczaj o odmiennej w stosunku do wzorca wartości konotacyjnej, np. *Nie będziesz pożądał żony bliźniego swego nadaremno* (żartobliwa trawestacja dziewiątego przykazania *Dekalogu* przypisywana polskiemu pisarzowi Henrykowi Sienkiewiczowi);

(d) aluzjami – nawiązaniem do postaci, scen, wydarzeń biblijnych, np. *Nie używaj nadto świata, gdy chcesz żyć Matuzalowe lata*; (aluzja do wieku Matuzala, który według Biblii dożył 969 lat);

(e) syntezami – uogólnieniami bądź streszczeniami określonych fragmentów tekstu kanonicznego, np. *Wygląda jak Dawid przy Goliacie* (1 Sm 17, 4); *Wiara góry przenosi* (Mt 17, 19).

Grupa (a) i częściowo (b) zawiera przysłowia, które można określić jako rdzenne, prymarne, właściwe językowi wyjściowemu, natomiast trzy kolejne typy (c), (d), (e) obejmują jednostki wtórne, powstałe w obrębie języka przekładu (w tym wypadku polskiego) w drodze określonych przekształceń jednostek prototypowych.

4.7. Śledząc zasób i życie rodzimych przysłów biblijnych oraz im pokrewnych gatunkowo jednostek, zauważyć należy, iż podlegają one także różnego rodzaju mechanizmom adaptacyjnym, swoistym procesom derywacyjnym. W efekcie, obok pełnych, kanonicznych wersji przysłów i sentencji biblijnych, mamy także w polszczyźnie ich postaci skrócone, eliptyczne⁶, niekiedy wchodzące w skład innych typów biblizmów (frazeologizmy), np.:

(a) *Jaka miarką mierzysz, taką ci odmierzą* > (aa) *miarka za miarkę*

(b) *Łatwiej wielbłądowi przejść / przecisnąć się przez ucho igielne, niż bogatemu wejść do królestwa niebieskiego/bożego* > (bb) *przejść/przecisnąć się przez ucho igielne* > (bbb) *ucho igielne*

Sądzę, iż budowanie miarodajnego korpusu prowerbiów biblijnych nie może pomijać faktu istnienia wokół nich wielorakich determinantów genetycznych. Nie powinno też zatrzymywać się wyłącznie na jednostkach będących wiernymi cytatami odpowiednich form kanonicznych języka wyjściowego (hebrajskiego, greckiego), lecz winno zmierzać do ukazania pełnego obrazu ich funkcjonowania w języku docelowym (przekładu), obejmując swym zasięgiem także wszystkie te produkty językowe, które są efektem różnego typu, naturalnych skądinań, procesów wariacji, adaptacji i derywacji.

5. Nowe perspektywy opisu

Wydaje się, że dotychczasowe ujęcia, wpisujące przysłowia bądź to w obszar frazeologii (klasa fraz), bądź też przyznające prowerbiom status autonomicznych mini-tekstów, nie służą dobrze opisowi tej części zasobu rodzimej paremiologii, która rodowód swój wywodzi z kart

biblijnych. Nie ulega bowiem wątpliwości, że paremie biblijne są świadectwem i dziedzictwem pierwotnego (oralnego) charakteru Biblii, a ich kształt formalny (paralelizmy, chiazmy) był przede wszystkim zdeterminowany przez funkcję mnemotechniczną. W wypadku tekstu o charakterze sakralnym funkcja ta nabierała szczególnego znaczenia, ściśle łącząc się z profetyczną funkcją przekazu biblijnego.

Stąd, śmiem twierdzić, lepiej oddaniu natury prowerbiów biblijnych może służyć podejście w większym stopniu akcentujące ów prymarny charakter tego rodzaju jednostek. Jedną z propozycji jest możliwość odwołania się do koncepcji antropologiczno-filologicznych zorientowanych na odkrywanie gatunków oralnych (Ong 1992), jak też do, z powodzeniem dziś adaptowanych na grunt badań biblistycznych, metod filologicznych wskazujących na obecność na kartach Pisma Świętego wielu stałych form wypowiedzi (Lohfink 1987). To jednakże oznacza usytuowanie paremii biblijnych w sąsiedztwie nie tyle klasycznych frazeologizmów, ile pokrewnych gatunków prymarnie mówionych, w sporej części dotąd niedostrzeganych w kontekście badań nad utrwalonymi konstrukcjami polszczyzny, a których proveniencja biblijna jest bezsporna, jak: aforyzmy, sentencje mądrościowe, parenezy (pouczenia), apoftegmaty, formuły sprawcze, przykazania, napomnienia, błogosławieństwa, a także złożeczenia itp.

6. W stronę ujęć porównawczych

Niezależnie od przedstawionego powyżej stanu, problemów i możliwości w dziedzinie polskich badań nad paremiologią i paremiografią biblijną, pilną potrzebą stają się także prace zmierzające w stronę ujęć porównawczych. Inicjatywy te w naturalny sposób winny objąć swym zasięgiem te języki, które z racji przynależności do kultury judeochrześcijańskiej podlegały podobnym doświadczeniom, pozostawiającym w ich zasobach mniej lub bardziej trwałe „osady” biblijny. Międzyjęzykowa konfrontacja na płaszczyźnie ilościowego i jakościowego oddziaływania tego rodzaju tradycji może pozwolić na odnalezienie zarówno *sui generis* wspólnego idiomatikonu biblijnego, jak też wskazać na obszary doświadczeń w tym względzie odmiennych i swoistych dla poszczególnych języków. Wyprowadzone na tej podstawie konkluzje mogą mieć implikacje nie tylko natury lingwistycznej, ale w znacznym stopniu etnokulturowej, odsłaniające istotne elementy i uwarunkowania kultury duchowej poszczególnych narodów. Godna uwagi i poparcia w tym kontekście wydaje się inicjatywa profesor Ewy Jędrzejko, zmierzająca do tworzenia syntezy słowiańskiej etnoparemiologii, której projekt został przedstawiony na jednej z cyklu konferencji paremiologicznych organizowanych przez Uniwersytet w Ostrawie (Jędrzejko 2010: 59–66). Nie ulega wątpliwości, że istotną częścią owej syntezy winny się stać paremie o rodowodzie biblijnym.

BIBLE-RELATED PAROEMIAS IN POLISH – CURRENT PROBLEMS AND SUGGESTIONS FOR FUTURE RESEARCH (PROLEGOMENA)

Summary

The article deals with Polish proverbs formed as a result of the influence of Biblical meanings, episodes and characters. While the article is preliminary in character, its aim is to review research carried out in the area of paroemias so far and discuss some of the theoretical, etymological and typological problems that have appeared in its course. The author argues that it is necessary to devise a synthetic lexicographic collection of Polish Biblical proverbs, which would present more comprehensively the quantitative and qualitative description of Bible-related paroemias. The article proposes a new matrix for the description and analysis of Polish Biblical paroemias which ought to be seen in the context of related Biblical genres shaped through the oral tradition. The author argues that it is necessary to carry out contrastive studies

in this area involving several Slavonic languages. Such cross-linguistic research may prove a valuable source of information on the spiritual cultures of particular nations and the ways in which Biblical meanings penetrate into particular languages.

Bibliografia

1. *Biblia Tysiąclecia*. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych opracował zespół polskich biblistów pod redakcją benedyktynów tynieckich. Poznań: Wydawnictwo Pallotinum 1965, 1567 s.
2. BOGUSŁAWSKI, Andrzej. O podstawach ogólnej charakterystyki przysłów, „*Pamiętnik Literacki*”, rocz. 67, 1976, s. 145–172.
3. BRALEWSKI, Dariusz. Czy przysłowie jest jednostką języka? In *Problemy frazeologii europejskiej VII*. Red. A. M. Lewicki. Lublin: Wydawnictwo Norbertinum 2005, s. 9–25. ISBN 83-7222-252-5.
4. BYSTRON, Jan Stanisław. *Przysłowia polskie*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1933, 260 s.
5. CHLEBDA, Wojciech. Biblizmy języka polskiego i rosyjskiego. Koncepcje opisu leksykograficznego. In *Współczesny język polski i rosyjski. Konfrontacja przekładowa*. Red. A. Bogusławski i J. Mędelska. Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Katedra Lingwistyki Formalnej 1997, s. 25–66. ISBN 83-901183-6-X.
6. CHLEBDA, Wojciech. Biblizmy języka rosyjskiego. Koncepcje opisu leksykograficznego. In *Biblia w literaturze i folklorze narodów słowiańskich*. Red. R. Łużny, D. Piwowarska. Kraków: Wydawnictwo UNIVERSITAS 1998, s. 15–33. ISBN 83-7052-974-7.
7. GODYŃ, Jan. *Zaczynać od Adama i Ewy. Mały słownik biblizmów języka polskiego*, wyd. II poprawione, rozszerzone, uzupełnione. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM 2006, 216 s. ISBN 83-7399-172-7.
8. HEREJ-SZYMAŃSKA, Krystyna. Z dziejów przysłów biblijnych. In *Inkulturacja Biblii*. Red. ks. T. Jelonek. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej 2007, s. 9–18. ISBN 978-83-74-38-128-4.
9. HOJNOWSKI, Jan. *Sentencje teologiczne, zasady moralne i różne maksymy z Pisma świętego Starego i Nowego Testamentu*. Kraków: Wydawnictwo SPES 1993, 226 s.
10. JEŃDRZEJKO, Ewa. O potřebě syntezы slovanské etnoparemiologie. Úvahy a návrhy. In *Parémie národů slovanských V*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě. Filozofická fakulta 2010, s. 59–66. ISBN 978-80-7368-930-8.
11. KOMORNICKA, Anna M. *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych*. Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie 1994, 299 s. ISBN 83-85022-39-2.
12. KOZIARA, Stanisław. O frazeologii biblijnej nie zawsze biblijnego pochodzenia. In *Studia nad polszczyzną współczesną i historyczną*. Red. J. Liberek. Poznań: Wydawnictwo „Poznańskie Studia Polonistyczne” 2004, s. 159–166. ISBN 83-88176-58-7.
13. KOZIARA, Stanisław. *Frazeologia biblijna w języku polskim*, wyd. II, poprawione. Łask: Oficyna Wydawnicza LEKSEM 2009, 343 s. ISBN 978-83-60178-69-0.
14. KOZIARA, Stanisław. *Tradycyjne biblizmy a nowe polskiej przekłady Pisma Świętego (ujęcie filologiczno-normatywne)*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego 2009, 383 s. ISBN 978-83-7271-576-0.
15. КОВАЛЬ, Алла Петрівна. *Спочатку було Слово. Крилаті вислови біблійного походження в українській мові*. Київ: Видавництво „Либідь” при Київському університеті 2001, 311 с. ISBN 966-06-0184-0.
16. KRAUSS, Heinrich. *Skrzydlate słowa biblijne. Słownik zwrotów biblijnych*. Przekład P. Pachciarek. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 2001, 166 s. ISBN 83-211-1362-1.

17. KRZYŻANOWSKI, Julian. *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, t. 1–4. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1969–1978.
18. KRZYŻANOWSKI, Julian. Dzieje przysłowia polskiego w toku pięciu wieków. In *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*. W oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, t. 1. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1969, s. 7–39.
19. KRZYŻANOWSKI, Julian. *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centurj przysłów polskich i diabelski tuzin z hakiem*, t. 1–2. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1994, 452 s.; 470 s. ISBN 83-06-02316-1.
20. LESZCZYŃSKI, Zenon. Perspektywy uchwycenia zasobu formalnych stereotypów językowych pochodzenia biblijnego w polszczyźnie. In *Język a chrześcijaństwo*. Red. I. Bajerowa, M. Karpluk, Z. Leszczyński. Lublin: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego 1993, s. 95–119. ISBN 83-85291-50-4.
21. LEWICKI, Andrzej Maria. Od przysłowia do frazeologizmu. In *Studia lingwistyczne ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu na 70-lecie Jego urodzin*. Red. W. Banyś, L. Bednarczuk, S. Karolak. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 1999, s. 157–163. ISBN 83-226-0857-8.
22. LOHFINK, Gerhard. *Rozumieć Biblię. Wprowadzenie do krytyki form literackich*. Przekł. B. Widła. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX 1987, 142 s. ISBN 83-211-0848-2.
23. MIGACZ, Anna. Czy przysłowie jest jednostką leksykalną? – przyczynki do określenia statusu lingwistycznego przysłów. In *Z zagadnień leksykalno-semantycznych. Wokół słów i znaczeń III*. Red. B. Milewska i S. Rzedziecka. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2009, s. 327–335. ISBN 978-83-7326-599-8.
24. НИКОЛАЮК, Надежда Г. *Библейское слово в нашей речи. Словарь-справочник*. Санкт-Петербург: „Светлячок” 1998. 447 с. ISBN 5-89735-004-3.
25. OLEŚKIEWICZ, Anastazja. *Europa języków. Związki frazeologiczne o proveniencji biblijnej i antycznej w europejskiej wspólnocie słownikowej*. Kraków: Collegium Columbinum 2007, 250 s. ISBN 83-89973-44-8.
26. ONG, Walter J. *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*. Przekł. J. Japola, wyd. 2. Lublin: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2011, 300 s. ISBN 978-83-235-0809-0.
27. OUŘEDNÍK, Patrik. *Aniž jest co nového pod sluncem. Slova, rčení a úslovi biblického původu*. Praha: Mladá fronta 1994, 262 s. ISBN 80-204-0469-4.
28. СИПОТ, И. М. *Русские пословицы библейского происхождения*, Брюссель: Издательство „Жизнь с Богом” 1985, 112 с.
29. SYNOWIEC, Juliusz St. *Gatunki literackie w Starym Testamencie*. Kraków: Wydawnictwo OO. Franciszkanów „Bratni Zew” 2003, 490 s. ISBN 83-88903-20-9.
30. SZPLIA, Grzegorz. W poszukiwaniu prototypowych kontekstów paremicznych, In *Problemy frazeologii europejskiej VII*. Red. A. M. Lewicki. Lublin: Wydawnictwo Norbertinum 2005, s. 27–37. ISBN 83-7222-252-5.
31. WALCZAK, Bogdan, *Biblia a język. O warstwie biblijnej w polskiej frazeologii*, „*Życie i Myśl*” 1985, nr 11–12, s. 28–39.

---

¹ Przywołane opracowania leksykograficzne stanowią także główne źródła, z których pochodzą cytowane w tej pracy wybrane przysłowia biblijne.

---

² W polskiej literaturze paremiologicznej termin *przysłowie właściwe* odnoszony bywa do tych tworców językowych, które mają składniową postać zdania (pojedynczego lub złożonego), zaś od strony semantycznej mają podwójne znaczenia, dosłowne i przenośne – dominujące. Przynależność do tej klasy przysłów weryfikowana jest przez konieczność spełnienia pięciu cech, którymi są: alegoryczność, obrazowość, dydaktyzm, trwałość i powszechność. W szerszym ujęciu, obok przysłów właściwych, do rodziny przysłów przynależą także gatunki spełniające tylko częściowo owe kryteria, jak: gnomy, aforyzmy, apoftegmaty, przysłowia kalendarzowe, dialogi, welleryzmy, priamele oraz wielorako definiowane zwroty przysłowiowe (Krzyżanowski 1969: 7–18).

³ Uwzględniając perspektywę egzegetyczno-biblijną w obrębie ogólnej klasy przysłów, jakie dają się odnaleźć w księgach Starego Testamentu, autor wyróżnił: porównania, przysłowia ludowe, upomnienia, przysłowia liczbowe, makaryzmy (błogosławieństwa), przekleństwa oraz przysłowia z *biada* (Synowiec 2003: 191–199). Jak łatwo jednak zauważyć, przywołana propozycja klasyfikacji przysłów biblijnych jest swego rodzaju kontaminacją wielu możliwości typologicznych: formalnych, semantycznych, genetycznych oraz pragmatycznych.

⁴ Cytowane w opracowaniu bezpośrednio fragmenty tekstu biblijnego pochodzą ze współczesnego tłumaczenia Pisma Świętego na język polski, zwanego *Biblią Tysiąclecia* (Biblia Tysiąclecia 1965). Z tego przekładu wzięto także skrótowe oznaczenia (sigle) poszczególnych ksiąg biblijnych.

⁵ Na ten aspekt genetyczny w kontekście frazeologizmów i po części paremii biblijnych zwracałem uwagę w osobnym artykule (Kozłowska 2004: 159–166).

⁶ O tego rodzaju procesach w kontekście przysłów polskich pisał w osobnym artykule Andrzej M. Lewicki (zob. Lewicki 1999: 157–163).

СТРУКТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПАРЕМІЙ У ГАЗЕТНИХ ЗАГОЛОВКАХ

Інна Лакомська

The structural transformations of paremii in the newspapers headlines

Abstract: *The article is devoted to the study of the functioning of proverbs and sayings in newspaper headlines. The types of structural transformations in the headlines of proverbs are considered and influential effect of this phenomenon is found.*

Key words: *Newspaper title, proverbs, structural transformation, influence.*

Contact: *Odessa State Academy of Refrigeration, Odessa, 1/3 Dvoryanska st., 65082. Teacher of Social science department, e-mail: inlak@ukr.net.*

Заголовок у газеті – одиниця комунікативна, він коротко інформує читача про зміст матеріалу, повідомляє про значення, характер та ступінь вагомості подій, відображених на сторінках періодичного видання. На сучасному етапі проблемам вивчення газетних заголовків приділяється достатньо уваги. Вчені досліджують заголовки у багатьох аспектах: лексико-семантичному (В. Ільченко, О. Козицька, С. Тимчук, К. Турова, Є. Шестакова, С. Хомінський), структурно-синтаксичному (Л. Грицюк, Н. Кожина, Л. Коробова, О. Толомасова), стилістичному (С. Єрмоленко, М. Ковальчук, Л. Майборода, О. Пономарів, О. Сербенська). Оскільки ж заголовок «втілює найбільш важливу інформацію повідомлення та слугує дієвим засобом впливу на її сприйняття читачем» (Порпуліт 2009: 79), то сугестивний аспект заголовкових комплексів також починає активно розроблятися (В. Бадрак, В. Германов, Т. Ковалевська, Н. Кондратенко, Н. Кутуза), що акцентує на важливості цієї проблеми, визначає її наукову релевантність і необхідність подальшого опрацювання.

Активним сугестогенним складником заголовків науковці О. Дуденко, Н. Непійвода, О. Тимчук вважають вживання в їхній структурі паремій, «які є стійкими відтворюваними стереотипами, що постають з пам'яті як мовленнєві реакції на типовість подій та явищ і мають на меті вплинути на адресата, перейняти його власним ставленням до позначуваного» (Дуденко 2002: 2). Власне ж паремії як влучні лаконічні висловлення фольклорного походження давно потрапили до кола уваги лінгвістів, істориків, етнографів: вивчалось їхнє історико-культурне підґрунтя (В. Перетц, М. Сумцов); походження, еволюція форми і змісту (М. Пазяк); особливості структури та семантики (В. Архангельський, Н. Барлі, А. Дандіс, Ю. Левін). Синтаксичний аспект паремій активно досліджували Л. Булаховський, О. Волох, С. Гаврін, А. Калінін, М. Каранська, О. Панчишина, Л. Скрипник, В. Таран, М. Шанський та ін. В останні десятиліття особливої уваги набуває вивчення функційного, прагматичного та структурного аспектів паремій, що відображено в працях О. Дуденко, Ж. Колоїз, Б. Прадіда, В. Ужченка. Актуальними є й дослідження структурного варіювання паремій, а саме прислів'їв та приказок у газетних заголовках (О. Кунін О. Саввіна, Т. Свердан), але їхній впливовий потенціал, сугестивна насиченість до сьогодні практично не опрацьовані, що й визначає загальну скерованість пропонованої розвідки.

Метою статті є виявлення структурних видозмін прислів'їв та приказок у заголовках газет та висвітлення їхніх впливових особливостей. Поставлена мета передбачає необхідність вирішення таких завдань: 1) виокремити масив заголовків, що містять паремії; 2) з'ясувати основні типи структурних модифікацій таких паремій; 3) виявити їхній впливовий ефект.

Об'єктом статті є заголовки української преси, що містять прислів'я та приказки, предметом – структурні особливості паремій як сугестивного стрижня газетного заголовка. Фактичним матеріалом стали заголовки інформаційно-політичних газет «Голос України», «Демократична Україна», «День», «Молодь України», «Україна молода», дібрані за період 2008–початку 2012 років (138 заголовків із трансформованими фразеологічними одиницями), вибір яких зумовлено їхньою загальнонаціональною спрямованістю, доступністю та поширеністю.

Для досягнення поставленої мети у роботі використано такі методи: функціональний, що дав можливість простежити особливості вживання паремій у заголовкових конструкціях; структурний метод, зокрема методика дистрибутивного аналізу, за допомогою якого визначалися зміни у структурі паремійних одиниць у газетних заголовках; кількісний метод прислужився для узагальнення отриманих результатів. Також застосовано метод Мілтон-модельної ідентифікації нейролінгвістичного програмування, що уможливив з'ясування певних впливових потенцій заголовків із трансформованими пареміями.

Оскільки глобалізація світового інформаційного простору значно відображається на розвитку мови і мовлення (Кудрявцева 2005: 58), початок XXI століття характеризується активними змінами у функціонуванні засобів масової інформації, які є дієвим засобом впливу на суспільство (В. Бадрак, В. Германов, Т. Ковалевська, Н. Непийвода, Г. Почепцов, В. Різун). Через ЗМІ відбувається регуляція суспільної думки, що сьогодні набуває особливого значення, бо спостерігається загостреність політичної ситуації в країні, нестабільність економіки, низький соціальний рівень життя народу (Бадрак 2000: 3). В такій ситуації журналісти в процесі створення газетного заголовка як концентра повідомлення все частіше звертаються до засобів, що здатні активно привертати увагу читача, до яких насамперед уналежнюють паремії та їх трансформовані варіанти (Ж. Колоїз, Л. Кудрявцева, О. Кунін, Т. Свердан, О. Тимчук).

Вчені визначають паремії як «лаконічні повчальні народні висловлення, оформлені за зразком синтаксично замкнених, семантично цілісних і відтворюваних речень поетичного характеру, що в узагальнено-образній формі виражають певні життєві закономірності, правила або істини» (Дуденко 2002: 5), та вказують, що «цей термін уживається звичайно на позначення стійких одиниць реченневої структури, зокрема прислів'їв» (Селіванова 2004: 273). Зауважується також, що мета актуалізованої паремії щонайперше полягає в здійсненні впливу на читача (Дуденко 2002: 2), у створенні емоційного забарвлення заголовка як сугестивного стрижня повідомлюваного.

Основу паремійного складу становлять «метафоризовані мініатюри, насичені образами» (Дуденко 2002: 11), а оскільки «одним із найпотужніших засобів впливу преси на масову свідомість є образна, метафорична мова, то в умовах обмеженості журналістики просторово-часовими рамками такий прийом дозволяє стисло і доступно висловити складні ідеї» (Потятинник 1996: 184). Реалізуючи цю мету, паремії надзвичайно широко використовуються в газетних заголовках, дуже часто в трансформованому вигляді. Вживання видозмінених прислів'їв та приказок порушує стандарт, деавтоматизує сприйняття заголовка та потужніше впливає на адресата. О. Саввіна наголошує на здатності прислів'їв та приказок до структурної варіативності у певних контекстах та класифікує їх таким чином: 1) додавання елементів; 2) упущення або скорочення

структурного складу; 3) заміну чи 4) переміщення елементів у межах паремії та 5) комбіновані, які містять одночасно і упушення, і заміну структурних одиниць стійкого виразу або поєднання інших вищенаведених різновидів трансформацій (Саввіна 1984: 220). У статті ми спиратимемося саме на цю класифікацію, оскільки проаналізований фактичний матеріал засвідчує її максимальну релевантність для нашого дослідження. Серед проаналізованих нами заголовків широко представлені різні типи структурних трансформацій, а саме паремії із заміною компонентів, з комбінованими змінами, з усиченням компонентного складу та з розширенням структури. Аналізуючи зазначені різновиди, наводимо відсоткові характеристики зафіксованої частотності відповідних типів та підтипів, де також вказуємо кількісні показники останніх, виявлені у межах певного різновиду. Компоненти, що зазнають змін, у прикладах підкреслено. Структурною одиницею аналізованих паремій визначаємо самостійні частини мови, що містяться в їхньому складі (Ж. Колоїз, О. Кунін). За кількістю складників наявні переважно трикомпонентні та чотирикомпонентні структурні типи, хоч зустрічалися заголовки із більшою кількістю компонентів. Отже, аналіз трансформованих паремій у газетних заголовках дає підстави зробити такі висновки:

1) заголовки із заміною елементів становлять найбільшу кількість серед досліджених заголовків (58%). Фактичний матеріал дає підстави стверджувати, що при вживанні паремій у заголовках трансформація може відбуватися шляхом заміни одного, двох, трьох і більше компонентів. Найчастіше це:

а) заміна одного компонента (37%): «Баба з возу – колесам легше» (Україна молода, 20.06.09) – Баба з возу – коням легше (УПтаП 1984: 95); «У здоровому тілі – здоровий глузд» (Голос України, 31.03.12) – У здоровому тілі – здоровий дух [УПСР 2011:17]; «Вік живи – з Вікі вчись» (Україна молода, 14.01.11) – Вік живи – вік учись (УПтаП 1984: 237);

б) заміна двох і більше компонентів (21%): «Біда до Кабміну доведе» (Україна молода, 24.01.08) – Язык до Києва доведе (УПтаП 1984: 362); «Тулуб «Кедр» береже» (Україна молода, 08.02.12) – Копійка карбованець береже (УПтаП 1984: 350). Привертає увагу заголовок «Із українців по нитці – уряду реформа» (Україна молода, 12.02.11) – З громади по латці – голому свитка (УПтаП 1984: 330), де замінюється майже вся структура прислів'я, але семантичний стрижень залишається й вислів легко декодується.

Отже, заміна одного компонента є більш продуктивною, ніж інші види субституції. Це пояснюється прагненням журналіста зберегти традиційний вислів у формі, яку можна одразу впізнати;

2) комбіновані зміни також широко представлені в досліджуваному матеріалі (32%):

а) це заголовки, де в структурі відомого прислів'я спостерігаємо заміну та розширення компонентів (16%): «Книга вчить, як на ній нам заробить» (Україна молода, 14.09.11), де замінюється друга частина прислів'я Книга вчить, як на світі жить (УПтаП 1984: 237) та з'являється особовий займенник нам. Іронічне звучання має заголовок «Нова влада – новою мітлою... Але ж мете» (Молодь України, 26.10.10), в якому автор трансформує відоме прислів'я Нова мітла чисто мете (УПСР 2011: 150), де наявні заміна (мітла → влада, чисто → новою мітлою) та розширення структури за допомогою уточнювальної конструкції. Наступний заголовок також є оригінальним: «Чемпіонат прийняти – не поле перейти. Футбольне» (Демократична Україна, 2.03.12) – Життя прожити – не поле перейти (УПтаП 1984: 204). Субституція компонентів першої частини прислів'я дає можливість автору заінтригувати читача, поінформувавши

про тему повідомлення, уточнення ж надає додаткової експресії та жартівливого відтінку;

б) усічення та заміна компонентів (9%): заголовок *«Краще «Анна» в руках...»* (Україна молода, 15.07.09) містить прислів'я *Краще синиця в руках, ніж журавель у небі* (Ужченко 1998: 58) в усіченому варіанті (спрощується друга частина відомого вислову) із заміною одного компонента (іменника *синиця* → *«Анна»*). Неординарним є й заголовок *«Скажи мені, хто твій дРУГО...»* (Україна молода, 19.10.10), де наявне усічення структури відомого прислів'я *Скажи мені, хто твій друг, і я скажу хто ти* (УПСП 2011: 104) та субституція одного компонента (*друг* → *дРУГО*). Додатковим засобом впливу є графічне виділення, що візуально створює експресивний ефект. У заголовку *«Хто вчасно встав...»* (Голос України, 3.04.12), який ілюструє трансформацію прислів'я *Хто рано підводиться, за тим і діло водиться* (УПСП 2011: 72) для надання лаконічності використовується спрощення структури, з метою ж повідомлення власне контекстуального значення задіюється заміна компонента;

г) інші комбіновані зміни (7%) представляють поодинокі випадки структурних трансформацій, і тому їх об'єднано в окрему підгрупу. Такі заголовки становлять найменшу кількість від усіх проаналізованих, але є достатньо показовими у створенні емоційно насиченого, оригінального заголовка: *«Металіст» – один за всіх* (Демократична Україна, 11.11.11) ілюструє трансформоване прислів'я *Один за всіх – всі за одного!*» (УПСП 2011: 6), де спрощується друга частина вислову й додається іменник *«Металіст»* (назва футбольної команди), що має основне інформаційне навантаження в заголовку. Привертає увагу й заголовок *«Який запах у яблука від яблуні»* (Україна молода, 20.07.11), де впізнаємо прислів'я *Яблучко від яблуньки недалеко відкотиться* (УПСП 2011: 118). У назві вживається усічення частини паремії, яке дає змогу авторові досягти компресії вислову, приєднання ж словосполучення (*який запах*) порушує стандарт та створює несподіваний ефект, що спонукає адресата прочитати запропоновану статтю.

Яскравим, ефективним, певною мірою й гумористичним є заголовок *«Робота не вовк, вилетить – не спіймаєш»* (Україна молода, 04.09.10), де простежується об'єднання двох прислів'їв, ужитих з усіченням елементів: *Робота не вовк(ведмідь) – у ліс не втече* (УПСП 2011: 45) та *Слово – не горобець, вилетить – не впіймаєш* (УПСП 2011:140). У таких заголовках простежується нестандартність та певна парадоксальність висловлювання. Суперечність між формальним висловлюванням і його прихованим реальним змістом є основою іронії (Потятинник 1996: 292), що яскраво представлено у наведених прикладах.

В досліджуваних заголовках такі різновиди трансформації структури, як розширення та усічення паремій у чистому вигляді зустрічаються рідко. Зафіксовано такі різновиди:

3) усічення компонентного складу (7%), що полягає у зменшенні кількості компонентів паремії з метою надання ефекту недомовленості, спонукаючи читача ознайомитися з усією публікацією. Наприклад: *«На тобі, небоже...»* (Україна молода, 18.04.12) *На тобі, небоже, що мені не гоже* (УПСП 2011: 46); *«За двома зайцями»* (День, 2–3.03.12) пор. *За двома зайцями погонися – жодного не уб'єш* (Ужченко 1998: 59); *«За що боролись...»* (День, 31.03.11) – *За що боролися, на те і напоролися* (УПтаП 1984: 91). Наведені приклади свідчать, що конденсація форми дає підстави впізнати відомий вислів і не створює перешкод для декодування інформації;

4) розширення структури (3%) представлено такими заголовками: *«Великі очі єгипетського страху»* (Україна молода, 08.02.11) – *У страху великі очі* (УПтаП 1984: 311), де поширювальний компонент конкретизує повідомлювану інформацію. Заголовок *«Не все те блищить, що називають «золотом»»* (Україна молода, 08.09.11) ілюструє трансформоване прислів'я *Не все те золото, що блищить* (УПСП 2011: 55), де крім

розширення структури (називають) наявне й переміщенням компонентів у межах вислову, чим також досягається додаткова експресія. Привертає увагу й заголовок «*Не збудуєш словом, коли руйнуєш ділом*» (Голос України, 4.05.12), де структура приказки *Як словом, так і ділом* (УПСП 2011: 74) збільшується за рахунок уведення дієслів, які емоційно насичують заголовок.

Проаналізовані заголовки свідчать, що поширювальні компоненти переважно виконують функцію уточнення, конкретизації та надають більшої експресії заголовкам.

В аспекті впливового потенціалу всі аналізовані різновиди трансформованих паремій насамперед об'єднуються технікою переривання патерну, «що позначає віднайдення єдиного елемента повторюваної поведінки, який потім неочікувано переривається, що спричиняє стан розгубленості та шокованості» (Ковалевська 2008: 199). На думку Т. Ковалевської, серед розвинених індукцій, які максимально задіяні в сучасній практиці створення впливових контекстів, значну увагу зосереджено саме на техніці переривання патерну. Дослідниця зазначає, що в такому разі спрацьовує психологічний механізм шокувальної поведінки, незбіг прогнозованої реакції співрозмовника з програмним «пакетом», укладеним комунікатором (Ковалевська 2008: 199), і це, у свою чергу, максималізує сугестивний ефект. Додаткова експресія досягається й авторською іронічністю, гумором, які також є «засобами активного впливу на читача» (Потятинник 1996: 293).

Отже, у мовному арсеналі преси є чимало методів, щоб привернути увагу читача та здійснити вплив. Структурно-модифіковані прислів'я та приказки – найпотужніші серед них. Змінюючи структуру паремії в газетному заголовку, автор імпліцитно виражає своє ставлення й насичує повідомлення новими відтінками, іноді дуже незвичними й несподіваними, що змушує читача активізувати свою увагу і, нарешті, сприйняти подальшу інформацію.

У процесі дослідження було виокремлено такі типи трансформацій: субституція, усічення, розширення та комбіновані зміни структурного складу паремій. Проаналізований масив заголовків доводить, що найчастіше серед виокремлених різновидів трансформацій вживається субституція компонентів паремій, де продуктивною є заміна одного, рідше двох елементів у структурі вислову. Застосовуючи усічення, що надає заголовку влучності та інформативної місткості, і розширення, мета якого – конкретизувати інформацію, частіше журналісти використовують комбіновані модифікації, що поєднують зазначені різновиди (усічення та заміна компонентів, розширення й заміна та інші модифікації компонентів). Це пояснюється можливістю надати більшої смислової насиченості заголовкам, оскільки нашарування різних типів трансформації структури максимально уяскравлює оригінальність висловлення та потужніше впливає на читача.

Сугестивні ефекти проаналізованих паремій насамперед пояснюємо технікою переривання патерну, що порушує лінійність повідомлення та створює ефект несподіванки. В цьому ж аспекті відзначаємо використання гумору, який надає повідомленню більшої експресії, впливаючи на ефективність процесів сприйняття.

Отримані результати засвідчують розмаїття способів структурної варіації паремій, за допомогою яких журналісти створюють оригінальні повідомлення. Перспективою подальших досліджень вважаємо поглиблене вивчення сугестивного потенціалу фразеологізмів у сучасному медійному просторі, що прислужиться у журналістській практиці та оптимізує створення ефективних лінгвальних повідомлень.

THE STRUCTURAL TRANSFORMATIONS OF PAREMII IN THE NEWSPAPERS HEADLINES

Summary

The article examines the use of proverbs in newspaper headlines in the transformed version of the author's technique that is able to attract actively the attention of the reader. Substitution (replacement), truncation (reduction), expansion and combined component changes of proverbs are selected among the types of structural transformation. It is studied that the use of these types of headlines transformations proverbs improves information perception, interests and serves as an active way to influence the reader.

Бібліографія

1. БАДРАК, В. *Фактори ефективності і впливу друкованих ЗМІ (преси) на електорат: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. (10.02.01).*: Київ: Київськ. нац. ун-т 2000, 21 с.
2. *Голос України*. Верховна Рада України. Київ: ТОВ «Мега-Поліграф» 2012.
3. *Демократична Україна*. Міністерство інформації України. Київ: Преса України 2011–2012.
4. *День*. Міністерство інформації України. Київ: Преса України, 2011–2012.
5. ДУДЕНКО, О. *Номінативна та комунікативна природа українських паремій*. Автореф. ... дис. канд. філол. наук. (10.01.08).: Київ: Київськ. нац. ун-т 2002, 20 с.
6. КОВАЛЕВСЬКА, Т. *Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування: моногр.* Одеса: Астропринт 2003, 324 с. ISBN 966-549-691-3.
7. КУДРЯВЦЕВА, Л., ДЯДЕЧКО, Л., ДОРОФЄЄВА, О., ФЛАТЕНКО, І., ЧЕРНЕНКО, Г. Сучасні аспекти дослідження мас-медійного дискурсу: експресія – вплив – маніпуляція, «Мовознавство», № 1, 2005, с. 58 – 66.
8. *Молодь України*. Міністерство інформації України. Київ: Преса України 2010.
9. САВВИНА, О. О трансформациях клишированных выражениях в речи. In *Паремнологические исследования*. Ред. Т., Пермякова. Москва: Наука 1984, с. 200–222.
10. ПОРПУЛИТ, О. Структурно-семантичні особливості заголовка рекламного тексту. In *Реклама та PR у масовоінформаційному просторі*: Ред. Т. Ковалевська, Н. Кутуза. Одеса: Астропринт 2009, с. 78–85. ISBN 978-966-190-119-2.
11. ПОТЯТИННИК, Б., ЛОЗИНСЬКИЙ, М. *Патогенний текст*. Львів: Місіонер 1996, 296 с. ISBN 5-98517-008-X.
12. СЕЛІВАНОВА, О. *Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти)*. Київ-Черкаси: Брама 2004, 276 с. ISBN 966-8021-69- X.
13. УЖЧЕНКО, В., УЖЧЕНКО, Д. *Фразеологічний словник української мови*. Київ: Освіта 1998, 224 с. ISBN 966-043-0027-6.
14. УЖЧЕНКО, В., УЖЧЕНКО, Д. *Фразеологія сучасної української мови*. Київ: Знання 2007, 494 с. ISBN 966-346-279- 5.
15. *Україна молода*. Міністерство інформації України. Київ: Преса України 2008–2012.
16. *Українські прислів'я та приказки*. Упорядкування С. Мишанич, М. Пазяк. Київ: Дніпро 1984, 390 с.
17. *Усі прислів'я, скоромовки, приказки*. Укладач Н. Курганова. Харків: Торсінг плюс 2011, 352 с. ISBN 978-617-030-035-5.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

УПтаП – Українські прислів'я та приказки.

УПСП – Усі прислів'я, скоромовки, приказки.

Векторы трансформации пословиц и поговорок в современном русском языке

Сергей Лихачев, Татьяна Лихачева

Transformation vectors proverbs in modern Russian language

***Abstract:** Proverbs are undergoing in the Russian language in our time changes of all kinds. The objectives of these changes is also varied. Areas of proverbs divided: ideological-political, social, domestic and pseudo-scientific. In each of these areas there are peculiar semantic and structural processes that allow proverbs to be relevant to modern life.*

***Key words:** Transformation, reason, speech, politician, political, social, pseudo-scientific, humorist, humorous, stylization, obscurity.*

Contact:

Лихачев Сергей Владимирович, ГБОУ ВПО города Москвы «Московский городской педагогический университет», 129226, Москва, 2-й Сельскохозяйственный проезд, д. 4; LihachovSV@rambler.ru;

Field of research: communicative linguistics, linguistic pragmatics, modern proverbs.

Лихачева Татьяна Сергеевна, НОУ ВПО Институт управления и информатики, 123060, Россия, Москва, ул. Зорге, дом 24, корпус «Б»; Lihachovat@rambler.ru

В русском языке паремии, в особенности пословицы, в начале XXI века используются не менее широко и часто, чем в XIX и XX веках. Неослабевающий интерес носителей языка к пословицам связан не только с данью уважения к традиционной культуре, воздействием школьной пропаганды или стремлением к национальной идентичности, (что, конечно, тоже имеет место), но и с обновлением самих паремий, позволяющим им оставаться актуальными и современными, развиваться вместе с обществом.

Исследователи современных паремий обращают внимание на самые разные аспекты их строения и функционирования. Безусловный интерес традиционно привлекает оценочный аспект паремий (Лызлов 2011). Среди новых тенденций в изучении паремий обращает на себя внимание интерес, проявленный лингвистами к прагматике этих малых фольклорных жанров (Семененко 2011). Закономерно становятся объектом лингвистических исследований лингвокультурологические особенности паремий (Кацюба 2010). В сравнительных исследованиях паремий разных языков изучаются сходства и отличия в мировоззрении и философии народов (Балова 2009). Среди этого многообразия аспектов изучения паремий выделяется направление, изучающее новые явления в паремиях: формальные и семантические (Никитина 2008).

Именно изучению новых направлений развития современных паремий и посвящена настоящая статья. Основным предметом изучения являются трансформации пословиц и иных паремий, а именно частичные или полные видоизменения, создаваемые с целью обновления восприятия, усиления образности, эмоционального воздействия и т. д. Конкретными задачами статьи можно считать выявление причин трансформаций, поиск

семантических и тематических объединений трансформированных пословиц, а также выделение структурных типов трансформаций.

Среди причин трансформаций в первую очередь обращает на себя внимание спонтанное стремление разнообразить свою речь, сопровождаемое непродуманными дополнениями и видоизменениями пословиц. Такого рода явление обращает на себя внимание прессы и всего общества в речи политиков. Наиболее знамениты трансформированные выражения, спонтанно возникшие в речи бывшего премьера Российской Федерации – Виктора Степановича Черномырдина. Некоторые из этих выражений стали настолько популярны, что заменили собой исходные пословицы и даже получили имитирующее научную речь народное название «черномырдизмы». Их можно объединить в тематическую группу общемировоззренческого содержания. Сюда относится и наиболее знаменитая фраза «Хотели сделать как лучше, а получилось как всегда», образованная из выражения «Хотели сделать как лучше, а получилось наоборот». Особой популярностью эта фраза обладает благодаря игре смыслов, удачно отразившей состояние российской жизни в конце XX века. Слово «наоборот», с контекстным значением «хуже», заменено выражением «как всегда», которое также приобретает несвойственное ему значение «хуже» в результате опирающейся на тождество синтаксических позиций синонимии. Таким образом, возникает философское обобщение: «как всегда» в России, в устах второго человека в государстве, значит «хуже».

Другая достойная внимания фраза В. С. Черномырдина возникла в результате иного структурного преобразования – не замены части пословицы, а пополнения новой фразой, при сохранении исходной фразы. Паремия «В жизни такого не было», которую надо понимать как личную клятву говорящего: «Я клянусь, что данное явление никогда не имело места в действительности», – была пополнена выражением «и вот опять», что привело к появлению оксюморона, так как произойти «опять» может только то, что уже было. В результате автор сам дисквалифицировал свое высказывание, сделал клятву ничтожной. Полученное высказывание отражает нелогичность и бессистемность как мышления говорящего человека, так и всей окружающей жизни, что и является в данном случае мировоззренческим обобщением.

И такие паремии неоднократно возникали в результате трансформации в речи В. С. Черномырдина: «Вы думаете, что мне далеко просто. Мне далеко не просто!», «Там простых решений нет, там по Косово не всё понятно, как говорят, чтобы на тарелочке все поднести», «Вы там говорили, а нам здесь икалось, но я и к этому отношусь нормально», «У кого руки чешутся – чешите в другом месте!», «Прошу любить и даже очень любить. Михаил Михайлович готов к любви».

Трансформации пословиц и поговорок спонтанно возникали не только в речи В. С. Черномырдина, но и в речи других российских политиков.

Так В. В. Путин усилил исходное выражение «Буду есть землю» со значением «Сделаю все возможное и невозможное, чтобы мои обещания были выполнены», с помощью придания ему буквального значения. В ситуации пресс-конференции, когда земля в помещении была только в горшках с цветами, В. В. Путин произнес: «Вы что хотите, чтобы я землю из горшка с цветами ел?» – в ответ на настойчивые просьбы подтвердить обещание не проводить деноминацию рубля.

Подобные высказывания свойственны и другим российским политикам. Их поиском и публикацией занимаются такие авторитетные российские издания, как «Аргументы и факты», «Итоги» и другие. Следовательно, можно констатировать, что переделанные пословицы, поговорки и иные устойчивые выражения в политической жизни, отражающие

убеждения и мировоззрения конкретного политика, стали одним из векторов трансформации паремий в русском языке.

Трансформации другой природы используются в речи юмористов и становятся новыми паремиями всего народа, или, наоборот, рождаются в народе и озвучиваются с эстрады юмористами. Юмористические трансформированные пословицы и поговорки сделал широко популярными шоумен Николай Фоменко, долгое время озвучивавший одну трансформированную пословицу и поговорку после каждого рекламного блока на популярном «Русском радио». Структурно трансформации сводились к тому, что совмещались две части разных пословиц: «Береги честь смолоду, а телегу зимой», или пословица дополнялась вымышленной частью «Мотайте это себе на усы! У кого нет усов - мотайте на уши, вырастут усы – перемотаете!» (исходное выражение «Намотай себе на ус» в значении «запомни»), или часть пословицы заменялась «Кто рано встает – того и тапки», или перестановки происходили внутри самой пословицы, даже внутри структуры слов: «Крепче за шоферку держись, баран!» (исходное выражение – цитата из песни, ставшая поговоркой «Крепче за баранку держись, шофер»). Реже встречаются более оригинальные трансформации, например наполнение модели поговорки лексическим материалом иной культуры. Так поговорка «не по Сеньке шапка» переделана на испанский лад «Не по Хуану сомбреро», поговорка «Гром не грянет – мужик не перекрестится» осовременена «Пока гололед не грянет, мужик не перешипуется».

Значительная часть переделанных поговорок Николая Фоменко существовала и до него, но теперь проверить этот факт вряд ли возможно. Однако в качестве примера можно привести выражение «Сколько волка не корми – все равно медведь толще», известное автору настоящей статьи до начала передач с участием Фоменко.

В отличие от политических трансформаций, юмористические не претендуют на мировоззренческую позицию, а объединены житейскими темами, не всегда приличными: половые отношения, здоровье, глупость. Юмористический эффект достигается за счет окказиональной омонимии, случайных созвучий.

Хотя Николай Фоменко является наиболее плодовитым представителем жанра, переделанные паремии встречаются сейчас в речи почти любого юмориста. Например, у Михаила Задорнова: «Скажи, сколько у тебя друзей и я скажу, сколько раз тебя закажут» (оригинал «Скажи мне кто твои друзья и я скажу кто ты»), «Для того чтобы быть другом – не обязательно быть собакой» (собака – друг человека).

Выражение «Дети цветы жизни на могиле родителей» определенного автора не имеет и может быть признано собственно фольклорным – как и оригинал.

Итак, переделанные в юмористических целях поговорки и пословицы бытовой тематики, включая тему отношения полов, образуют второй вектор трансформации паремий в современном русском языке.

Третий вектор наиболее нов и еще не так ярко обозначился в общественной жизни, как первые два. Он образован стилизациями поговорок под научную речь, используемыми в качестве загадок. Значительная коллекция таких стилизаций опубликована С. Сумароковым (URL: <http://golovolomka.hobby.ru/sciencephrase.shtml#top>).

Трансформированные поговорки в данном случае выполняют функцию загадок: читая новую версию нужно угадать оригинальный фольклорный вариант. Примеры приведены ниже в таблице.

№	Трансформация	Оригинал
1.	Условием выживания биологической особи является ее перемещение по криволинейной замкнутой траектории.	Хочешь жить – умей вертеться.

2.	Результатом самоотождествления с определенным видом мицетов является акт целенаправленного движения в изготовленную путем ручного плетения емкость.	Назвался груздем – полезай в кузов.
3.	Стоимость доставки крупного рогатого скота значительно превышает стоимость груза.	За морем телушка полушка, да рубль перевоз.
4.	Положительные эмоции, испытываемые в процессе пассивного перемещения являются желательной предпосылкой эмоционального комфорта, сопровождающего реализацию активной двигательной функции.	Любишь кататься – люби и санки возить.
5.	Некоторые последствия остеохондроза успешно компенсируются только в процессе ритуального погребения пациента.	Горбатого могила исправит.
6.	10. $S = 1/V$.	Тише едешь – дальше будешь.
7.	Объективным показателем IQ является способность оценить преимущество кругового движения по горизонтали перед прямолинейным движением по вертикали.	Умный в гору не пойдет, умный гору обойдет.
8.	Производительный труд не является хищным животным и не может переместиться в обычную для этого животного среду обитания.	Работа не волк, в лес не убежит.

Несмотря на то, что данный тип трансформации пословиц и поговорок не был еще популяризирован в средствах массовой информации, на форумах и частных сайтах он привлекает значительное внимание. Участники не только разгадывают примеры С. Сумарокова, но и сочиняют свои новые, что и позволяет говорить об образовании еще одного вектора. Несмотря на то, что содержательно такие трансформации ничем не объединены, их можно оценить положительно, так как они служат для популяризации паремии, противостоят вымиранию фольклорных выражений.

В результате отметим, что нами выявлены три вектора трансформации паремий: политико-мировоззренческий, юмористически-бытовой и псевдонаучный. Все три объединены тем, что позволяют паремиям обновиться, остаться актуальными и сохраниться в условиях постоянной изменяющейся социальной среды их бытования.

TRANSFORMATION VECTORS PROVERBS IN MODERN RUSSIAN LANGUAGE

Summary

The article is devoted to studying the actual processes in contemporary Russian proverbs and sayings. The author relates these changes taking place in the development of human society. Transformation vectors are allocated paremiias directly related to social life: politics, propaganda, science, leisure, lifestyle. Modification of proverbs considered in connection with public life in these areas.

Библиография

1. ЛЫЗЛОВ, А. И. *Оценка и языковые способы ее выражения в паремиях (на материале компаративных и негативных конструкций английского языка)*. М: МГОУ 2011, 187 с. ISBN 978-5-7017-1735-8.
2. СЕМЕНЕНКО, Н. Н. *Русские паремии: функции, семантика, прагматика*. Старый Оскол: РОСА 2011, 353 с. ISBN 978-5-903659-83-8.

3. КАЦЮБА, Л. Б. *Русские паремии: лингвокультурологический словарь-справочник*. Челябинск: ЮУрГУ 2010, 115 с. ISBN 978-5-696-04170-4.
4. БАЛОВА, И. М., Кремшокалова, М. Ч. *Философские и нравственные концепты в русских и кабардинских паремиях*. Нальчик: Изд-во М. и В. Котляровых 2009, 188 с. ISBN 978-5-93680-328-6.
5. НИКИТИНА, Т. Г., и др. *Русские паремии: новые формы, новые смыслы, новые аспекты изучения*. Псков: ПГПУ 2008, 255 с. ISBN 978-5-87854-435-1.

PAREMIOLOGIA FAMILIJNA – JĘZYKOWY OBRAZ RELACJI ZACHODZĄCYCH MIĘDZY ŻONĄ A MĘŻEM

Justyna Małek

Family paremiology – linguistic image of the relationships between a wife and a husband

Abstract: *This article deals with Polish proverbs, whose literal and figurative meaning is connected with marital relationship. The aim of the paper is to compare the linguistic image of the relationship between a wife and a husband with intentional image of the world, which is considered to be an actual interpretation of perceived reality. The author has used cognitive linguistics methods.*

Key words: *Paremiology, linguistic image, relationships, wife, husband.*

Contact: *University of Silesia in Katowice, jus.malek@wp.pl, student of polish philology at the University of Silesia, a member of Student Linguistic Society.*

„Z rodziną wychodzi się najlepiej...” Paremiologia rodzinna. Rekonesans. (in press)

„Mąż i żonka to jedna kieszonka” – elementy paremiologii małżeńskiej (in press)

Wstęp

Przedmiot moich zainteresowań stanowią przysłowia, których treść (literalna i przenośna) wiąże się z zagadnieniem relacji wewnątrzrodzinnych. Problematyka, jaką zamierzam poruszyć w pracy, sytuje się w obrębie szeroko rozumianej paremiologii. W artykule pragnę się skupić szczególnie na semantyce i pragmatyce przysłów. Interesuje mnie bowiem ich znaczenie (dosłowne i metaforyczne) oraz możliwe sposoby użycia. Ze względu na metaforyczny i utrwalaony kulturowo wizerunek męża i żony sięgnę po narzędzia badawcze właściwe lingwistyce kulturowej, w szczególności: po teorię językowego obrazu świata, po semantykę metafor (zarówno w jej wersji pojęciowej, jak i prymarnej) oraz po teorię aktów mowy.

Celu pracy upatruję w rekonstrukcji językowego obrazu relacji rodzinnych oraz w porównaniu tego obrazu z obrazem, jaki tkwi w świadomości współczesnych Polaków. W dalszej części zestawię więc rezultaty analizy językowej z wynikami, jakie wy wpływają z przeprowadzonych przeze mnie ankiet

1. Status przysłówia

Czym jest przysłowie i jakie miejsce zajmuje w obszernym gmachu powiedzeń i powiedzonek? Struktura przysłów jest na ogół taka sama – przyjmują one postać zdań pojedynczych lub złożonych. Obok przysłów, A. Bogusławski wyróżnia tzw. zwroty przysłowiowe, które mogłyby funkcjonować w tradycyjnej frazeologii jako tożsame z jednostkami leksykalnymi. Wskazuje jednocześnie na fakt, że jest to silna opozycja dla przysłów, które oczywiście jednostkami leksykalnymi nie są (Bogusławski 1988: 14). Samo przysłowie wyraża najczęściej jakąś myśl

ogólną, np. wskazówkę lub przestrożę. Jest też rodzajem powiedzenia, czyli krótką i zwięzłą wypowiedzią, zawierającą przeważnie jakiś ukryty morał. Jednak nie tylko przysłowiom właściwe są wymienione powyżej cechy, bowiem nawiązują one na zasadzie podobieństwa rodzinnego do powiedzeń i powiedzonek, czyli różnie rozumianych prowerbiów. Z uwagi na szeroki zakres znaczeniowy terminów *powiedzenie* ‘krótka, zwięzła wypowiedź, często o charakterze przysłowia, zawierająca jakąś myśl ogólną, morał, sąd o czymś; aforyzm’ i *proverbium* ‘przysłowie, aforyzm, sentencja’ (elementem ich znaczenia jest m.in. termin *przysłowie*), trudno odnaleźć wyraziste kryterium różnicujące wymienione terminy i *przysłowia* (Dubisz 2003: 81). W definicji tych ostatnich precyzyjnie określone jest ich pochodzenie – literackie lub ludowe. Dlatego przyjmuję, że źródło przytaczanych pojęć może stanowić kryterium (nie do końca jednoznaczne) dla ich klasyfikacji. Warto również nadmienić, że przysłowie pozostaje w relacji bliskiego pokrewieństwa do takich krótkich i zwięzłych wypowiedzi, jak: aforyzm, apoftegmat, bon mot, dewiza, gnoma, hasło, sentencja, skrzydlate słowo, szlagwort, welleryzm. Rzecz jasna, elementy tego zbioru łączy wiele podobieństw i dzieli wiele różnic. Definityjne bogactwo wymienionych wcześniej haseł notuje *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Aforyzm, czyli złota myśl, formułuje w błyskotliwej oprawie myśl filozoficzną, naukę moralną czy regułę życiową. Apoftegmat wyraża jakąś ideę w sposób trafny, zręcznie dopasowany do sytuacji, w której się go używa. Dewiza, inaczej: credo lub motto, podaje myśl przewodnią (ideę) i wytyczną działania (zasadę). Gnoma niesie treść dydaktyczną, wyrażoną poetycko lub prozaicznie. Sentencja przedstawia lapidarnie ogólne treści o charakterze moralnym lub filozoficznym. Maksyma formułuje zasadę o filozoficznej głębi, najczęściej o charakterze praktycznym (etycznym), w postaci reguły postępowania. Bon mot to wreszcie tyle, co zręczny zwrot i trafny dowcip. Jan Mukařovský, czeski paremiolog, wyróżnił dziewięć cech charakterystycznych dla przysłowia: obrazowość, normatywność i zdolność do wartościowania, ponadjednostkowy zakres obowiązywania, skrótowość, stosunek wartościujący, ludowość, możliwość użycia w wielu sytuacjach, rytmiczność, tradycyjność (Kania, Tokarski 1984: 215). Wskazując z kolei na łączliwość składniową terminu: *przysłowie* w języku ogólnym, można zauważyć, że przysłowia *coś mówią*; przysłów *się używa*; przysłowiami *można się posługiwać*.

1.1 Przysłowie jako tekst

Jakie miejsce zajmuje przysłowie w języku: w jego systemie i uzusie? Przysłowie nie jest jednostką języka, ponieważ jego użycie zakłada określoną referencję i jej ściśle wyznaczony przedmiot. Jednostka języka to ciąg elementów diakrytycznych mający znaczenie globalne, czyli ciąg niepodzielny semantycznie na takie podciągi znaczące, które byłyby elementami klas substytucyjnych niezamkniętych (Grochowski 1982: 30). W przeciwieństwie do przysłowia, jednostka leksykalna to nienasycony i niezaktualizowany referencjalnie funktor (nie ma przypisanego odniesienia kontekstowego). Przysłowia, w opozycji do jednostek, nie są przy tym niezależne i odrywalne od kontekstu. Przysłowie nie jest również swobodną konstrukcją składniową. Kwalifikuje się je najczęściej jako pewien tekst, który – co interesujące – wyznacza klasę sytuacji, do których można przysłowie sensownie odnieść. Paremia w użyciu to akt mowy, u podstaw którego tkwi określona intencja nadawcy. Możliwe sposoby użycia zawężają możliwe interpretacje intencji nadawczej, wpisane na trwałe w semantykę przysłowia.

2. Założenia metodologiczne

Do realizacji celów badawczych posłuży mi kognitywny paradygmat lingwistyczny. Kognitywizm swoimi źródłami sięga psychologii poznawczej, która bada sposób postrzegania rzeczywistości przez człowieka, skupiając się przede wszystkim na relacji, jaka zachodzi

między ludzkim umysłem a poznawanym otoczeniem. Związek ten przede wszystkim wykorzystuje funkcjonowanie metafory pojęciowej.

Przenosząc zagadnienie teorii metafor na grunt paremiologii zauważamy, że przysłowie kumuluje dwa znaczenia: literalne i przenośne, przy czym: znaczne literalne w każdym wypadku ściśle koresponduje ze znaczeniem przenośnym. Na tej podstawie, zgodnie z metodologią kognitywną, należy wyodrębnić dwie domeny – źródłową i docelową. Dzięki temu możliwe będzie wydobywanie sensów właściwych przysłowiom. Można zaryzykować twierdzenie, że znaczenie literalne wchodzi w obręb domeny źródłowej, natomiast znaczenie przenośne – w obręb domeny docelowej, a relacje między pojęciami w obu domenach reguluje zasada inwariancji (hipoteza inwariancji. Co jednak istotne, inaczej na tę zależność spogląda teoria metafor pojęciowych, a inaczej – teoria metafor prymarnych (teorie właściwe paradygmatowi kognitywnemu). Teoria metafor pojęciowych zakłada, że wiązki pojęć w domenie źródłowej mają charakter konkretny i perceptybilny (dostępny poprzez doświadczenie zmysłowe), zaś ich konceptualne odpowiedniki, czyli wiązki pojęć w domenie docelowej – charakter abstrakcyjny i aperceptybilny (nieдоступny poprzez doświadczenie zmysłowe). Z kolei, zgodnie z wyjaśnieniem, które podaje *Leksykon językoznawstwa kognitywnego*, teoria metafor prymarnych głosi, że pojedyncze pojęcia w domenie źródłowej mają charakter subiektywny i perceptybilny, a pojęcia w domenie docelowej – charakter obiektywny i aperceptybilny. Dzięki temu, metafory prymarne mogą tworzyć bardziej skomplikowane metafory złożone, np. DONIOSŁOŚĆ TO ROZMIAR (To będzie dla nas wielki dzień); PRZYCZYNY TO SIŁY (Próżność pchnęła mnie do poddania się operacji plastycznej) (Evans 2009: 67).

2.1 Językowy obraz świata

Na temat językowego obrazu świata powstało bardzo wiele tekstów teoretycznych. Najogólniej rzecz ujmując – to interpretacja rzeczywistości zawarta w języku. Ciekawe ujęcie problemu językowego obrazu świata proponuje – nieprzejezdany jego krytyk – I. Bobrowski. Jego zdaniem, językowy obraz świata to utrwalona w systemie języka pozostałość obrazu świata z minionych epok, natomiast intencjonalny obraz świata można wyczytać w tekstach języka jako rezultat intencji (strategii) autorskiej (Bobrowski 2008: 76). Uważam, że koncepcja Bobrowskiego koresponduje z naturą przysłów: z jednej strony, noszą one w sobie zakłute znamiona czasu, z drugiej strony, ich użycie zakłada odniesienie, które ujawnia intencję nadawcy.

Odnosząc powyższe rozważania do przysłów, będących w obrębie moich zainteresowań, a więc tych, które portretują małżeństwo, podejmę próbę rekonstrukcji językowego oraz intencjonalnego obrazu świata. Wyodrębnienie tego ostatniego ujawnia janusowe, semantyczno-pragmatyczne oblicze przysłów. Z jednej strony, przysłowie to sąd, a z drugiej strony, przysłowie to tekst. Przysłowia w izolacji kwalifikuje się jako prawdziwe lub fałszywe, przy czym: każde przysłowie zawiera w sobie relewantny bodziec – gwarancję swojej prawdziwości („prawdę przysłowia”). Rzecz jasna, przysłowia zyskują lub tracą swoją moc objaśniającą w zależności od czasu i miejsca, w jakich powstały i w jakich funkcjonują. Zagadnienie to poddałam analizie, kierując do małżonków (obojsza płci, w różnym wieku i z różnym stażem) ankiety, których celem była weryfikacja powstałych przed laty przysłów małżeńskich jako aktualnie prawdziwych lub fałszywych.

3. Metafory pojęciowe budujące językowy obraz małżeństwa

Mówiąc o relacjach międzyludzkich, należy uwzględnić miejsce ich zachodzenia. W przypadku męża i żony ośrodkiem ich wzajemnych interakcji jest *małżeństwo*, rozumiane jako związek kobiety i mężczyzny usankcjonowany prawnie (Dubisz 2003: 550). Rzeczywistość *małżeństwa*, pierwotnie, jest fundamentem jakichkolwiek odniesień między tymi, którzy je tworzą, a wtórnie – pomiędzy nimi a ich potomstwem. Z uwagi na powyższy fakt, aby wydobyć językowy obraz

relacji małżeńskich, należy na początku przeanalizować środowisko ich zachodzenia, a więc *małżeństwo*. To ono, w istocie, jest przestrzenią dla układu wzajemnych odniesień w rodzinie.

3.1 MAŁŻEŃSTWO TO WĘDRÓWKA

Pierwszą metaforą charakteryzującą małżeństwo, jest metafora pojęciowa: MAŁŻEŃSTWO TO WĘDRÓWKA¹. Tkwi ona u podstaw przysłów: (1) Nie tak bieda, gdy mąż sam przez się błądzi, jako gdy niewiasta mężem swoim rządzi. (2) Biada temu domowi, gdzie żona przewodzi mężowi.

Słowa-klucze *błądzić* i *przewodzić* presuponują (mniej lub bardziej bezpośrednio) wędrówkę, czyli schemat: cel – droga, por. *błądzić* ‘chodzić, jeździć szukając określonego celu, właściwej drogi, wyjścia skądś’ (Dubisz 2003: 285). Pierwszą z nich jest: małżeństwo jako wędrówka. *Uniwersalny słownik języka polskiego* definiuje wędrówkę jako odbywanie długiej drogi, przemieszczanie się, a także jako odwiedzanie kolejno wielu miejsc oraz chodzenie tam i z powrotem (Dubisz 2003: 395). Wymienione elementy można zlokalizować w domenie źródłowej. Ujmuje ona badane obiekty w sposób perceptybilny i obiektywny w podstawowej, trójwymiarowej przestrzeni mentalnej. Każda metafora ujawnia swoje implikacje, czyli wnioski i wzorce rozumowania, jakie za nią stoją; jakie da się z niej wyczytać. W przytoczonych przysłowiach czasowniki ruchu wskazują na przestrzenną motywację powyższych przysłów. Małżeństwo jawi się zatem jako struktura dynamiczna (małżonkowie w drodze). Nie jest to stan, a raczej proces. W związku z tym, wewnątrz struktury małżeńskiej nieustannie zachodzą przemiany (mogą to być fazy, stadia, etapy), które przynoszą rozwój. Wynika z tego, że małżeństwo zorientowane jest na ciągłe „bycie w drodze”, na nieustanne zmierzanie ku czemuś nowemu, a ściślej – lepszemu. Przemieszczanie się, nieodłącznie towarzyszące wędrówce, czyni ją działaniem celowym. Wybrane przeze mnie przysłowia nie precyzują celu małżeńskiej wędrówki. Zakładają jedynie jej autoteliczny charakter. Cel istnieje sam w sobie – jako wspólne bycie małżonków. Właśnie owo „wspólne bycie”, wzajemne odniesienia stanowią rodzaj podejmowanej przez małżonków wędrówki (niejako w „drodze ku sobie nawzajem”). Jeden z komponentów definicyjnych terminu wędrówka, pokazuje, że wędrowanie to również chodzenie „tam i z powrotem”. Rzutując to na rzeczywistość małżeńską, można dostrzec, że mąż i żona wiele razy muszą podjąć te same zadania, przez co ich działania nacechowane są powtarzalnością.

Małżeństwo, zgodnie z treścią przysłowia: *Biada temu domowi, gdzie żona przewodzi mężowi*, wymaga przewodnika. Sprawowanie tej funkcji przez kobietę sprowadza na dom nieszczęście. Żona nie może być tą, która idzie przodem i kieruje do celu. Chociaż przewodzenie żony ma tylko odniesienie jednostkowe – w stosunku do męża, skutki tego działania okazują się wielowymiarowe. Nieszczęście, u przyczyny którego tkwią przywódcze cechy kobiety, dotyka obszaru całego domu. Cała rodzina ponosi skutki (co istotne – negatywne) takiego zachowania. Powyższe przysłowie niesie wyraziste implikacje: szczęśliwa rodzina to taka, w której przewodnikiem na pewno nie jest kobieta. Funkcje kierownicze bezapelacyjnie przynależą mężczyźnie.

Ciekawym odniesieniem dla powyżej analizowanego przysłowia jest następne w kolejności paremium. Kontynuuje ono refleksję podjętą wcześniej: *Nie tak bieda, gdy mąż sam przez się błądzi, jako gdy niewiasta mężem swoim rządzi*. Tutaj, mąż – przewodnik błądzi; nie zna właściwego kierunku drogi, jej celu. Nie w tym jednak miejscu spoczywa sens przysłowia. Znów, kwintesencją są złe skutki ewentualnego działania przywódczego, podjętego przez żonę. Małżeństwo, w wyniku nieprawidłowych zachowań męża, może być narażone na pójście w niewłaściwym kierunku, na nierealizowanie swojego celu. Co interesujące, zgodnie z myślą wyrażoną w przysłowiu, więcej dobra przysparza rodzinie błądzenie męża, niż zgoda na to, by ster rządu przejęła kobieta. Będzie to w efekcie lepsze, niż przewodzenie kobiety w rodzinie (nawet w sytuacji, gdy ta zna właściwy kierunek i cel życia rodzinnego). Okazuje się, że sposób realizacji tego założenia, nie oznacza zawsze zgodnego bycia we dwoje na jednej drodze.

Przysłowiowe „błędzenie męża” wymaga od żony akceptacji ścieżki wybranej przez niego, pozostania bierną wobec aktualnej sytuacji, wyzbycia się chęci dominowania – skromności i pokory (bycia z mężem na dobre i złe). Taki sposób zachowania się małżonki rokuje lepiej na przyszłość małżeństwa, niż próba interwencji w celu zmiany postawy męża.

Zakładając zasadę inwariancji jako organizację odwzorowań między domenami: źródłową i docelową, odkrywam, że motywacja przestrzenna (w domenie źródłowej) odnosi się do sfery ról społecznych męża i żony (w domenie docelowej). Z pozycji społecznej, jaką jest bycie mężem lub żoną, wynika bogaty zespół oczekiwań i postaw oraz cały repertuar określonych funkcji. Pomiedzy rolą społeczną a płcią istnieje ścisły związek, swoimi korzeniami sięgający Biblii (mam tutaj na myśli realizację patriarchalnych wzorców). Echem pobrzmiwają w powyższych przysłowiaich słowa z Pisma Świętego: *Żony niechaj będą poddane swym mężom, jak Panu (...)* (Ef 5, 21a). Określenie to w różnych konfiguracjach pojawia się w Nowym Testamencie dwadzieścia trzy razy. Pierwsza interpretacja, która nasuwa się po lekturze biblijnego cytatu jasno określa miejsce kobiety – jako bezwzględnie posłusznej swojemu mężowi. Rzeczywiście, greckie słowo *hypotassomenoi*, które wyraża nakaz skierowany do żon, oznacza w pierwszej kolejności *bycie poddanym*, jednak termin ten posiada również drugie znaczenie. *Hypotassomenoi* to także określenie dla *bycia uległym, oddanym w opiekę* (komuś, kto jest w stanie ją zagwarantować) (Jędraszek 2011: 14). W rozumieniu potocznym wyraźnie dominuje określenie wskazujące wyłącznie na poddaństwo kobiet względem mężczyzn. Z przysłów wyłania się więc obraz klasycznego i zarazem tradycyjnego modelu podziału ról w rodzinie. Potwierdzenie znajdują podstawowe założenia dotyczące sfery biologicznej i psychicznej męża i żony. Żona funkcjonuje jako otaczająca się sprawami domowego ogniska typowa *ezer kenegdo*. Mąż zaś jest tym, który w pierwszej kolejności zapewnia realizację najniższych piętér w piramidzie Masłowa. Argumentuje to również jedno z przysłów portretujące układ ról między mężem a żoną: *Niedobrze tam, gdzie mąż w spódnicy, a baba w gatkach chodzi*.

3.2 MAŁŻEŃSTWO TO BOGACTWO

Kolejna grupa metafor, jaka wyłania się z przysłów małżeńskich, ściśle wiąże się z kategoriami ekonomicznymi, które – historycznie rzecz biorąc – w jakiejś mierze stoją u podstaw przetrwania ludzi we dwoje, a także aksjologicznymi i duchowymi. Metaforę MAŁŻEŃSTWO TO BOGACTWO portretują przysłowia: (1) *Dobra żona – perła droga, dana od samego Boga*. (2) *Lepiej wziąć skarb w żonie niż za żonę*. (3) *Nieszczęście półnieszczęciem bywa razem z żoną, a radość z nią podzielona, zawsze podwojoną*. (4) *Dobra żona – męża korona. / Zła żona – dla męża cierniowa korona*.

Przypuszczalnie, tak się sprawy mają, że pierwsze przysłowie: *Dobra żona – perła droga, dana od samego Boga*, opiera się na metaforze, por. *skarb w żonie*, czyli ŻONA TO SKARB, natomiast drugie: *Lepiej wziąć skarb w żonie niż za żonę*. – na metonimii, por. *skarb za żonę*, czyli ŻONA ZE SKARBEM TO SKARB. Metafora sygnalizuje podobieństwo, natomiast metonimia – przyległość. W domenie źródłowej metaforyka dwóch pierwszych przysłów koncentruje się wokół cennych przedmiotów materialnych. Porównanie do perły, przypisane kobiecie, to określenie niezwykle nobilitujące, można powiedzieć – najwyższej rangi. Perła bowiem symbolizuje: czystość, wzniosłość, wiarę; udziela również małżeńskiego szczęścia. Wspaniały blask i kulisty kształt uczyniły z nieskazitelnej perły jeden z najdawniejszych symboli doskonałości. Dla mistyków chrześcijańskich perła była reprezentacją uszlachetnionych instynktów, wyobrażała (zgodnie z ideami platońskimi) człowieka sferycznego (obraz idealnej doskonałości) (Kopaliński 1990: 307). Powyższe cechy są świadectwem potwierdzającym wartość daru, jakim dla męża jest dobra żona. Stanowi ona nie tylko niepospolitej klasy ozdobę domu czy wzór człowieczeństwa, ale jest gwarantem rodzinnego szczęścia. Perła ma jeszcze jedną,

żeby nie powiedzieć, najistotniejszą właściwość – mianowicie – jest niezwykle rzadka. Jej unikatowy charakter sprawia, że jest obiektem pożądania. Analogicznie, *dobra żona*, to pragnienie wielu. Pragnienia tego nie można zrealizować samodzielnie. Ponieważ dobra żona to otrzymany *dar*, jedyne, co można uczynić: to przyjąć go, nigdy zaś ofiarować samemu sobie. Pochodzenia niepospolitych cech żony należy upatrywać w boskiej ingerencji (to Bóg jest sprawcą obdarowania), co podkreśla wyjątkowość daru, jakim dla męża jest jego współmałżonka.

Występujące w drugim przysłowiu (*Lepiej wziąć skarb w żonie niż za żonę*) zestawienia: *skarb w żonie* i *skarb za żonę* wyznaczają miejsce ścierania się wartości materialnych i duchowych. W pierwszym przypadku skarb (najczęściej drogocenny i ukryty) stanowi immanentną część żony. Cała jej osoba, a więc aspekty fizyczne, psychiczne i duchowe nacechowane są wartościami, stanowią niezaprzeczone dobro. Istotą wartości jest żona; już samo jej istnienie wystarcza. Bogactwo, z którym łączy się posiadanie skarbu, mieści się w sferze szeroko pojmowanej aksjologii. W drugim przypadku, a więc w sytuacji *wzięcia skarbu za żonę*, zamążpójście łączone jest z interesownością. Jednak materialistyczna postawa nie spotyka się z aprobatą i w rezultacie nie przynosi pozytywnych skutków. Oddawanie się wartościom materialnym i hołdowanie im nie jest godne pochwały i w konsekwencji postawy te nie łączą się z prawdziwymi korzyściami.

Natomiast dobre rezultaty, w postaci zysków psychicznych, daje małżeńska jedność. W przysłowiu *Szczęście pólnieszczęściem bywa razem z żoną, a radość z nią podzielona, zawsze podwojoną* mamy do czynienia z prostym odwróceniem zasad arytmetyki. Okazuje się, że w życiu małżeńskim, np. smutek powstały na skutek trudnych sytuacji, przeżywany wspólnie przez męża i żonę, może zostać zmniejszony o połowę i odpowiednio – radość – przeżyta wspólnie z małżonkiem może być podwójna. Kluczem pozwalającym zdobyć taki wynik jest wzajemne towarzyszenie małżonków. Ich obecność, a przy tym i wzajemność sprawia, że ogólnoświatowe zasady logiki mogą zostać odwrócone, co więcej – na ich korzyść. Jeszcze jednym wnioskiem płynącym z tego mikrotekstu jest fakt, że przy powyższych założeniach ani smutek, ani radość nie będą udziałem tylko jednego ze współmałżonków; zawsze będą one ich wspólnym przeżyciem.

Ostatnie przysłowie, którego metaforyka lokalizuje się w obszarze bogactwa, to słowa: *Dobra żona – męża korona*. Korona to niewątpliwy atrybut władzy, jej kulisty kształt wskazuje na doskonałość – w tym przypadku władcy (Kopaliński 1990: 161). To przywołane, proste przysłowie kryje w sobie pewną dwoistość. Z jednej strony bowiem, korona to wyróżnienie i tak ważnej już osoby (podkreślenie jej funkcji), z drugiej strony, nałożenie korony o tej ważności przesądza (niejako ją naddaje). Zarysowana dwupłaszczyznowość znajduje swoje przełożenie w świecie wewnątrzmałżeńskich relacji. Żona jest podkreśleniem ważności męża, zwieńczeniem jego osoby. Korona nie przynależy w żadnym wypadku samej żonie (Bralczyk 2008: 268). Należy jednak dostrzec, że właśnie owa ważność męża zasadza się na jego stanie cywilnym (żonaty), a to w żaden sposób nie byłoby możliwe bez jego żony. Tak więc rozstrzygnięcie kwestii małżeńskich zależności, pozostawiam jedynie w sferze dociekań językowych. Jeszcze jednym ciekawym elementem językowym jest frazeologiczna zbitka słowna *dobra żona*. (Analogicznie do wymienionej wcześniej - *zła żona* w przysłowiu: *Zła żona – dla męża cierniowa korona*). Jakie przenośne sensy kryje w sobie – o tym w dalszej części niniejszego rozdziału.

3.3 MAŁŻEŃSTWO TO CYKL

Kolejna metafora, która wyłania się ze zgromadzonych przeze mnie przysłów, przyjmuje postać MAŁŻEŃSTWO TO CYKL. Ilustrują ją wybrane prowerbia: (1) *Mąż z żoną w dzień się pokłóca, a w nocy pogodzą*. (2) *W nocy gody, we dnie głody, kto się żeni dla urody*. (3) *Do pracy są zwykle dzionki a niedziela dla małżonki*.

Upływający czas implikuje w przysłowiach cykliczny charakter życia i wpisanych w nie relacji międzyludzkich. Zachodzące zdarzenia układają się w szereg następujących po sobie czynności, które tworzą rozwojową całość i mają cechę szczególną – powtarzalność. Rytm czasu wybijają następujące po sobie pory dnia. W przytoczonych przysłowiach występuje zupełne odwrócenie symboliki właściwej porze dnia i nocy. Dzień ze względu na swój cykliczny i regularny charakter (narodziny, wzrost, pełnia i zmierzch) stał się powszechnie symbolem życia, które przechodzi przez różne fazy i ostatecznie zmierza do śmierci (Chenel, Simarro 2008: 51). Ponadto dzień zawsze sprowadza światło, a symboliki tego zjawiska wyjaśniać nie trzeba. Najprościej rzecz ujmując, dzień zawsze zwiastuje coś dobrego. Natomiast w paremiach, *dzień* konotuje wyłącznie negatywne zdarzenia: *kłótnię* i *głód*. Noc z kolei, która w symbolicznym, a co za tym idzie i potocznym rozumieniu przynosi ciemność i niemożność poznania czegokolwiek, w przysłowiach zyskuje znaczenie odwrotne (Chenel, Simarro 2008: 163). To pod osłoną nocy następuje rozejm i zgoda – właśnie wtedy ponownie możliwa jest jedność. W podanych przysłowiach nie można odnaleźć sposobu, dzięki któremu życie małżonków znów odzyskuje dawne equilibrium. Wynika to z założenia, że cały proces ma miejsce w nocy, a jak wiadomo, ta niesie ze sobą tajemnicę.

W przysłowiu *Do pracy są zwykle dzionki a niedziela dla małżonki*, żona zostaje przez męża wyróżniona. To jej poświęca dzień przeznaczony, podążając za biblijną tradycją, na odpoczynek. Świadczy to ponownie o mocnym zakorzenieniu paremii w chrześcijańskiej tradycji.

Cykl zjawisk przyrodniczych zostaje konsekwentnie przeniesiony na relacje małżeńskie. Pomiędzy domeną źródłową a docelową tworzy się odwzorowanie, które zakłada, że zmienność, właściwa naturze, realizuje się w sferze ludzkich emocji. Dzień jest dla małżonków momentem dynamicznym, w którym ich wzajemne interakcje, osiągając najwyższy poziom, wywołują kłótnie. W ciągu dnia dochodzi do sytuacji generujących rozmowy, wspólne działanie i sprzeczki małżeńskie. Jest to jednakże i ten moment, dzięki któremu możliwy jest właściwy cyklowi, (także cyklowi życia małżeńskiego i rodzinnego) rozwój i postęp. Afektywność wycisza się w nocy i zaburzona relacja znów staje się harmonijna. Ujmując cykliczność przyrody w sposób szerszy, można ją potraktować, jako ilustrację etapów obecnych w całym czasie trwania związku małżeńskiego.

3.4 MAŁŻONKOWIE TO ZWIERZĘTA

Bogatą reprezentację w paremiologii małżeńskiej zyskuje świat zwierząt: (1) *Koń jeźdźcem, żona mężem stoi.* (2) *Nie wierz żonie w domu, a koniowi w drodze.* (3) *Ile białych wron, tyle mądrych żon.* (4) *Żona bez dzieci jak bez ryby sieci.* (5) *Pies babę za spódnicę, a baba męża za lebę.*

W domenie źródłowej można odnaleźć te zwierzęta, z którymi życie człowieka było najbardziej związane. W przysłowiach występują najczęściej: pies, zając, koń, kruk i wrona. Zaprezentowana w przysłowiu *Nie wierz żonie w domu a koniowi w drodze* analogia wydaje się oczywista. Jasne jest wskazanie na niemożność ufania koniowi do końca, ze względu na jego nieprzewidywalność w zachowaniu oraz, jak wskazuje jedno z symbolicznych znaczeń, brak kontroli w działaniu. Koń to przede wszystkim reprezentant kategorii związanych z siłami witalnymi, energią i mocą (Kopaliński 1990: 157–161). Poprzez analogię, kumulacją tych cech, staje się żona. Ona również, ze względu na swoje psychiczne wyposażenie okazuje się niegodna zaufania. Zestawienie żona – koń w swoim literalnym znaczeniu wskazuje na zależność, że żona w domu równa się koniowi w drodze. Nieufność w stosunku do żony zlokalizowana jest jedynie w jednym miejscu – w obszarze spraw związanych ze środowiskiem życia rodzinnego. Nasuwa to implikacje, że prawdziwe i wiarygodne jest to, co dzieje się poza obszarem codziennego życia (w domu), a to niekoniecznie za sprawą relacji żony, przedstawiane jest w zgodzie ze stanem faktycznym.

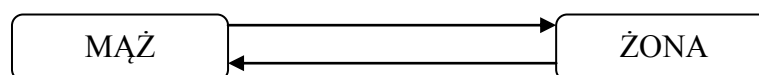
Odniesienie do konia pojawia się po raz kolejny w interesującym przysłowiu: *Koń jeźdźcem, żona mężem stoi*. Jego sens każe dostrzec nierozzerwalność i zależność: tak konia od jeźdźcy, jak i męża od żony. To miejsce, w którym bycie jednego elementu jest zależne od bycia drugiego. Wiążą się z tym rzeczy najistotniejsze: istnienie, albo lepiej – jego jakość. To, jaki jest jeździec warunkuje to, jaki jest koń i per analogiam – to, kim jest mąż, nie pozostaje bez wpływu na osobę żony.

Ekspansywny charakter metaforyki zwierzęcej zasada się często na budowaniu oksymoronów, np. *biała wrona, biała kawka*, w przysłowiu *Ile białych wron, tyle mądrych żon*. Mechanizm ten pokazuje nieosiągalną przez żonę cechę, tj. mądrość. Często pojawiają się też porównania, np. *Żona bez dzieci jak bez ryby sieci*. Odniesienie to wskazuje na tematykę płodności i zdrowia, która wiąże się z ludowym i symbolicznym znaczeniem *ryby*. Można by wiele pisać o szczególnych walorach rybiego mięsa i ich korzystnym wpływie na zdrowie człowieka. Wpływ ten i skutek nie miałby jednak miejsca, gdyby ryba uprzednio nie została złowiona i przygotowana do spożycia. Tylko w taki sposób można korzystać z dobrodziejstw, jakie z sobą niesie. Podobnie żona, która nie jest matką – nie wypełnia swojej roli. Jej przeznaczenie do macierzyństwa nigdy nie wypełni się bez dzieci. Chociażby cechowała ją najbardziej szlachetna osobowość nie zrealizuje się, mając dzieci niejako „w potencji”. Jednak pozostanie tylko żoną, bez potomstwa, gwarantuje wolność i niezależność, ponieważ nie łączy się natychmiast, co oczywiste, z narzuceniem „siec” obowiązków, które rola matki z sobą niesie.

Obserwacja świata zwierząt, jako jedyna z przedstawionych motywacji, jest wykorzystana do ilustracji negatywnych cech człowieka. Ma to swój ścisły związek z pejoratywnym wartościowaniem zwierząt w języku. Wyraźny ślad takiego sposobu myślenia można odnaleźć w językowych reprezentacjach metaforycznych. Zwierzęta traktowane są jako ucieleśnienie najbardziej niepożądanych w człowieku zachowań. Stanowią ilustrację dla człowieka, któremu bliskie byłyby takie cechy jak: podłość, przebiegłość, chciwość, egoizm, głupota, pożydlwość. Wymienione cechy zostały przetransponowane na ludzi przede wszystkim z gatunków zwierząt, które żyły w bliskim otoczeniu człowieka (zwierzęta domowe, gospodarskie, zwierzęta pól i lasów). Gatunki te, choć żyjące blisko człowieka, nie mogą cieszyć się jego poważaniem (przynajmniej językowym).

3.5 Typy relacji małżeńskich występujące w przysłowia

Obecność relacji interpersonalnych w życiu to jeden z warunków zdrowej egzystencji. Ich wartość nie podlega kwestionowaniu. Relacje miedzymalżeńskie, których językowy kształt wyłania się z metafor pojęciowych, zawartych w analizowanych przysłowia, można usytuować na różnych płaszczyznach. Pierwszą, podstawową płaszczyzną jest ta, która w sposób spójny z zasadami logiki określa typ relacji. Zgodnie z nią, należy dostrzec, że ukryte w metaforach relacje mają, przede wszystkim, charakter zwrotny. Interakcje przebiegają na linii: mąż – żona, żona – mąż, co obrazuje schemat:

Interakcje te działają zatem dwukierunkowo (por. *Dobra żona – męża korona, Mąż z żoną w dzień się pokłóca, a w nocy pogodzą, Nieszczęście półnieszczęciem bywa razem z żoną, a radość z nią podzielona, zawsze podwojoną*). Miejsce styku wzajemnych odniesień męża do żony i odwrotnie, tworzy przestrzeń dla zaistnienia pomiędzy nimi relacji. W różnych przypadkach, relacje te przyjmują różne kształty. Odpowiednio, występuje relacja oparta na:

- łączności i zależności (por. *Dobra żona – męża korona, Nieszczęście półnieszczęściem bywa razem z żoną, a radość z nią podzielona, zawsze podwojoną, Koń jeźdźcem, żona mężem stoi*);
- rozłączności (por. *Biada temu domowi, gdzie żona przewodzi mężowi*).

Rozpatrując powyższe typy relacji w aspekcie psychologicznym, można wyróżnić dwa podstawowe skutki, jakie ze sobą niosą. Wszystkie interakcje małżeńskie zmierzają do przybliżania się ku sobie partnerów (MAŻ → ← ŻONA), albo do ich odsuwania od siebie (← MAŻ ŻONA →). Ilustruje to poniższa tabela.

<u>Co łączy małżonków?</u> <u>MAŻ → ← ŻONA</u>		<u>Co dzieli małżonków?</u> <u>← MAŻ ŻONA →</u>	
<u>Relacja oparta na:</u>	• <u>miłości</u> • <u>jedności</u> • <u>przyjaźni</u> • <u>szacunku</u> • <u>afirmacji</u> • <u>zaufaniu</u>	<u>Relacja oparta na:</u>	• <u>nieufności</u> • <u>podejrzliwości</u> • <u>ocenianiu</u> • <u>krytyce</u>
	<u>Por.</u> <i>Nieszczęście półnieszczęściem bywa razem z żoną, a radość z nią podzielona, zawsze podwojoną; Dobra żona – perła droga, dana od samego Boga.; Do pracy są zwykłe dzionki a niedziela dla małżonki.</i>		<u>Por.</u> <i>Ile białych wron, tyle mądrych żon; Nie wierz żonie w domu, a koniowi w drodze.</i>

3.6 Językowy obraz relacji małżeńskich zawarty w przysłowiach – podsumowanie

Świat relacji wewnątrzmałżeńskich jawiący się w przysłowiach jest światem prostym, nierzadko czarno-białym. Sama struktura logiczna, a często tautologiczna implikuje bezdyskusyjny stan rzeczy dotyczący się, np. sprawowania władzy w rodzinie czy typowych cech żony. Nie ma tutaj miejsca na stan wyjątkowy, losowe sytuacje rodzinne. Językowy obraz tych zależności jest silnie zredukowany. Uproszczenia widoczne są w sposobie prezentacji małżonków.

Typowy mąż, występujący w przysłowiach, to mężczyzna zapewniający bezpieczeństwo żonie i mający kontakt z całym światem rzeczywistości pozadomowej. Funkcjonuje przede wszystkim jako głowa rodziny (por. *Biada temu domowi, gdzie żona przewodzi mężowi*). Jego pozycja określona jest przez patriachalizm, mający bliskie proveniencje chrześcijańskie. Sfera chrześcijańskiej aksjologii i częste odniesienia do Biblii jako do wykładnika treści wielu paremii, zostają potwierdzone poprzez obecność leksyki biblijnej.

Warstwa leksykalna paremii określa system świata wartości, zgodnie z którym żyją małżonkowie. Oprócz odniesień religijnych, pojawiają się również treści zabobonne (por. *Męża i pogody z rana się nie chwali*). Ponadto, sfera wartości rodzinnych oraz naturalne predyspozycje męża i żony do pełnienia określonych ról, są także efektem działania natury oraz określonych uwarunkowań kulturowych, zgodnie z którymi zadane mężowi i żonie role społeczne nie powinny podlegać zmianom. (por. *Niedobrze tam, gdzie mąż w spódnicy, a babka w gatkach chodzi*).

Typowa żona, z kolei to często gadatliwa obserwatorka życia. Tę cechę kobiety, tj. gadatliwość określa szereg przysłów. Raz czynią z żony zwiastunkę nieszczęść, które w pierwszej kolejności mogą spotkać męża (por. *Nie masz na świecie małżonka, na którego by nie krakała żonka*).

Kolejnym razem, gadatliwość żony w połączeniu z pracowitością męża stanowi zapowiedź małżeńskiego sukcesu (por. *Mąż robotny i żona pyskata – razem wezmą choćby i pół świata*). Ostatecznie, najlepsza żona to jednak taka, która sądy i opinie pozostawia w obrębie własnych myśli (por. *Jak drzwi, które nie skrzypią, tak żona, która milczy – najprzyjemniejsza*). Inna cecha, która w sposób komplementarny złączona jest z żoną, to jej wygląd, a ściślej – piękno lub brzydota. Piękna kobieta to osoba niebezpieczna, stanowiąca obiekt ludzkiej podejrzliwości (por. *Żona ładna – zawsze zradna, Lepiej mieć brzydką żonę dla siebie, niż piękną dla innych*). Żona, o czym była już wcześniej mowa, konotuje wartość i bogactwo. Jej podstawowej funkcji (byciu żoną) nierozdzielnie towarzyszy w paremiach funkcja matki. Negatywnym waloryzacja poddana jest kobieta, która nie podejmuje macierzyńskich obowiązków (por. *Żona bez dzieci jak ryby bez sieci*) lub spełnia je niewłaściwie (por. *Tyle dba o dzieci, co suka o szczenięta*).

W obrębie bogatego świata wewnątrzmałżeńskich zależności, warto zwrócić jeszcze uwagę na następujące prawidłowości. Pierwsza odnosi się do ingerencji we wspólnotę małżeńską osób trzecich (por. *Gdy między mężem a żoną sprzeczka się odbywa, ty się lepiej nie odzywaj, Dobre małżeństwo, gdzie rozjemcy nie ma*). Aktywność osób postronnych ukierunkowana na związek małżeński nie jest zjawiskiem pożądanym, ponieważ małżeństwo jawi się jako samowystarczalna enklawa w obrębie społecznej struktury. Pomimo niezależności małżeństwa, małżonkowie w przysłowiach przedstawiani są często jako jednostki zlokalizowane opozycyjnie względem siebie. (por. *Co mąż wniesie workami, to żona wyniesie fartuszkami*)

Podsumowując, językowy obraz relacji między mężem, żoną a dziećmi, występujący w przysłowiach familijnych, najczęściej zredukowany jest do poziomu biologizmu i socjologizmu. Jest to podyktowane chęcią przeniesienia deterministycznych zachowań zwierząt na świat ludzi. Chociaż często przysłowia trafnie ukazują te zależności, jednak równie często redukują fenomen człowieka w jego wymiarze osoby, do jednostki determinowanej wyłącznie prawami przyrody. Takie zachowanie zapoznaje świat wartości duchowych.

4. Intencjonalny obraz świata

W jakiej relacji pozostaje świat z przysłów i zawarta w nim potoczna filozofia w odniesieniu do obecnego obrazu świata? Jaki kształt przyjmuje intencjonalny obraz świata²?

Ankieta, która jest jedną z części składowych budujących intencjonalny obraz świata odnoszący się do relacji familijnych, dotyczyła wyłącznie relacji wewnątrzmałżeńskich (nie uwzględniała relacji rodzice – dziecko). Została przeprowadzona przeze mnie na grupie 28 małżonków. Zmienne płciowe rozłożyły się równomiernie – połowa respondentów to kobiety, druga połowa to mężczyźni. Staż małżeński wynosił od jednego roku do czterdziestu lat i jest to dowód dużej rozbieżności wiekowej badanych. W skład ankiety wchodziło 25 poleceń, zgodnie z którymi, ankietowani mieli określić swój stosunek do każdego przysłowia, określając ich treść jako prawdziwą lub fałszywą. Taka struktura pytań uniemożliwiała weryfikację znajomości przysłów, pozwalała jednak na identyfikację stosunku respondentów do sensu paremii.

Współcześnie, całkowita zgodność z paremiami (28 głosów – prawda, 0 głosów – fałsz) występuje w obszarze pojmowania małżeństwa jako pewnego systemu. (Załącznik 5 – wyniki ankiety) Respondenci zgadzają się z właściwą małżeństwu cyklicznością, upatrując małżeńskiej jedności przede wszystkim w nocy (por. *Mąż z żoną w dzień się pokłóca, a w nocy pogodzą*). Sukces małżeński uzależniają również od braku ingerencji osób trzecich w związek (por. *Gdy między mężem a żoną sprzeczka się odbywa, ty się lepiej nie odzywaj*). Niezmiennie przypisują małżeństwu bardzo dużą wartość – najpierw o charakterze autotelicznym (por. *Dobra żona – perła droga dana od samego Boga*), a następnie rozpatrują je w kontekście korzyści psychicznych, płynących ze związku (por. *Nieszczęście półnieszczęściem bywa razem z żoną, a radość z nią podzielona, zawsze podwojoną*). Rozbieżności pojawiają się w kwestiach szczegółowych. Największa różnica dotyczy ról społecznych męża i żony oraz zadań z nich wynikających. W tej kwestii

głosy rozłożyły się równomiernie. 50% respondentów postrzega małżeństwo jako instytucję, w której funkcje przywódcze sprawuje mąż, reszta natomiast jest w stanie oddać to zadanie żonie (por. *Biada temu domowi, gdzie żona przewodzi mężowi, Mąż doradza, a przy żonie władza*). Na tej podstawie można wnioskować, że utrwalony w tradycji (w tym w przysłowiach) patriarchalizm stracił na znaczeniu, na rzecz związku, w którym małżonkowie połączeni są relacjami partnerskimi. Zależność tę potwierdzają badania współczesnej psychologii rodziny, które wskazują na zmianę modelu ról rodzinnych (Płopa 2007: 180–223). Podkreśla się również możliwość wzajemnej konfiguracji pełnionych przez małżonków ról, co jest podyktowane zmieniającymi się realiami kulturowymi. O ile, określone zadania małżonków mogą zmieniać wykonawców, o tyle status dobrej żony będzie przysługiwał kobiecie, której życiowa przestrzeń ściśle łączy się z kuchnią i zadaniami z nią związanymi. (por. *Dobra żona tym się chlubi, że gotuje, co mąż lubi*). Dopuszczalne jest jednak zaangażowanie męża w dziedzinę kulinariów. (por. *Niedobrze tam, gdzie mąż żonie w garnki zagląda*). Z brakiem akceptacji spotyka się silnie zarysowany w przysłowiach antagonizm między mężem a żoną. Obecnie małżonkowie postrzegani są jako jednostki współpracujące ze sobą i wzajemnie się uzupełniające. Zdecydowanie korzystniejszą waloryzację uzyskuje żona. Nie jest już tą, która roztrwania majątek. (por. *Co mąż wniesie workami to żona wyniesie fartuszkami*). Dziś troszczy się raczej o jego pomnażanie i „wnoszenie”. Jest przy tym oddaną powierniczką, a nie kobietą niewartą zaufania. (por. *Nie wierz żonie w domu, a koniowi w drodze, Mąż i żonka to jedna kieszonka*). I niekoniecznie najlepsza żona, to taka, która milczy. (por. *Jak drzwi, które nie skrzypią, tak żona, która milczy – najprzyjemniejsza*).

Zakończenie

Reasumując, zawarty w paremiach, językowy obraz relacji wewnątrzmałżeńskich może niejednokrotnie stanowić (i stanowi) hipotezy dla współcześnie rozwijającej się psychologii małżeństwa i pedagogiki rodziny. Wiedza potoczna staje się wówczas źródłem dla wiedzy naukowej.

Przedstawiona analiza to zaledwie szkic – próba aplikacji narzędzi do materiału. W przyszłości zamierzam w większym stopniu opanować sztukę posługiwania się metodami, zwłaszcza semantyką metafor prymarnych, a także rozszerzyć zakres swoich badań na pozostałe przysłowia, związane z życiem nie tylko małżeńskim, ale w szerszym kontekście – rodzinnym.

FAMILY PAREMIOLOGY – LINGUISTIC IMAGE OF THE RELATIONSHIPS BETWEEN A WIFE AND A HUSBAND

Summary

This article is devoted to the study of family paremiology. The author is focused on a semantics and pragmatics of proverbs which are illustrating relationship between a wife and a husband. In order to provide the reconstruction of the linguistic image of martial relationship, the cognitive linguistics tools has been used. First of all, conceptual metaphors have been extracted. Afterwards, these metaphors have been collated with intentional image of the world, which was provided by contemporary psychology and sociology supported by the survey among spouses. As a result of the analysis, the author has determined characteristics of current and scientific knowledge.

Bibliografia

1. BARTMIŃSKI, Jerzy. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2006, 318 s. ISBN 83-227-2466-7.

2. BOBROWSKI, Ireneusz. *Zaproszenie do językoznawstwa*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk 1998, 134 s. ISBN 83-85579-97-4.
3. BOGUSŁAWSKI, Andrzej. *Język w słowniku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1988, 146 s. ISBN 83-04-02961-8.
4. CHENEL, Alvaro Pascual, SIMARRO Alfonso Serrano. *Słownik symboli*. Warszawa: Świat Książki 2008, 309 s. ISBN 978-83-247-0740-9.
5. DŁUGOSZ-KURCZABOWA, Krystyna. *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2008, 884 s. ISBN 978-83-01-15258-1.
6. DUBISZ, Stanisław. *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006, 5420 s. ISBN 83-01-14689-3.
7. EVANS, Vyvyan. *Leksykon językoznawstwa kognitywnego*. Kraków: Universitas 2009, 233 s. ISBN 978-83-242-1352-8.
8. GROCHOWSKI, Maciej. *Zarys leksykologii i leksykografii polskiej: Zagadnienia synchroniczne*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika 1982, 147 s.
9. HOŁÓWKA, Teresa. *Myślenie potoczne. Heterogeniczność zdrowego rozsądku*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1986, 193 s. ISBN 83-06-01372-7.
10. KANIA, Stanisław, TOKARSKI, Jan. *Zarys leksykologii i leksykografii*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1984, 256 s. ISBN 83-02-02354.
11. KOLBERG, Oskar. *Przysłowia*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1977, 633 s.
12. KOPALIŃSKI, Władysław. *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Wydawnictwo Świat Książki 2000, 664 s. ISBN 83- 7227-582-3.
13. KOPALIŃSKI, Władysław. *Słownik symboli*. Warszawa: „Wiedza Powszechna” 1990, 509 s. ISBN 83-214-0746-3.
14. MAĆKIEWICZ, Jolanta, *Metafora a językowy obraz świata...*, „*Etnolingwistyka*”, t. 3, 1990, s. 49–58.
15. NOWAK, Tomasz. *Język w świetle odkryć nauki*. Kraków: Wydawnictwo Petrus 2011, 452 s. ISBN 978-83-61533-79-5.
16. PLOPA, Mieczysław. *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Kraków: „Impuls” 2005, 452 s. ISBN 83-7308-565-3.
17. SZPIŁA, Grzegorz. *Krótko o przysłowiu*. Kraków: Collegium Columbinum 2003, 141 s. ISBN 83-87553-63-8.
18. WIEJAK, Katarzyna. *Poznawcze aspekty interpretacji przysłów*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2011, 134 s. ISBN 978-83-227-3282-3.

---

¹ Ze zbiorów paremiograficznych zostały wynotowane 203 przysłowia (takie, które zawierają leksemy: *małżeństwo, żona, mąż, dziecko, syn, córka*) charakteryzujące relacje rodzinne. Wybór przysłów tworzących konkretne metafory pojęciowe podyktowany był aspektem ilościowym. Do danej metafory pojęciowej przyporządkowane zostały te przysłowia, których leksyka obejmowała zakres znaczeniowy tejże metafory.

² Za I. Bobrowskim przyjmuję podział na językowy oraz intencjonalny obraz świata. Językowy obraz świata to interpretacja rzeczywistości zawarta w języku, która często jest także utrwaloną w języku **pozostałością** obrazu świata. Natomiast intencjonalny obraz świata sprowadza się do aktualnej (współczesnej) interpretacji rzeczywistości. Mieści się w obszarze współcześnie panującej mentalności, wiedzy, nauki i jest kreowany oraz wartościowany za pomocą odpowiednich środków językowych.

„ŚLĄSKI KOLBERG”. JÓZEF ONDRUSZ – PAREMIOGRAF (ZARYS DZIAŁALNOŚCI)

Jadwiga Miękina-Pindur

“THE KOLBERG OF SILESIA”. JÓZEF ONDRUSZ – PAREMOGRAPHER (OUTLINE OF ACTIVITY)

Abstract: *The article presents most important accomplishments of Józef Ondrusz, the ethnographer, folklorist, lexicologist, historian of culture and book lover, the author of numerous works on the Cieszynian Silesia region. He used to deal with paremography, collecting proverbs and sayings typical for Cieszynian Silesia for many years. The compilation was then published, entitled “Proverbs and Folk Sayings of Cieszynian Silesia”. Highly rated by folklorists with professor Julian Krzyżanowski ahead, it was re-issued as the enlarged volume, entitled “Proverbs and Folk Phrases of Cieszynian Silesia”.*

Key words: *Proverbs, paremograph, folklorist, folk tales, ex-libris, Cieszynian Silesia, regionalism.*

Contact: *Teachers’ College, Bielsko-Biala. j.pindur@wp.pl*

Jadwiga Miękina-Pindur – a Doctor of Art, specializing in literature studies, accomplished Polish Philology at the Jagiellonian University in Cracow and then her doctorate at the Silesian University in Katowice. Her interests concentrate within widely conceived regionalism connected with Cieszynian Silesia as well as diary-writing, positivism literature, methodology of teaching Polish and culture of Polish language.

„Śląskim Kolbergiem” nazwała go promotorka jego pracy doktorskiej, profesor Dorota Simonides w uznaniu zasług na polu etnografii (Simonides 1984: 423). To porównanie z autorem monumentalnego, bo 36-tomowego dzieła pt. *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, stawia Józefa Ondrusza (1918–1996) w jednym szeregu z jego wielkimi poprzednikami w badaniu śląskiego folkloru, opowieści ludowych, a przede wszystkim przysłów.

Paremiografia

Odkrywcami wielu podań i powiedzeń, szczególnie funkcjonujących w cieszyńskiej części Śląska, byli dr Andrzej Cinciała (1825–1898) i jego wnuk – prof. Jan Stanisław Bystron (1892–1964), choć ten ostatni znacznie rozszerzył pole swojego działania nie tylko w sensie geograficznym, ale także naukowym, charakteryzując rodzime przysłowia w sposób niezwykle żywy i interesujący (*Przysłowia polskie*; 1933). Największym jednak XIX-wiecznym znawcą tematu był autor *Księgi przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, Samuel Adalberg. Profesor Julian Krzyżanowski w odautorskiej nocie otwierającej jego pracę *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centurj przysłów polskich i diabelski tuzin* (1958) tak go scharakteryzował: „Usiłował on dać możliwie pełną charakterystykę przysłów polskich, związać je z dziejami naszej kultury materialnej, społecznej i umysłowej i wyznaczyć w ich obrębie jej miejsce”. (Krzyżanowski 1958: 15) Zagłębiając się stopniowo w analizę historycznoliteracką

prac swoich poprzedników oraz semantyczną słów „paremiologia” i „paremiografia”, Krzyżanowski stopniowo uzasadnia ramy temporalne swej pracy. Niezwykle istotne wydaje się przytoczenie w tym miejscu słów profesora, wyjaśniających rolę, jaką przypisał on Józefowi Ondruszowi w dziejach polskiej paremiografii: „Podane tu ramy chronologiczne (...) należy przesunąć, by otrzymać daty 1522–1954. Pierwsza to rok ukazania się zbioru bajek Biernata z Lublina, zatytułowanego *Żywot Ezopa Fryga, mędrca obyczajnego, i z przypowieściami jego*. Waga tego zbioru polega na tym, iż mistrz Biernat dał w nim dwa rodzaje >>przypowieści<<, wyraz ten bowiem miał wówczas dwa znaczenia: bajki i przysłowia. Znajdujemy tu więc nie tylko dwie setki bajek, ale również dwieście przysłów polskich, po raz pierwszy drukiem upowszechnionych. Data druga to rok wydania w Czeskim Cieszynie zbioru Józefa Ondrusza: *Przysłowia i powiedzenia ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*. Poprawnie więc ujęte ramy przysłowioznawstwa polskiego obejmują lat niemal czterysta pięćdziesiąt, obie jednak daty graniczne dotyczą prac zbierackich (...)” (Krzyżanowski 1958: 16) Cytowane stwierdzenia J. Krzyżanowskiego nie były gołosłowne. Ich autor znał Ondrusza osobiście. Spotkali się na zorganizowanej w Cieszynie konferencji paremiologicznej, która odbyła się w dniach 21 i 22 października 1955 r. w cieszyńskim Muzeum Miejskim. Nieco wcześniej Krzyżanowski prosił w liście znanego cieszyńskiego bibliofila, bibliologa, folklorystę i dyrektora tegoż Muzeum w jednej osobie, doktora Ludwika Brozka, o zdobycie dwóch egzemplarzy *Przysłów i powiedzeń ludowych ze Śląska Cieszyńskiego* Ondrusza i zapowiadał reedycję Adalberga. (por. Miękina-Pindur 2001, 87-89). Ostatecznie pracę wysłał Krzyżanowskiemu sam Ondrusz i otrzymał podziękowania od profesora wraz z zapewnieniem o wykorzystaniu jego materiału do powstającej nowej księgi przysłów (wówczas jeszcze nietytułowanej), o czym pisała Beata Jasińska, autorka artykułu *Józef Ondrusz jako zbieracz przysłów*, cytując fragment udostępnionego jej przez adresata listu. (Jasińska 1999: 29–30) Podczas wspomnianej wyżej konferencji Krzyżanowski wygłosił zresztą referat poświęcony problematyce paremiologicznej w nowej księdze przysłów polskich, o czym pisze w relacji z tej konferencji, zamieszczonej w miesięczniku popularnonaukowym „Problemy” Leon Miękina. (Miękina 1955: 855)

Zebranie materiału do pierwszej publikacji zajęło Ondruszowi wiele lat, zwłaszcza że pragnął w swym zbiorze uwzględnić wszystkie dostępne mu źródła (w tym rękopiśmienne). Wymienia ich w *Przedmowie do Przysłów i powiedzeń...* aż 17 i konsekwentnie wskazuje na wykorzystywane przez siebie zapisy pochodzące z własnych i cudzych kolekcji, oznaczając je skrótowo, najczęściej monogramem lub innym skrótem. Wśród nazwisk zbieraczy (oprócz własnego) wymienia m. in. dra Andrzeja Cinciałę, Jana Bystronia, Jana Szczepana Kopcia, Andrzeja Podzorskiego, Karola Prymusa, prof. Alojzego Milatę, Alojzego Bączka, Jana Brodę, Leona Derlicha, Rafała Olszaka, Karola Piegzę, Teofila Stolarza, a wśród źródeł zbiorowych lub anonimowych – członków koła krajoznawczego przy Seminarium Nauczycielskim w Bobrku przy Cieszynie czy członków Towarzystwa Ludoznawczego w Cieszynie. Warto zauważyć, że zbiór ukazał się zaledwie w dziewięć lat po zakończeniu II wojny światowej (do wojennych losów autora wypadnie wrócić jeszcze nieco później), a obejmuje blisko 8000 przysłów z terenu Śląska Cieszyńskiego zbieranych przez różnych paremiografów przez około 70 lat.

J. Ondrusz określił jasno cele swojego opracowania: „Celem niniejszej pracy było zebranie możliwie wszystkich dotychczas wydrukowanych i rękopiśmiennych zbiorów śląsko-cieszyńskich, przysłów i powiedzeń ludowych w jeden zbiór, stanowiący zamkniętą, jednolitą całość. (...) Celem zaś tego ogólnego zbioru jest – po oddaniu go do rąk czytelników – rozpoczęcie na szeroką skalę zakrojonej akcji zebrania możliwie jak największej ilości nie zapisanych jeszcze dotychczas a błakających się pomiędzy naszym ludem śląskich przysłów, powiedzeń, porównań w ogóle wszelkich w gwarze śląsko-cieszyńskiej występujących obrazów słownych i ich wariantów. Tak dodatkowo zebrany materiał paremiologiczny razem z niniejszym zbiorem opracuje się

następnie naukowo, jako jedną całość tworzące dzieło, które w równej mierze służyć będzie szerokim kołom czytelników, jak i uczonym: paremiologom, socjologom i językoznawcom, badającym sumiennie zarówno ogromne bogactwo przysłów ludu polskiego, jak i szlachetny kruszec języka naszego narodu.” (Ondrusz 1954: 7) Widać więc wyraźnie, że intencją autora było podjęcie dalszych prac na szeroką skalę, wcześniejszych niż dzieło Krzyżanowskiego. Świadczy o tym data, umieszczona w przywołanym wyżej liście profesora do J. Ondrusza z 15 marca 1954 r.; z listu natomiast wynika, że prace nad nową księgą przysłów prowadzone są od dwóch lat. Publikacja Ondrusza była w 1952 roku już gotowa. Dowodem na to jest fakt poprzedzający o dwa lata moment ukazania się *Przysłów i powiedzeń...* drukiem.

W grudniu 1951 roku Zarząd Główny Polskiego Związku Kulturalno-Oświatowego działającego w Czeskim Cieszynie ogłosił na łamach ukazującego się od 1949 r. miesięcznika „*Zwrot*” konkurs na utwór powieściowy, tom poezji, opowiadań, sztukę teatralną, wspomnienia lub zbiór przypowieści o tematyce śląskiej. Czas na przesłanie prac konkursowych był stosunkowo długi i upływał z początkiem września następnego roku. W skład jury, rozstrzygającego konkurs, wchodzili wybitni znawcy literatury i kultury śląskiej: Ludwik Brożek (wspomniany wyżej korespondent Krzyżanowskiego i współorganizator późniejszej konferencji paremiologicznej, dyrektor Muzeum Miejskiego w Cieszynie), Zdzisław Hierowski (autor wielu publikacji o piśmiennictwie śląskim, m.in. antologii *Śląsk walczący...*, ówczesny redaktor naczelny „*Śląska Literackiego*” – w latach 1952–1956), Wilhelm Szewczyk (publicysta, literat, krytyk literacki i tłumacz związany z Górnym Śląskiem) oraz Józef Niemiec (polonista z Zaolzia, ceniony autorytet w dziedzinie poprawności językowej, członek Sekcji Literacko-Artystycznej ZG PZKO). Trudne zadanie, przed jakim stanęło szacowne gremium, dotyczyło porównania tekstów tak dalece nieporównywalnych w sensie genologicznym, że rozstrzygnięto o nieprzyznaniu pierwszej nagrody, natomiast spośród 27 nadesłanych prac wybrano trzy, które otrzymały równorzędne drugie miejsca, w tym *Przysłowia i powiedzenia...* Ondrusza. Organizator konkursu przewidział publikację nagrodzonych prac, więc zbiór ukazał się drukiem w połowie lutego 1954 r. i od razu wzbudził znaczne zainteresowanie, o czym świadczy nie tylko cytowany list Krzyżanowskiego, ale także inna korespondencja, o której pisze B. Jasińska w swoim artykule. Chodzi o prośbę skierowaną jeszcze przed wydaniem pracy Ondrusza drukiem przez Juliana Tuwima do ówczesnego redaktora „*Zwrotu*” – Pawła Kubisza o przesłanie mu mającej się ukazać publikacji, do czego jednak – jak pisze autorka – nie doszło, gdyż Tuwim wcześniej (w grudniu 1953 r.) zmarł. (Jasińska 1999: 29)

J. Ondrusz pominął w swojej pracy ok. 700 przysłów obscenicznych oraz ludowych przepowiedni gospodarskich, które w przedmowie nazywa „kalendarzowymi”, ale zapowiada ich opracowanie i publikację w wydaniu naukowym. Alfabetyczny układ przysłów w zbiorze (od pierwszych słów) wydawał się autorowi jedynym sensownym, ponieważ trudno było jeszcze na tym etapie prac dokonywać komparatystycznych zestawień czy tematycznego grupowania materiału. Zamysły Ondrusza szły jednak znacznie dalej, o czym świadczy dokładne wyznaczenie zakresu dalszych prac paremiologicznych w ramach zebranego materiału. Krzyżanowski miał świadomość wartości publikacji Ondrusza, co jednoznacznie potwierdził w przedmowie do swojego zbioru *Mądrej głowie...*, wyznaczając ramy polskiej paremiologii datą wydania *Przysłów i powiedzeń ludowych ze Śląska Cieszyńskiego*.

Sześć lat później ukazał się wydany przez Polskie Towarzystwo Ludoznawcze poszerzony zbiór przysłów pod zmienionym nieco tytułem: *Przysłowia i przymówiska ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*, ponad dwukrotnie obszerniejszy (gdy chodzi o liczbę stron) od wcześniejszego zbioru Ondrusza, choć ilościowo przekraczającym poprzedni zaledwie o ok. 600 przysłów). Drugi zbiór nie zawiera już słowniczka, w jaki zaopatrzony był pierwszy, posiada natomiast oprócz podania źródła także oznaczenie liczbowe (nr kolejny), ponieważ dodatkowo dołączono

do zbioru indeks hasel tematycznych, opracowany przez L. Tumidajewicza. W jego ramach wyjaśniono niektóre wyrazy gwarowe. *Przysłowia i przymówiska...* zawierają również zapowiadane wcześniej przysłowia obsceniczne, o czym można się przekonać, analizując indeks Tumidajewicza (por. hasła: „rzyć”, „rzcisko”, „zadek” itp.) lub przeglądając kolejno przysłowia w układzie alfabetycznym. Autorski *Wstęp* niewiele różni się od *Przedmowy*, poprzedzającej wcześniejsze wydanie *Przysłów...*. Ondrusz wymienia w nim swoich poprzedników-paremiografów z terenu Śląska Cieszyńskiego oraz podaje źródła, stosując identyczne skróty (oprócz jednego: przysłowia pochodzące od Podzorskiego oznaczone są jako „Pod” zamiast „Po”). Warto zaznaczyć jeszcze w tym miejscu, że ukazanie się w tak krótkim czasie od pierwszej edycji (6 lat) drugiego, poszerzonego wydania książki Ondrusza w ramach „Prac i materiałów etnograficznych Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego”, obok wydanych w tym samym roku *Przysłów i „pogodek” ludowych na Śląsku* Stanisława Wallisa, świadczy z jednej strony o ich popularności, a z drugiej – o zapotrzebowaniu na tego rodzaju publikacje. Językoznawca Stanisław Bąk w *Przedmowie do Przysłów i „pogodek”...* Wallisa, zestawiając ze sobą obie pozycje, zaznaczył, że wyraźną przewagę wykazuje praca Ondrusza, nie tylko ze względu na jej objętość, ale także dokładniejszy zapis. (Bąk 1960: XVII) Ponadto ukazanie się *Przysłów i przymówisk...* Ondrusza w wydawnictwie Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego potwierdziło w pełni ich naukową wartość.

Opowieści ludowe

Podstawową (obok paremiografii) dziedziną działalności „śląskiego Kolberga” były podania ludowe. Sam je zbierał i opracowywał, a także opowiadał. Jak twierdzi Dorota Simonides: „Józef Ondrusz łączy w jednej osobie (...) trzy funkcje, bo trzeba tu powiedzieć, iż nie jest on tylko zbieraczem i badaczem folkloru, ale także znakomitym gawędziarzem, laureatem konkursu »Sabałowe bajania«.” (Simonides 1984: 423) Proza ludowa ze Śląska Cieszyńskiego z lat 1845–1970 stała się także przedmiotem jego dysertacji doktorskiej, którą napisał pod kierunkiem autorki wyżej cytowanych słów i obronił w 1972 r. w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Opolu. (Golec 1998: 187) Z zainteresowań podaniami ludowymi zrodziły się również książki Ondrusza: *Godki śląskie. Podania i baśnie ze Śląska Cieszyńskiego* (1956 i nast.), *Śląskie opowieści ludowe* (1963), *Cudowny chleb. Podania, baśnie i opowieści cieszyńskie* (1984 i nast.) oraz *O ptaszku Złotodzóbku i inne bajki* (1986). We wstępie do jednej z nich wyjaśniał, jak wielką mają wartość: „W nich to właśnie doszukać się możemy odległych ech magicznych wyobrażeń ludu, pogańskich jeszcze, demonicznych i zabobonnych, w nich przetrwały szczątki prastarej chłopskiej mądrości i filozofii życiowej, zawsze sprawiedliwej i górującej nad pańską moralnością. Wreszcie w opowieściach tych dawne, niepiśmienne pokolenia przekazały pokoleniom następnym swój język ojczysty, jego piękno i poezję.” (Ondrusz 1963: 5) Zdecydowana większość tekstów, które weszły w skład powyższych zbiorów, opublikowana była wcześniej w miesięczniku „*Zwrot*” (wydawany przez ZG PZKO w Czeskim Cieszynie) w rubryce „*Żywe teksty*”.

Liczne motywy, występujące w książkach Ondrusza, pochodzą z rodzimej tradycji ustnej, którą chłonał od najmłodszych lat w domu rodzinnym. Jak podaje w swojej pracy *Zaolzie w historii, mowie i kulturze* Roman Raszka, Ondrusz uczestniczył jako dziecko w tzw. „luskaczkach” czy „szkubaczkach”, które pełne były ludowych opowieści. Słuchał ich pilnie i zapisywał, by w przyszłości wykorzystał w swoich publikacjach. (Raszka 2005: 52) Jak dowodzi D. Simonides, utrwalone przez „śląskiego Kolberga” opowiadania mają wielką wartość ze względu na ich autentyczność: „(...) opowieści [te] pochodzą z bardzo dawnych lat i żyją w pamięci starszych osób lub też utrwalone zostały już w XIX wieku w starych kalendarzach, ulotnych drukach i czasopismach. To właśnie stamtąd wydobyl je J. Ondrusz, aby podzielić się z nami tematami, wydarzeniami i przeżyciami, które niegdyś zajmowały naszych pradziadków i były przez nich opowiadane w długie zimowe wieczory (...). (Simonides 1984: 427) Znajdziemy tu więc

i opowieści zbójnicze, i podania wierzeniowe, i opowiadania oraz baśnie nasycone treściami historycznymi, geograficznymi, społecznymi, obyczajowymi czy magicznymi. Z genologicznego punktu widzenia są to: baśnie, podania i anegdota. W każdym z wymienionych gatunków tkwi nieodparty urok, wszystkie też wzajemnie się uzupełniają, dając nie tylko świadectwo dawnych wyobrażeń o świecie i ludziach, ale formułując też całkiem współczesne uniwersalne prawdy, które mimo upływu wieków nie zdewaluowały się (np. *Tak świat płaci czy Ukarana chciwość*). (Ondrusz 1984: 406–408 i 334–338)

Nieco inną odmianą opowieści ludowych są prozatorskie gawędy mieszkańców Zagłębia Karwińskiego, zebrane przez Ondrusza w zbiorze *Proza ludowa górników karwińskich* (1974). Podstawowa różnica pomiędzy nimi a przywołanymi powyżej tkwi w ich zawodowym charakterze (środowisko górników) i języku nasyconym gwarą mieszkańców Karwiny i okolic.

Inne prace folklorystyczne

Warto przyrzeć się uważniej kilku artykułom popularnonaukowym, zamieszczonym w pracy zbiorowej pod red. Daniela Kadłubca pt. *Płyniesz Olzo...* Ta dwutomowa publikacja wydana w latach 1970 (tom I) i 1972 (tom II) poświęcona jest – jak głosi podtytuł – kulturze duchowej i materialnej ludu cieszyńskiego. J. Ondrusz zamieścił w niej aż sześć rozdziałów (po trzy w każdym tomie). W pierwszym były to: *O czym mówią przysłowia ludowe*, *Śpiewki stare ale jare*, *Obrzędy i zwyczaje*, natomiast w drugim – *Przedmioty wyposażenia domu mieszkalnego*, *Wytwórczość ludowa*, *Pożywienie ludu cieszyńskiego*. Ciekawa wydaje się koncepcja opracowania przez Ondrusza rozdziału poświęconego przysłowiom. Oprócz ich przytoczenia i prób systematyki znalazły się interesujące wyjaśnienia w formie najczęściej anegdoty lub opowieści zawartych w nich niezrozumiałych już dzisiaj słów. Prezentację paremiologicznych umiejętności autora wieńczy kilkadziesiąt nowych przysłów – jak wynika z poprzedzającego je zdania: „(...) zapisanych w ostatnich latach na Śląsku Cieszyńskim”. (Ondrusz 1970: 111) Stanowi to kolejny dowód na to, że Ondrusz był wierny niektórym swoim zainteresowaniom niemal przez całe życie. W ten sposób idealnie połączyły się dwie pasje „śląskiego Kolberga” – paremiografia i zbieractwo ludowych opowieści. Ujawnia się tutaj także kolejna: zbieractwo pieśni, ponieważ również do nich odnoszą się niektóre przysłowia.

Te zainteresowania szerzej prezentuje Ondrusz w kolejnym szkicu. Nie były one czysto teoretyczne, gdyż od lat przedwojennych sam śpiewał, a nawet prowadził chór Macierzy Szkolnej w Darkowie. (Golec 1998: 186) Jubileuszowi tego chóru poświęcił zresztą wydaną w 1960 r. jednodniówkę. Obszernie cytowane w rozdziale słowa popularnych pieśni ludowych i ich nowych wersji oraz weryfikacja obiegowych sądów (np. na temat rzekomej popularności pieśni górniczych na Śląsku Cieszyńskim) stanowią świadectwo autentycznej pasji nie tylko zbierackiej, ale także naukowej i komparatystycznej (np. porównywał różne wersje tych samych pieśni czy te same motywy w pieśniach z różnych części Śląska Cieszyńskiego). Bibliografia dołączona do tego rozdziału liczy aż 35 pozycji, w większości pochodzących z publikowanego w „Zwrocie” cyklu tzw. „Żywych tekstów” z różnych stron Zaolzia (np. Bystrzycy, Łazów, Darkowa itp.). Znaczną ich część zapisał i opublikował sam Ondrusz.

Teksty pieśni obrzędowych, np. weselnych, kolędowych, dożynkowych czy wielkanocnych, zawiera również rozdział dotyczący obrzędów i zwyczajów. Oprócz nich szerzej wyjaśniono w szkicu tradycyjne zwyczaje gospodarsko-towarzyskie (np. pobaby, szkubaczki, doszkubki itp.).

W recenzji tomu drugiego *Płyniesz Olzo...*, opublikowanej w „Zwrocie” w 1973 r., Ludwik Brożek bardzo chwali „dociekliwość i dokładność” Ondrusza w opracowywaniu nieznanych materiałów oraz „skrzętnie zebrane nazewnictwo ludowe”. (Brożek 1973: 37) Rozdział poświęcony *Pożywieniu ludu cieszyńskiego* nazywa „opracowaniem znakomitym i oryginalnym”, „pionierską pracą”, „oryginalną i nową”, co podnosi jej wagę i znaczenie. (Brożek 1973: 37)

Liczne drobniejsze artykuły, rozsiane w prasie lokalnej, dotyczą podobnych tematów, ale są one zdecydowanie mniejsze objętościowo i nie tak dopracowane, jak rozdziały w *Płyniesz Olzo...*. Wydaje się, że najdoskonalszą formę uzyskały tutaj także ze względu na to, że „śląski Kolberg” chciał jak najlepiej wywiązać się z zadania, jakie postawiła przed nim Sekcja Folklorystyczna PZKO (zachęcona do wydania studiów folklorystycznych przez znanego śląskiego etnografa, doc. Józefa Ligęzę) oraz redaktor całości – obecnie profesor – Daniel Kadłubiec.

Bibliofilskie pasje

Rozległe zainteresowania J. Ondrusza sięgały poza folklor i paremiografię. Niemal przez całe życie gromadził również książki. Jak twierdzi w *Słowniku biograficznym ziemi cieszyńskiej* autor jego biogramu – Józef Golec – posiadał cenną bibliotekę; kolekcjonował także ekslibrisy. Miał ich w swym zbiorze kilka tysięcy, w tym ponad trzydzieści własnych. (Golec 1998: 187)

Historia ekslibrisów sięga czasów średniowiecza (choć niektórzy dopatrują się ich prapoczątków jeszcze w starożytności) (np. Owczarzy 2008: 38), a rozkwit przypada na epoki następane: renesans i barok. Ten znak własności, godło miłośników książki stawało się stopniowo małym dziełem sztuki, a jego produkcja i gromadzenie – osobną dyscypliną artystyczną i kolekcjonerską. W środowisku zaolziańskim pionierem dwudziestowiecznego zbieractwa ekslibrisów był Teofil Hrabiec, który już w 1959 roku posiadał znak własności swoich książek. Niedługo po nim, bo z początkiem lat sześćdziesiątych, ujawnił swoją pasję także J. Ondrusz, dla którego wtedy wykonali ekslibrisy wybitni graficy polscy: Bogusław Brandt, Wojciech Jakubowski i Edward Grabowski oraz czescy: Jaroslav Vodrážka, Ladislav Rusek i Věra Kotasová. (Owczarzy 2008: 38) Odtąd „śląski Kolberg” nie tylko kolekcjonował je, ale również opisywał w licznych artykułach publikowanych w zaolziańskiej prasie. Za przełomowy moment należy uznać spotkanie, które odbyło się w Ołomuńcu w 1966 r. pod nazwą „Euroexlibris’66”. Nawiązano wówczas wiele nowych kontaktów, a nawet przyjaźni pomiędzy kolekcjonerami i artystami po obu stronach Olzy. Od tej pory odbywało się wiele wystaw, organizowanych przez Ondrusza, spośród których na szczególną uwagę zasługują tzw. wystawy „wzajemnościowe”; na nich demonstrowano ekslibrisy wykonywane przez artystów czeskich dla kolekcjonerów polskich i odwrotnie. Często wydawano z tej okazji publikacje okolicznościowe, np. *Wystawa ekslibrisów z kolekcji Józefa Ondrusza [i katalog]*, wydana w 1964 r. w Czeskim Cieszynie przez „Aktyw Propagacyjny ZG PZKO w Czechosłowacji” (zawierała 20 reprodukcji) czy *Katalog ekslibrisu wzajemnościowego ze zbiorów dr. Józefa Ondrusza*, z tekstem po polsku i czesku z 1975 r., wydany również przez PZKO. Dzięki kontaktom „śląskiego Kolberga” do współpracy zaproszono m.in. Franciszka Świdra, Gustawa Firlę, Bronisława Firlę, Bronisława Liberdę, Tadeusza Bergera i Zbigniewa Kubeczkę. Ostatni z wymienionych, mistrz ekslibrisu linorytniczego, posiada swoim dorobku ponad 900 ekslibrisów. Jest grafikiem cenionym na międzynarodowym forum kolekcjonerskim, uczestnikiem wielu wystaw, w tym zagranicznych. Dla Ondrusza wykonał m.in. ekslibris (linoryt) przedstawiający dom otoczony liśćmi kasztanowca. Niektóre ekslibrisy w kolekcji „śląskiego Kolberga” sporządzane były dla niego i jego żony, Anny. Należy do nich np. miedzioryt Bogusława Brandta przedstawiający XVI-wieczny Cieszyn – fragment murów obronnych, kilka wież kościelnych i fosę.

J. Ondrusz przyczynił się nie tylko do spopularyzowania ekslibrisów na Śląsku Cieszyńskim, ale miał także znaczący wpływ na rozwój kontaktów wzajemnych kolekcjonerów i artystów plastyków polskich i czeskich.

Kilka znaczących epizodów biograficznych

Dom rodziny Ondruszów: Karola (górnika) i Marii, z domu Klimsza, miał decydujące znaczenie w ukształtowaniu zainteresowań folklorystycznych i patriotyzmu u ich syna, Józefa.

Sam wspominał w jednym z tekstów o tym, jak jego matka, gdy był uczniem trzeciej klasy, dawała mu „gadki” – jak je tam nazywa – jako wprawki w czytaniu; podaje przykład Kubiszowej: *O dwóch dziewczynach, co u Boga służyły*. (Ondrusz 2009: 44)

Bardzo szkoda, że dotąd nie opublikowano w całości zapisków Ondrusza (odręcznych, znajdujących się w posiadaniu Władysława Owczarzego – jak wynika z informacji w „*Zwrocie*” 2009/3). Ten rodzaj autobiograficznych dokumentów jest bowiem jednocześnie świadectwem obyczajowości i kultury miejsca, w tym wypadku – Śląska Cieszyńskiego.

Podobny wpływ na zainteresowania młodego chłopca miał Karol Marosz, nauczyciel szkoły wydziałowej, do której uczęszczał Ondrusz. Jemu też poświęcił blisko sześćdziesiąt lat później artykuł wspomnieniowy. (Ondrusz 1990: 161) Mówi w nim o swojej wdzięczności dla dawnego pedagoga, który rozbudził w nim zainteresowania folklorystyczne i etnograficzne, poruszając na swych lekcjach tematykę regionalną i organizując różnego rodzaju konkursy. Kilkunastoletni Józef został kiedyś laureatem jednego z nich i otrzymał w nagrodę *Pamiętnik notariusza w Cieszynie* Andrzeja Cinciały, a to co najbardziej zapadło mu w pamięć tak odtworzył: „Do dziś pamiętam ten monolog. Zachęcał mnie do zapisywania podań, baśni, opowiadań ludowych, przysłów, powiarek i zagadek, do zapisywania zwyczajów i obrzędów ludowych, do skrzętnego notowania słownictwa gwarowego, tego słownictwa czystego, tego bez obcych naleciałości.” (Ondrusz 1990: 161) Zainspirowany przez Marosza kontynuował pasję zbierackie również później, w seminarium nauczycielskim w Ostrawie, gdzie spotkał drugiego znaczącego w jego życiu nauczyciela, Józefa Niemca. Jemu także poświęcił Ondrusz jedno ze swoich wspomnień. (Ondrusz 1994: 16) Obaj wyżej wymienieni pedagodzy stali się dla swego ucznia mistrzami. Z nich czerpał wzorce określonych postaw oraz zainteresowanie regionem i potrzebę zbierania dowodów jego polskości. Gdy sam rozpoczynał pracę nauczyciela w polskiej szkole w Darkowie w 1937 r., od razu czynnie zaangażował się w tworzenie drużyny harcerskiej (Harcerstwa Polskiego w Czechosłowacji) oraz redagował dział harcerski w czasopiśmie „*Ogniwo*”. Przez całe swoje zawodowe życie pisał dla młodego czytelnika (np. artykuły w czasopiśmie „*Jutrzenka*”, w którym pełnił funkcję redaktora naczelnego – dwukrotnie w różnych okresach); był także autorem lub współautorem w sumie kilkunastu podręczników szkolnych dla szkół polskich w Czechosłowacji.

Ofiarna praca na rzecz polskości i zawód nauczyciela stały się bezpośrednią przyczyną, dla której od pierwszych wojennych dni był poszukiwany przez gestapo. Ukrywał się (co było wówczas rzeczą zupełnie wyjątkową) w specjalnej „kryjówce” we własnym domu. (Golec 1998: 186) Było to niezwykle niebezpieczne, ponieważ w razie doniesienia sąsiadów czy kogokolwiek, kto mógł go zobaczyć w pobliżu domu rodzinnego, konsekwencje dotknęłyby wszystkich domowników, a może i mieszkańców okolicznych domów. Nic takiego jednak nie miało miejsca i Ondrusz szczęśliwie doczekał końca wojny. Czas ukrywania się spędził wyjątkowo pracowicie, o czym pisał przy okazji pośmiertnego wspomnienia o Ludwiku Brożku: „Ukrywałem się wówczas przed gestapo, poświęcając cały wolny czas między innymi na studium publikacji z zakresu etnografii i folkloru.” (Ondrusz 1978: 90) Warto dodać, że były to publikacje czeskie, słowackie i polskie (te ostatnie zwłaszcza zamieszczone w „*Zaraniu Śląskim*”, którego roczniki już po wojnie skompletował dzięki L. Brożkowi).

L. Brożek był ważną osobą w życiu Ondrusza. Oprócz wspomnianego wyżej epizodu związanego z konkursem na pracę regionalną, w którego jury zasiadał dyrektor Muzeum, a „śląski Kolberg” uzyskał w nim nagrodę, warto wspomnieć jeszcze o listach, jakie pozostały w zbiorach Książnicy Cieszyńskiej, dokumentujących wzajemne kontakty obu folklorystów. Po wojnie, ucząc w Szkole Podstawowej w Podwizdowie, trafił do Muzeum w poszukiwaniu roczników „*Zarania*”. Z zachowanej kartki zapisanej ręką Brożka wynika, iż w marcu 1946 roku wypożyczył szereg pozycji, a w miesiąc później kolejnych osiem i trzy komplety „*Zarania*

Śląskiego”. Pierwszy list Ondrusza pochodzi z listopada 1947 roku i zawiera dosyć osobliwe zaproszenie – w imieniu organizatora Karola Piegzy – na zebranie Sekcji Literacko-Artystycznej PZKO: „Żeby się Pan nie odważył nie przyjść, bo ja za to odpowiedzialnym głową.” Kolejnych pięć listów pochodzi z lat 1952–1959. Wszystkie dotyczą udostępnienia książek lub informacji specjalistycznych, np. fachowej nazwy „warzechy” sygnalizacyjnej dyżurnego ruchu na stacji kolejowej. Kontakty Ondrusza z Brożkiem były znacznie częstsze niż wynikałoby to z korespondencji. O ile tylko warunki na to pozwalały, spotykali się osobiście w Muzeum, gdzie Ondrusz trafiał – jak wspomina – „na »trochę rozmowy« z przyjacielem”. (Ondrusz 1978: 90) Kontakty ich zacieśniały się z racji wspólnych zainteresowań. To Brożek zapoznał „śląskiego Kolberga” z Janem Brodą, który w pewnym okresie zajmował się podobnie jak Ondrusz kompletowaniem przysłów. Z jego rękopiśmiennego zbioru skorzystał później autor *Przysłów i powiedzeń...*, włączając go do swojej pracy.

Niedokończonym dziełem życia J. Ondrusza (i jego żony, Anny, która wspierała pracę męża) – jak twierdzi J. Golec – był pozostawiony w formie rękopiśmiennej słownik gwarowy regionu karwińskiego, obejmujący ponad dziesięć tysięcy haseł. (Golec 1998: 187) Każde słowo jest w nim nie tylko wyjaśnione, ale także użyte w zdaniu, stanowi więc kolejny przykład sumienności i dokładności autora. Przedwczesny, nagły zgon „śląskiego Kolberga” spowodował, że nie tylko ta praca pozostała w rękopisie. Także *Przysłowia i powiedzenia obsceniczne*, ukończone krótko przed śmiercią, nie doczekały się wydania drukiem. Nie znalazł się nikt, kto doprowadziłby jego dzieło do końca; współautorka ostatnich prac J. Ondrusza – żona Anna – już wtedy nie żyła. „Śląski Kolberg” dołączył do niej w niespełna rok później.

Zakończenie

Niniejszy szkic nie wyczerpuje, oczywiście, tematu dotyczącego wszechstronnej działalności „śląskiego Kolberga”. Jego zadaniem była prezentacja najważniejszych w dorobku autora *Przysłów i przymówisk ludowych...* prac, zwłaszcza paremiograficznych, choć nieuniknione było sięgnięcie również do innych dziedzin jego aktywności ze względu na pokrewieństwo tematyczne bądź terytorialne przedmiotu badań. Niekwestionowaną pozycję J. Ondrusza w badaniach śląskoznawczych potwierdza wielu naukowców; wielu też powołuje się na jego badania lub cytuje jego prace. Nierozpoznanym w pełni do dziś zagadnieniem pozostaje rękopiśmienna spuścizna po nim, a więc wspomniane wyżej prace leksykologiczne i paremiografia obsceniczna (którą można by porównać ze *Słownikiem polskich przekleństw i wulgaryzmów* M. Grochowskiego, wydanym w Warszawie w 2003 r.) oraz zapiski autobiograficzne. Nie ulega wątpliwości, że są one warte dokładniejszego naukowego zbadania.

“THE KOLBERG OF SILESIA”. JÓZEF ONDRUSZ – PAREMOGRAPHER (OUTLINE OF ACTIVITY)

Summary

J. Ondrusz was born in 1918 to a miner’s family in Darków (presently a borough of Karwina). Since his early days until his death in 1996, he had been connected with the part of Cieszynian Silesia behind the left bank of the Olza River. He was an educated teacher, which enabled him to carry out numerous youth-orientated activities, a. g. he had started a troop of boy-stouts, he was also the author of textbooks for Polish schools, situated behind the left bank of the Olza River. His entries appeared in various magazines and almanacs. Definitely, the most significant of J. Ondrusz’s interests was proverb and folk tale collecting, including legends and fairy-tales from the Cieszynian region. The stunning, comprising over 8.5 thousand items, collection of proverbs appeared in 1960. Prior to that, Ondrusz had prepared for the

publishing for many years, including war time hiding in his family house. His exceptional fondness of folk and its culture flourished with many publications in that range and also contributed to his doctorate, based on the dissertation on the folk prose of Cieszynian Silesia. Until the end of his life, Ondrusz worked on the jargon dictionary of the Karwina district, yet unpublished. In recognition of his merits, professor Dorota Simonides proclaimed J. Ondrusz "The Kolberg of Silesia".

Bibliografia

1. BAŁK, Stanisław. Przedmowa. In Wallis, Stanisław. *Przysłowia i „pogodki” ludowe na Śląsku*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 1960, s. XIII–XXIII.
2. BROŻEK Ludwik, Tom drugi pracy zbiorowej „Płyniesz Olzo...” [rec.], „Zwrot”, nr 2, 1973, s. 37–38.
3. GOLEC, Józef, BOJDA, Stefania. Ondrusz Józef. In *Słownik biograficzny ziemi cieszyńskiej*. Tom 3. Cieszyn 1998, s. 186–187. ISBN 83-901-007-07.
4. JASIŃSKA, Beata. Józef Ondrusz jako zbieracz przysłów. In *Folklorystyczne i antropologiczne opisanie świata. Księga ofiarowana profesor Dorocie Simonides*. Red. T. Smolińska. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 1999, s. 25–32. ISBN 9788387635435.
5. KRZYŻANOWSKI, Julian. *Mądrej głowie dość dwie słowie. Pięć centuruj przysłów polskich i diabelski tuzin*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1958, 660 s.
6. MIĘKINA Leon, *Ze Śląska Cieszyńskiego* [rec.], „Problemy”, nr 12 (117), 1955, s. 855.
7. MIĘKINA-PINDUR, Jadwiga. *Ludwik Brożek „Śląski Estreicher”*. Sylwetka bibliologa, bibliofila i regionalisty. Katowice: Wydawnictwo Gnome 2001, 126 s. ISBN 83-87819-51-4.
8. ONDRUSZ, Józef. *Cudowny chleb. Podania, baśnie i opowieści cieszyńskie*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1984, 452 s. ISBN 83-205-3427-5.
9. ONDRUSZ Józef, *Moje spotkania z „Pamiętnikiem starego nauczyciela”*, „Zwrot”, nr 3, 2009, s. 44.
10. ONDRUSZ, Józef. O czym mówią przysłowia ludowe, Śpiewki stare ale jare, Obrzędy i zwyczaje. In *Płyniesz Olzo... Zarys kultury duchowej ludu cieszyńskiego*. Red. D. Kadłubiec. Ostrawa: Profil 1970, s. 97–114, 157–176, 189–212.
11. ONDRUSZ Józef, O Ludwiku Brożku wspomnieniowo, „Biuletyn Ludoznawczy PZKO”, zeszyt VIII, 1978, s. 90–93.
12. ONDRUSZ, Józef. Przedmioty wyposażenia domu mieszkalnego, Wytwórczość ludowa, Pożywienie ludu cieszyńskiego. In *Płyniesz Olzo... Zarys kultury materialnej ludu cieszyńskiego*. Red. D. Kadłubiec. Ostrawa: Profil 1972, s. 91–104, 151–174, 175–202.
13. ONDRUSZ, Józef. *Przysłowia i powiedzenia ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*. Czeski Cieszyn: Wydawnictwo SLA – PZKO w Czechosłowacji 1954, 162 s.
14. ONDRUSZ, Józef. *Przysłowia i przymówiska ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 1960, 340 s.
15. ONDRUSZ, Józef. *Śląskie opowieści ludowe*. Ostrawa: Wydawnictwo Okręgowe 1963, 163 s.
16. ONDRUSZ Józef, *Wspomnienie o moim nauczycielu*, „Ogniwo”, nr 2, 1990, s. 161.
17. ONDRUSZ Józef, *Wspomnienie o moim profesorze*, „Kalendarz Śląski” 1994, s. 16.
18. OWCZARZY Władysław, *Ekslibrisy*, „Zwrot”, nr 8, 2008, s. 38–39.
19. RASZKA, Roman. *Zaolzie w historii, mowie i kulturze*. Brno 2005, 66 s. [Dokument elektroniczny: http://is.muni.cz/th/75131/ff_b/Zaolzie_w_historii_mowie_i_kulturze1.pdf]
20. SIMONIDES, Dorota. *Posłowie*. In Ondrusz, Józef. *Cudowny chleb. Podania, baśnie i opowieści cieszyńskie*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza 1984, s. 423–434. ISBN 83-205-3427-5.

Pojęcie *kłopot* we frazeologii języka polskiego

Barbara Mitrenga

The Notion *kłopot* (trouble) in the Phraseology of Polish Language

Abstract: *The text analyses the phraseological phrases in Polish language which in their meaning are related to the notion KŁOPOT (TROUBLE). Author puts the emphasis on three conceptual metaphors which are the basis of thinking about trouble and which are demonstrated in Polish phraseology. Furthermore, the article constitutes deliberation on the origin and lexical structure of phraseological phrases in question.*

Key words: *Polish, notion, phraseology, metaphor.*

Contact: *University of Silesia, Poland, e-mail: barbara.mitrenga@us.edu.pl*

Barbara Mitrenga, PhD in Polish linguistics, lecturer at the Institute of the Polish Language at the University of Silesia. Research interests: history of Polish language, historical and contemporary lexis, semantics, phraseology. She is a member of the Polish Society of Linguistics, the Society of Friends of Polish Language and the Linguistics Committee of Polish Academy of Sciences.

Motywacja semantyczna, czyli relacja między znaczeniem frazeologicznym a znaczeniem dosłownym połączenia wyrazowego, najczęściej ma charakter metaforyczny lub metonimiczny. Jak pisze Anna Pajdzińska: „Duża część jednostek frazeologicznych to genetyczne metafory (metafory językowe, metafory zamrożone, klisze metaforyczne). Są one wprawdzie odtwarzane, a nie kreowane, mają więcej cech wytworu niż procesu reinterpretacji semantycznej, ale powstały tak jak wszystkie inne przenośnie – dzięki istnieniu i dostrzeżeniu przez użytkowników języka różnorodnych relacji podobieństwa między rzeczami czy stanami rzeczy. Każdą metaforę charakteryzuje swoista dwuplanowość: właściwości tego, o czym mowa, są rozpatrywane przez właściwości tego, czym imieniem zostały oznaczone” (Pajdzińska 1988: 71). U podstaw tworzenia frazeologizmów leży proces metaforyczny polegający na dostrzeżeniu przez użytkownika języka jakiegoś podobieństwa między dwoma różnymi elementami. Ryszard Tokarski zauważa, że w metaforach językowych „mamy prawo doszukiwać się mniej lub bardziej wyraźnej, mniej lub bardziej aktualnie odczuwanej kategorii podobieństwa między dwoma znaczeniami słowa, a także między dwoma zestawionymi fragmentami rzeczywistości pozajęzykowej. W nowej, wyrażanej metaforycznie kategorii pojęciowej zawarte jest jakieś podobieństwo do kategorii wcześniejszej, utrwalonej w znaczeniu podstawowym” (Tokarski 2001: 357–358). A zatem konstatując słowami Andrzeja Marii Lewickiego i Anny Pajdzińskiej, „związki oparte na mechanizmach metafory i metonimii stanowią zasadniczą część zasobu frazeologicznego” (Lewicki, Pajdzińska 2001: 320).

Zgodnie z teorią George’a Lakoffa i Marka Johnsona, przedstawioną w klasycznej już książce *Metafory w naszym życiu*, metafora stanowi podstawową kategorię pojęciową, związaną z postrzeganiem, myśleniem i działaniem człowieka w świecie (Lakoff, Johnson 1988). Autorzy przytaczają wiele przykładów ilustrujących wpływ metafory na rozumienie pojęć,

a także wykonywanie codziennych czynności oraz sposób mówienia, m.in. wpływ metafory pojęciowej ARGUMENTOWANIE TO WOJNA na „nasze działanie i rozumienie tego, co robimy, gdy się sprzeczamy” (por. *Twoje twierdzenia nie dają się obronić; Nigdy nie wygrałem z nim sporu; Zbił wszystkie moje argumenty*) (Lakoff, Johnson 1988: 27).

Jak zauważa Krystyna Kleszczowa o metaforze można mówić również w odniesieniu do polszczyzny historycznej. Według badaczki myślenie metaforyczne ma charakter bardziej konserwatywny niż język, tzn. język zmienia się szybciej niż nasz system pojęciowy: „Konserwatyzm pojęciowy chroni ciągłość języka mimo jego zmian; konserwatyzm pojęciowy przełamuje sztywne podziały na synchronię i diachronię, motywuje leksemy i konstrukcje nawet wtedy, gdy zmiany językowe zakłóciły relacje między wyrażeniem metaforycznym a wyrażeniem stanowiącym podstawę metafory” (Kleszczowa 1993: 42–44). „Zdejmowanie” metafory nierzadko jest zadaniem trudnym, jednak dostarcza historykowi języka cenne informacje o relacjach między zmianami systemu pojęciowego a zmianami językowymi w sferze semantycznej (Kleszczowa 1993: 46–48)¹.

Wykorzystany w pracy materiał frazeologiczny stanowią połączenia wyrazowe zawierające w swojej strukturze leksem *kłopot* bądź inne wyrazy wchodzące w skład pola leksykalno-semantycznego pojęcia KŁOPOT oraz związki, które dla nazwania sytuacji zakłopotania lub stanu emocjonalnego, jaki przeżywa osoba mająca problemy, wyzyskują mechanizm metafory. Ekscerpcją objęte zostały słowniki frazeologiczne (*Słownik frazeologiczny języka polskiego* Stanisława Skorupki (Skorupka 1985), *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego* pod redakcją Piotra Müldnera-Nieckowskiego (Müldner-Nieckowski 2003), *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny* Stanisława Bąby i Jarosława Liberka (Bąba, Liberek 2001)) oraz *Mały słownik biblizmów języka polskiego* Jana Godynia (Godyń 1995), *Frazeologia biblijna w języku polskim* Stanisława Koziary (Koziara 2001), a także słowniki języka polskiego (*Słownik języka polskiego PWN* (Szymczak 1996) oraz *Inny słownik języka polskiego* Mirosława Bańki (Bańko 2000))².

Celem niniejszego artykułu jest próba pokazania różnych sposobów konceptualizowania pojęcia KŁOPOT we frazeologii języka polskiego. W pierwszej części pracy zostaną omówione wybrane metafory pojęciowe, znajdujące językowe odzwierciedlenie w związkach frazeologicznych. Przedmiotem zainteresowania w kolejnych częściach artykułu będzie pochodzenie i motywacja semantyczna oraz budowa leksykalna wybranych związków frazeologicznych odnoszących się do pojęcia KŁOPOT.

Metafory pojęcia KŁOPOT

1. Wśród frazeologizmów związanych z pojęciem KŁOPOT istnieje liczna grupa związków powstałych na skutek skojarzenia podobieństwa między trudną, skomplikowaną sytuacją czy stanem, a obrazem zmagającego się z jakimś fizycznym ciężarem człowieka. U podstaw tego procesu metaforyzacji leży przeniesienie znaczenia ‘trudności’ z konkretnego ludzkiego przeżycia związanego z odczuwaniem ciężaru na sferę doświadczenia przez człowieka kłopotów.

Metafora pojęciowa KŁOPOT TO CIĘŻAR ściśle łączy się z opisaną przez Lakoffa i Johnsona metaforą TRUDNOŚCI TO CIĘŻARY. Lakoff i Johnson uważają, że podstawę doświadczeniową dla tej metafory tworzy związek między stanem psychicznym człowieka borykającego się z trudnościami a fizycznymi jego symptomami (Lakoff uważa, że metafora TRUDNOŚCI TO CIĘŻARY oddziałuje na podświadomość ludzi i z tego powodu ci, których spotkały problemy, chodzą przygarbieni) (zob. Libura 2000: 49–54). We frazeologii języka polskiego znajduje również odzwierciedlenie perspektywa katolicka, istotna dla polskiej społeczności kulturowej i językowej (Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 34). W związkach frazeologicznych o proveniencji chrześcijańskiej

ciężarem, z którym mierzy się człowiek, jest ciężar krzyża a wzorem godnym naśladowania – Chrystus dźwigający krzyż na Golgotę³.

Realizacją metafory pojęciowej KŁOPOT TO CIĘŻAR są m.in. następujące związki frazeologiczne: *być balastem dla kogoś* ‘obarczać kogoś swoją osobą, sprawiać komuś kłopot swoją obecnością’; *brzemię przygniata kogoś* ‘kłopoty, przykrości są dla kogoś ciężarem’; *być komuś brzemieniem* ‘sprawiać komuś kłopot, być dla kogoś uciążliwym, dokuczliwym, trudnym do zniesienia’; *pochylony nad brzemieniem czegoś* ‘obciążony ciężarem natury psychicznej, mający nadmiar obowiązków, kłopotów itp.’; *upadać pod brzemieniem czego (kłęsk, nieszczęść, niedoli, trosk, winy, trudów)* ‘nie móc poradzić sobie z czymś kłopotliwym, uciążliwym, trudnym do zniesienia; załamywać się pod wpływem czegoś’; *wkładać na kogoś brzemię, zadać komuś (na plecy) brzemię* ‘obciążać kogoś czymś kłopotliwym, uciążliwym, trudnym do zniesienia’; *być, stać się dla kogoś ciężarem* ‘być zawadą, sprawiać kłopot; narażać kogoś na wydatki’; *komuś jest ciężko* ‘ktoś jest biedny; ma kłopoty, zmartwienia, dużo obowiązków’; *być komuś kamieniem (młyńskim) u szyi* ‘być dla kogoś niewygodnym, uciążliwym; sprawiać komuś kłopot swoją obecnością’; *coś komuś kładzie się, leży kamieniem na sercu, uciska kamieniem serce, duszę* ‘coś komuś przysparza kłopotów, trosk, zasmuca kogoś’; *mieć z kimś, czymś krzyż pański* ‘mieć same kłopoty i zmartwienia w związku z kimś, z jakąś sprawą’; *być komuś kulą u nogi* ‘być komuś ciężarem, przeszkodą, zawadą’. Wymienione związki frazeologiczne nie zawierają w swojej strukturze leksemu *kłopot*, jego metaforycznymi odpowiednikami są wyrazy: *balast, brzemię, ciężar, kamień⁴, krzyż i kula*.

W tej grupie frazeologizmów wymienić można także wyrażenia *ciężkie czasy* ‘okres niedostatku, trudności materialnych, kłopotów’, *ciężko z czymś* ‘z czymś są trudności, coś sprawia kłopot’ oraz innowację frazeologiczną *ciężki orzech do zgryzienia* (zob. Mosiołek-Kłosińska 2002: 24–25; Bąba 1986: 77–78; Bąba 1989: 163–164). Bogactwo i zróżnicowanie semantyczne przywołanych frazeologizmów świadczy o głębokim zakorzenieniu w świadomości człowieka metafory pojęciowej KŁOPOT TO CIĘŻAR.

2. Przegląd definicji słownikowych leksemu *kłopot*, analiza związków frazeologicznych o wspólnym znaczeniu ‘trudna, kłopotliwa, skomplikowana sytuacja’ oraz lektura artykułu *Pojęcie rodziny derywacyjnej* (Lewicki, Rejakowa 1985) upoważniają do stwierdzenia, że na płaszczyźnie frazeologii realizowana jest metafora pojęciowa KŁOPOT TO TRUDNA SYTUACJA. Autorzy wspomnianego artykułu są twórcami porównawczej siatki frazeologicznej dla zbioru frazeologizmów o znaczeniu ‘ktoś jest w trudnej, kłopotliwej sytuacji’ w języku polskim, czeskim i słowackim⁵. Jest ona odzwierciedleniem składni predykatów; przy czym zastosowanymi predykatami są przede wszystkim oznaczenia faz czynności lub stanu (początek, kontynuacja, koniec), wprowadzenie czynnika sprawczego, które obejmuje powodowanie, że powstaje stan rzeczy oraz zezwolenie, aby istniał stan rzeczy (Lewicki, Rejakowa: 101). Siatka frazeologiczna o wspólnym znaczeniu ‘ktoś jest w trudnej, kłopotliwej sytuacji’ zawiera m.in. następujące elementy: *ktoś jest w tarapatach, w opalach, w kaszy, w kropce, w ambarasie* ‘ktoś jest w trudnej sytuacji’; *ktoś znajduje się w tarapatach, w kaszy, w kropce* ‘ktoś nieoczekiwanie jest w trudnej sytuacji’; *ktoś wpada, włazi, popada w tarapaty; włazi w kaszę; wpada w ambaras; wpada, popada w kabałę* ‘ktoś zaczyna być w trudnej sytuacji’; *ktoś wprowadza, wprawia w ambaras; wprowadza w kabałę; wpuszcza w maliny* ‘ktoś powoduje, że ktoś zaczyna być w trudnej sytuacji’; *ktoś wydobywa się z tarapatów* ‘ktoś przestaje być w trudnej, kłopotliwej sytuacji’; *ktoś wyciąga, wydobywa kogoś z tarapatów; wybawia, wyprowadza z ambarasu* ‘ktoś powoduje, że ktoś inny przestaje być w trudnej sytuacji’.

Autorzy podają również schemat siatki frazeologicznej dla zbioru frazeologizmów o znaczeniu ‘ktoś jest w pułapce, w trudnej, niebezpiecznej sytuacji’: *ktoś jest, znajduje się w matni; jest w potrzasku* ‘ktoś jest w pułapce, w trudnej, niebezpiecznej sytuacji’; *ktoś wpada, dostaje się*

w matnię; wpada we (własne) sieci, wchodzi w potrzask; wpada, łapie się w sidła ‘ktoś zaczyna być w trudnej, niebezpiecznej sytuacji’; ktoś zapędzi kogoś w matnię; chwyta w sieci ‘ktoś powoduje, że ktoś zaczyna być w trudnej sytuacji’; ktoś wyjdzie, wydostanie się z matni; wydostanie się z dolka; wyjdzie, wygrzebie się z sieci ‘ktoś przestaje być w trudnej sytuacji’.

Przedstawiony materiał badawczy ukazuje różnorodny językowy sposób wyrażania sensu ‘trudna, kłopotliwa, skomplikowana sytuacja’. Zaskakujące jest zróżnicowanie podanych frazeologizmów pod względem formalno-znaczeniowym oraz typu obrazowania (por. *być, znajdować się w kropce; w wpuścić kogoś w maliny; kwadratura koła; ślepa uliczka, zaułek*).

3. W analizie związków frazeologicznych należy również zwrócić uwagę na połączenia wyrazowe, będące realizacją metafory pojęciowej KŁOPOT TO POJEMNIK⁶. Postrzeganie pojęcia KŁOPOT poprzez pryzmat wyróżnionego przez Lakoffa i Johnsona schematu wyobrazeniowego POJEMNIKA dotyczy tych leksemów i związków frazeologicznych, które semantycznie odnoszą się do *wpadania, popadania, pakowania się i bycia w trudnej sytuacji i odwrotnie – wydobywania się z kłopotów*. Należą do nich m.in. zwroty: *popaść, wpaść w kłopoty, w tarapaty, w biedę itd.; pakować się, wpakować się w kłopoty, w tarapaty, w biedę, w kabałę itd.; być, znaleźć się w kłopotach, w tarapatkach, w opalach, w potrzasku, w matni itd.; wydobyć kogoś z kłopotów, z tarapatów itd.* Jeszcze dokładniej metaforę tę obrazują związki frazeologiczne, zawierające w swej strukturze leksemę ukonkretniającą ów metaforyczny pojemnik (np. *puszka, dołek, studnia*), ale także frazeologizmy oznaczające przemieszczanie się pionowo w dół: *być, znaleźć się w dolku; wpaść w dołek ‘być w złym stanie, np. psychicznym, znaleźć się w złej sytuacji, np. ekonomicznej; przeżywać kryzys’; wyjść z dolka ‘przezwyciężyć kryzys’; wyciągnąć kogoś z dolka ‘pomóc komuś przezwyciężyć kryzys, opanować sytuację’; wydostać się z dolka ‘ktoś przestaje być w trudnej sytuacji’; czuć się, użyć jak pies w studni ‘znaleźć się w przykrym położeniu, mieć jakieś kłopoty, niewygody’; wpaść jak śliwka w kompot ‘znaleźć się w kłopotliwej sytuacji, w położeniu bez wyjścia’; wpaść z deszczu pod rynną ‘znaleźć się w sytuacji gorszej niż poprzednia’.*

Schemat POJEMNIKA wiąże się z naturalną potrzebą człowieka, by doświadczanej rzeczywistości nadawać wyraźne granice: „Za pośrednictwem wzroku i dotyku doświadczamy wielu rzeczy mających wyraźne granice, a jeżeli coś wyraźnych granic nie ma, wówczas często nadajemy temu czemuś granice – konceptualizując różne rzeczy jako byty, w tym nierzadko pojemniki” (Lakoff, Johnson 1988: 83–83). Przy czym, jak twierdzi Tomasz P. Krzeszowski, istnieją dwa różne schematy POJEMNIKA: (1) CIAŁO JAKO POJEMNIK oraz (2) CIAŁO W POJEMNIKU (zob. Libura 2000: 57).

Wymienione dotychczas związki frazeologiczne, które obrazują trudności i kłopoty jako trójwymiarową ograniczoną przestrzeń, w której przebywanie wiąże się z doświadczaniem nieprzyjemnego stanu, dotyczą schematu CIAŁO W POJEMNIKU. Natomiast schemat CIAŁO JAKO POJEMNIK wiąże się z faktem, że „doświadczamy samych siebie jako bytów oddzielonych od reszty świata – jako pojemników z wnętrzem i z przestrzenią na zewnątrz [...]. Doświadczamy samych siebie jako bytów zbudowanych z substancji – na przykład ciała i kości – podobnie jak bytów na zewnątrz nas, zbudowanych z rozmaitych substancji – drewna, kamienia, metalu itd.” (Lakoff, Johnson 1988: 83). Wiąże się to z antropocentryzmem, czyli z postrzeganiem przez człowieka siebie jako centrum świata, bytu wyraźnie wyodrębnionego spośród innych bytów. „Umiejscowienie” kłopotu w poszczególnych częściach ludzkiego ciała, jego związek z konkretnymi narządami wewnętrznymi wiąże się z naruszeniem pewnej granicy między CIAŁEM-POJEMNIKIEM a światem zewnętrznym, którego domeną są wszelkiego rodzaju troski i zmartwienia. Proces ten obrazowo można przedstawić jako wnikanie kłopotów do wnętrza CIAŁA-POJEMNIKA, co objawia się m.in. poprzez odczucia: *głowa komuś puchnie, pęka; coś uciska kamieniem serce; coś komuś leży na wątrobie*. W tym aspekcie najlepszym sposobem na wyeliminowanie

kłopotów jest „wyrzucenie” ich na zewnątrz, np. poprzez płacz (por. *wyłakiwać się komuś w kamizelkę*)⁷.

Warto również zwrócić uwagę na sposób organizacji przestrzeni w analizowanych frazeologizmach. Dominuje w nich perspektywa wertykalna, ruch odbywający się w płaszczyźnie GÓRA – DÓŁ obrazuje pograżanie się (kierunek w dół) albo wydobywanie z kłopotów (kierunek w górę). Orientacja wertykalna znajduje odzwierciedlenie również w innych frazeologizmach, o których będzie mowa w dalszej części artykułu, np. *chować, kryć głowę w piasek; głowa, uszy do góry!*. Jednak analizując organizację przestrzenną frazeologizmów, trzeba dla ścisłości zaznaczyć, że w niektórych z nich ruch odbywa się w płaszczyźnie horyzontalnej, w układach PRZÓD – TYŁ (np. *pchać biedę, pchać taczkę życia* = oznacza ruch do przodu mimo trudności) oraz W – POZA (*leży coś komuś na wątrobie; wbić sobie albo komuś ćwieka, klina w głowę* oraz *wyłakiwać się komuś w kamizelkę; zwalić, zrzucić coś z karku* = ruch w kierunku od wnętrza organizmu na zewnątrz obrazuje pozbywanie się kłopotów).

Źródła związków frazeologicznych odnoszących się do pojęcia KŁOPOT

1. W europejskim kręgu kulturowym nieprzebraną skarbnicę archetypów, toposów, sentencji, cytatów i związków frazeologicznych funkcjonujących w świadomości użytkowników stanowi *Biblia*⁸. Jan Godyń we wstępie do *Małego słownika biblizmów języka polskiego* pisze: „W różnych odmianach współczesnej polszczyzny ogólnej [...] używamy określeń wywodzących się z *Biblia* dla nazwania postaw ludzkich i stosunków między ludźmi, stosunków społecznych, a nawet politycznych, wartości etycznych i moralnych, prawd życiowych i ogólnych, a wreszcie całego bogactwa różnorodnych zdarzeń i sytuacji międzyludzkich” (Godyń 1995: 8), w tym także odnoszących się do pojęcia KŁOPOT. Autor stwierdza jednak, że „w historycznym procesie społecznego użycia wyrazów i frazeologizmów pochodzenia biblijnego ich związek ze źródłem uległ w większości wypadków zatarciu [...] stosunkowo nieliczne, nawiązujące do powszechnie znanej historii biblijnej, zwłaszcza często wykorzystywanej w bieżącej liturgii w kościele [...] kojarzą się przeciętnemu użytkownikowi języka polskiego z pochodzeniem biblijnym” (Godyń 1995: 11).

Grupę frazeologizmów o proveniencji biblijnej stanowią związki zawierające w swej strukturze leksem *krzyż* oraz odwołujące się do męki i drogi Chrystusa na Golgotę: *dźwigać, nieść swój krzyż, krzyże* ‘mieć ciężkie życie, żyć w trudnych warunkach, mieć kłopoty’; *mieć z kimś krzyż pański* ‘mieć kłopoty, zmartwienia w związku z kimś, z jakąś sprawą’. Do biblizmów należą również przytoczone wcześniej związki, realizujące metaforę pojęciową KŁOPOT TO CIĘŻAR: *być, stać się dla kogoś ciężarem; być komuś kamieniem młyńskim u szyi; być komuś brzemieniem; brzemię przygniata kogoś; upadać pod brzemieniem czego*, a także: ‘kara, skaranie boskie z kimś, z czymś’ zwrot używany na wyrażenie kłopotu, jaki ma się z kimś lub z czymś, kiedy nie można sobie z czymś poradzić lub dojść z kimś do porozumienia’; *płacz i zgrzytanie zębów* ‘ciężka sytuacja, zmartwienie, kłopot’; *padół, dolina łez, płaczu* ‘ziemia, świat (zwykle w przeciwieństwie do nieba, raju); także życie na ziemi, życie doczesne pełne troski kłopotów’. W dalszej części artykułu analizie semantycznej, z uwzględnieniem kontekstu biblijnego, poddane zostaną zwroty odnoszące się do metafory KŁOPOT TO CIĘŻAR: *dźwigać, nieść swój krzyż, krzyże; być, stać się dla kogoś ciężarem; być komuś kamieniem młyńskim u szyi* oraz wyrażenie *padół, dolina łez, płaczu*, istotne dla sposobu organizacji przestrzeni w perspektywie GÓRA – DÓŁ.

W chrześcijaństwie krzyż stanowi jeden z najważniejszych symboli religijnych. Związki frazeologiczne, zawierające w swoim składzie leksem *krzyż*, motywowane są przez jedną z najważniejszych scen Nowego Testamentu, tj. drogi krzyżowej i śmierci Jezusa. Do nich należy m.in. frazeologizm *dźwigać, nieść swój krzyż, krzyże*, w którym czasownik *dźwigać*

zakłada ‘trud, trudzenie się, zmaganie się z ciężarem’, natomiast rzeczownik *krzyż* metaforycznie oznacza ‘cierpienie, udrękę, ale także kłopot, zmartwienie’. A zatem przenośne znaczenie biblizmu ‘mieć ciężkie życie, żyć w trudnych warunkach, mieć kłopoty’ odnosi się do obrazu zmagającego się z życiowymi trudnościami człowieka.

Frazeologizm *być, stać się dla kogoś ciężarem* ma niemal całkowicie zatartą motywację biblijną; jak pisze Jan Godyń: „żadne z opracowań problematyki frazeologicznej nie wiąże pochodzenia tego zwrotu z językiem Biblii” (Godyń 1995: 52). Jako jedyny spośród badaczy biblizmów uważa, że zwrot ten jest trawestacją sensu słów z Pierwszego Listu św. Pawła do Tesaloniczan: „Aniśmy chleba darmo pożywali, ale w pracy i w utrudzeniu w nocy i we dnie robiąc, abyśmy którego z was nie obciążyli” (Godyń 1995: 52). W przytoczonym fragmencie *Pisma Świętego* frazeologizm *być, stać się dla kogoś ciężarem* realizuje schemat składniowy *nie być, nie stać się dla kogoś ciężarem*. Autor zaznacza, że forma bez zaprzeczenia funkcjonuje od pierwszej połowy XIX wieku, co potwierdza fragment ze Słowackiego: „Jaki ja niedołązny, że zawsze dla Ciebie ciężarem być muszę” (Godyń 1995: 52). Jakkolwiek hipoteza ta poparta jest dowodem źródłowym, wydaje się, że wpływ *Biblii* na kształt frazeologizmu *być, stać się dla kogoś ciężarem* jest mało prawdopodobny. Można założyć, że w zdecydowanie większym stopniu niż tradycja chrześcijańska wpływ na ukształtowanie się i funkcjonowanie w polszczyźnie zwrotu *być, stać się dla kogoś ciężarem* miało dostrzeżenie analogii między odczuwaniem fizycznego ciężaru a przeżywaniem przez człowieka kłopotów.

Z pewnością większa powszechna świadomość motywacji biblijnej dotyczy frazeologizmu *być komuś kamieniem (młyńskim) u szyi*, będącego jednym z wariantów wyrażenia *kamień młyński u szyi*. Jak pisze Koziara: „Frazeologizm ten współtworzy grupę licznych biblizmów o utrwalonym składzie leksykalnym i zwykle przenośnym znaczeniu, gdzie jeden z głównych komponentów stanowi leksem *kamień* (por. *kamień obrazu, kamień węgielny, kamienne serce, kamienne tablice, kamienie wołać będą*)” (Koziara 2001: 80). Z punktu widzenia semantycznego w wyrażeniu *kamień młyński u szyi* – choć istnieje odniesienie do konkretnego narzędzia gospodarskiego – najważniejsza jest cecha ciężkości, jaką odznacza się kamień młyński (Koziara 2001: 80). Ponadto autor w szczegółowy sposób opisuje losy tego biblizmu w polszczyźnie ogólnej, zwracając uwagę na przekształcenia (głównie skracające i wymieniające) w obrębie struktury wyrażenia *kamień młyński u szyi*. Dla rozważań o pojęciu KŁOPOT w tradycji chrześcijańskiej ważne są przede wszystkim informacje na temat kształtowania się jego znaczenia przenośnego.

Konstatując powyższe rozważania, trzeba zaznaczyć, że w religii chrześcijańskiej pojęcie KŁOPOT wyraźnie łączy się z wyobrażeniem KŁOPOT TO CIĘŻAR. W świadomości użytkowników języka polskiego jako frazeologizmy o proveniencji biblijnej funkcjonują te związki, które w swoim składzie leksykalnym zawierają słownictwo biblijne (np. *krzyż*) lub w których utrwalone zostało charakterystyczne dla *Biblii* obrazowanie (*być komuś kamieniem (młyńskim) u szyi, płacz i zgrzytanie zębów*).

Na zakończenie tej części artykułu warto przyrzeć się również wyrażeniu *padół, dolina lez, płaczu* w znaczeniu ‘ziemia, świat (zwykle w przeciwieństwie do nieba, raju)’; także ‘życie na ziemi, życie doczesne pełne trosk i kłopotów’. Rzeczowniki *padół* i *dolina* pochodzą od prasłowiańskiego wyrazu **dolъ* ‘[...] teren, miejsce położone nisko, nizina, dolina; dolna część czegoś, spód’ (Boryś 2005: 122, 408), oznaczającego obszar najniżej położony w perspektywie GÓRA – DÓŁ. Frazeologizm *padół, dolina lez, płaczu* utrwała chrześcijańskie spojrzenie na ziemię i życie doczesne jako miejsce stojące w wyraźnej opozycji do nieba i raju; będące siedliskiem trosk, kłopotów oraz wszelkich smutków i trudów. Koziara upatruje źródło żywotności biblizmu *padół, dolina lez, płaczu* w polszczyźnie w tradycji XV-wiecznej polskiej pieśni maryjnej *Salve Regina*, której tekst na przestrzeni kilku wieków utrzymał w niezmienionej formie wyrażenie *padół lez* (por. fragment: „Do Ciebie wołamy, wygnańcy i synowie Ewy, do

Ciebie wzdychamy, jęcząc i płacząc na tym łożu padole” (Kozłara 2001: 112)), przy czym ślad podobnej konstrukcji można odnaleźć także w znanej pieśni eucharystycznej *Z tej biednej ziemi, z tej łożu doliny* (Kozłara 2001: 112–113). Wymienione frazeologizmy potwierdzają wpływ religii chrześcijańskiej na zasób frazeologiczny polszczyzny, ale także na postrzeganie przez człowieka pojęcia KŁOPOT.

2. Zebrany materiał frazeologiczny pokazuje, że antyk – drugie obok *Biblii* źródło kultury europejskiej – w znacznie mniejszym stopniu organizuje nasze wyobrażenia związane z pojęciem KŁOPOT. Zbiór frazeologizmów zaczerpniętych z mitologii, literatury i historii starożytnej liczy zaledwie kilka jednostek, a wśród nich tylko nieliczne bezpośrednio odnoszą się do analizowanego pojęcia, np.: *puszka Pandory* ‘źródło nieszczęścia, zła, kłopotów; wszelkie nieszczęścia’; *węzeł gordyjski* ‘bardzo zawiła, trudna do rozwiązania sprawa’; *pięta Achillesa* ‘czyjaś słaba strona, dziedzina, w której ktoś nie jest mocny, która sprawia mu kłopoty’.

Współcześnie niemal wszystkie związki frazeologiczne o proveniencji antycznej należą do frazeologii książkowej, a ich używanie przynależy elicie kulturalnej (Lewicki, Pajdzińska 2001: 324–325). Od drugiej połowy XX wieku ich żywotność w polszczyźnie wyraźnie słabnie, co wynika z coraz słabszej znajomości mitologii, literatury i historii starożytnej. Brak bezpośredniego kontaktu z tekstami źródłowymi, a więc zarówno z pierwotną postacią związków, jak i jego prawidłowym kontekstem, prowadzi z jednej strony do stopniowego zaniku frazeologizmów o proveniencji antycznej, z drugiej zaś – do modyfikacji zarówno składu leksykalnego, jak i do różnego rodzaju przekształceń semantycznych.

Tendencje do modyfikacji składu leksykalnego oraz przekształceń semantycznych we frazeologizmach o proveniencji antycznej można zauważyć na przykładzie pochodnego od wyrażenia *węzeł gordyjski* związku *przeciąć (rozciąć) węzeł gordyjski* ‘rozstrzygnąć jakąś skomplikowaną sprawę w sposób stanowczy, prędko, śmiało’. Bąba zauważa, że istniejące w polszczyźnie innowacje typu *rozwikłać, rozsypać węzeł gordyjski* w znaczący sposób zmieniają sens frazeologizmu, ponieważ czasowniki *rozwikłać* i *rozsypać* zakładają, że „danej sprawy nie rozwiąże się ani szybko, ani stanowczo” (Bąba 1989: 69–70).

3. Na zakończenie przyjrzymy się frazeologizmom, które poprzez określony typ obrazowania odwołują się do ludowego spojrzenia na świat opartego na utrwalonych w tradycji i kulturze wierzeniach. Zebrany materiał badawczy upoważnia do postawienia hipotezy, że istnieje grupa związków frazeologicznych, w których wszelkiego rodzaju zmartwienia, troski i kłopoty postrzegane są jako zmory, które dręczą, niepokoją, dokuczają, nurtują, przygniatają bądź pożerają człowieka, do nich należą m.in.: *troski obsiadły kogoś jak kruki*; *troska pożera, przygniata kogoś, dręczy kogoś, niepokoi, nurtuje, trawi kogoś, spędza sen z oczu*; *troski, kłopoty dobodły komuś; dotknięty kłopotami*.

Osobną grupę frazeologizmów związanych z kulturą ludową stanowią te wyrażenia i zwroty, w których pojawiają się elementy magii, zaklinanie rzeczywistości bądź odwołania do symboli zaczerpniętych z wierzeń ludowych: *zaklęte, zaczarowane koło* ‘o trudnościach, kłopotach, z których nie można się wydobyć’; *złe nie śpi* ‘należy się zawsze liczyć z możliwością kłopotów, nieszczęść’; *wywołać, sprowadzić лихо* ‘spowodować coś przykrego, ściągnąć kłopoty, nieszczęście nieostrożnym, niewłaściwym zachowaniem’; *rozpocząć coś pod złą wróżbą, coś się dzieje pod złą wróżbą* ‘rozpocząć coś niepomyślnie, nieszczęśliwie’; *przyszła na kogoś czarna, zła godzina*; *wybiła zła godzina dla kogoś* ‘ktoś popadł w kłopoty, kogoś spotkało nieszczęście; nadeszła dla kogoś pora niepowodzeń, nieszczęść’.

Wśród wymienionych frazeologizmów warto zwrócić uwagę zwłaszcza na te, które scharakteryzować można w odniesieniu do istniejących w kulturze ludowej rytuałów słownych rozumianych jako wypowiedzi mające moc kreacyjną, moc wywoływania realnych skutków w rzeczywistości (Engelking 1991: 75–76). Anna Engelking w artykule *Rytuały słowne w kulturze*

ludowej (Engelking 1991) zwraca uwagę między innymi na istniejące w polskiej kulturze ludowej zaklęcia, czyli rytuały stwarzające wynikające z przekonania, że nazwanie powoduje zaistnienie nazwanej rzeczy bądź stanu. Autorka stwierdza, że o występowaniu w polszczyźnie ludowej bezpośredniego mówienia-stwarzania świadczy na przykład ostrzeżenie, by *nie wywoływać licha* (por. *Nie wywołuj wilka z lasu*) oraz przekonanie, że słowa wypowiedziane w złą bądź dobrą godzinę spełniają się (Engelking 1991: 77). Engelking pisze także o znaczeniu, jakie w kulturze ludowej przywiązywano do momentu rozpoczynania danego działania: „Zaczynanie czynności to moment szczególny; w kulturze ludowej zwykle bywał starannie wybierany. Początek może przesądzić o powodzeniu bądź niepowodzeniu zaczętego działania” (Engelking 1991: 78), dlatego tak ważne było, żeby *nie rozpoczynać czegoś pod złą wróżbą*.

Warto również zwrócić uwagę na kwestię stereotypowych konotacji barwy *czarny*. Ryszard Tokarski w książce *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie* (Tokarski 1995) zaznacza, że w języku są silnie utrwalone konotacje negatywnie wartościujące, które obejmują szeroko rozumiane asocjacje ze ‘złem’ (Tokarski 1995: 45). Autor pisze, że metaforyczne użycia barwy *czarny* wchodzą jako jednostki składowe do określeń oznaczających niepomysłne, złe dla człowieka czasy czy zdarzenia (np. *przyszła na kogoś czarna, zła godzina*). Warto dodać, że konotacje ‘zła’, a konkretnie ‘zapowiedzi nieszczęścia’ przynosi nazwa *kruk* (por. *troski obsiadły kogoś jak kruki* oraz czasownik *krakać* ‘zapowiadać nieszczęścia; wyrażać ponure przewidywania, mówić, że coś się źle skończy’). Utrwalony w polskiej kulturze ludowej obraz rzeczywistości wprowadza zatem nowe sposoby rozumienia i postrzegania pojęcia KŁOPOT. Pełna analiza sposobów postrzegania pojęcia KŁOPOT na podstawie tekstów kultury ludowej jest jednak zadaniem wykraczającym poza ramy niniejszego opracowania.

Komponenty leksykalne frazeologizmów odnoszących się do pojęcia KŁOPOT

Występowanie w składzie leksykalnym związków frazeologicznych nazw części ludzkiego ciała jest jednym ze sposobów przejawiania się antropocentryzmu we frazeologii. Spośród frazeologizmów odnoszących się do pojęcia KŁOPOT, zawierających w swojej strukturze nazwy części ludzkiego ciała, najliczniej reprezentowane są związki frazeologiczne zawierające leksem *głowa* (ewentualnie *leb*): *mieć z kimś, z czymś urwanie głowy* ‘mieć kłopoty, zmartwienie z czyjogoś powodu, z czymś’; *mieć tyle spraw na głowie* ‘borykać się z wieloma problemami, odpowiadać za wiele spraw’; *mieć coś, kogoś na głowie* ‘borykać się z czymś, rozwiązywać trudne problemy’; *łamać sobie głowę* ‘zastanawiać się nad czymś intensywnie, starać się coś rozwikłać, próbować znaleźć wyjście z trudnej sytuacji’; *głowa komuś puchnie, głowa komuś pęka* ‘ktoś ma kłopoty, zmartwienia’; *boli kogoś głowa o coś, o kogoś* ‘ktoś się martwi, przejmuje, kłopotczy z powodu czegoś lub kogoś’; *głowa komuś usycha od czegoś (od kłopotów, pracy)* ‘ktoś jest w trudnej sytuacji, ma dużo pracy, kłopotów itp.’; *zdyć, zrzucić ciężar z głowy* ‘pozbyć się zmartwienia, kłopotu; odetchnąć’; *wbić, zabić komuś ćwieka, klina w głowę, w leb* ‘sprawić komuś kłopot, zmuszając do uporczywego myślenia o pewnej określonej rzeczy, sprawie’; *głowa do góry!* ‘nie martw się, nie kłopotz się, nie ulegaj zniechęceniu’; *niech cię, ciebie głowa o to nie boli* ‘nie przejmuj się tym, nie troszcz się o to, to nie twój problem, kłopot’; *chować głowę w piasek* ‘próbować uniknąć czegoś trudnego, kłopotliwego’; *ściągnąć biedę na swoją głowę* ‘narobić sobie kłopotu’.

Niektóre frazeologizmy zawierają w swoim składzie leksykalnym nazwy odnoszące się do elementów głowy, tj. leksem *twarz*, *czoło* i *uszy*: *troska bruździ czyje czoło; troska odbija się na czyjej twarzy; uszy do góry!* Ponadto w związkach frazeologicznych odnoszących się do pojęcia KŁOPOT występują również inne nazwy części ludzkiego ciała: *serce* (*zdyć, zrzucić ciężar, kamień z serca; ciężar jakiś spada komuś z serca; coś komuś kładzie się, leży kamieniem na sercu, uciska kamieniem serce*), *piersi* (*ciężar spada komuś z piersi; zdyć komuś, zwalić*

komuś kamień z piersi), kark (*wziąć sobie kogoś albo coś na kark; zwalić, zrzucić coś z karku*), plecy (*zadać komuś na plecy brzemię*), szyja (*być komuś kamieniem (młyńskim) u szyi*), wątroba (*coś leży komuś na wątrobie, ktoś ma coś na wątrobie*) oraz sfery dotyczące ludzkiej psychiki: dusza (*coś uciska kamieniem duszę*) i myśl (*zdejść, zrzucić ciężar z myśli*).

Według Lakoffa i Johnsona nazwy części ludzkiego ciała wiążą się z jednym z wariantów schematu wyobrazeniowego CENTRUM – PERYFERIE, w którym nazwy tzw. centralnych (np. głowa, serce) i peryferyjnych (np. nos, pięta) części ciała wiążą się z określoną aksjologią. Leksemy *serce, piers* czy *głowa* należą do tzw. nazw centralnych części ciała, są wartościowane dodatnio – postrzegane jako coś wartościowego i ważnego (zob. Libura 2000: 140–148). Zatem związek pojęcia KŁOPOT z nazwami najważniejszych części ludzkiego ciała nie jest przypadkowy – można postawić hipotezę, że pojęcie to w znaczący sposób organizuje myślenie człowieka o sobie i otaczającym go świecie.

Anna Pajdzińska w artykule *Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata* zauważa: „zasób frazeologiczny polszczyzny dostarcza niezbitych dowodów, że w naszej kulturze uczucia wiąże się przede wszystkim z sercem, znacznie rzadziej z duszą, wątrobą czy innymi częściami ciała” (Pajdzińska 1990: 96), a zatem występowanie w strukturze frazeologizmów leksemów *serce, dusza* czy *wątroba* można analizować pod kątem utrwalonego w języku obrazu uczuć. Autorka część rozważań poświęca analizie schematu *X-owi jest jakoś na sercu* jako schematowi, który określa aktualny stan emocjonalny eksperiencera. Pajdzińska pisze, że zwroty *X-owi jest ciężko na sercu* i *X-owi jest lekko na sercu* są motywowane przez związki frazeologiczne *X ma coś na sercu, X-owi coś leży na sercu, X-owi spadł ciężar albo kamień z serca*. Autorka zwraca również uwagę, że w danych frazeologizmach uczucia X-a porównane są do konkretnych odczuć fizycznych: *X czuje się tak, jakby serce przygniatał mu jakiś ciężar, X czuje się tak, jakby mu przestał leżeć ciężar na sercu*, a zatem obserwacje autorki są zbieżne z poczynionymi obserwacjami dotyczącymi realizacji metafory pojęciowej KŁOPOT TO CIĘŻAR.

Konstatując dotychczasowe rozważania, należy podkreślić, że nie istnieje jedno miejsce w ciele ludzkim, z którym wiązałyby się doświadczenie i przeżywanie kłopotów. Wyekscerpowane ze związków frazeologicznych nazwy części ludzkiego ciała: *głowa, twarz, czoło, serce, piers, kark, plecy, szyja, wątroba* oraz leksemy *dusza* i *myśl* pokazują możliwe „miejsca” ludzkiego ciała związane z odczuwaniem kłopotów. Występowanie w strukturze frazeologizmów leksemów związanych semantycznie z uczuciami pozwala wysnuć wniosek, że językowo pojęcie KŁOPOT może być postrzegane również jako stan emocjonalny, któremu towarzyszą określone zachowania ekspresywne i fizjologiczne (por. frazeologizmy: *pęka, puchnie komuś głowa od czegoś; boli kogoś głowa o coś, o kogoś; głowa komuś usycha od czegoś* oraz przysłowie: *Kto ma kłopoty, na tego biją poty*).

Warto odnotować, że antropocentryczny punkt widzenia ujawniają również związki frazeologiczne, które nie zawierają w swojej strukturze nazw części ludzkiego ciała, ale które bezpośrednio odnoszą się do zachowania człowieka i jego reakcji psychosomatycznych w momencie doświadczenia sytuacji sprawiającej kłopot. Należą do nich m.in. związek *komuś jest nie do śmiechu* ‘ktoś ma kłopoty, zmartwienia’ oraz będący tłumaczeniem francuskiego zwrotu *pleurer dans le gilet de qualequ’un* frazeologizm *wyłakiwać się komuś w kamizelkę*⁹ ‘użalać się przed kimś wylewnie, zwierzać się komu ze swoich trosk, kłopotów, szukając u niego wsparcia’. Można powiedzieć, że jest to swoista recepta na pozbycie się nieprzyjemnego stanu ducha.

Zakończenie

Doświadczenie kłopotów, odczuwanie sytuacji zakłopotania oraz przeżywanie związanego z tym specyficznego stanu emocjonalnego jest znane każdemu człowiekowi. Pojęcie KŁOPOT

jest nie tylko głęboko zakorzenione w ludzkiej świadomości, ale, co pokazała analiza licznych związków frazeologicznych, także w języku. Na podstawie materiału frazeologicznego omówiono trzy metafory służące konceptualizacji pojęcia KŁOPOT: KŁOPOT TO CIĘŻAR, KŁOPOT TO TRUDNA SYTUACJA i KŁOPOT TO POJEMNIK. Poddane analizie związki frazeologiczne mają różną proveniencję – chrześcijańską, antyczną, ludową, co dodatkowo potwierdza „uniwersalizm” tego pojęcia. Różnią się one także składem leksykalnym i sposobem obrazowania. Z pewnością nie jest to całościowy opis rozumienia pojęcia KŁOPOT (por. Mitrenga 2008), dlatego niniejszy artykuł należy traktować jako przyczynek do opisu rozumienia tego pojęcia w polszczyźnie, a – w szerszym ujęciu – także do analizy innych pojęć z perspektywy lingwistycznej.

THE NOTION *KŁOPOT* (*TROUBLE*) IN THE PHRASEOLOGY OF POLISH LANGUAGE

Summary

The article constitutes an attempt to describe phraseological phrases of the Polish language connected with the notion *KŁOPOT* (*TROUBLE*). In the first part of the paper the author, on the basis of the analysis of Polish phraseology, indicates and describes the following metaphors conceptualizing this notion: *KŁOPOT TO CIĘŻAR* (*TROUBLE IS WEIGHT*), i. e. *być balastem dla kogoś*, *KŁOPOT TO TRUDNA SYTUACJA* (*TROUBLE IS A DIFFICULT SITUATION*), i.e. *ktoś jest w opalach* and *KŁOPOT TO POJEMNIK* (*TROUBLE IS A CONTAINER*), i.e. *pakować się w kłopoty*. Moreover, the author raises the issues of organization of space in phraseological phrases into perspective i.a. UP – DOWN, i.e. *chować głowę w piasek*. Next the author pays attention to the different origin of them (Christian religion, i.e. *mieć z kimś, czymś krzyż pański*; antiquity i. e. *puszka Pandory*; and folk culture, i.e. *troski obsiadły kogoś jak kruki*). The last part of this article is devoted to the analysis of lexical components of the phraseological phrases. The author points out the elements which demonstrate the anthropocentric dimension of the notion *KŁOPOT*, i.e. parts of human body like head or heart (*mieć z czymś urwanie głowy, zdjąć ciężar z serca*). The notion *KŁOPOT* is not only deeply rooted in human consciousness but also in the language, what proves the analysis of the numerous examples of phraseological phrases.

Bibliografia

1. ANUSIEWICZ, Janusz, DĄBROWSKA, Anna, FLEISCHER, Michael. Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej. In *Język a Kultura*, T. 13. Pod red. A. Dąbrowskiej i J. Anusiewicza. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2000, s. 11–44. ISSN 0239-6661.
2. BAŁA, Stanisław. *Innowacje frazeologiczne współczesnej polszczyzny*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 1989, 214 s. ISBN 83-232-0125-0.
3. BAŁA, Stanisław. *Twardy orzech do zgryzienia, czyli o poprawności frazeologicznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1986, 105 s. ISBN 83-210-0589-6.
4. BORYŚ, Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie 2005, 861 s. ISBN 83-08-03648-1.
5. ENGELKING, Anna. Rytuály słowne w kulturze ludowej. Próba klasyfikacji. In *Język a Kultura*, T. 4. Pod red. J. Bartmińskiego i R. Grzegorzycowej. Wrocław: „Wiedza o Kulturze” 1991, s. 75–85. ISSN 1232-9657.
6. GODYŃ, Jan. *Mały słownik biblizmów języka polskiego. Od Adama i Ewy zaczynać*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Warszawa: Spółka Wydawniczo-Księgarska 1995, 180 s. ISBN 83-7064-057-5.

7. *Inny słownik języka polskiego*. Red. M. Bańko. T. 1–2. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2000. 1213 s. (T. 1), 1423 s. (T.2) ISBN 83-01-12826-7.
8. KLESZCZOWA, Krystyna, „Metafory...” w badaniach diachronicznych, „*Język Polski*”, LXXIII, 1993, s. 41–48. ISSN 0021-6941.
9. KOZIARA, Stanisław. *Frazeologia biblijna w języku polskim*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej 2001, 343 s. ISBN 83-7271-134-8.
10. LAKOFF, George; JOHNSON, Mark. *Metafory w naszym życiu*. Tłum. i wstęp T. P. Krzeszowski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1988, 270 s. ISBN 83-06-01636-X.
11. LEWICKI, Andrzej Maria; PAJDZIŃSKA, Anna. Frazeologia. In *Współczesny język polski*. Pod red. J. Bartmińskiego. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2001, s. 315–342. ISBN 83-227-1699-0.
12. LEWICKI, Andrzej Maria, REJAKOWA, Bożena. Pojęcie rodziny frazeologicznej. In *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*. T. 2. Red. M. Basaj, D. Rytel. Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1985, s. 95–105. ISSN 0209-1771.
13. LIBURA, Agnieszka. *Wyobrażenia w języku. Leksykalne korelaty schematów wyobrażeniowych CENTRUM – PERYFERIE i SIŁY*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2000, 280 s. ISBN 83-229-2042-3.
14. MITRENGA, Barbara. „Kulinarny” obraz pojęcia *kłopot*. In *Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii*, T. 2. Red. K. Kleszczowa, A. Rejter. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2008, s. 33–41. ISBN 978-83-226-1723.
15. MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA, Katarzyna. Innowacje frazeologiczne jako źródło powstawania nowych jednostek leksykalnych. In *Problemy frazeologii europejskiej*, T. 5. Pod red. A. M. Lewickiego. Warszawa: Wydawnictwo „Energeia” 2002, s. 21–34. ISSN: 1643-0239.
16. PAJDZIŃSKA, Anna. Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata. In *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1990, s. 87–107. ISBN 83-227-0363-5.
17. PAJDZIŃSKA, Anna. Udział konotacji leksykalnej w motywacji frazeologizmów. In *Konotacja*. Red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1988, s. 67–81. ISBN 83-227-0169-1.
18. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Red. S. Skorupka. T. 1–2. Warszawa: „Wiedza Powszechna” 1985, 788 s. (T. 1), 905 s. (T. 2). ISBN 83-214-0342-4.
19. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Red. S. Bąba, J. Liberek. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2001, 1096 s. ISBN 83-01-13388-0.
20. *Słownik języka polskiego PWN*. Red. M. Szymczak. Warszawa 1996 [wydanie na płycie CD].
21. *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. T. 1. Red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1996, 439 s. ISBN 83-227-0901-3.
22. TOKARSKI, Ryszard. *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1995, 250 s. ISBN 83-227-0684-7.
23. TOKARSKI, Ryszard. Słownictwo jako interpretacja świata. In *Współczesny język polski*. Pod red. J. Bartmińskiego. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2001, s. 343–370. ISBN 83-227-1699-0.
24. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Red. P. Müldner-Nieckowski. Warszawa: „Świat Książki” 2003, 1088 s. ISBN 83-7311-734-2.

---

¹ Z drugiej strony zdarza się, że, mimo iż zmieniła się nasza wiedza o świecie, a tym samym zmienił się nasz system pojęciowy, w języku nadal tkwią elementy wieków przeszłych. Przykładem może być metafora SŁOŃCE

TO OBIEKT WĘDRUJĄCY PO NIEBIE i jej językowe realizacje: *wschód słońca, soneczko zaszło, słońce wędruje /spaceruje po niebie* (przykłady za: Kleszczowa 1993: 43).

² Przy prezentacji związków frazeologicznych i ich znaczeń nie ma szczegółowych informacji dotyczących źródła, z którego dany frazeologizm został zaczerpnięty. Gromadząc materiał na podstawie różnych słowników, kierowałam się zasadą, by forma wykorzystanych w pracy połączeń wyrazowych uwzględniała funkcjonujące w polszczyźnie warianty danego frazeologizmu, zaś definicje były jak najbardziej precyzyjne. Stąd pojawiające się wielocłonowe frazeologizmy powstałe w wyniku połączenia wariantów tego samego związku oraz znaczenia złożone z elementów kilku definicji.

³ Do tego zagadnienia powrócę w drugiej części artykułu.

⁴ Kamień jest symbolem twardości, nieczułości i ciężaru. W senniku ludowym oznacza on ciężkie życie, ciężkie przeżycie, cierpienie, trudności i kłopoty. Zob. *Słownik stereotypów i symboli ludowych* (Bartmiński 1996: 349–359).

⁵ W artykule przywołuję wyniki analizy dotyczącej frazeologizmów funkcjonujących w języku polskim.

⁶ Schemat wyobraźniowy POJEMNIKA kształtuje się w świadomości człowieka od pierwszych chwil życia: człowiek nieustannie doświadcza zamknięcia w ograniczonej przestrzeni – najpierw w łonie matki, później w dziecięcym łóżeczku, w pokoju, w samochodzie itp. Z drugiej strony doświadcza sam siebie jako swego rodzaju POJEMNIK (napelnić pusty brzuch, wypróżnić się). Ponadto stale dokonuje manipulacji przedmiotami, wkładając je do różnego rodzaju pojemników. Dzięki metaforze POJEMNIKA zrozumieć można także niektóre stany emocjonalne, np. *być w rozpacz, wpaść w przerażenie, wyjść z depresji*. (zob. Libura 2000: 56–61).

⁷ Wymienione frazeologizmy będą przedmiotem zainteresowania w dalszej części artykułu.

⁸ Biblizmy mają zasięg międzynarodowy, ponieważ odbijają wspólną tradycję kulturową narodów europejskich. (zob. Lewicki, Pajdzińska 2001: 325).

⁹ S. Bąba pisze o dwóch odmiankach zwrotu *wyplakiwać się komuś w kamizelkę* różniące się składnią, tj. *wyplakiwać się komu w co (wyplakiwać się komuś w kamizelkę)* oraz *wyplakiwać się w czyjeś co (wyplakiwać się w czyjąś kamizelkę)*. Bąba zaznacza, że nie jest to zwrot często używany w polszczyźnie, o czym świadczą jego modyfikacje m.in.: *wyplakiwać się w klapy* oraz *wyplakiwać się w czyjś mankiet*, w których występujące leksemy *klapy* i *mankiet* są elementami innych zwrotów: *chwycić kogo za klapy* i *buchnąć kogo w mankiet* (Bąba 1989: 173–174).

FRAZEOLOGIA RZEMIEŚLNICZA WE WSPÓŁCZESNEJ POLSKIEJ FRAZEOGRAFII

Ewa Młynarczyk

Craftsmanship phraseology in contemporary Polish phraseography

Abstract: *The purpose of the article is the description of phraseologisms and proverbs genetically connected with craftsmanship, which are recorded in contemporary dictionaries.*

Key words: *Phraseology, paremiology, lexis, origin, craftsmanship.*

Contact: *Ewa Młynarczyk, a lecturer at the Faculty of Cultural Linguistics and Social Communication of the Pedagogical University in Cracow, werwino@gmail.com, deals with craftsmanship vocabulary and phraseology, trade vocabulary in the diachronic context, as well as modern trade nomenclature. The most important publications:*

Obiektem moich zainteresowań badawczych jest frazeologia rzemieślnicza rozumiana jako zbiór nieswobodnych połączeń wyrazowych zawierających w swym składzie leksemy z pola semantycznego ‘rzemiosło’. Takie nazwanie obiektu naukowej obserwacji stanowi nawiązanie do jednego ze współczesnych nurtów badań frazeologicznych (Lewicki 2007: 13), jakim jest analiza ustabilizowanych połączeń słownych, których komponenty należą do jednego zakresu semantycznego. Nurt ten reprezentują m. in. prace o frazeologii somatycznej w gwarach polskich (Tyrpa 2005), o frazeologii roślinnej (Nowakowska 2005), o frazeologii biesiadnej (Jędrzejko 2007), o gwarowej frazeologii animalistycznej (Rak 2007), o związkach frazeologicznych motywowanych walką zbrojną (Połowniak-Wawrzonek 2008).

Pośród prac omawianego nurtu badań brak takich, których obiektem byłyby stałe związki wyrazowe genetycznie związane z jedną z najważniejszych sfer doświadczeń człowieka, jaką jest praca rękodzielnicza¹. Moim zamierzeniem jest wypełnienie tej luki i ukazanie miejsca frazeologii rzemieślniczej w zasobie leksykalnym polszczyzny. Do tej pory opublikowałam z tego zakresu dwa artykuły (Młynarczyk 2011), obecnie przygotowuję monografię, której zasadniczym celem jest rekonstrukcja językowego obrazu rzemiosła i rzemieślników na podstawie połączeń wyrazowych zarejestrowanych w najważniejszych polskich zbiorach frazeograficznych i paremiograficznych. W opisie frazeologizmów i przysłów przyjmuję kulturowo-kognitywną perspektywę opisu (Jędrzejko 2000), której celem jest ukazanie sposobów konceptualizacji pojęć, kategoryzacji świata, językowego obrazu rzeczywistości i wyrażonych o niej sądów. Cel taki łączy się z szerokim rozumieniem frazeologii i włączeniem w obszar badań wszelkich utrwalonych, stosunkowo stabilnych połączeń wyrazowych, nieregularnych semantycznie – zarówno związków frazeologicznych uwikłanych składniowo, jak i powiedzeń oraz paremii, używanych jako odrębne teksty². W dalszym ciągu artykułu w stosunku do wszystkich typów ustabilizowanych połączeń słownych stanowiących przedmiot opisu będę się posługiwać terminem *jednostka frazeologiczna* (JF).

Materiałem badawczym w niniejszym szkicu są JF eksцерpowane ze słowników frazeologicznych wydanych na przełomie XX i XXI wieku: SFWP, SMN, SFL, SFzP³. Wzięłam pod uwagę te JF, które mają w swym składzie komponent z pola semantycznym

‘rzemiosło’ (dalej: *komponent rzemieślniczy*): nazwy zawodów rzemieślniczych, utworzone od nich derywaty przymiotnikowe, a także nazwy rozmaitych realiów związanych z wykonywaniem pracy rękodzielniczej. W wymienionych wyżej źródłach zarejestrowano łącznie 93⁴ JF o proveniencji rzemieślniczej⁵, w tym 18 przysłów i powiedzeń w formie fraz. Wszystkie zebrane połączenia słowne podzieliłam na:

- korpus mocny (tematycznie), obejmujący 17 JF z eksplicytnie wyrażonym komponentem rzemieślniczym w postaci nazwy zawodu (**kowal, szewc, krawiec**) lub przymiotnika derywowanego od tej nazwy (**kowalski, szewski, krawiecki** itp.), a także hiperonimu **rzemiosło**;
- korpus słaby (tematycznie), obejmujący 76 JF, zawierających komponenty, których związek z rzemiosłem jest trudniej rozpoznawalny – nazwy różnych elementów rzeczywistości związanych z pracą rękodzielniczą.

Celem tego artykułu jest określenie, które dziedziny rzemiosła zostały upamiętnione w zebranych JF, wskazanie komponentów świadczących o ich rzemieślniczej genezie oraz opis realiów, do których się odnoszą.

1. Najwięcej JF (15) z omawianej grupy dotyczy szewstwa, przy czym aż 9 z nich zawiera komponent **szewc** lub **szewski**, należy zatem do korpusu mocnego.

Przysłowie **Szewc bez butów chodzi**⁶ (SFzP, SMN)⁷ stanowi przypomnienie, jakie wyroby są efektem pracy szewskiej, oznacza bowiem ‘osoba, która zajmuje się czymś zawodowo, często nie potrafi zapewnić tego samej sobie’. Zwrot **ciągnąć jak szewc skórę** (SMN), stanowiący ilustrację jednej z zawodowych czynności rękodzielniczych – przygotowania materiału do obróbki, zyskał metaforyczne znaczenie ‘mówić bardzo wolno, albo opowiadać zbyt obszernie’ dzięki dwuznaczności czasownika **ciągnąć**. Pozostałe JF z korpusu mocnego przechowują pamięć o stereotypowo postrzeganych zachowaniach i niezbyt chlubnych obyczajach ludzi parających się szyciem butów: **kląć jak szewc** (SFWP, SFzP, SMN, SFL) ‘kląć szpetnie, dosadnie’; **pić jak szewc** (SMN) ‘pije alkohol często i w dużych ilościach’, **szewski poniedziałek** (SFzP, SMN) ‘niestawienie się do pracy, niechęć do pracy w poniedziałek, spowodowane nadużyciem alkoholu w niedzielę’. Wyrażenie ilustrujące społeczne przekonanie o nadmiernej skłonności szewców do irytacji **szewska pasja** (SFWP, SFzP, SFL, SMN) ‘gwałtowna złość, wściekłość, całkowita utrata panowania nad sobą’ używane jest współcześnie jako składnik zwrotów **szewska pasja ogarnia, ogarnęła kogoś** (SFWP, SMN) ‘ktoś wpada, wpadł we wściekłość, traci, stracił panowanie nad sobą’; **doprowadzać, doprowadzić kogoś do szewskiej pasji** (SFWP, SMN) ‘rozjättać kogoś, wywoływać w nim gwałtowną złość, wściekłość, utratę panowania nad sobą’.

Powiedzenie **Chłopcy, chłopaki (to) (tylko) u szewca szpilki/gwoździe prostują** (SMN) ‘proszę traktować mnie z szacunkiem i nie mówić do mnie „chłopiec”’ jest świadectwem postrzegania nierównorzędnych relacji między majstrem a uczniami w warsztacie szewskim.

W korpusie słabym znalazły się 4 JF, których podstawę motywacyjną stanowią sytuacje ściśle związane z działalnością zawodową szewców, a nie ich obyczajowością. Komponentem rzemieślniczym dwóch JF jest rzeczownik **kopyto** oznaczający ‘przyrząd szewski z metalu, twardego drewna lub tworzywa sztucznego w kształcie ludzkiej stopy, na którym szewc robi but’ (SWJP). Modelowanie butów poprzez naciągnięcie ich na odpowiednie kopyto dało podstawę metaforycznego obrazowania, w którym nazwa tego przyrządu oznacza ‘wzór, model, sposób ukształtowania’: **na jedno kopyto** (SFL, SFWP, SMN) ‘w taki sam sposób, według takiego samego schematu’, **robić, zrobić coś, robić, zrobić wszystko na jedno kopyto** (SFzP, SMN) ‘robić, zrobić coś lub wszystko jednakowo, według jednego wzoru’. Przenośne znaczenie leksemu **kopyto** stanowi również podstawę motywacyjną innego zwrotu **przerobić kogoś na swoje, własne kopyto** (SFzP, SFWP, SMN, SFL) w sposób obrazowy

wyrażającego przekonanie, że można zmienić czyjeś przyzwyczajenia, ukształtować jego charakter według własnego wzorca, upodobnić go do siebie. Nazwa innego narzędzia kojarzonego z szewcem, choć używanego również przez innych rzemieślników – **szydło**⁸ została utrwalona w powiedzeniu **Wyszło, wylazło szydło z worka** (SFzP, SMN) ‘okazało się, zostało ujawnione coś, co było ukrywane, niewiadome’.

W rzemiośle szewskim ma także źródło frazeologizm przechowujący pamięć o podstawowej czynności zawodowej szewców, jaką było szycie butów – **szycie, uszyć buty komuś** (SFWP, SFzP, SFL, SMN) ‘intrygować przeciw komuś; szkodzić komuś’⁹. W jednym ze słowników odnotowano także wyrażenie, którego komponenty przypominają o materiale używanym w rzemiośle szewskim i wytwarzanych wyrobach: **(skóra, skórka) na buty** (SMN) ‘nicpoń’.

2. Inną specjalnością rzemieślniczą, która pozostawiła ślad we współczesnej polskiej frazeologii i paremiologii, jest ciesielstwo (14 JF) – specjalność uprawiana zarówno w mieście, jak i na wsi ze względu na duże znaczenie budownictwa drewnianego na terenie Polski w dawnych wiekach¹⁰. Wobec powszechności używania drewna jako budulca podstawowe prace ciesielskie były szeroko znane i wykonywane często we własnym zakresie, bez korzystania ze specjalistów (EHGP I 101).

JF utrwalające obraz ciesielstwa należą wyłącznie do korpusu słabego. Można je rozpoznać na podstawie komponentów stanowiących nazwy narzędzi używanych w budownictwie drewnianym. Jednym z nich był prosty mechanizm składający się z kółka z rowkiem, nazywanym **ryzą** lub **karbem**, w którym umieszczano linkę, ułatwiającą windowanie przedmiotów, a także sprawdzanie pionu budowanej ściany. Podobny mechanizm nazywano **klubą** ‘rolka, krążek obracający się w machinach wirujących, mający na obwodzie rowek na linkę albo na łańcuch’ (SW II 364)¹¹. Konieczność utrzymania linki w rowku kojarzyła się z zachowywaniem dyscypliny, pilnowaniem właściwych ram czyjegoś lub swojego postępowania, co powodowało, że wymienione wyżej nazwy zyskały przenośne znaczenie ‘porządek, dyscyplina, granice zachowania’ i stały się członami wymiennymi związków wyrazowych **brać, wziąć kogoś w karby, w kluby, w ryzy** (SFzP, SFWP, SMN) ‘podać kogoś dyscyplinie’; **trzymać kogoś w karbach, w ryzach** (SFzP, SFWP, SFL, SMN) ‘utrzymywać kogoś w karności, w posłuszeństwie’; **brać się, wziąć się (mocno) w karby** (SFzP) ‘opanować się, przezwyciężyć chwile słabości, zebrać siły, otrząsnąć się z przygnębienia, lenistwa, apatii’; **trzymać gębę w ryzach** (SMN) ‘milczeć, starać się nie mówić zbyt wiele’.

Prostym narzędziem ciesielskim, używanym również w innych pracach rękodzielniczych, jest klin, czyli kawałek drewna w postaci graniastosłupa trójściennego o jednej krawędzi ostrej, używanego do rozszczepiania twardych materiałów. Rzeczownik **klin** został utrwalony w JF obrazujących sposób użycia tego narzędzia **wbić klin (klina) między kogoś** (SFzP, SMN) ‘poróżnić, pokłócić kogoś’; **(wybić) klin klinem** (SFzP, SMN) oraz w przysłowiu **Jakie drzewo, taki klin, jaki ojciec, taki syn** (SFzP).

Komponentem świadczącym o rzemieślniczej genezie jest również rzeczownik **ćwiek** oznaczający ‘gwóźdź żelazny z cieniutką główką’. Ćwieków używali w swej pracy nie tylko cieśle, ale również szewcy i inni rzemieślnicy. Wbijanie tych dużych gwoździ w jakąś powierzchnię i pozostawianie ich tam kojarzyło się z nieprzyjemnym odczuciem uwierania, przeszkadzania – czegoś, czego trudno się pozbyć. Konotacje te utrwaliły frazeologizmy, w których komponent **ćwiek** (występujący wymiennie z rzeczownikiem **klin**) metaforycznie oznacza ‘zmartwienie, kłopot, natrętą myśl’: **wbić, zabić komuś ćwieka, klina (w głowę)** (SFzP, SMN) ‘sprawić komuś kłopot, zmuszając go do uporczywego myślenia o czymś’; **zabić, wbić sobie ćwieka, klina (w głowę)** (SFzP) ‘nie móc się uwolnić od myślenia o czymś’; **mieć ćwieka w głowie** (SFzP, SMN) ‘nie móc się pozbyć natrętej myśli, uporczywie

powracającej’; **wybić komuś ćwieka, klina z głowy** (SFzP, SMN) ‘wyperswadować komuś coś, odwieść kogoś od celu, do którego uparcie dążył, przy którym się upierał’, ‘przezwyćczać czyjąś natrętną myśl, manię’.

Innym przyrządem stosowanym przez cieślów był kołek – prosty, podłużny kawałek drewna, rodzaj drewnianego gwoźdźca, używany do różnych celów, m.in. do łączenia elementów w drewnianych budowlach. Ostrzenie kołków poprzez odciosywanie kawałków drewna zostało utrwalone we frazeologizmie ujmującym tę czynność w sposób absurdalny **ciosać komuś kołki na głowie, posp. na łbie** (SFzP, SFWP, SFL, SMN). Podstaw metaforycznego znaczenia ‘robić komuś wymówki, dręczyć kogoś psychicznie’ można za Krasnowolskim upatrywać w fakcie, że ciosano kołki na pieńku, który był przy tej czynności uderzany mocno siekierą, co kojarzyło się z uporczywym dokuczaniem komuś, zamęczaniem kogoś (Krasnowolski 1905: II 29). Do leżącej u źródeł metaforycznego obrazu czynności ciosania nawiązuje również wyrażenie **grubo ciosany, z gruba ciosany** (SFWP, SFzP, SMN) ‘a) o człowieku: mało subtelny, szczególnie w obyciu, niedelikatny, gruboskórny, prymitywny’, b) ‘o czyjejś twarzy: mało subtelna w kształtach, rysach, niewyrafinowana; prosta, nad wyraz pospolita, typowa’.

Z robotami ciesielskimi (wznoszeniem ścian z desek, a także zakrywaniem otworów drzwiowych i okiennych deskami, co powodowało zasłanianie przestrzeni, czynienie tych miejsc trudno dostępnymi) wiąże się również wyrażenie **świat zabity deskami, pot. dechami; wieś, dziura zabita deskami, pot. dechami** (SFzP, SFWP, SFL, SMN) używane w stosunku do miejscowości oddalonych od dużych ośrodków cywilizacyjnych, takich, do których nie docierają żadne wieści.

3. Kolejna specjalność rzemieślnicza – krawiectwo zajmujące się przygotowywaniem odzieży – została utrwalona w 11 JF¹². Dwie z nich należą do korpusu mocnego. W przysłowiu **Tak krawiec kraje, jak mu materii, sukna staje** (SFzP, SMN) ‘człowiek może dysponować tylko tym, co faktycznie posiada i do tego musi dostosować swoje wymagania’ utrwalony został obraz krawieckiej czynności zawodowej polegającej na przygotowaniu materiału do szycia ubrań. Wyrażenie **damski krawiec** (SFzP), w znaczeniu podstawowym nazywające krawca szycjącego dla kobiet, współcześnie jest żartobliwym określeniem mężczyzny, któremu rodzą się same córki. Znaczenie to nawiązuje zatem do członu przymiotnikowego.

Komponentami JF z korpusu słabego są przede wszystkim nazwy narzędzi: **nożyce i igła – Uderz w stół, a nożyce się odezwą** (SFzP, SMN) ‘osoba, która ma coś na sumieniu, doszukuje się aluzji do tego w wypowiedziach innych osób i gwałtownie reaguje, czym się zdradza’, **coś (zwykle jakieś ubranie) jest (prosto) z igły, prosto spod igły, jak z igły, jak spod igły** (SFzP, SFL, SMN) ‘coś (zwykle ubranie) jest nowe, świeże’, **ubierać się, wyglądać jak z igły** (SFzP, SFWP, SFL, SMN) ‘ubierać się, wyglądać elegancko’. Znany powszechnie frazeologizmem jest także zwrot **coś jest szyte grubymi nićmi** (SFzP, SFL SFWP, SMN) ‘o grze, intrydze, manipulacji itp. prowadzonej nieudolnie, łatwej do zdemaskowania’. „Krawieckimi” komponentami w cytowanej jednostce są: rzeczownik **nici** i czasownik **szyc**, obecny również w wyrażeniu **jak obszył** (SFzP, SMN) ‘akurat tyle, ni mniej, ni więcej, równo’.

Frazeologizmy przechowują także pamięć o innych, oprócz szycia, czynnościach krawieckich: krojeniu **skroić komuś kurtę** (SFzP, SFWP, SMN) ‘rozprawić się z kimś, dokuczyć komuś’, przewracaniu uszytego ubrania lub jego części na drugą stronę **przewrócić, obrócić coś na nice** (SFzP, SMN) ‘zmienić coś radykalnie’ oraz pobieraniu miary **ktoś, coś na fidaszową miarę, na miarę Fidiasza** (SFzP) ‘o kimś, o czymś niepospolitym, wyrastającym ponad przeciętność’. O tym, że ostatni z cytowanych frazeologizmów ma swoje źródło w sposobie postrzegania pracy krawca jako rzemieślnika wykonującego proste wyroby dla przeciętnych ludzi, świadczy wariant udokumentowany licznymi przykładami w NKP – **Nie podług miary krawca, lecz Fidiasza**. Obraz krawca szycjącego według pobranej wcześniej miary stał się

także podstawą żartobliwego zwrotu opisującego wysokiego człowieka **Pan Bóg na kogoś miarę zgubił** (SFzP) ‘o kimś bardzo wysokim’.

4. Jedenaście JF ma swoje źródło w realiach związanych z młynarstwem, specjalnością rzemieślniczą związaną z najważniejszą bytową sferą życia człowieka – pożywieniem, bowiem młynarze zajmowali się przemiałem zboża na mąkę i kaszę. Wszystkie zarejestrowane w słownikach JF należą do korpusu słabego, o ich „młynarskiej” genezie świadczą komponenty nazywające m.in. miejsce pracy młynarza: **młyn**, elementy wyposażenia młyna: **kierat**, **kamień młyński** oraz czynności zawodowe: **mleć** i **pytlować**.

W szeroko rozpowszechnionym zwrocie **coś jest wodą na czyjś młyn** (SFzP, SFWP, SFL, SMN) ‘coś sprzyja czyimś planom, zamiarom, najczęściej złym, coś jest komuś na rękę’ został utrwalony obraz młyna napędzanego siłą wody, która musiała być odpowiednio skierowana na koło młyńskie obracające żarna. Pamięć o młynie napędzanym siłą zwierząt przechowują natomiast frazeologizmy porównawcze **chodzić jak (koń) w kieracie** (SFzP, SMN) ‘pracować bez odpoczynku’ i **być (jak) w kieracie** (SMN) ‘mieć dużo zajęć, obowiązków’. Urządzenie nazywane **kieratem** wykorzystywano nie tylko w młynie, ale także w większych gospodarstwach chłopskich przy pracach rolniczych, w górnictwie oraz w miastach przy produkcji siodła na potrzeby browarnictwa (Baranowski 1977: 31). Podstawą porównania w cytowanych zwrotach był obraz zwierząt (najczęściej koni) monotonicznie przemieszczających się po obwodzie koła. Skojarzenia z uciążliwością powtarzanych nieustannie czynności spowodowały wykształcenie się znaczenia metaforycznego rzeczownika **kierat** ‘mozolna, nużąca jednostajnością, ciężka praca’ (SWJP).

Nazwa jednego z podstawowych elementów wyposażenia młyna¹³ – **kamień (młyński)** ‘koło z piaskowca lub granitu służące do rozcierania ziaren zbożowych’ (SJPSz) – stała się komponentem kilku JF. W polszczyźnie utrwaliły się frazeologizmy, utworzone na kanwie biblizmu **kamień młyński u szyi**¹⁴, oparte na stereotypowym przekonaniu o wielkości i znacznym ciężarze tego elementu wyposażenia młyna: **lepiej kamień sobie u szyi (wiązać, uwiązać)** (SMN) ‘nie warto albo nie należy się czymś zajmować, bo będzie przyczyną kłopotów’¹⁵; **być komuś, stać się dla kogoś kamieniem (młyńskim) u szyi** (SFzP, SFL, SMN) ‘być komuś ciężarem, przeszkodą, stwarzać kłopot swoją obecnością’; **kamień młyński** (SFzP) ‘coś, co utrudnia komuś życie, jest czyjąś zgubą, czyimś nieszczęściem’.

Dla kilku JF sytuacją motywacyjną była podstawowa czynność wykonywana w młynie – mielenie zboża, które wiązało się z prawie nieustannym, jednostajnym ruchem urządzeń młynnych połączonym z wydawaniem dźwięków, co przypominało pracę narządów mowy w czasie mówienia. Skojarzenia te legły u podstaw frazeologizmów z komponentami **mleć** lub **pytlować**¹⁶ oraz rzeczownikami nazywającymi główny narząd mowy – język: **mleć, pytlować językiem, posp. jęzorem, ozorem** (SFzP, SFWP, SFL, SMN), ‘mówić dużo, szybko, bez zastanowienia: paplać, trajkotać, gadać’; **namleć językiem, posp. ozorem** (SFzP) ‘powiedzieć wiele rzeczy bez zastanowienia, zwykle niepotrzebnie’; **mleć gębą** (SMN) ‘mówić dużo i od rzeczy, pleść’. Pod wpływem cytowanych JF w czasownikach **mleć** i **pytlować**¹⁷ wykształciło się znaczenie ‘mówić dużo i szybko, zazwyczaj niepotrzebnie’. Praca urządzeń młynnych, zwłaszcza żaren, była podstawą motywacyjną metaforycznego obrazu **zempleć, mleć w ustach, w zębach słowa, przekleństwa** (SFzP, SMN) ‘powstrzymać się od przekleństwa lub wypowiedzieć je cicho, niewyraźnie, hamując gniew, pasję’.

Młynarskie realia legły także u podstaw przysłowia **Na jednym się mello, na drugim się skrupi** (SFzP) ‘jeden nabroił, a ktoś drugi za to odpowiada’. Wpływ niezależnych od człowieka okoliczności na jego życiowe powodzenie został tu przedstawiony za pomocą obrazu zróżnicowanych jakościowo efektów pracy młynarskich urządzeń – żaren, od ustawienia których zależała miękkość mąki (Adamczewski 2005: 110–11). Jeśli odstęp między żarnami zmienił się samoczynnie,

wtedy ktoś, komu nie dopisało szczęście, dostawał skrupione zboże zamiast drobno zmielonej i spytlowanej mąki¹⁸.

5. Inną dziedziną rzemiosła, która pozostawiła ślad w polskiej frazeologii i paremiologii, jest włókiennictwo, którego obraz przechowuje 10 JF, wszystkie z korpusu słabego.

Włókiennictwo, czyli wyrób tkanin potrzebnych do szycia ubrań, obejmowało kilka specjalności, z których najważniejsze były: przędzalnictwo, czyli wyrób przędzy z wełny, lnu lub konopi, oraz tkactwo, czyli wyrabianie sukna albo płótna przez odpowiedni splot nici. Wytwórczość ta (zwłaszcza przędzalnictwo) była przez długie lata realizowana w warunkach domowych, przędzenie nici stanowiło uboczne zajęcie w gospodarstwach rolnych, wykonywane wyłącznie przez kobiety (EHGP II 164). Dzięki powszechności tych prac symbolem kobiet w języku polskim stała się **kądział**, czyli włókno lub wełna przymocowane do specjalnie przygotowanego kijka, tzw. **przęślicy**, z której prządka pobierała pasemka surowca i skręcała nić (Kamińska, Turnau (red.) 1966: 168). Znaczenie **kądział** jako symbolu kobiet stereotypowo postrzeganych przez pryzmat typowej dla nich pracy przetrwało w wyrażeniu **krewny, przodek itp. po kądzieli** (SFzP, SMN) 'krewny, przodek ze strony matki'. Fakt, że przędzenie nici było zajęciem niegodnym mężczyźni, świadczy zwrot **prząść kądziel** (SFzP) 'o mężczyźnie: być zniewieściałym, oddawać się kobiecym zajęciom'.

W dwóch JF podstawę motywacyjną stanowią sytuacje związane z przędzeniem nici. Częste urywanie się skręconych pasemek wełny, zwłaszcza w miejscach o nieodpowiedniej grubości, kojarzono z niepewnością i kruchością czegoś (życia, zdrowia), czego językowym przejawem jest zwrot **cienko prząść** (SFzP, SFWP, SFL, SMN) 'być w ciężkiej sytuacji materialnej' lub 'być bardzo chorym' i przysłowie **Gdzie cienko (krótko), tam się rwie** (SFzP, SMN) 'o przedsięwzięciu, które nie udaje się z powodu braku środków'.

Nici po ich uprzedzeniu mierzono i zwijano w motki za pomocą przyrządu zwanego **motowidłem** (Kamińska, Turnau (red.) 1966: 73), którego nazwa występuje obok rymującego się¹⁹ z nią rzeczownika **szydło** w przysłowiu używanym do wyrażenia sądu o braku porozumienia między rozmówcami **Baba o szydle, dziad o (motowidle, mydle)** (SMN) 'nie można się porozumieć; są dwa sprzeczne zdania na ten sam temat'.

Powszechna znajomość realiów związanych z przygotowywaniem nici w formie zwiniętego kłębka przyczyniła się zapewne do utrwalenia w polszczyźnie mitologizmu **dojść, trafić itp. po nitce do kłębka** (SFzP, SFWP, SFL, SMN) 'wykryć, wyjaśnić coś przez cierpliwe śledzenie szczegółów jakiejś sprawy'²⁰.

Tkanie płócien również stało się podstawą motywacyjną frazeologizmów. Krasnowolski zwracał uwagę na taką właśnie genezę silnie utrwalonego w polszczyźnie zwrotu **wiązać koniec z końcem** (SFWP, SMN, SFzP) motywowanego sytuacją, w której tkacz *związuje koniec jednej nici z końcem drugiej, aby otrzymać nić ciągłą i nieprzerwaną* (Krasnowolski 1905: II 25). Omawiany zwrot funkcjonuje współcześnie w dwóch wariantach, w tym jednym zaprzeczonym **nie móc związać końca z końcem; ledwie, ledwo, z trudem wiązać, móc związać koniec z końcem** (SFzP, SFL) 'żyć bardzo skromnie, mieć bardzo mało pieniędzy na utrzymanie, z trudem się utrzymywać'.

Tkanie płótna polegało na przeplataniu dwóch nitki: osnowy, nici idącej wzdłuż, i wątku – w poprzek tkaniny. Postrzeganie wątku jako elementu wypełniającego ramę tworzoną przez osnowę, legło u podstaw metaforycznych znaczeń: **wątek** 'treść jakiegoś wywodu; myśl, tworzywo, przedmiot' (SWJP) i **osnowa** 'temat, sytuacja przedstawiona w utworach literackich' (SWJP). W notowanych przez współczesne leksykony frazeologizmach leksem **wątek** ma przenośne znaczenie, ale jego łączliwość wskazuje na rzemieślniczą proveniencję **zgubić, gubić, stracić, tracić wątek** (SFzP, SFL) 'zapomnieć, zapominać o tym, co się myślało lub zamierzało powiedzieć; także: przestać, przestawać rozumieć czytany lub wygłaszany tekst'. Inny zwrot

skupiać, trzymać w (swoich) rękach, w (swoim) ręku (wszystkie) nici czegoś (SFzP, SMN) odwołuje się prawdopodobnie do skomplikowanej czynności, jaką było przygotowanie osnowy²¹. Umiejętność trzymania wszystkich nici w ręku, pozwalająca kontrolować właściwy przebieg robienia tkaniny, zyskała metaforyczne znaczenie ‘kierować czymś, mieć decydujący wpływ na bieg wydarzeń, panować nad sytuacją’.

6. W zasobie współcześnie notowanych frazeologizmów znajduje się 7 takich, które u swoich podstaw mają sytuacje związane z pracą kowala. Dwie JF należą do korpusu mocnego. Przysłowie **Każdy jest kowalem swojego losu** (SFzP, SMN) ‘każdy samodzielnie podejmuje decyzje, ponosi tego konsekwencje i w ten sposób kształtuje swoje życie’, nawiązuje do pracy kowala polegającej na formowaniu konkretnych wyrobów z bezkształtnej masy. Zwrot porównawczy **sapać jak miech kowalski** (SFzP, SFL) ‘sapać bardzo głośno, oddychać z wielkim wysiłkiem’ obrazuje natomiast pracę jednego z podstawowych urządzeń stanowiących wyposażenie kuźni.

Z rzemiosłem kowalskim wiąże się również 5 JF z korpusu słabego. Ich komponentami są nazwy typowych kowalskich narzędzi, **młot, kowadło**, oraz zawodowej czynności **kuć**.

Zwrot **być, znaleźć się między młotem a kowadłem** (SFzP, SFWP, SFL, SMN) za pomocą sugestywnego obrazu metalu leżącego (w czasie kowalskiej obróbki) na twardym podłożu kowadła i uderzanego ciężkim młotem posłużył do konceptualizacji znaczenia ‘znaleźć się w sytuacji, w której trudno podjąć decyzję, bo każde z możliwych dwu rozwiązań jest złe’. We frazeologizmie porównawczym **serce, puls itp. bije, wali (jak) młotem, jak młot** (SFzP, SMN) komponent **młot**²² służy intensyfikacji: ‘serce bije mocno, gwałtownie, puls jest przyśpieszony, wyraźnie wyczuwalny’.

Mocno utrwaloną JF z komponentem **kuć** jest przysłowie **Kuć żelazo, póki gorące** (SFzP, SFL, SMN) ‘intensywnie działać w jakiejś sprawie, wykorzystując sprzyjającą sytuację’²³. Przypomina ono o konieczności formowania kruszcu wyłącznie wtedy, gdy jest mocno rozgrzany i odpowiednio plastyczny.

Komponent **kuć** przypomina również o innej zawodowej czynności kowala – podkuwaniu koni, czyli przybijaniu żelaznych podków na kopyta, aby nie ślizgały się po gładkiej powierzchni, co zwiększa siłę zwierzęcia i daje mu możliwość stabilnego poruszania się nawet po śliskim gruncie. Skojarzenie tej sytuacji z człowiekiem, który potrafi zapewnić sobie większe możliwości dzięki pewności siebie, zostało metaforycznie ujęte we frazeologizmie **kuty na cztery nogi** ‘zaradny, doświadczony’ i ‘przebiegły, chytry, cwany’ (SFL, SFzP, SFWP, SMN) ‘o kimś bardzo sprytnym, umiejącym zadbać o swoje interesy’. Podkuwanie koni stało się również podstawą motywacyjną obrazu zawartego w przysłowiu **Konia kuja, a żaba nogę podstawia** (SFzP) stosowanego w sytuacji, w której ktoś stwarza pozory, że uczestniczy w ważnej pracy wykonywanej przez kogoś innego lub odbiera niezасłużone nagrody.

7. We frazeologii swoje piętno odcisnęły również realia związane z rzemiosłem kuśnierskim, jedną ze specjalności przynoszących duże dochody ze względu na fakt, że noszenie odzieży futrzanej na terenach Polski było nie tylko koniecznością (ze względu na klimat umiarkowany), ale również stanowiło wyznacznik zamożności i statusu społecznego właściciela (Turnau 1983). Z realiami rzemiosła kuśnierskiego wiąże się 6 JF. Do korpusu mocnego należy zwrot zarejestrowany w jednym ze słowników jako przestarzały i żartobliwy **ciągnąć jak kuśnierz futro** (SMN) ‘opowiadać długo i nudnie; ociążać się z wypowiedzeniem ważnej informacji’. Przypomina on o jednym etapie w skomplikowanym cyklu produkcyjnym odzieży futrzanej – rozciąganiu skóry po jej garbowaniu²⁴.

Komponenty JF z korpusu słabego przypominają o sposobach wykańczania odzieży futrzanej. Zabiegiem, który znalazł swoje odzwierciedlenie we frazeologii, jest barwienie skór. Ponieważ służył on często fałszerstwom, wyrażenie **farbowany lis** (SFzP, SFWP, SFL, SMN) utrwaliło

się w znaczeniu ‘o kimś fałszywym, nieszczerym, udającym podstępnie kogoś innego niż jest naprawdę’.

Inne JF ilustrują specyficzny sposób wykańczania i zdobienia wyrobów kuśnierskich. *W dawnej Polsce okrycia futrzane noszono zawsze pod wierzch z tkaniny [...] Kołnierz, wyłogi, czyli bramowania i mankiety wykonywano zawsze z lepszych gatunków skór futerkowych aniżeli całe podbicie* (Turnau 1983: 63). Rodzaj futzianego podbicia zależał od zamożności właściciela, biedniejsi podbijali swe okrycia wierzchnie skórami mniej szlachetnymi, z lisów krajowych lub królików. Takie zwyczaje leżą u podstaw zwrotów wyrażających sąd o ukrytych cechach czegoś lub kogoś **coś (jest) czymś podszyte** (SFzP) ‘coś charakteryzuje się czymś, co nie jest widoczne od razu’, **ktoś (jest) podszyty tchórzem, dzieckiem itp.** (SFzP, SFL, SMN) ‘ktoś ma cechy tchórza, dziecka itp.’ **ktoś (jest) lękliwym, strachem podszyty** (SFzP, SFL, SMN) ‘o kimś lękliwym, tchórzliwym’. Na zasadzie żartobliwej analogii został utworzony frazeologizm **wiatrem podszyty** (SFzP, SFWP, SMN) utrwalony we współczesnej polszczyźnie jako określenie lekkiej, lichej odzieży, przepuszczającej zimno²⁵.

8. Cztery JF z korpusu słabego zawierają komponenty wskazujące na genetyczny związek z piwowarstwem, bardzo rozwiniętą niegdyś dziedziną wytwórczości, uprawianą na własne potrzeby lub na sprzedaż, związaną z powszechnym używaniem piwa jako napoju i dodatku do posiłków. W dwóch JF utrwalona została nazwa podstawowej czynności wykonywanej przez piwowarów – **warzenie piwa**. Proces ten postrzegano głównie poprzez jego skutki – należało spożyć produkt niejako niezależnie od jego jakości i smaku, ponieważ każdy dysponował takim produktem, jaki sam wytworzył. Ten właśnie aspekt rzeczywistości służy ilustrowaniu przekonania, że każda ludzka czynność i zachowanie mają swoje konsekwencje, często negatywne: **nawarzyć (sobie, komuś) piwa** (SFzP, SFWP, SFL, SMN) ‘zrobić coś nieopatrnie, ze swoją lub czyjąś szkodą, narobić zamętu, zamieszania, kłopotu’, **pić, wypić piwo, którego się nawarzyło, które ktoś nawarzył** (SFzP, SFWP, SFL, SMN) ‘ponosić, ponieść przykre konsekwencje własnego lub czyjegoś postępowania’.

Dwie JF u podstaw obrazowania mają realia związane z wyrobem piwa. Jedną z podstawowych czynności było zalanie wodą słodu uzyskanego ze zboża. Nieuczciwi wytwórcy piw zalewali sód nawet kilka razy²⁶. Takie zwyczaje legły prawdopodobnie u podstaw JF **(To) nie przelewki** (SFzP, SFL, SMN) ‘powiedzenie oznaczające, że to sprawa poważna, nie można jej bagatelizować’²⁷.

Kolejnym etapem cyklu produkcyjnego piwa utrwalonym we frazeologii jest proces fermentacyjny, w wyniku którego tzw. młode piwo (lub inny alkohol) staje się dojrzałym, zdatnym do picia napojem. Towarzyszące tej przemianie zjawiska (szumy, bulgotanie, burzenie się napoju) oraz ich nieuchronność stały się podstawą metaforycznego obrazu młodości człowieka, jako okresu, w którym musi on znaleźć ujście dla nadmiaru energii i temperamentu, dostarczyć sobie wielu wrażeń, aby później, jako człowiek dorosły, wieść spokojne życie, co współcześnie wyrażane jest powiedzeniem **Młodość musi się wyszumieć** (SMN).

9. Inna specjalność rzemieślnicza – bednarstwo, zajmujące się wyrobem naczyń drewnianych – pozostawiła ślad we frazeologii w postaci trzech, powiązanych ze sobą semantycznie i formalnie, zwrotów (z korpusu słabego), w których komponentem rzemieślniczym jest nazwa najprostszego elementu konstrukcyjnego wyrobów bednarskich – **klepka** ‘odpowiednio wyrobiona, niekiedy wygięta deszczułka z twardego drzewa służąca do wyrobów bednarskich (zwłaszcza beczek) bądź do układania podłóg’ (SWJP): **brakuje, brak komuś piątej kleпки** (SFWP, SFzP, SFL, SMN) ‘ktoś jest głupi, niespełna rozumu’, **mieć wszystkie kleпки (w głowie, na miejscu)** (SFzP) ‘być rozsądnym, zdrowo myślącym’, **nie mieć piątej kleпки** (SFWP, SMN) ‘być głupim, niespełna rozumu’ U podstaw przenośnego znaczenia cytowanych JF, leży stereotypowe

postrzeganie głowy jako siedliska rozumu, w którym wszystkie elementy, podobnie jak klepki w drewnianym naczyniu, muszą być w wystarczającej ilości i porządku.

10. Dwie JF przechowują pamięć o bliskiej kuśnierstwu dziedzinie, jaką było garbarstwo zajmujące się wyprawianiem skór – materiału wykorzystywanego przez rzemieślników różnych specjalności, m.in. szewców. Komponentem nazywającym podstawową zawodową czynność garbarzy jest czasownik **wygarbować** utrwalony we frazeologizmie **wygarbować komuś skórę** (SFWP, SFzP, SFL, SMN) ‘zbić, pobić kogoś dotkliwie’. U podstaw metaforycznego znaczenia tej JF leży podobieństwo uderzania w ludzką skórę do podobnych, uciążliwych zabiegów, jakim była poddawana skóra zwierząt w procesie jej przygotowania do użytku. Do realiów rzemiosła garbarskiego nawiązuje również przysłowie (**Nie staje**) **skórka za wyprawkę** (SFzP, SMN) ‘coś się nie opłaca, nie jest warte włożonych starań’. Przechowuje ono pamięć o wysokich kosztach odpowiedniego przygotowania skóry.

11. Niewielką reprezentację we współczesnej frazeologii ma inna specjalność rzemieślnicza – szklarstwo. W dwóch zwrotach należących do korpusu słabego komponenty rzemieślnicze przypominają o zawodowych czynnościach szklarza. Czasownik **szklić**, nazywający wstawianie szkła (szyb) w ramy okienne lub drzwiowe, został utrwalony w JF **szklić komuś oczy** (SFzP, SFWP) ‘oszukiwać kogoś’. Skojarzenie czynności wstawiania szyby z kłamstwem było na tyle silne w polszczyźnie, że utrwaliło się jako wtórna wartość semantyczna omawianego czasownika ‘błagować, okłamywać, zmyślać’ (SWJP). Nie jest jasna podstawa takich skojarzeń – być może zasadnicze znaczenie ma fakt, że szyba stanowi swoistą, bo przezroczystą, przegrodę między dwoma częściami przestrzeni, tak, jak kłamstwo (nierozpoznane) stanowi niewidoczną przeszkodę w dotarciu do prawdy.

Skojarzenia z oszukiwaniem wywołuje również inna czynność szklarza, utrwalona w JF **wciskać (komuś) kit** (SFzP, SFWP, SFL, SMN) ‘wmawiać komuś nieprawdę’.

12. Realia związane z rzemiosłem garncarskim utrwalone zostały w jednym przysłowiu należącym do korpusu słabego. Komponentami rzemieślniczymi jest nazwa wyrobów – **garnki** oraz czynności – **lepić**, dzięki czemu przysłowie **Nie święci garnki lepią** (SFzP, SMN) ‘nic nie jest tak trudne, by było niemożliwe do wykonania’ przypomina o tradycyjnym sposobie wytwarzania naczyń glinianych.

13. Złotnictwo – jedna z najbogatszych specjalności rzemieślniczych – znalazło swoje odzwierciedlenie w jednym frazeologizmie z korpusu słabego. Wyrażenie **głowa do pozłoty** (SFzP, SMN) ‘o kimś niezbyt roztropnym, bezmyślnym’ nawiązuje poprzez komponent rzemieślniczy **pozłota** do jednej z technik stosowanych w złotnictwie – pokrywania złotem przedmiotów niemających dużej wartości.

14. Z piekarnictwem wiąże się również tylko jedna JF należąca do korpusu słabego. Potoczne powiedzenie (**To**) **nie piekarnia** (SFzP) ‘nie ma pośpiechu, nie ma potrzeby się spieszyć’ zawiera nazwę miejsca, gdzie wypieka się pieczywo. We współczesnych czasach piekarnia to zarówno mała pracownia, jak i duże przedsiębiorstwo piekarnicze.

15. Do korpusu mocnego należy jedyna JF odnosząca się do rzemiosła kominiarskiego – wyrażenie porównawcze **czarny jak kominiarz** (SMN) ‘brudny’ utrwała podstawową cechę stereotypowego obrazu osób zajmujących się czyszczeniem kominów.

16. Do frazeologii rzemieślniczej należą również 4 JF z komponentami **rzemiosło** (korpus mocny) i **warsztat** (korpus słaby), które nie wskazują na żadną specjalność zawodową, ale mają swoje źródło w realiach rękodzielniczych. **Sprawnym rzemiosłem** (SMN) nazywane jest dobre opanowanie techniki wykonywania czegoś, a zwrot **znać swoje rzemiosło** (SMN) oznacza ‘znać się na czymś, na wykonywaniu czegoś; być fachowcem’²⁸. Zwrot **brać, wziąć coś na warsztat** ma znaczenie ‘zabierać się, zabrać się do jakiejś pracy’ (SFzP, SMN), a **mieć coś na warsztacie** ‘pracować nad czymś’ (SFzP, SMN).

Przegląd współczesnej frazeologii rzemieślniczej pod względem składu leksykalnego i metaforyki związanej ze znaczeniem genetycznym, pokazał, że przechowuje ona pamięć o 15 dziedzinach tradycyjnego rzemiosła. Są to: bednarstwo, ciesielstwo, garbarstwo, kominiarstwo, kowalstwo, krawiectwo, kuśnierstwo, młynarstwo, piekarnictwo, piwowarstwo, szewstwo, szklarstwo, włókiennictwo, garncarstwo, złotnictwo. Cztery JF odnoszą się ogólnie do rzemiosła, a nie do konkretnej specjalności. Niektóre frazeologizmy zawierają komponenty nazywające czynności, narzędzia lub urządzenia używane w różnych specjalnościach rzemieślniczych i w innych dziedzinach życia, np. w rolnictwie (**kierat**) lub w codziennych zajęciach (np. **igła**, **szydło**), zostały jednak omówione przy specjalnościach, z którymi w pierwszej kolejności wiążą się te elementy rzeczywistości.

W JF należących do korpusu mocnego komponent w postaci nazwy zawodu lub przymiotnika od niego derywowanego wyraźnie i w sposób jednoznaczny wskazuje na rzemieślniczą proveniencję. Zdecydowana większość zgromadzonych JF należy jednak do korpusu słabego, w którym komponenty rzemieślnicze przypominają o rozmaitych elementach rzeczywistości związanych z pracą rękodzielniczą: narzędziach (**kopyto**, **kądziel**, **ryza**, **karb**, **kluba**, **klin**, **ćwiek**, **kołek**, **nożyce**, **igła**, **szydło**, **motowidło**, **młot**, **kowadło**), czynnościach (**mleć**, **kuć**, **zyć**, **kroić**, **prząść**, **warzyć**, **farbować**, **podszyc**, **lepić** (garnki), **wygarbować**, **wcisnąć** (kit), **szklić**), miejscach (**młyn**, **piekarnia**), urządzeniach i wyposażeniu miejsc pracy (**kamień młyński**, **kierat**, **warsztat**), materiałach (**skóra**, **nici**, **wątek**, **klębek**, **żelazo**, **klepka**), wyrobach (**buty**, **piwo**, **garnek**) i technikach pracy (**pozlota**).

JF zawierające w swym składzie wymienione komponenty rzemieślnicze utrwalają dawne realia, pozwalają częściowo odtworzyć obraz specyfiki poszczególnych rzemiosł, jednak do ich genetycznej identyfikacji potrzebna jest językowo-kulturowa kompetencja użytkowników języka obejmująca wiedzę z zakresu kultury materialnej. Zjawiska związane z rozwojem cywilizacyjnym, takie jak: zanik tradycyjnych rzemiosł lub znaczne przeobrażenia w sposobie ich uprawiania, technologizacja produkcji, uprzemysłowienie, sprawiły, że dla niektórych, zwłaszcza młodszych użytkowników polszczyzny, przytoczone związki są czytelne jedynie w warstwie przenośnej, ich motywacja natomiast została zatarta. Tym pilniejszym zadaniem badawczym staje się całościowe opracowanie frazeologii pochodzenia rzemieślniczego w języku polskim.

CRAFTSMANSHIP PHRASEOLOGY IN CONTEMPORARY POLISH PHRASEOGRAPHY

Summary

The article deals with phrases which contain a lexeme from semantic field ‘craftsmanship’ (‘rzemiosło’): the names of craftsmanship jobs, adjectives derived from them, as well as the names of various elements of reality connected with handicraft: tools, activities, products and places. The characteristic of lexical content and metaphors of paroemia recorded in contemporary dictionaries has revealed that they store the memory of various aspects of traditional craftsmanship, but for their genetic identification it is necessary for language users to possess cultural and linguistic competence, which entails knowledge of realities associated with craftsmanship work. The development of civilization has led to the situation in which for some users of the Polish language, especially for the young, these paroemia are readable only on figurative level, while their motivation has faded.

Bibliografia

1. ADAMCZEWSKI, Jerzy. *Młynarstwo magiczne*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 2005, 217 s. ISBN 83-87266-46-9.

2. BARANOWSKI, Bohdan. *Polskie młynarstwo*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1977, 143 s.
3. BYSTRON, Jan Stanisław. *Przysłowia polskie*. Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Umiejętności 1933, 261 s.
4. CHLEBDA, Wojciech. Biblizmy języka polskiego i rosyjskiego. Koncepcje opisu leksykograficznego. In *Współczesny język polski i rosyjski. Konfrontacja przekładowa*. Red. A. Bogusławski, J. Mędelska, Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Katedra Lingwistyki Formalnej 1997, s. 23-66. ISBN 83-901183-6-X.
5. CHLEBDA, Wojciech. Frazeologia polska minionego wieku. In *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju*, red. S. Dubisz, S. Gajda, Warszawa: Wydawnictwo „Elipsa” 2001, s. 155–165. ISBN 83-7151-452-2.
6. JĘDRZEJKO Ewa, Frazeologia w przestrzeni lingwistyki „integralnej” (uwagi o wieloaspektowości współczesnych badań frazeologicznych), „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*”, sectio FF Philologiae, vol. 18, r. 2000, s. 99–120.
7. JĘDRZEJKO Ewa, «Człowiek miarą wszechrzeczy». Antropocentryzm i historycznokulturowe aspekty staropolskiej frazeologii somatycznej, „*Prace Filologiczne*”, t. XLVI, r. 2001, s. 233–245.
8. JĘDRZEJKO, Ewa. «Na frasunek dobry trunek (a uczonym z ksiąg rachunek!?)». Frazeologia biesiadna w językowym obrazie polskiej kultury narodowej. In *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków*. Red. W. Chlebda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego 2007, s. 243-265. ISBN 978-83-7395-245-4.
9. KAMIŃSKA, Janina, TURNAU, Irena (red). *Zarys historii włókiennictwa na ziemiach polskich do końca XVIII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1966.
10. KOZIARA, Stanisław. *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe AP 2001. ISBN 83-7271-134-8. 343 s.
11. KOZIARA, Stanisław. Obrazy świata biblijnego utrwalone w polskiej frazeologii (wprowadzenie do opisu). In *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków*, red. W. Chlebda, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego 2007, s. 183–190. ISBN 978-83-7395-245-4.
12. KRASNOWOLSKI, Antoni. *Przenośnie mowy potocznej, cz. II, Życie praktyczne i duchowe*, Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta 1905, 229 s.
13. KRZYŻANOWSKI, Julian. *Mądrej głowie dość dwie słowie*, T. I i II, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1960. T. I i II.
14. LEWICKI Andrzej Maria, Rozwój frazeologii polskiej w ostatnim ćwierćwieczu, „*Problemy Frazeologii Europejskiej*” VIII, r. 2007, s. 9–14.
15. LEWICKI, Andrzej Maria. *Studia z polskiej frazeologii*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem 2009, 226 s. ISBN 978-83-60178-38-6.
16. MŁYNARCZYK, Ewa. Czasowniki motywowane frazeologizmami o tematyce rzemieślniczej. In *Komunikacja międzyludzka. Leksyka. Semantyka. Pragmatyka II*. Red. E. Komorowska, K. Kondziola-Pich. Szczecin: Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowe ZAPOL 2011, s. 180–189. ISBN 978-83-7518-346-7.
17. MŁYNARCZYK Ewa, Od kiedy «szewc bez butów chodzi»? – tradycyjne zawody rzemieślnicze w polskiej frazeologii i paremiologii, „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis*”, „*Studia Linguistica*” VI, r. 2011, s. 233–243.
18. NOWAKOWSKA, Alicja. *Świat roślin w polskiej frazeologii*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2005, 231 s. ISBN 83-229-2591-3.

19. POŁOWNIAK-WAWRZONEK, Dorota. *Związki frazeologiczne współczesnego języka polskiego motywowane sytuacją walki (zbrojnej)*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej 2008, 178 s. ISBN 978-83-7133-367-5.
20. PAJDZIŃSKA, Anna. *Studia frazeologiczne*, Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem 2006, 272 s. ISBN 83-60178-21-6.
21. PUDA-BLOKESZ Magdalena, Mitologizmy frazeologiczne w wybranych źródłach leksykograficznych, „*Język Polski*” LXXXVIII, r. 2008, s. 329–340.
22. RAK, Maciej. *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrze*. Kraków: Wydawnictwo «scriptum» 2007, 257 s. ISBN 978-83-60163-30-6.
26. RUTKOWSKA-PLACHCIŃSKA, Anna (red.). *Historia kultury materialnej Polski w zarysie* oprac. zbior. pod red. W. Hensla, J. Pazdura, t. II, *Od XIII do XV wieku*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1978, 399 s.
27. SZPIŁA, Grzegorz. *Krótko o przysłowiu*, Kraków: Collegium Columbinum 2003, 141 s. ISBN 83-87553-63-8.
28. TURNAU, Irena. *Polskie skórnictwo*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1983, 202 s. ISBN 83-04-00813-0.
29. TYRPA, Anna. *Frazeologia somatyczna*. Łask: Oficyna Wydawnicza LEKSEM 2005, 371 s. ISBN 83-60178-01.
30. WYSOCZAŃSKI, Włodzimierz. *Nazwy zawodów i zajęć w porównaniach (na materiale frazeologii i paremiologii)*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2005, 398 s. ISBN 83-229-2599-9.

Rozwiązanie skrótów:

- EHGP – *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, red. A. Mączak, Warszawa: Wiedza Powszechna 1981, T. I–II. ISBN 83-214-0185-6.
- NKP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, red. J. Krzyżanowski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1969–1978, T. I–IV.
- SFL – LEBDA, Renarda. *Wielki słownik frazeologiczny*, red. A. Latusek. Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe 2009, 718 s. ISBN 978-83-7435-813-2.
- SFWP – *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, red. S. Bąba, J. Liberek. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2002, 1096 s. ISBN 83-01-13388-0.
- SFzP – *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2011, 840 s. ISBN 978-83-01-14273-5.
- SJPSz – *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1988, T. I–III. ISBN 83-01-00281-6.
- SL – LINDE, Samuel Bogumił. *Słownik języka polskiego*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1951, t. I–VI.
- SMN – MÜLDNER-NIECKOWSKI, Piotr. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego: wyrażenia, zwroty, frazy*. Warszawa: Świat Książki 2004, 1088 s. ISBN 83-7311-734-2.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. II, Warszawa: Drukarnia „Gazety Handlowej” 1902.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj. Warszawa: Wydawnictwo Wilga 1996, 1393 s. ISBN 83-7156-068-0.

---

¹Paremie pochodzenia rzemieślniczego były omawiane w pracach wybitnych polskich paremiologów i frazeologów, którzy podkreślali szczególną wartość tego zasobu leksykalnego w utrwalaniu realiów kultury materialnej (Krasnowolski: 19–35, Bystroń 1933: 106–110, Wysoczański 2005: 443–452).

² Podobne stanowisko – szerokiego traktowania frazeologii w pracach nurtu kulturowego, przyjmują inni badacze (por. m. in. Jędrzejko 2001, 2007; Koziara 2007, Nowakowska 2005).

³ Rozwiązanie skrótów, zob. bibliografia.

⁴ Podawane dane liczbowe dotyczą cytowanych w artykule haseł słownikowych.

⁵ Wzięłam pod uwagę te jednostki, które u podstaw swej obrazowości mają realia związane z wykonywaniem rzemiosła. Nie uwzględniam takich, w których występuje komponent rzemieślniczy, ale nie mają one źródeł w rzemieślniczej rzeczywistości, np. **co ma piernik do wiatraka?** Nie uwzględniam także takich, które nie spełniają warunku polileksykalności, np. (**duży/straszny/ciężki**) **młyn** (SMN) i metaforyczności znaczeń, np. **ubranie na miarę** (SMN).

⁶ Proces kształtowania się tego przysłowia w dziejach polszczyzny omówiłam w odrębnym artykule (Młynarczyk 2011).

⁷ W nawiasie podaję jako pierwszy słownik, z którego cytuję postać JF oraz jego definicję, w dalszej kolejności zamieszczam skróty słowników, w których dana jednostka została odnotowana (SWJP i SFP nie rejestrują przysłów), w przybliżonej postaci i znaczeniu, przy czym nie omawiam zagadnienia wariantowości. Chcąc ujednoczyć zapis JF, w niniejszym artykule zastosowałam zasady redakcyjne obowiązujące w SFzP, m.in. warianty leksykalne po przecinku, zmienne człony JF kursywą, elementy fakultatywne w nawiasie, bezokolicznikowa postać czasownika.

⁸ **Szydło** to ‘prosty lub zakrzywiony kolec metalowy, osadzony w trzonku, służący do robienia dziurek, ułatwiających zszywanie materiałów, np. skóry, brezentu; także: gruba igła do szycia twardego materiału’ (SWJP).

⁹ Zwrot ten, podobnie jak inne z komponentem **szyć** lub **kroić**, realizuje podobny model przekształcenia semantycznego: ‘ktoś powoduje (kupując lub sporządzając), że ktoś ma i nosi jakąś odzież’ => ‘ktoś powoduje (robiąc coś), że ktoś inny jest w przykrej lub trudnej sytuacji’: **szyć** (komuś) **kaptur** lub **kapturek**, **kroić** (komuś) **kurte**, **skroić** (komuś) **portki** itp. (Lewicki 2009: 156–160). Według Krzyżanowskiego natomiast w tym frazeologizmie nastąpiło „skrzyżowanie” dwóch znaczeń czasownika **szyć**, podstawowego oraz metaforycznego, zdefiniowanego w SW: ‘knuć, knować, szykować, gotować, zamyślać, zamierzać, kartować, planować’ (Krzyżanowski 1960: II 506–7).

¹⁰ Na ziemiach polskich budownictwo bardzo długo posługiwało się drewnem jako podstawowym materiałem budowlanym. Aż po przełom XVIII i XIX wieku zabudowa murowana skupiała się tylko w najznacniejszych miastach; poza nimi występowała stosunkowo rzadko, ograniczona na ogół do budowli sakralnych, militarnych i pałacowych. Do XIX wieku konstrukcje drewniane zaspokajały najpowszechniejsze społeczne potrzeby budowlane, na wsi przeważając nawet do lat pięćdziesiątych XX wieku (EHGP I 52).

¹¹ Rzeczownik **kluby** oznacza także ‘narzędzie tortur, blok do wyciągania stawów badanym’. Taką motywację zwrotów **ktoś bierze a. ujmuje kogoś w kluby** podaje A. Pajdzińska (Pajdzińska 2006: 61). Na związek frazeologizmów zawierających komponenty **ryzy**, **karby**, **kluby** z pracami ciesielskimi zwrócił natomiast uwagę Krasnowolski (Krasnowolski 1905: II 27). Sądzę, że dwie wskazane motywacje się nie wykluczają – proste urządzenie pozwalające odpowiednio operować liną lub łańcuchem mogło być używane do różnych celów.

¹² Czynności wykonywane przez krawców, jak szycie, prucie czy krojenie, były powszechnie znane, ze względów ekonomicznych wykonywano je we własnym zakresie, rzadziej (niż w przypadku, np. kowali) korzystając z usług specjalistów. Nie sposób rozstrzygnąć, która z tych sfer – prywatna czy zawodowa – została odzwierciedlona we frazeologii. Częściowo uwaga ta dotyczy również frazeologizmów z innych specjalności rzemieślniczych.

¹³ Połączenie dwóch kamieni stanowiło podstawowy mechanizm przecierający zboże na mąkę zarówno w prostej konstrukcji żaren, jak też w dużym młynie.

¹⁴ Tę postać jako wyjściową (najbliższą tekstowi źródłowemu) przyjmuje S. Koziara, omawiając warianty translacyjne tego biblizmu oraz jego dzieje w polszczyźnie ogólnej (Koziara 2001: 79–82).

---

15 Takie znaczenie odbiega od znaczenia utrwalonego w polszczyźnie, które W. Chlebda zdefiniował następująco: książk. publ. 'lepiej poddać się surowej karze, niż popełnić czyn niegodny'. Inne znaczenia i postaci współcześnie funkcjonujących frazeologizmów z wyrażeniem kamień młyński u szyi to według Chlebdy, ktoś/coś jest/wisi komuś kamieniem młyńskim u szyi pot. 'ktoś, coś jest dla kogoś ciężarem, niedogodą, kłopotem, ktoś ma kamień młyński u szyi pot. 'ktoś ma z kimś/ czymś problem znacznie utrudniający egzystencję' (Chlebda 1997: 54).

16 Pytlować prymarnie oznacza 'przesiewać mąkę, używając w tym celu pytla' (SWJP), zaś pytel 'worek z muślinu służący do przesiewania mąki' (SWJP). Produkty pochodzące z takiego przemiału lub na nich wyrabiane nazywane są do dziś wyrażeniami mąka pytlowa i chleb pytlowy.

17 Czasowniki te, obok innych nazywających mówienie, stanowiły przedmiot opisu A. Pajdzińskiej (Pajdzińska 2006: 117, 264).

18 Pochodzenie przysłowia wyjaśniał Krzyżanowski (Krzyżanowski 1960: II 362), o zmianach znaczenia i formy składniowej pisała autorka niniejszego artykułu (Młynarczyk 2011a: 184–186).

19 Rym, obok innych środków stylistycznych (m.in. paralelizmów, powtórzeń czy aliteracji) to cecha charakterystyczna wielu przysłów (Szpila 2003).

20 Obecność tego i innych mitologizmów w XX-wiecznych opracowaniach leksykograficznych omawia M. Puda-Blokesz (Puda-Blokesz 2008).

21 W opracowaniach historycznych można spotkać opis zabiegów, jakie należało wykonać, chcąc odpowiednio przygotować osnowę: Do snucia osnowy używano prymitywnego, drewnianego snowadła oraz odpowiedniej deszczuleczki, przez której oczka przewlekano nici ze wszystkich szpul umieszczonych w grotownicy (stojaku-szybaku). Wszystkie nitki związane razem zaczepiano o jeden ze zrębów górnej listwy snowadła, dokonując przy tym odpowiedniej „przebieyki”, a następnie puszczano w ruch snowadło (Kamińska, Turnau (red.) 1966: 172).

22 W wariantach notowanych w NKP człon ten ma postać rozwiniętą: młot kowalski.

23 Jest to jeden z internacjonalizmów frazeologicznych (Bystroń 1933: 18).

24 Wygładzanie skór przez ich wyciąganie należało do czynności wykończeniowych, obok czyszczenia i czesania włosów, strzyżenia, a także farbowania (Turnau 1983: 62).

²⁵ W dawnej polszczyźnie wyrażenie to miało szerszą łączliwość. Wskazuje na to dokumentacja w SL (VI 272): *te wiatrem szyte powieści, ustać i w niwecz obrócić się muszą. Smotr. Lam. 192.*

²⁶ Była to jedna z oszukańczych praktyk przy produkcji piwa. Często ponawiane i coraz bardziej szczegółowe przepisy władz miejskich wskazują na rozmaite sposoby nielegalnych metod pomnażania zysków: mieszanie różnych gatunków zbóż, używanie tańszego zboża zamiast droższego – pszenicy itp. (Rutkowska-Płachcińska A. (red.), 1978: 192).

²⁷ W NKP hasło to opatrzone komentarzem *Prawdopodobnie "przelewki" są zapomnianym terminem browarnianym.* W innym miejscu Krzyżanowski pisze, że **przelewki**, wyraz nieużywany współcześnie poza cytowaną JF można odnieść do różnych produktów spożywczych przygotowywanych przez przelewanie lub cedzenie, m. in. kisielu, rodzaju galarety, którą kilkakrotnie należało przepłukać, co dało podstawę frazeologizmu **Dziesiąta woda po kisielu** 'o dalekim pokrewieństwie' (Krzyżanowski 1905: II 231). Wydaje się jednak, że **przelewki** kojarzono przede wszystkim z piwowarstwem, o czym świadczy postać **Piwo nie przelewki** zanotowana przez Adalberga, a mająca również poświadczenia w literaturze pięknej, m.in. u Kraszewskiego (NKP).

²⁸ Wymienione JF wiążą się z przenośnymi znaczeniami rzeczownika **rzemiosło** 'umiejętności warsztatowe artysty, znajomość formy, opanowanie techniki, kunszt; czasem pogardliwie o twórczości pozbawionej większych wartości artystycznych' (w połączeniu z przymiotnikami oznaczającymi twórczość artystyczną, np. **rzemiosło aktorskie, autorskie, kompozytorskie, literackie**) oraz 'fach, zawód profesja' – najczęściej w połączeniu z leksemami wskazującymi dziedzinę życia uprawianą zawodowo, np. **rzemiosło nauczycielskie, żołnierskie** (SWJP).

RUSKÉ A ČESKÉ FRAZÉMY S KLÍČOVÝM SLOVEM DLUH/ДОЛГ A JEJICH DERIVÁTY

Ljuba Mrověcová

RUSSIAN AND CZECH IDIOMS WITH THE KEYWORD DEBT/ДОЛГ AND THEIR DERIVATIVES

Abstract: *In connection with the global economic crisis, the noun “debt” and its derivatives have become frequently used in the current Czech and Russian mass media. This paper presents a summary of different types of Czech and Russian phrasemes with the keyword “debt/долг” obtained from lexicographical sources and internet publications. Selected phrasemes are also studied in terms of their formal, semantic, and stylistic characteristics.*

Key words: *Debt, keyword, mass media, lexicographical sources, phraseme, proverb, characteristics, formal, semantic, stylistic.*

Contact: *University of Ostrava, Faculty of Arts, Department of Russian Studies;
ljuba.mrovecova@osu.cz*

Ke zprávám, které přinášejí masmédiá o probíhající globální ekonomicko-sociální krizi, patří také informace o růstu státních dluhů, dluhů měst, bank, firem, o situaci se zadlužeností domácností a jednotlivců ve společnosti. Reklamy a inzeráty bank nás přesvědčují o výhodách nových typů „dluhů“, tj. úvěrů, hypoték, obligací ad.

Substantivum „dluh“ se stalo v současných médiích nejen často skloňovaným výrazem, ale také součástí víceslovných lexikálních jednotek (ustálených víceslovných pojmenování nefrazeologického a frazeologického typu, větných a nevětných frazémů). Obdobnou situaci jsme zaznamenali u derivátů „dlužník“, „zadluženost“, „dlužní“, „dlužný“, „dluhový“ aj.

Vzájemná podmíněnost existence lidí a „dluhu“ je více než zjevná. Stejně jako lidstvo samo prošel „dluh“ dlouhým historickým vývojem, kdy se jeho forma i postoje jednotlivých etnik k němu měnily. Zdaleka však není prokázána souvztažnost mezi „dluhy“ a „penězi“. Zajímavě a zcela netradičně popisuje ranou etapu historie „dluhu“ americký antropolog David Graeber ve své knize *Debt: The First 5,000 Years* (Dluh: Prvních 5 000 let, 2011), v níž mj. tvrdí, že „dluhy“ byly běžné už před naturální a peněžní směnou. Kritické ohlasy některých ekonomů vyvolala Graeberova reflexe nad potřebou odpouštět dluhy v dobách společenských krizí obdobných té, která zasáhla současný civilizovaný svět. Ve svých úvahách se Graeber opírá o řadu metaforických poučení a přísloví ze Starého zákona (Kniha přísloví neboli Přísloví Šalomounova, Evangelii), obsahujících doporučení a rady, jak by měl křesťan řešit „dluh“ a „půjčky“, např.: *Od cizince dluh vymáhat smíš, ale co máš u svého bratra, to mu osobně promineš.* (Hospodinovo promíjení dluhů, Deuteronomium 15:3), *Pán se tedy nad ním slitoval, odpustil mu dluh a nechal ho jít.* (Matouš 18:27), *Kdo tě prosí, tomu dej, a kdo si od tebe chce vypůjčit, od toho se neodvracej.* (Matouš 5:42), *Boháč panuje nad chudáky, dlužník se stává otrokem věřitele.* (Kniha Přísloví 22:7), *Blázen tleská rukama, když se stal ručitelem svého přítele.* (Kniha Přísloví 17:18), *Půjčujete-li těm, u nichž je naděje, že vám to vrátí, můžete za to*

čekat Boží uznání? Vždyť i hříšníci půjčují hříšníkům, aby to zase dostali nazpátek. Ale milujte své nepřátele, číňte dobře, půjčujte a nic nečekejte zpět. (v Lk 6:34–35) ad.

Z uvedených příkladů se dá usuzovat, že Bible půjčování peněz ani výslovně nezakazuje, ani neomlouvá. Biblická moudrost však zároveň zdůrazňuje obecně platný a uznávaný fakt, že dluh „svazuje“ dlužníka a dělá otroka z toho, kdo mu půjčuje. Převážná část biblických textů se v průběhu formování Bible tradovala ústně, proto lze předpokládat, že se původní podoba i význam biblismů (mezi nimi též rčení, pořekadel a přísloví), které našly mezi lidmi brzy velkou oblibu, mohla transformovat. K porušování jejich originality docházelo také při překladech Bible. Od svého vzniku byla Bible jako celek přeložena do řady významných jazyků světa, avšak ne každý překlad je hodnocen jako zdařilý. Nepřesnosti a nedůslednosti, kterých se překladatelé dopouštěli, musely zákonitě způsobovat posuny původní sémantiky některých slov a slovních spojení. Např. v tzv. Bibli drážďanské (přibližně z roku 1360) je verš v *modlitbě Otče náš*, „*odpusť nám naše viny, jakož i my odpouštíme našim viníkům*“, přeložen takto: „*Odpušči nám dluhy naše, jako i my odpouščíemy dlužníkóm našim.*“ (Revue Prostor 89, 2011).

Relativně vysoká frekvence užívání substantiva „dluh“, jeho derivátů a frazémů, transformace rčení, pořekadel a přísloví s klíčovým slovem „dluh“ v současných českých a ruských masmédiích a výskyt velkého počtu nových slovních spojení s poměrně málo užívanou formou adjektiva „dluhový“ nás přivedla k myšlence zjistit, jaké frazémy s komponentem „dluh“ se vyskytují v dobových českých frazeologických a spisovných, ruských výkladových a frazeologických slovnících a jaké typy frazémů s klíčovým slovem „dluh“ a jeho deriváty jsou dnes aktuální v českých a ruských novinách. Excerpci některých uznávaných českých a ruských lexikografických prací 19., 20. a 21. století, buď v jejich tištěné, nebo elektronické podobě, článků z internetových vyhledávačů google.cz, yandex.ru jsme shromáždili okolo 150 ruských pořekadel a přísloví s komponentem «долг», asi 50 českých pořekadel a přísloví s komponentem „dluh“ a okolo tří desítek aktuálních a nových slovních spojení s dosud málo užívaným adjektivem „dluhový“.

Shromážděná přísloví a další frazémy představují zajímavý lexikální materiál, který je možné charakterizovat z několika hledisek. Omezený rozsah článku nám však nedovoluje věnovat se zevrubné charakteristice celé sestavené databáze sledovaných frazémů, proto se zaměříme jen na strukturální a sémanticko-stylistickou charakteristiku tradičních a nejčastěji uváděných kolokací v českých a ruských slovnících, klasifikaci vzorku přísloví z hlediska sémantického, porovnání míry ekvivalence shodných frazémů v obou jazycích. Ostatní excerpaný materiál zmíníme jen okrajově, hodláme se jím zabývat v některém ze svých dalších příspěvků.

České i ruské etymologické slovníky uvádějí shodně všeslovanský původ slova „dluh“ a dokládají tento údaj exemplifikací tvarů slova v některých slovanských jazycích. V Etymologickém slovníku V. Machka (1968) najdeme např. tvary: psl. *dьlgъ*, stsl. *dьlgъ*, pol. *dlug*, ukr. *dovh*, sch. *dûg*, b. *dǎlg* a také odvozeniny: *dlužní*, *dlužný*, *dlužiti*, *dluhovati*. Machek odmítá názor některých lingvistů, mezi nimi též Jungmanna, Gebauera, kteří chápou psl. tvar *dolgъ* jako výchozí nejen pro současný tvar substantiva „dluh“, ale též pro adjektivum „dlouhý“, a to ve významu časovém (dávati na dluh = na dlouhý platební čas).

J. Rejzek v novém Českém etymologickém slovníku (2004) uvádí tvary: r. *dolg*, s./ch. *dûg* a stsl. *dьlgъ*, stir. *dliged* 'povinnost', gót. *dulgs* 'dluh', ie. *del- 'řezat, rubat' (srov. ↑*dlaha* s posunem 'zářez, vrub' → 'dluh' (srov. přenes. *máš u mě vroubek*).

Výklady ruských etymologů A. Preobraženského (1959), G. P. Cyganenka, (1989) M. Fasmera (1986) jsou shodné s výkladem V. Machka. M. Fasmer vysvětluje původ slova následovně: «праслав. *dьlgъ родственно гот. *dulgs* „долг“, ирл. *dligim* „заслуживаю, притязая“, *dligid* „долг“ укр. *довг*, блр. *доУѣГ*, ст.-слав. *дльгъ*, болг. *дълг*(ьгт), сербохорв. *дулг*, словен. *долг*, чеш. *dluh*, словц. *dlh*, польск. *dlug*, в.-луж. *долъh*, н.-луж. *дъуг*. Сомнительно

также по соображениям интонации сближение с долгией, т. е. „то, что приходится долго ждать“». (<http://fasmerbook.com/>)

V elektronické verzi dalších ruských etymologických slovníků (např. N. M. Šanskij, G. A. Krylov) ekvivalenty slova „dluh“ v ostatních slovanských jazycích absentují, ale názorová rozdílnost na vývoj slova je v nich rovněž potvrzena: «Происхождение неясно. Возможно, родственно *долгий*. В таком случае долг первоначально — „то, чего (пусть и долго) ждут“, затем — „то, что обязательно“. Единого мнения относительно происхождения этого слова не существует. Одни...говорят, ...общевропейскому корню...готское *dulgs* — „долг“. Другие...одного корня с *долгий*, и первоначальное его значение — „то, чего долго ждут“.» (<http://www.slovoblog.ru/krylov/dolg/>)

Sémantiku slova „dluh“, ruského ekvivalentu «долг» a slov od nich odvozených vysvětluje a dokládá příklady celá řada českých i ruských slovníků. Ve Slovníku jazyka českého F. Trávnicka a P. Váši (1938) jsou u slova „dluh“ uvedeny dva významy: 1. vypůjčené peníze (*soukromý, veřejný, státní dluh*), 2. původ. = povinnost, dnes v tomto významu zřídka; vzniklo asi přenesením významu (*slíbil jsem ti něco udělat, přinést*), k zdrob. *dloužek, -žku*; přenes.: *máš u mne dloužek* = něco jsi mi slíbil udělat, *máš u mne vroubek* = něco mě na tebe mrzí. Autoři doplňují nejčastěji používaná ustálená slovní spojení se substantivem „dluh“ jejich vysvětlením, např. kolokací s neutrálním významem *mít dluh* u někoho = býti někomu dlužen, *dělati dluhy* = vypůjčovati si peníze, *bráti, dávati zboží na dluh* = dávat zboží bez zaplacení, *dluhy platiti, spláceti, zapraviti* = splácet/splatit vypůjčené peníze, ale také s přeneseným významem v kolokaci *nevychází z dluhů* = zabředl, zapletl se do dluhů, nebo *tone, vězí v dluzích, žije na dluh*, či dnes už z hlediska morfologického archaická kolokace *mám za ním dluh* = je mi dlužen.

Ve Slovníku spisovného jazyka českého (ČSAV, 1984) najdeme u slova „dluh“ dva významy: 1. peněžní závazek, 2. vina, hřích (*vzal na se dluhy naše*: Třeb.) a obdobná ustálená slovní spojení jako ve slovníku Trávnicka a Váši doplněna o další metaforické kolokace: expr. *být po krk v dluzích* = být silně zadlužen, zast. *mluviti na dluh* = zbytečně.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994) komentuje slovo „dluh“ velmi lapidárně: nesplacený závazek, zprav. peněžní. Exemplifikace ustálených spojení je omezena jen na dnes nejrozšířenější neutrální: *udělat dluh, kupovat na dluh*.

Nejnovější Slovník současné češtiny (2011) vysvětluje „dluh“ rovněž jako nesplacený závazek (zprav. peněžní) a uvádí převážně stejná slovní spojení, jako jsme našli ve slovnících uvedených výše.

Nejnámější ruské výkladové slovníky autorů V. I. Dala (1880–1882), D. N. Ušakova (1873–1942) a S. I. Ožegova (1900–1964) (u vydání od roku 1992 uvedena spoluautorka dopl. vydání N. Ju. Švedová) obsahují vedle výkladu dvou významů slova «долг» a gramatického aparátu celou řadu příkladů jejich užívání, dobová ustálená a frazeologická spojení. Na rozdíl od českých slovníků, které charakterizují „dluh“ vždy nejprve jako závazek „peněžní“ a poté teprve jako závazek „morálního obsahu“ (novější slovníky druhý význam substantiva vůbec neuvádějí), v ruských slovnících je pořadí opačné. V. I. Dal interpretuje slovo následovně: ДОЛГ м. все должное, что должно исполнить, обязанность. **Общий долг человека вмещает долг его к Богу, долг гражданина и долг семьянина**; ... долг, более общее, обязанность частная, личная; долг невольный, обязанность условна. Teprve po tomto výkladu následuje strohý dovětek: «Долг, долги, заемные деньги; плата за что-либо, с обещаньем уплаты, возврата». Za výkladem sémantiky slova V. I. Dal zařadil obsáhlý výčet typologicky rozdílných frazémů, zejména pořekadel a přísloví. U některých z nich je uveden též jejich význam. (<http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Dal-term-6729.htm>)

D. N. Ušakov odděluje dvojí význam slova navíc graficky a ilustruje příklady větých i nevětých frazémů: 1. только ед. Обязанность (книжн.). *Исполнить гражданский долг. Считаю своим долгом предупредить вас. Из чувства долга.*, 2. Взятые займы, преимущ. деньги. *За мной долг, наделать долгов. Вернуть долг. Имущество продано за долги. Расплатился с долгами. Государственный долг.* В долг – 1) займы. *Давать деньги в долг*, 2) с последующей оплатой или с условием возврата. *Жить в долг. Забирать из лавки товар в долг. По долгу чего* (книжн.) - в силу вытекающих из чего-н. обязательств. *По долгу службы. Остаться в долгу* перед кем-чем – 1) быть в чем-н. обязанным кому-н. 2) перен., чаще с отриц. - оставить без возражений, без ответа (разг.). *Ему нельзя делать замечаний, он в долгу не останется. Отдать последний долг кому* (книжн.) – почтить память кого-н. умершего, присутствовать на чьих-н. похоронах. *Отдать долг природе* – см. природа. *Влезть или залезть в долги* (простореч.) – наделать много долгов.

V nejpoblárnějším výkladovém slovníku S. I. Ožegova je každému ze dvou základních významu slova věnován zvláštní odstavec s uvedením odchylek u morfologických tvarů. Na rozdíl od svých předchůdců Ožegov zařazuje celou řadu příkladů se specifikací jejich významu. Některé z nich jsou totožné s příklady ve výše uvedených slovnících, jiné jsou zcela nové:

ДОЛГ1, -а, предл. о долге, **в долге, мн. нет**, м. То же, что обязанность. *Выполнить свой д. Гражданский д. По долгу службы. Человек долга* (честно выполняющий свои обязательства). *Отдать последний д. кому-н.* (перен.: почтить память умершего, прощаясь с ним при погребении). *Первым долгом (разг.) – в первую очередь, сначала, прежде всего.

ДОЛГ2, -а (-у), предл. о долге, **в долгу, мн. -и, -ов**, м. Взятые займы (преимущ. деньги). *Взять в д.* (займы, с последующей отдачей). *Наделать долгов. Войти, влезть в долги* (сделать много долгов). *Жить в д.* (на занятые в долг деньги). *По уши в долгах* (очень много должен). *Не выходит (не вылезает) из долгов* (постоянно кому-н. должен). *Д. платежом красен* (посл.). **В долгу перед кем или у кого* – обязан кому-н. чем-н. *В долгу как в шелку кто* - шутл. погов. о том, кто кругом должен. *В неоплатном долгу кто у кого* – о том, кто кому-н. чем-н. обязан, бесконечно благодарен. *Не остаться в долгу у кого* – отплатить тем же самым. || уменьш. должок, -жка, м. || прил. **долговой**, -ая, -ое. *Долговое обязательство.*

V následující části článku se pokusíme na základě zjištěných poznatků stručně sumarizovat a klasifikovat část excerpovaného materiálu, a to ze dvou aspektů.

I. Strukturální a sémanticko-stylistická charakteristika nevětých frazémů s komponentem „dluh“/«долг»

1) **Verbální frazémy** s klíčovým slovem „*dluh*“/«*долг*» jsou v obou jazycích převážně příznakově neutrální, mají dvoučlennou strukturu a patří k nejstarším nevětým typům frazémů. V tradičním chápání tvoří jádro frazeologie češtiny a ruštiny i dalších slovanských jazyků, mají knižní charakter a jsou zafixovány v povědomí širší vrstvy uživatelů jazyka. V excerpovaných ruských zdrojích se objevuje nejčastěji konstrukce: V+prep.+S_{dluh}, tj. nepřímá vazba slovesa na podstatné jméno (v ruštině vždy pomocí prepozice). V českých slovnících je nejvíce zastoupena obdobná konstrukce, v níž variuje tvar substantiva a jmenného tvaru adjektiva V+(prep.)+S_{dluh/dlužen} a přítomnost prepozice. Všechny frazémy zařazené do této skupiny jsou ustálené, kodifikované a jsou uvedeny ve výše jmenovaných lexikografických zdrojích.

<i>být dlužen</i> někomu (jsem vám dlužen)	<i>быть в долгу</i> у кого (я у вас в долгу)
<i>zůstat dlužen</i> komu co	<i>остаться в долгу</i> перед кем, у кого
<i>mít dluh</i> u někoho	<i>быть в долгу</i> у кого
<i>brát na dluh</i>	<i>брать в долг</i>

<i>kupovat na dluh</i>	<i>покупать в долг</i>
<i>vyrovnat dluhy, splatit dluhy</i>	<i>расплатиться с долгами</i>

Tab. 1

2) **Verbální hovorové frazémy** s klíčovým slovem „**dluh**“/«**долг**», které tvoří početně stejnou skupinu, jsou v obou jazycích převážně dvoučlenné struktury V+prep.+S_{dluh} a vyznačují se různou mírou metaforičnosti a expresivity. V ruských slovnících jsou uvedeny všechny frazémy prezentované v tab. 2, zatímco v nových českých slovnících nejsou důsledně zařazeny frazémy se slovesem v přeneseném významu např. *upadnout do dluhů*, *vysekat se z dluhů*, snad právě pro jejich hovorovost a sporadický výskyt v současné češtině.

<i>žít na dluh</i>	<i>жить в долг</i>
<i>být stále v dluzích</i>	<i>быть кругом в долгах</i>
<i>upadnout do dluhů (nasekat dluhy, hov.)</i>	<i>влезть (залезть) в долги</i>
<i>vězet až po krk/po uši v dluzích nevyházet z dluhů</i>	<i>увязнуть/погрязнуть в долгах по горло/по уши</i>
<i>vymotat se z dluhů, vysekat se dluhů</i>	<i>вылезть из долгов</i>

Tab. 2

3a) **Verbální frazémy**, v nichž se substantivum „**dluh**“/«**долг**» užívá ve druhém uváděném významu, tj. jako morální závazek/povinnost, též v přeneseném významu. V ruštině se i v tomto kontextu objevuje substantivum «долг» na rozdíl od sémanticky ekvivalentních českých frazémů, v nichž je slovo „dluh“ nahrazeno buď synonymem slova = povinnost, závazek, anebo přičestím trpným sloves dlužiti, být zavázán, být povinen ad. (viz příklady v tabulce).

<i>považovat za svoji povinnost</i>	<i>считать своим долгом</i>
<i>být zavázán, povinován komu</i>	<i>остаться в неоплатном долгу перед кем</i>
<i>nezůstat dlužen nikdy, nikomu</i>	<i>в долгу не остаться</i>
<i>vzdát poslední poctu, čest, hold (zemřelému)</i>	<i>отдать последний долг (умершему)</i>

Tab. 3

3b) **Kolokace s nominativní funkcí**, v nichž se substantivum „dluh“/«долг» opět užívá ve významu morálního závazku/povinnosti. Převažují mezi nimi pojmenování dvouslovná se shodným adjektivním přívlastkem. Dvouslovná nebo víceslovná pojmenování s neshodným substantivem jsou doložena méně. V ruštině se i v tomto kontextu opět výhradně objevuje substantivum «долг», zatímco v sémanticky ekvivalentních českých kolokacích je substantivum „dluh“ nahrazeno jeho synonymickým konotátem = povinnost.

<i>občanská, vlastenecká, mravní, vojenská povinnost</i>	<i>гражданский, патриотический, моральный воинский долг</i>
<i>smysl pro povinnost</i>	<i>чувство долга</i>
<i>ze služební povinnosti</i>	<i>по долгу службы (jen předložková vazba)</i>
<i>Považuji za svoji povinnost upozornit vás. (klišé v obou jazycích)</i>	<i>Считаю своим долгом предупредить вас.</i>

Tab. 4

4) Kolokace s archaickými komponenty (synonyma slova „dluh“= *vrub, sekyra*)

V češtině jsou v hovorovém jazyce stále užívané dva frazémy s archaickými komponenty: *mít u někoho vrub/vroubek* = mít u někoho dluh, např. ve slovníku Jungmanna: *pivo na vrub brát* = kupovat pivo na dluh, *napište to na můj vrub* = napište to na můj účet/připište to

k mému dluhu, *každý bere na svůj vrub* = každý na svůj účet/připisuje na svůj dluh, *máš u mne vroubek* = připomínám ti tvoje provinění (J. Jungmann, 1835).

brát na sekyru = brát na dluh, např. *zarazil tam sekyru* = zůstal tam dlužný/dlužen, *mít sekeru* u koho, kde (v ruštině sémanticky podobná kolokace: *числиться долг где, за кем* = mít u někoho dluh).

Oba frazémy mají svůj původ ve středověkém zaznamenávání dluhů.

Vrub = zářez do dřeva, forma dlužního úpisu; *na vrub vroubiti* = zaznamenati, při přejímce zboží a platbě, nebo způsob zápisů pracovních výkonů pomocí jednoduchých zářezů (vrubů) do dřeva. Po vyrovnání dodávek a platu, byly vruby „sřezány“, dřevo do hladka ořezáno a připraveno pro nové vruby. *Vrub sřezati někomu* znamenalo metaforicky také „vyrovnati si s někým účty“ ve smyslu pomsty za urážku, za příkoří. (<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4508>) Sloveso „rubat“ je dodnes základem názvu ruské měnové jednotky = rubl.

Sekyra = nástroj k vyhotovení značek, tj. vrubů do silného dřeva, obvykle do dveří. V. Machek vysvětluje v *Naší řeči* (roč. 39, 1956, č. 9–10): „...jen dluh v hospodě nebo u kupce, po př. u většího dodavatele. Je však známo i další přenesení: jak mi sdělil dr. A. Erhart, je v Brně běžné i *vlak má sekyru* (zpoždění); vyšlo se z pojetí, že i tu je jakýsi dluh proti náležitému výkonu“. (<http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4508>)

II. Sémantická charakteristika některých větných frazémů s komponentem „dluh“/«долг»

Z ruských i českých lexikografických zdrojů se nám podařilo získat nečekaně velký počet větných frazémů (pořekadel a přísloví) s komponentem „dluh“/«долг» s početní převahou ruských frazémů. Pořekadla a přísloví patří k nejstarším formám ústního lidového projevu, zobecňují lidové zkušenosti, které nabývají časem normativní povahu. Ve slovníku literární teorie (SLT, 1984:286) je pořekadlo definováno jako ustálené spojení slov vyjadřující obrazně jistou situaci. V protikladu k přísloví neobsahují pořekadla rozumovou zkušenost, ale smyslový postřeh. Prísloví je pak definováno jako stručně a jadrně stylizovaný soud obsahující zásady nebo zevšeobecněné zkušenosti kolektivu. (SLT, 1984:301). Někdy je v praxi obtížné stanovit přesně hranice mezi příslovím a pořekadlem, neboť i pořekadla mívají poučný obsah. Z tohoto důvodu v ilustračním materiálu prezentovaném níže není specifikace označena. Prísloví i pořekadla vycházejí ze zkušeností potvrzených generacemi a staletými, obsahují obecně platné morální zásady a normy a jsou odrazem života společnosti, proto mají výraznou argumentační hodnotu. (Junková, 2005b). Prísloví každého národa reflektují jeho specifika, kulturu, mentalitu, zvyky obyvatel a zároveň představují objemný zdroj sociálních norem. Fakt, že hodnotí reálnou situaci z hlediska její morálnosti či amorálnosti, jsou aktuální i pro současný svět. Mnohá přísloví mají biblický původ a týkají se univerzálních jevů a otázek, některá přecházejí z jednoho jazyka do jiného, a proto můžeme v různých národních jazycích nalézt jejich sémantické ekvivalenty.

Z excerpaného materiálu bude prezentována jen malá část přísloví s krátkým komentářem. Jako vzorek jsme vybrali v obou jazycích přísloví blízká v rovině lexikálně-sémantické, která vyjadřují stejná nebo podobná morální ponaučení a výroky vztahující se k tématu „dluh“. Početně nejvíce jsou zastoupena přísloví, která za prioritu považují:

- podtrhnout vysokou míru zadluženosti přirovnáním:

a) **K vlasům**, kterých má člověk obvykle hodně. V tomto případě jde o analogii k množství.

V obou jazycích jsou běžná metaforická přísloví konstatující tuto skutečnost, např. ruské: *Каждый волос в долгу* a jeho varianty s drobnými rozdíly v lexiku a syntaxi např.: *Весь и волос в долгу. Столько долгу, сколько волос на голове*. V češtině existují sémanticky identická přísloví s archaickými tvary substantiv: *Dluhův má jako vlasův na hlavě, Dlužen i s vlasy na hlavě* a sémanticky odlišné: *Má dluhův jako kvítí*.

b) **Ke krku, k uším**, které jsou součástí horní části lidského těla. V tomto případě jde o analogii k jednotce míry – výšce, např. ruský frazém: *увязнуть/погрязнуть в долгах по горло/по уши*. V češtině pak identické: *vězet až po uši/po krk v dluzích*.

c) **K blechám, k molům**, kteří cizopasí nebo škodí jinak člověku.

Srovnání je expresivnější. *Долгов, что блох – не оберешься*. (Dluhů jako blech – člověk se před nimi neochrání. (volný přel. Mrověcová), *Долги, моль в меху*. (Dluhy jsou jako moli v kožichu. (volný přel. Mrověcová)

d) **K velikosti moře, utonutí**.

Velká zadluženost je významově spojena s pocitem nejistoty, bezmocnosti, záhuby např. v ruských příslovích: *В долгу, что в море: ни дна, ни берегов*. V češtině: *Topit se dluzích. Utonul v dluzích*.

- vyjádřit obtíže a nebezpečí spojené s liknavostí při splácení „dluhů“

Skutečnost nenáročnosti půjčování a obtížnosti splácení „dluhu“ je vyjádřena jak v ruských, tak v českých příslovích: *В долг брать легко, а платить тяжело*. V českém doslovném překladu: *Dluhy se lehce dělají, ale těžce splácí*. (volný přel. Mrověcová) V jiných příslovích jsou vyjádřeny nepříjemné dopady dluhů na psychiku člověka např. v ruských příslovích: *Долг не ревет, а спать не дает. Долг стоит у порога. От долгов, хоть в воду; хоть удавится, хоть петлю на шею*, anebo v českém archaickém přísloví: *Dluhy se rozrývají, i velmoži (velmožní) od toho nespávají*.

Předcházení těchto negativních dopadů je možné a vyjadřují jej následující ruská a česká přísloví: *Продай хоть ржю, а долгу не держи! Как ни вертись, а с должником расплатись! Кто се дужиш, длуhy плаť*. Jiná ruská i česká přísloví (často rýmovaná) zdůrazňují pozitiva splacení „dluhu“ např.: *Рад будешь, как долг избудешь. Заплатить долг скорее, так будет веселее. Заплат' длуhy, будеш jako druhý*. Obdobou jsou nerýmovaná česká přísloví: *Sladce spí, kdo bez dluhův. Dluh odbyť, hlava zmyta. Kdo dluhy splácí, tomu statek roste*.

- upozornit na negativní dopad vzájemných dluhů na přátelství a rodinné vztahy

V některých příslovích je vyjádřena ověřená skutečnost, že dluhy mezi přáteli a členy rodiny narušují přátelství a rodinné vztahy, např. v ruských příslovích: *В долг давать – дружбу терять. Дать другу в долг, а у недруга самому взять*. V češtině se v tomto kontextu užívají přísloví: *Dluh není druh. Dluh zlý druh. Když člověk půjčuje peníze, získává tak nepřítel*. Nebo varianty: *Пřátelé bud'me, dluhy si plaťme. Kamarádi bud'me, dluhy si plaťme, Rodina bud'me a dluhy si plaťme*.

- upozornit na skutečnost, že dlužníci rádi a rychle zapomínají na vrácení „dluhu“

Tuto realitu připomínají četná ruská přísloví např.: *Стар долг, да кто его помнит?*

У долга и век долог. Долги живучи. Долги помнит не тот, кто берет, а кто дает.

Что ж, дружок, когда должок? - Да за мною. Что ни лучше (больше) барин, то хуже долги платит. Должен век, а платежу нет. На свои долги забытки, на чужие памятки. V češtině jsou významově blízká dnes už málo známá archaická přísloví: *Dluh se snadněji činívá, než zaplatí. Dluh bývá čím dál vždy mladší. Čím víc dluhův, tím větší návštěva. Kdo v dluhy zabředl, nebývá bez hostí*;

- konstatovat podmíněnost „dluhu“ „splátkou“

Nejnámější a stále aktuální ruské přísloví (často v transformované podobě) tohoto morálního obsahu je přísloví: *Долг платежом красен*. V ruských výkladových slovnících je uvedena rovněž varianta tohoto přísloví: *Долг платежом красен, а займы отдачею*. V současném ruském tisku, zejména v novinových titulcích, se v hojné míře objevují aktuální transformace přísloví s významovým posunem někdy směrem k ironii, v nichž se odrážejí problémy naší doby např. *Долг списанием красен. Долг платежом не красен. Долг платежом страшен. Долг грабежом красен. Долг платежом опасен*. V češtině existuje přísloví, které je svým

významem blízké ruskému, nikoliv však identické: *Půjčka za oplátku* (existují i rčení totožného obsahu z Bible: *Zub za zub, Oko za oko*). Původ prvního českého ekvivalentu se odvozuje od nepřesného překladu názvu divadelní hry W. Shakespeara „Measure for Measure“. V českých novinách se transformovaná podoba tohoto přísloví vyskytuje velmi málo.

III. Neologická ustálená slovní spojení

V současném českém i ruském tisku jsou velmi frekventované nové kolokace, které z velké části přešly do kategorie slovních spojení terminologických a jsou užívaná zejména jako pojmenování nových jevů v ekonomice, finančnictví a bankovníctví. Jejich modelová schémata jsou v obou jazycích naprosto identická.

1) neutrální neologické publicismy s nominativní funkcí, v obou jazycích identické s dvoučlennou strukturou: adj. „dluhový“ + subst. (většinou cizího původu) např.

dluhová krize/долговой кризис; dluhová situace/долговая ситуация, долговая обстановка; dluhová povinnost/долговое обязательство; dluhová poradna/долговое агентство; dluhová problematika/долговая проблематика; dluhová služba/долговой сервис; dluhová závislost/долговая зависимость; dluhová dynamika/долговая динамика; dluhová politika/долговая политика; dluhové financování/долговое финансирование.

2a) expresivně zabarvené neologické publicismy s nominativní funkcí, v obou jazycích identické s dvoučlennou strukturou: adj. „dluhový“ + subst. (převažují substantiva domácího původu)

Adjektivum „dluhový“ ve spojení s denotáty pojmenovávajícími předměty omezující pohyb, svobodu nebo jevy lidem nebezpečné. Spojením obou lexémů vznikají syntagmata expresivně zabarvená, metaforická, která vyjadřují negativní dopad „dluhů“ na současnou ekonomicko-sociální realitu a paralelně obavy z dluhu, nebezpečí jejich expanze např. *dluhová brzda/ „долговой тормоз“; dluhová páka/долговой рычаг; dluhová díra/долговая яма; nebo dluhová infekce/долговая зараза; dluhové otroctví/долговое рабство; dluhová past/долговая ловушка; dluhová smršť/0, dluhová agonie/долговая агония;*

2b) expresivně zabarvené neologické publicismy s nominativní funkcí a dvoučlennou strukturou: adj. „dluhový“ + subst. pojmenovávající osoby, které zaujímají ve společnosti pozici něčím neobvyklou či výjimečnou např. *dluhoví hříšníci/долговые грешники* (v rušt. jen ojediněle); *dluhoví kati/0; dluhoví miliardáři/0; dluhoví premianti/0; dluhoví spekulanti/0.*

Tento typ dvouslovný syntagmatických neologizmů se v ruštině zatím vyskytuje jen ojediněle.

Závěr

Velké množství frazémů s komponentem „dluh“ a jeho deriváty v obou jazycích, a to jak ve slovnících, tak v současném tisku, dokazuje jeho letitou aktuálnost. Zjištění, že frazémy jsou svým původem, strukturou, syntaktickou a stylistickou stránkou velmi rozmanité, navíc existencí variant se synonymy nebo slovy významově blízkými (např. *půjčka/займы* ad.), vybízí k hlubší analýze získaného materiálu.

RUSSIAN AND CZECH IDIOMS WITH THE KEYWORD DEBT/ДОЛГ AND THEIR DERIVATIVES

Summary

In the first part of the paper, we present the etymology of the word “debt”, and we characterize Czech and Russian proverbs containing “debt/долг”, obtained from Czech and

Russian dictionaries of the 19th and 20th centuries, in terms of formal, semantic, and stylistic features.

The second part of the paper focuses on the typology of common and new “debt/долг” phrasemes that are widely used in the present Czech and Russian mass media, mainly in connection with recent negative economic developments around the world. Attention is also given to the level of equivalence between the Czech and Russian phrases.

Bibliografie

1. BEČKA, J. *Slovník synonym a frazeologismů*. Praha: Novinář 1982.
2. BITTNEROVÁ, D., SCHINDLER, F. *Sbírka českých přísloví*. Praha: Karolinum, 1997.
3. BITTNEROVÁ, D., SCHINDLER, F. *Česká přísloví*. Soudobý stav ke konci 20. století, Praha: Karolinum 2002.
4. ČECHOVÁ, M., CHLOUPEK, J., KRČMOVÁ, M., MINÁŘOVÁ, E. *Stylistika současné češtiny*. Praha: ISV nakladatelství 2003.
5. FILIPEC, J., ČERMÁK, F. *Česká lexikologie*. 1. vyd. Praha: Academia 1985.
6. GRAEBER, D. *Debt. The First 5,000 Years*. New York: Melville House 2011.
7. JUNGSMANN, J. *Slovník česko-německý I*. Praha: 1835.
8. JUNKOVÁ, B. Parémie v současných psaných publicistických textech. In *Parémie národů slovanských II*. Ostrava: OU, 2005b, s. 54–63.
9. KLÉGER, A. *Tezaurus jazyka českého. Slovník českých slov a frází souvztažných, blízkých a příbuzných*. Praha: Lidové nakladatelství, 2007.
10. KOTT, Fr. Št. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický I*. Praha: 1878.
11. MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999.
12. MARTINKOVÁ, M. *Rusko-český frazeologický slovník*. Praha: SPN 1953.
13. MLACEK, J. *Slovenská frazeológia*. 2. doplněné vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984.
14. REJZEK, J. *Český etymologický slovník*. Voznice: Lada 2001.
15. ŚWIERCZYŃSKI A., ŚWIERCZYŃSKA, D., MRHAČOVÁ, E. *Slovník v přísloví v devíti jazycích*. Praha: Universum 2008.
16. STĚPANOVÁ, L. *Rusko-český frazeologický slovník*. Olomouc: 2007.
17. TRÁVNÍČEK, F., VÁŠA, P., *Slovník jazyka českého*. Praha: Fr. Borovský 1937.
18. *Slovník současné češtiny*, Kolektiv autorů. Brno:Lingea 2011.
19. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia 1994.
20. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy nevětné*. Praha: Academia 1988.
21. ДАЛЬ, В. И. *Пословицы русского народа*. Москва: Государственное издательство художественной литературы 1957.
22. ОЖЕГОВ, С. И., ШВЕДОВА, Х. Ю. *Толковый словарь русского языка*. Москва: 1999.
23. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А. Г. *Этимологический словарь русского языка*, Т. 1. Москва: Изд-во иностр. и нац. словарей 1959.
24. ШАНСКИЙ, Н. М. *Школьный этимологический словарь русского языка*. Москва: Происхождение слов 2004.
25. УШАКОВ, Д. Н. *Толковый словарь русского языка в 4-х томах*. Москва: 2000.
26. ФАСМЕР, М. *Этимологический словарь русского языка 1, 4*. Москва: Прогресс 1986.

Seznam excerpovaných zdrojů

Výkladový slovník V. I. Dalja (1880–1882). Dostupné z <http://vidahl.agava.ru/cgi-bin/dic.cgi?p=44&t=6774> , <http://www.classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Dal-term-6729.htm>.

Výkladový slovník D. N. Ušakova (1934–1940). Dostupné z <http://ushdict.narod.ru/abc/#196>, <http://www.classes.ru/ll-russian/russian-dictionary-Ushakov-term-13319.htm>.

Výkladový slovník S. I. Ožegova (1956–1963). Dostupné z <http://www.ozhegov.org/>.

Česko-německý slovník Fr. Št. Kotta. Dostupné z <http://kott.ujc.cas.cz/index.php?vstup=&hledat=fulltext&Zvyraznit=&Vyber=&Zobrazeni=&Strana=&stranaVys=1>.

LUKAVEC, J. Současné dluhy a viny. In *Revue Prostor* 89 [online]. 8.3. 2012. [cit. 2011-05-26].

Dostupné z <http://www.iliteratura.cz/Clanek/28383/revue-prostor-89-soucasne-dluhy-a-viny>.

MACHEK V., Prof. Vladimíru Šmilauerovi k šedesátinám: sekyra dluh, „*Naše řeč*“, ročník 39 (1956), číslo 9–10. Dostupné z <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4508>.

<http://aphorisms.su/poslovicy/zajmy.html>.

<http://cs.wikiquote.org/wiki/Dluh>.

<http://www.ceskabesedarijeka.hr/noviny52/noviny9.html>.

http://liturgickeotazky.blogspot.cz/2012/03/dluhy-pujcky-jejich-reseni.html#.T_X5VPU2XDc.

Týden.cz www.tyden.cz › Byznys › Svět, 27. srpen 2011.

http://ekonomika.idnes.cz/mmf-navysil-fondy-na-haseni-dluhove-krize-flx-/eko-zahranicni.aspx?c=A120619_090841_eko-zahranicni_spi, 19. června 2012 8:59.

Internetové vyhledávače

<http://www.google.cz>

<http://www.yandex.ru>

АВТОРСЬКА ВАРІАТИВНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У РОМАНІ ЄВГЕНА ГУЦАЛА “ПОЗИЧЕНИЙ ЧОЛОВІК, АБО Ж ХОМА НЕВІРНИЙ І ЛУКАВИЙ”

Лариса Наконечна

Authorial Variability of Phraseological Units in the Novel ‘The Borrowed Husband, or Khoma, which Faithless and Artful’ by Yevhen Hutsalo

Abstract: *The article deals with stylistic and semantic analysis of the language in the novel ‘The Borrowed Husband, or Khoma, which Faithless and Artful’ by Yevhen Hutsalo. Author’s particularity of using of idioms and modified phraseological units are analyzed in the article. Transformation of phraseological units is analyzed in term of semantic and structural-semantic alteration.*

Keys words: *Phraseological unit, occasional phraseologisms, standard phraseologisms, semantic transformation, structural and semantic transformation.*

Contact: *Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника; вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна 76025.*

Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk; Shevchenko Str., 57. Ivano-Frankivsk. Ukraine.76025.

Larysa_n@ukr.net

Роман Євгена Гуцала “Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий” приваблює читача не стільки яскравістю образів чи динамічністю сюжету, скільки мовленнєвою оригінальністю, експресією і гумором, що досягається неперевершеним умінням автора використовувати виражальні можливості слова, підбирати, відшукувати і створювати словесні форми, виходити за межі усталеного без шкоди для змісту і форми, поєднувати, здавалось би, непоєднуване. “Автор химерного роману виразно демонструє свою залюбленість у слово, увагу до його звучання, значення, походження” (Масенко 1991: 31).

Чи не найбільше захоплює вправне жонглиювання автора численними зразками живої народної фразеології. Письменник не тільки використовує узуальні форми стійких словосполук (у широкому розумінні цього поняття), закріплені народною мовною традицією, а й вплітає у текстову канву стилізовані, індивідуально-авторські надслівні вирази – фразеологічні новотвори. Недарма “роман справедливо називають новітньою енциклопедією українських прислів’їв і приказок” (Масенко 1991: 32).

Особливості семантики і функціонування, стилістична роль і експресія фразеологізмів, походження, переосмислення і трансформація сталих виразів – об’єкт наукових студій багатьох мовознавців минулого і сучасності. Фразеологічний фонд української мови вивчали О. О. Потєбня, Л. А. Булаховський, У. К. Білодід, В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, А. П. Коваль, Ф. П. Медведєв, В. Д. Ужченко, та інші.

Спираючись на вироблену традицію у вивченні фразеології, ставимо за мету простежити особливості авторського використання фразеологічних одиниць (далі – ФО) у романі Є. Гуцала “Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий”, проаналізувати способи трансформації узуальних фразеологізмів, з’ясувати роль оказіональних виразів у текстотворенні й вираженні авторського задуму.

Прив’язуючи свій стиль до народного мовлення, Є. Гуцало насичує твори прислів’ями, приказками, загадками, каламбурами та іншими стійкими зворотами. Однак автор особливого використовує ці народні вирази. Значну кількість ФО він вживає без змін, у автентичній формі, як-от: “...*тобі, Мартухо, якби тільки наволокти пеню на мене...*” (5: 65) – обвинуватити кого-небудь даремно (12: 521); “...*я зі своєю славою не носився, як чорт із писаною торбою...*” (5: 243) – приділяти велику або більшу, ніж треба, увагу тому, хто (що) її не заслуговує (12: 558); “...*телиця знову була байдики...*” (5: 183) – бути без діла, весело проводити час (12: 23); “...*не довелося б дрижаків їсти...*” (5: 142) – тремтіти від холоду, страху (12: 357); “*Якийсь пройдисвіт кругом пальця обвів*” (5: 53) – спритно обдурити, перехитрити кого-небудь (12: 563); “*А з лиця – мов кров з молоком*” (5: 42) – здоровий, рожевовидий, рум’яний (про людину та її обличчя) (12: 399).

Тож традиційні фразеологізми як органічні складники мовлення автора та персонажів відіграють провідну роль у розкритті задуму твору, адже вони є характерною ознакою мовлення українського народу, своєрідним кодом ментальності.

Однак, “висока частотність уживання фразеологізмів є однією з причин, що спонукають митця до створення різноманітних їх видозмін” (Коноплянко 1991: 13), адже “у процесі постійного вживання ФО втрачає значною мірою свою первинну експресивність” (Потенко 2009: 5). Саме оказіональне вживання спроможне оновити фразеологізм, надати йому яскравості і більшої виразності.

У науковій літературі процеси перетворення (видозміни, переробки, модифікації, трансформації) усталених фразеологізмів кваліфікують як “видозміну компонентного складу ФО, що спричиняє зрушення в їхній семантиці, унаслідок чого узуальна форма ФО протиставляється її оказіональній формі. Трансформація стійких сполучень слів – це свідоме перетворення авторами їхньої форми для надання їм додаткової експресії й досягнення потрібного стилістичного ефекту” (Кочукова 2004: 44).

Розрізняють трансформації семантичну і структурно-семантичну.

Семантична трансформація – “зміни традиційної семантики фразеологізму, унаслідок чого узуальне фразеологічне значення або набуває додаткових відтінків, або повністю переосмислюється” (Глуховцева 2011: 74).

Структурно-семантична трансформація стосується видозміни форми сталого виразу, що зумовлює повне або часткове переосмислення його семантики.

“У авторській манері фразеотворення Є. Гуцала, порівняно з творами інших письменників цього стильового напрямку [хімерна проза – Л. Н.], широко представлені майже всі можливі види оказіональних перетворень ФО. У ряді випадків автор створює і нові види модифікацій фразеологізмів...” (Важеніна 2001: 180).

З настановою на гумор Євген Гуцало піддає традиційні фразеологізми різноманітним семантичним змінам, застосовуючи ряд трансформаційних прийомів:

- 1) власне семантичні зміни ФО;
- 2) принцип подвійної актуалізації – поєднання прямого і переносного значень стійких мовних сполук;
- 3) використання на тлі фразеологізму його компонентів;
- 4) коментування змісту стійкого словосполучення.

Розглянемо застосовувані автором семантичні трансформації детальніше.

Певну групу ФО Є. Гуцало вживає у зміненому контекстному оточенні, надаючи відомим фразеологізмам нового значення (**власне семантичні трансформації стійких мовних сполук**). “Досить виразні, експресивно забарвлені контексти не тільки переосмислюють сталі сполуки, а й дають нове життя, нове звучання вже давно відомим, зафіксованим словниками фразеологізмам” (Попович 2000: 54).

Наприклад, ФО “...могла б з пантелику збити...” (5: 73) вжито у значенні *підманути чоловіка, спокусити*, тоді як традиційно ця ФО позначає 1. дезорієнтувати, заплутати; 2. викликати замішання, збентеження (12: 322);

“*можуть маку напустити і пришиви пришити*” (5: 83) у творі = обдурити, заговорити, пор.: традиційно – доповнити сказане кимсь, втрутитись в чужу розмову (12: 702).

“*А ненажерливі ... мали б од мене маленьку куку у велику руку*” (5: 82) = нічого, пор.: у словнику зафіксоване значення “хабар” (12: 404).

Нерідко ці семантичні зміни виникають через уведення фразеологізму у нетипове словосполучення. Так, наприклад, у реченні “...*висловився 1) через пень-колоду, 2) через дорогу навприсядки*” (5: 7), фразеологізми, поєднані з дієсловом говоріння, набули значення “непрямо, загадково, нечітко”, тоді як (1) нормативно поєднується з дієсловами трудових процесів і означає “недбало, як-небудь, не так як треба” (робити) (12: 611), а (2), сполучаючись з іменниками *родич, рідня*, позначає “родич дуже далекий або зовсім ніякий” (12: 444).

Подвійна актуалізація – це явище реалізації потенційних значень усіх чи окремих компонентів фразеологізму поряд із використанням його традиційного значення (Білоноженко 1989: 87). А. А. Булаховський вважав це явище ефективним засобом творення комічного і вбачав у ньому наслідок “нового осмислення слів шляхом зіткнення їх з іншими можливими значеннями” (за Попович 2000: 55).

Засобом подвійної актуалізації як різновиду семантичної трансформації є поєднання прямого і переносного значення ФО, що у романі трапляється нечасто:

“...*постоли і брудні, зате душа чиста*” (5: 62);

“*хай і він у тебе грає на теревенях, наче на кобзі*” (5: 73), пор.: теревені правити = говорити дурниці, нісенітниці (12: 687);

“*била словами більше, ніж дубиною*” (5: 175), *бити словами* = дошкуляти кому-небудь, досаждаючи репліками, зауваженнями і т. ін. (12: 25).

Використання на тлі фразеологізму його компонентів – вживання після або до фразеологізму одного або кількох його компонентів, що актуалізує стійку мовну сполуку у конкретному контексті:

“...*бо зі своєю бабою глека побив на друзки й того розбитого глека навіть законно оформив!*” (5: 201); *розбити (побити) глек (глека, горицик, горицика, макітру)* = розірвати, порушити дружні стосунки; посваритися (12: 743).

“*Всякі думки заснували голову, мов павутиння, а в тому павутинні павучок борсається*” (5: 220); *думки (гадки) снуються в голові* = хто-небудь постійно, напружено думає про щось (переважно тривожне, неприємне) (12: 272).

Авторське коментування змісту стійкого мовного сполучення:

“...*з біса спритна і з чорта розумна, таку навіть на покуті не садови, а десь у куточку на лавці, то скоро той куточок на лавці здаватиметься покуттям*” (5: 79); *з біса (з чорта)* = дуже, вельми, занадто (12: 32);

“*Начебто не скажеш про тебе, що ти ні те ні се, що голубеньким цвітеши, а жовтеньким пахнеш*” (5: 42); *ні се ні те* = який нічим не виділяється, посередній (про людину) (12: 790).

Тож використання семантично модифікованих ФО веде до певної зміни значень або сприйняття традиційної семантики ФО, внаслідок чого автор досягає актуалізації фразеологізму в конкретному контексті та експресивного бачення тексту.

Вище розглянуті випадки стосуються переосмислень семантики ФО, але частіше у романі трапляються структурні зміни стійких словосполучень, що обов'язково спричиняє семантико-граматичну варіантність. Це явище, що розкриває внутрішні механізми авторського творення ФО і яскравіше підкреслює внутрішні можливості мови, називають структурно-семантичними трансформаціями фразеологізмів.

За словами Ш. Баллі, “Чим яскравіше виражена індивідуальність письменника, тим рідше він вживає всіма неодноразово читані і чувані вислови... Справжній письменник намагається поновити звичні сполучення, як він поновлює образи” (за Важеніна 2001: 181).

“У мовній тканині химерних романів перетворення типів фразеологізмів трапляються так часто, що, за словами О. В. Куніна, можна говорити ‘про нормативність ненормативних змін’ у сфері фразеології” (за Важеніна 2001: 181).

Індивідуально-авторські структурні перетворення фразеологізмів у романі представлені такими типами структурно-семантичної трансформації ФО:

- 1) субституція – заміна одного або кількох компонентів фразеологізму;
- 2) заміна всіх лексичних складових ФО;
- 3) поширення фразеологізму додатковим компонентом вільного вжитку;
- 4) уведення факультативних частин;
- 5) фразеологічний натяк;
- 6) фразеологічна контамінація;
- 7) використання оновленого фразеологізму на фоні традиційного.

Розглянемо кожен з наведених різновидів цієї трансформації.

Серед структурно-семантичних трансформацій фразеологізмів чи не найбільш поширеним різновидом є **субституція** – заміна певних компонентів фразеологізму, що впливає із прагнення автора до нової образної мотивації й апелює до асоціативного сприйняття реципієнта:

“...вихопилась Дармограїха, мов Марко з конопель” (5: 60), пор.: як *Пилип з конопель* = недоречно або невчасно сказати що-небудь чи виступити з чимсь (12: 104);

“...дивиться на мене, як сорока в клітку” (5: 20), пор.: як *сорока в (на голу) кістку* = дуже уважно, приглядаючись до чого-небудь (12: 844);

“...мимоволі бундючивсь і поглядав гоголем довкола” (5: 59), пор.: *ходити гоголем* = триматися поважно, гордовито, зарозуміло, зверхньо (12: 931);

“...дме в одну дудку” (5: 156), пор.: *в (на) одну дудку грати* = бути заодно з ким-небудь (12: 195).

О. Важеніна виокремлює **субституцію** синонімічну, антонімічну, тематичну і заміну словами, що не пов'язані семантично (Важеніна 2001: 181).

Синонім-замінник зазвичай відноситься до того ж функціонального стилю, але передає більшу інтенсивність дії або більший ступінь якості. У результаті таких змін збільшується виразність висловлювання:

“Чого маю квапитись поперед батька в пекло...” (5: 223), пор.: *лізти (забігати, поспішати, вискакувати, сунутися) поперед батька в пекло* = випереджати інших у чому-небудь; вихоплюватися наперед (12: 436);

“...та годі городити теревені!” (5: 68), пор.: *теревені правити* = говорити дурниці, нісенітниці (12: 687).

Заміна лексеми її антонімом теж створює значний стилістичний ефект. При подібних замінах між фразеологічним прототипом та контекстуально перетвореною ФО

виникають особливі зв'язки, які можна назвати “взаємовиключними” або семантично полярними. Заміни такого типу дають можливість виражати сильні емоції, як позитивні, так і негативні. Антонімічна заміна створює жартівливо-парадоксальний характер висловлювання. Вона особливо широко представлена в дієслівних та субстантивних ФО:

“...її гандж, який їй солодший від печеної редьки” (5: 12), пор.: гірший печеної редьки = надзвичайно поганий, нестерпний (12: 172);

“...якщо й хрін, то все б ложкою” (5: 98), пор.: “Коли мед, то й ложкою!” (5: 73) = уживається для вираження надмірного прагнення до чогось, як вияв надмірності в чому-небудь; занадто (12: 481).

Часто трапляються заміни компонентів ФО словами, які входять в одну тематичну групу (тварини, кольори, частини тіла, предмети одягу та ін.), завдяки чому вводиться додаткова експресивність висловлення:

“...що на зубі, те й на язиці” (5: 180), пор.: що на умі = у думках, у помислах [12: 587];

“...наговорив сім мішків горіхів” (5: 177), пор.: сім мішків гречаної вовни [і (та) всі неповні] = багато зайвого, безглузлого (12: 809);

“...тих треба оминати десятою-сотю дорогою!” (5: 97), пор.: обминати (обходити, оббігати) десятою дорогою = уникати зустрічі з ким-небудь (12: 572);

“...героїня любовного чотирикутника...” (5: 128), пор. любовний трикутник.

Заміна компонентів ФО словами, що не зв'язані з ними семантично, характерні не тільки для стилю Є. Гуцала, а й у цілому для химерної прози. У контексті такі ФО створюють ефект несподіванки, формують іншу стилістичну тональність. Хоча слово-замінник і не пов'язане семантично із замінювальним компонентом, він все ж детермінований значенням фразеологізму.

“...наговорити сім мішків гречаного Гаврила!” (5: 165), пор.: ...гречаної вовни;

“...така добра, хоч у пазуху клади” (5: 48), пор.: хоч до рани клади = добрий, лагідний, податливий (12: 378);

“Чужа душа мов темний погріб” (5: 23), пор.: чужа душа – темний ліс (укр. прислів'я) = щось незрозуміле, невідоме, заплутане (12: 441).

Різновидом компонентних трансформацій ФО є **заміна усіх складників фразеологізму**, що має на меті “збудити” асоціативне мислення читача і змусити його відшукати аналоги у фонді традиційних народних стійких мовних сполук:

“...подивилась, що не на той сук сіла, що не вдалось ухопити місяця зубами...” (5: 67), пор.: вхопити Бога за бороду = досягти чогось особливого, незвичайного, вимріяного (12: 165);

“Ми з Одаркою “...одного плоту коли...” (5: 47), “...хоч обох до однієї гілляки підчепи” (5: 47), пор.: одним миром мазані, одного поля ягода, з одного тіста; однієї масті; одного гніздечка птиці; один одного вартий = дуже схожі між собою в чомусь (переважно з негативним відтінком); однакові (про людей) (12: 459);

“Вона ні пава ні гава, ні до села й ні до міста, ні до ліса й ні до біса...” (5: 175), пор.: ні риба ні м'ясо = безвольна, безхарактерна людина (12: 735).

Вагому роль у переосмисленні традиційних фразеологізмів Є. Гуцало відводить прийому **поширення сталої мовної сполуки новим компонентом**. Виконуючи роль уточнення, компонент-поширювач часто апелює до прямого значення складників ФО, забезпечивши таким чином підсилення ефекту комічності та експресивності, а також гри з уявою читача, який обов'язково змушений “побачити” конкретну ситуацію, зображену фразеологічним зворотом. Наприклад:

“...меле язиком поза вухами...” (5: 72), пор.: *молоти язиком* = (зневажл.) вести несерйозні, беззмістовні розмови, займатися пустими балачками; базікати (12: 504);

“...яка муха вкусила за вухо?” (5: 206), пор.: *муха вкусила* = що-небудь спричинило комусь поганий настрій, хтось дратується, нервує; сердитий (12: 514);

“...мусив мовчати, як риба під крижиною” (5: 21), пор.: *як риба мовчати* = зовсім нічого не говорити (12: 736).

На думку А. С. Попович, “найбільше виявляється індивідуальність письменника і концентрація його світобачення та втілення естетичного кредо, коли використовується **прийом додавання факультативних частин**” (Попович 2000: 53). Цей прийом відрізняється від компонентного поширення тим, що факультативна частина стосується усього фразеологізму, а не одного з його компонентів, є своєрідним іронічним авторським коментарем загальновідомого фразеологізму і надає усьому виразу ще більшої семантичної навантаженості. Наприклад:

“Долі своєї конем не об'їдеш, як кого хоче – на ноги поставить, а кого з ніг звалить” (5: 17), пор.: *конем не об'їдеш* = не уникнеш кого-, чого-небудь (12: 567);

“Душа встрибнула у п'яти, щоб потім поволі і млосно спливати догори” (5: 72), пор.: *душа в п'яти (п'ятки) втекла (вскочила)* = хто-небудь раптово відчуває сильний переляк; дуже страшно комусь (12: 278).

Є. Гуцало вдало використовує і такий різновид структурно-семантичної трансформації, як **скорочення компонентного складу усталеної сполуки (еліпс)**, що ототожнюємо з фразеологічним натяком. Це “згадка про якусь ФО, іноді одним словом, натяк на відомий носіям мови фразеологізм” (Гнатюк 1985: 140). Головною умовою скорочення компонентного складу є збереження значеннєвого стрижня ФО, що забезпечує відповідні смислові асоціації у читача. Саме тому скороченню компонентного складу підлягають лише загальновідомі ФО, адже читач може сприймати у скороченій формі лише той фразеологізм, який йому добре відомий. Під впливом фразеологічної семантики компонент словосполуки перебирає на себе значення усієї сполуки і набуває здатності окремого відтворення. Так, у ФО “...про чужу гречку не забувай” (5: 61), “...та нащо йому була потрібна чужа гречка...” (5: 74), слово “гречка”, як компонент фразеологізму “стрибати в гречку”, перебрало на себе значення подружньої невірності, зради;

“...в чотири ока побачиш те, чого в два не доглядиш” (5: 83), пор.: *дивитися обома (очима)* = бути уважним, пильним, обачним (12: 237);

“...одною розумною головою тільки раз подумаєш, а двома розумними головами можна подумати і двічі, і тричі” (5: 83), пор.: *одна голова добре, а дві – краще* (укр. прислів'я).

Такий процес утворення фразеологічно зумовлених значень, на думку Гнатюка І. С., “свідчить про те, що у мові постійно проходить циркуляція від слів до фразеологізмів і, навпаки, від фразеологізмів до слів” (Гнатюк 1985: 143).

Фразеологічна контамінація – поєднання двох або більше ФО (семантично або структурно близьких), внаслідок чого може з'явитися нова ФО. Контаміновані фразеологізми “підвищують інтенсивність емотивності оказіональних сполук” (Потенко 2009: 6):

“...можу ману напустити і пришиву пришити” (5: 91), пор.: *ману пускати* = обдурювати, змушувати вірити в що-небудь нереальне (12: 719); *пришити пришиву* = доповнити сказане кимсь, втрутитися в чужу розмову (12: 702);

“Його б вустами мед пити” (5: 184), пор.: *з медом на вустах* = який нещиро говорить комусь приємні речі; облесливий, нещирий (12: 481); *як мед пити* = дуже добре, в достатках, заможного (12: 628).

Авторське використання оновленого фразеологізму на фоні традиційного – вживання поряд, в одному контексті, традиційної ФО і оновленого стійкого словосполучення. Наприклад:

“...дістається на добрячі горіхи, а Мартосі перепадає на кабаки” (5: 181(, пор.: дістати на горіхи = хто-небудь буде покараним за якусь провину (12: 248);

“...намолов сім мішків горіхів і сім мішків гречаної вовни і всі неповні” (5: 177), пор.: сім мішків гречаної вовни [і (та) всі неповні] = багато зайвого, безглузлого (12: 809).

Отже, трансформації ФО створюють і увиразнюють динамічну смислову модель роману – особисте бачення автора, його світосприйняття. Густа сітка фразеологічної канви реалізує стильове завдання твору, перебравши на себе функцію образної та смислової домінанти. Видозміни ФО є пошуками нових шляхів оновлення думки, образу, закладеного у стійкій сполуці, свідченням невичерпності виражальних можливостей мови.

AUTHORIAL VARIABILITY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE NOVEL ‘THE BORROWED HUSBAND, OR KHOMA, WHICH FAITHLESS AND ARTFUL’ BY YEVEN HUTSALO

Summary

The article deals with the complex of phraseological units in the novel ‘The Borrowed Husband, or Khoma, which Faithless and Artful’ by Yevhen Hutsalo. The work is based on the analysis of the author’s peculiarity of using and transformation of idioms. The author of the article also analyses different types of semantic and structural transformation of standard phraseological units.

АВТОРСКАЯ ВАРИАТИВНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РОМАНЕ ЕВГЕНИЯ ГУЦАЛО «МУЖ ВЗАЙМЫ, ИЛИ ЖЕ ХОМА НЕВЕРНЫЙ И ЛУКАВЫЙ»

Резюме

В статье рассмотрен фразеологический фонд сатирически-юмористического романа Евгения Гуцало «Одолженный муж, или же Фома неверный и лукавый» с позиций индивидуально-авторского использования и преобразования устойчивых сочетаний, проанализировано использованные автором типы семантической и структурной трансформации узуальных фразеологизмов.

Бібліографія

1. БЛОНОЖЕНКО, М. В., ГНАТЮК, І. С. *Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів*. Київ: Наук. думка 1989, 153 с. ISBN 5-12-000619-1.
2. ВАЖЕНІНА, О. Мовностильові особливості химерної прози. “*Лінгвістичні студії*”, Вип. 8, 2001, с. 180–184.
3. ГЛУХОВЦЕВА, І. Я. Суміщення фразеологічних одиниць як один із прийомів створення нових сталих виразів, “*Лінгвістика*”: Зб. наук. праць, № 3 (24), Ч. 2, 2011, с. 73–82.
4. ГНАТЮК, І. С. Фразеологічний натяк як різновид структурно-семантичних трансформацій. In *Структура і семантика мовних одиниць*. Збірник наукових праць. Київ: Наукова думка 1985, с. 140–143.

5. ГУЦАЛО, Є. П. *Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий. Роман.* Київ: Дніпро 1981, 255 с.
6. КОНОПЛЕНКО, Є. Г. Прислівникові фразеологізми у романі Є. Гуцала “Позичений чоловік”. In “*Культура слова*”, Вип. 27, 1984. с. 12–15. ISSN 0201-419.
7. КОЧУКОВА, Н. І. *Експресивно-виражальні можливості трансформованих стійких сполучень слів (на матеріалі української преси кінця ХХ – початку ХХІ століття):* Дис. канд. філол. наук: 10.02.01. Слов’янськ: 2004, 182 с.
8. МАСЕНКО, Л. Т. Химерна проза як традиційна мовностильова течія української літератури. In “*Мовознавство*”, № 1, 1991, с. 26–33. ISSN: 0027-2833.
9. ПОПОВИЧ, А. Семантичні трансформації фразеологізмів як засіб гумору (на матеріалі романів Є. Гуцала та О. Черногуза). In “*Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: Філологічні науки*”, Кам’янець-Подільський, Вип. 4, 2000, с. 53–56.
10. ПОТЕНКО, Л. О. Фразеологічна трансформація як механізм посилення емотивної виразності мовних одиниць. In *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО. Серія Філологія-педагогіка-психологія*, № 18, 2009. [Цит. 25. 05. 2012]. Доступно з http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nvkyu/2009_18/9.pdf
11. *Українські приказки, прислів’я і таке інше.* Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Позняка. Київ: Либідь 1993, 768 с. ISBN 5-325-00015-2.
12. *Фразеологічний словник української мови: у 2 кн.* / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наукова думка 1993, 984 с. ISBN 5-12-000635-3.

Нищий без гроша, но с богатой фразеологией (фразеологизмы семантического поля «бедный» в русском языке и польском языке)

Елена Невзорова-Кмеч

Poor without a cent, but rich in phraseology (phrases of semantic field “Poor man” in Russian and Polish)

***Abstract:** The paper presents analysis of semantic field “Poor man” in Russian and Polish. The aim is to demonstrate specificity of concept “Poor man” in these languages, to describe phrase’s components, to precise semantic of some units. Using the data of etymology helps to expose common and different features between Russian and Polish phrases.*

***Key words:** Fraseology, semantic field, picture of the world, etymology.*

***Contact:** E. Невзорова-Кмеч, Институт Русистики, Лодзинский университет, Польша; Instytut Rusycystyki UŁ, ul. Wólczańska, 90, 90-522 Łódź, Polska, lena_kmiec@hotmail.com. About the author and main publications – see: www.rusinst.uni.lodz.pl*

За последние десятилетия в связи с изменением политической и экономической ситуации в разных странах, изменилось состояние общества и его отношение к определенным ценностям. Стало это особо заметно в посткоммунистических странах. Первое, что бросается в глаза, – это материальное состояние граждан. По данным «АиФ-опроса № 16» «россияне, отвечая на прямой вопрос: «Изменилось ли за последний год ваше благосостояние?» в большинстве не давали панических ответов: у половины из них благосостояние просто улучшилось, у 20% – не изменилось, и только у 11% граждан оно «заметно ухудшилось», а у 15% «немного ухудшилось» (Сергеева 2008: 202).

Деньги играют важную роль с жизни человека. Молодые люди ставят их на третье место по важности после работы и друзей. Стремление к обогащению естественное желание человека, а особенно такого, у которого денег нет. «СМИ переполнены цифрами об ужасающей бедности русских. Например, не так давно с экрана телевидения лидер партии «Яблоко» во всеуслышание заявил, что 97% русских живут в нищете, за чертой бедности и с ним никто не спорил» (Сергеева 2008: 218). Безусловно, есть и такие, которые купаются в богатстве, но они составляют лишь 7% населения (Сергеева 2008: 219). Отношение русских к таковым негативное, потому что они считают нажитое было присвоено воровским путем. Поэтому даже при заявлении о желании иметь деньги, обычно подчеркивается, что для этого нужно больше трудиться.

В Польше иная ситуация. Так в посткоммунистической Польше почти 6% населения живет в крайней нищете, а около 16% в относительной нищете. Но как отмечают в книге «Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej Polsce», а также в статье Э. Тарковской «Oblicza polskiej biedy», наметилась тенденция к её снижению. Отношение поляков, а главным образом, молодежи к людям, находящимся за чертой бедности, схоже с отношением русских. Бедный человек чувствует себя себя изгоем, не потому что он ничего не съел,

а потому, что его не уважают, унижают, пренебрегают им. (Podstawski 2009). Бедных трактуют свысока, относятся с презрением. Принято мнение, что если ты беден, то сам виноват в своем положении. Такова картина сложилась в последние десятилетия.

В то время как образ нищего и бедного в сознании носителей славянской культуры всегда имел положительные коннотации. Бедные, социально незащищенные люди представлены в фольклоре как люди Божии, в ореоле доброты, красоты, скромности, трудолюбия и других добродетелей. (Михайлова 2004). Как пишет К. Михайлова, «бедность – это не только экономическая категория, она рассматривается как добродетель. Бедный приобретает моральную характеристику и становится синонимом святого и праведного. Семантика бедного в славянской народной культуре, как и в христианской трактовке, всегда имеет положительный знак в отличие от отрицательной оценки образа богатого» (Михайлова 2004). В фольклоре нищий имеет ряд различных семантических черт: сакральность, бедность, слепота, связь с культом мертвых и другие.

В настоящее время этот образ трансформировался или, точнее сказать, дополнился. Хотя если принимать во внимание данные Русского ассоциативного словаря (РАС) по стимулу НИЩИЙ, то в нем отмечены лишь несколько единиц, которые относятся к жаргонно-разговорной речи, т. е. те, которые могут отражать новые представления поколения молодых людей, а их как оказывается не так много. Реакции, связанные с литературно-культурным и социально-историческим фоном (принц, богатый, бродяга, и принц, бедный, грязный, на паперти, старик, бомж, король, лохмотья, метро, народ, попрошайка, поэт, советский и др.). Но тем не менее видим, что «нищий» – это не только бедный, просящий милостыню, а также опустившиеся по различным социально-экономическим причинам люди (напр., *попрошайка* – 1. устар. нищий, 2. пренебр. тот, кто назойливо выпрашивает что-л. у кого-л. (Кузн.); *бомж* – 1. разг. лицо без определенного места жительства, 2. бродяга, опустившийся, неопрятный и дурно пахнущий, нездорового вида человек (БСР), *Стёпа* – насмешл. неодобр. о глуповатом, недалёком, непонятливом человеке (БСР). Подобным образом выглядит картина с реакцией на стимулы БЕДНЫЙ (напр., богатый, человек, несчастный, старик, Ваня, голодный, Демьян, Йорик, малый, мальчик, нищий, родственник, студент, ангел, беднее, бездна, белый, больной и др.) и БЕДНЯК (напр. богач, нищий, бедный, крестьянин, без денег, богатый, голодный, жалость, и богач, мужик, оборванный, счастливый; ах, сказал бедняк; бездельник, безденежный и др. Но в этих группах больше единиц из жаргона и жаргонно-разговорной речи. Например, *Ваня* 1. жрр. угол. ирон. простой, незатейливый, недалёкий человек. 2. угол. пренебр. малограмотный человек; *ежик* – во фразеологизмах: ежик в тумане мол. ирон. несчастный, запутавшийся, жалкий человек; дурнее пьяного ежика жрр. шутол.-ирон. об очень глупом и наивном человеке (БСЖ); *оборванец* – разг. человек в изорванной, изношенной одежде; *босяк, бродяга* (Кузн.); *папа Карло* – жрр. шутол.-ирон. человек, который много работает (БСЖ). Заслуживает внимания тот факт, что БЕДНЯГА (разг. тот, кто вызывает сострадание, сочувствие у окружающих; несчастный о человеке, животном) (Кузн.) в ассоциативном плане отчасти заменяет БЕДНЯКА (устар. 1. бедный, неимущий или малоимущий человек. 2. несчастный человек, бедняга) (Кузн.). Нищий и бедный – это синонимы, однако носители языка их воспринимают по-разному, ставя при их оценке иные критерии, так если к нищему испытывается жалость и сострадание, подавая ему милостыню, осуществляется связь с иным небесным миром, нищий – это образ благочестивой и добродетельной жизни отшельника, то бедного осуждается за его бессилие в решении жизненно важных вопросов, он беспомощен, глуп, ленив или трудится, не зная себе цены, часто пьян и грязен.

В польском языке *biedak* человек, который испытывает нужду, которому не хватает денег на свои потребности, а также несчастный, вызывающий сочувствие; *biedny* и *ubogi* без денег, без имущества, а также словом *biedny* с сочувствием называем человека, который оказался в трудной ситуации; *nędza*, *nędzarz* – тот, кто живет в крайней нужде, *nędzny* – человек очень бедный и имеет неопрятный вид (могут также быть слабыми и больными) (по ISJP). В польском ассоциативном словаре находим такие реакции на данные слова стимулы: *biedak* – *bogaty, skąpy*; *biedny* – *bogaty, chory, skąpy, słaby, głupi*; *nędzny* – *słaby, ubogi* – *dureń, skąpy*. По сравнению с картиной в русском языке ассоциативный ряд значительно ограничен, но и в нем находим общие черты: бедный глуп, потому что не может заработать на хлеб, бедный воспринимается как слабый и больной. *Bogaty* и *skąpy* – это слова-реакции, которые вытекают из языкового знания носителей (антоним и синоним).

Русские и польские фразеологизмы со значением бедный/нищий представлены длинным рядом синонимов. Они рисуют яркую картину сложившихся представлений народов об описываемой нами группе людей.

В образной основе большинства фразеологизмов со значением нищий/бедный человек отражаются жизненные наблюдения человека, сложившиеся стереотипы.

I. Человек и беда:

bieda (bida) z nędzą, sama bieda (bida), u kogoś bieda aż piszczy, bieda gniecie (przygniata, przyciska/przycisnie), pchać biedę, klepać (cierpieć) biedę (bidę), latać biedę, нужда/беда гнетет/прижмет. Эти фразеологизмы отражают тенденцию персонификации, конкретизации в живом народном языке отвлеченных понятий. «Бедой в ряде русских диалектов называется несчастный человек, старый человек, болото, двухколесная телега и т. п., в украинском языке *bida* – „бес, нечистая сила“. (Лихачев 1967: 22–23). В кашубском диалекте также наблюдаем такую картину, где в виде черта, сатаны выступает свинья: *czórnô swinia go wybodła (tu sę objawiła)*.

Из народных мифологических представлений о нищем как о переодетом божестве происходит и фразеологизм *dziad kalwaryjski* ‘нищий (с коннотацией посланник божий)’. *Calvaria* – лат. гора распятия Христа; в Польше также цикл картин или скульптур, представляющих сцены мучений Христа. *Dziad* – это польский певец-нищий, странствующий по земле и живущий на подаяния, которые он просил от имени Лазаря: *pieśń do św. Wawrzyńca*. В Историко-этимологическом словаре «Русская фразеология» (ИЭС) указывается, что «духовный стих о Лазаре был любимой песней бродячих нищих. Заунывный мотив песни, распеваемой далеко не бескорыстно, и вызывал к жизни чисто русские выражения: *петь Лазаря, прикидываться Лазарем*» (ИЭС: 373). Образ Лазаря в библейской притче вызывает сочувствие, но его имя, включенное в состав фразеологизмов, придает им неодобрительный, иронический характер. Ушли в беспомыслие еще два фразеологизма, одни библейского, другой мифологического происхождения, но фиксируемые словарями: *беден как Иов, беден как Ир*.

II. Попрошайка; нищий, просящий милостыню/подаяние: *кто-л. ходить с протянутой рукой; dziad (dziadek)/baba (babka) kościelna, iść/pójść pod kościół*. В польском фразеологизмах не говорится непосредственно, как в русском, о прошении подать милостыню (от поз (движения), которая присуща просящему), только о людях, «приходящих к церкви», где верующие прихожане подавали обездоленным. В России, так и в Польше этот образ нищего-праведника изменился под влиянием социально-исторических факторов. Те благочестивцы (юродивые, нищие), которые представлены в фольклоре и классической литературе, преобразились в современное время, что можно увидеть в статье М. Кудрявцевой, которая проанализировала с помощью анкетирования «нищих» различного типа.

III. 1. Плохо, неопрятно, неряшливо одетый человек; 2. Человек без одежды: *одет как нищий, нарядиться Лазарем, снять последнюю рубашку, bez butów chodzić.* Сохранились, в книжной устаревшей форме, за счет непонимания носителями языка внутренней структуры фразеологизма, в польском языке *goły jak bizun*. Второй компонент *bizun* происходит от латинского и греческого *bison* 'зубр, вол'. Из шкур зубров, волов изготавливались кнуты, бичи. В польском *bizun* имеет такое значение. С ним связан и оборот *goły jak święty turecki*, поскольку дервише сидят нагие на улице, просят милостыню, и чтобы вызвать к себе больше жалости, они бьют себя кнутами (*bizun*). Сравнение *голого (бедного)* в польском языке с гладким предметом отмечается и в русском языке: *гол как сокол*, где *сокол*, по данным Историко-этимологического словаря, – 1. старинное стенобитное орудие из чугуна или железа в форме длинного и толстого бревна или бревно, окованное металлом. 2. гладкоствольная пушка, 3. (фон. трансф. сукол) – пары кольев, которые поддерживают частокол.

IV. Человек, живущий впроголодь или голодающий: *беднее церковной крысы (мыши) – biedny jak mysz kościelna* (церковной мыши трудно найти пропитание в отличие от домашней, которая всегда может поживиться тем, что принадлежало человеку); *żyć o żebranym chlebie, перебиваться с хлеба на квас (с куска на кусок, с корочки на корочку)* (хлеб – основная дешевая пища. В польском обороте – подчеркнуто это компонентом *żebrany*, т.е. хлеб, на который собирается милостыня. В русском появляется «квас» – национальный напиток, который также готовится на воде и хлебе); *вкушать от пищи святого Антония* (христианского аскет Антоний Фивский питался в пустыне травами и кореньями), *żyć o głodzie i chłodzie, przymierzać głodem/z głodu, умирать с голоду, nie mieć co do gęby włożyć (gęba – разг. рот).*

Лапу сосать – буквально означало бы, что у человека ничего не осталось из еды, остается только жить внутренними ресурсами. Образ происходит от наблюдений за медведями, которые лосут лапу, чтобы пережить зимнюю бескормицу, объясняют охотники это тем, что в лапе много жира. Поляки также знают, что *niedźwiedź ssie łapę*, однако в их языке не возникло вторичное переносное значение у данного оборота, как в русском.

V. Человек, не имеющий денег или с небольшим количеством денег. *Ktoś nie śmierdzi (nie cuchnie) groszem (pieniężmi)* – выражение, которое входит в оппозицию с оборотом *pieniądze nie śmierdzą* (деньги не пахнут). *Пусто в кармане (кошельке)* – этимология слова карман остается неизвестной, но предположения указывают на мешковидную, широкую одежду; т. е. имеет связь с мешочком, мешком (сумой) для денег. Раньше деньги носили в карманах или в денежных мешках, мешочках, как указывают авторы историко-этимологического словаря, на груди, там, где, по представлениям находилась душа, отсюда оборот: *nie ma ni kopienki za душой, nie mieć grosza przy duszy*. Польские обороты *ktoś dziury w kieszeni, dziurawa kieszeń* могут подтвердить данную гипотезу. Обратив внимание на этимологию слова *kieszeń*, в котором А. Брюкнер усматривает связь, хотя и ставит данную гипотезу под вопрос, с «желудком», «кишками», которые также в народных представлениях являются местом, где находится душа, нельзя однако сказать, что *kieszeń* – место «расположения» души человека, поскольку находим другие обороты, в которых присутствует образ пустого, опрожненного места, где не задерживается своими потоками ветер (ср. ветер (свистит) в кармане, *dziury w kieszeni*). Этимологически *kieszeń* происходит от *kiesa* – а слово происходит от перс.-тур. *kiese* – мешок, сумка для денег. Отсутствие денег также выражается фразеологизмом *mieć płótno w kieszeni*, буквальное значение его «бедный не чувствует денег лишь полотно, из которого изготовлен карман». *Карманная чахотка у кого-л.* – фразеологизм построен по образцу устар. медицинских терминов, напр., *горловая чахотка*. *Чахотка* – заболевание, происходит

от *чахнуть* ‘терять, утрачивать силу; приходиться в упадок’. Если «чахнет» карман, то «теряет» свое содержимое, т. е. деньги, и становится худым (*худой карман*). Этому обороту соответствует польский *mieć suchoty w kieszeni*, где *suchoty* – чахотка.

О безденежье говорят обороты *у кого-л. в кармане вошь на аркане* и *шиш в кармане*. В польском языке не отмечены были обороты с подобной образностью и компонентным составом.

Перебиваться с гроша на копейку ‘жить очень бедно, с трудом добывая даже самые мелкие деньги’ (во фразеологизме используются две мелкие денежные единицы: грош в России чеканился с 17 века приравнивался 2 копейкам, в 19 веке на территории Царства Польского в составе Российской империи также чеканился грош, который был равен половине копейки). Компоненты *копейка*, *грош* появляется также в составе фразеологических единиц: *дрожать над каждой копейкой* ‘бояться потерять минимум того, что имеется’, *liczyć się z każdym groszem* ‘быть экономным’. Однако они лишь посредственно связаны с рассматриваемым семантическим полем.

Ряд оборотов строится с использованием названия этих мелких денег по модели: кто-л./ktoś + без/bez + название мелкой монеты: *grosza (w kieszeni)/гроша/копейки/полушки*.

VI. Человек, оказавшийся в безвыходном, затруднительном положении: *zostać na lodzie* (оставаться без ничего в месте, с которого тяжело подняться); *быть на мели* (из проф. яз. моряков); *хоть в петлю лезь* (человек, доведенный до отчаяния сложившейся ситуацией, может совершить самоубийство); *зайти в тупик* (прийти в такое место, где нет выхода, прохода).

VII. Человек без жилья: *голь перекатная* (перекатная от перекаати-поле – шарообразное растение пустынь и степей, перекачивается ветром на большие расстояния. Так и нищий («голый») человек без дома перемещается с места на место); *ни кола, ни двора* (*кол* – палка для построения забора, а *двор* – хозяйство. Рисуеться здесь образ человека, который не имеет этих вещей, а развил он в фразеологической единицы значение ‘бедный, нищий’).

VIII. Человек, который остался без работы: *положить зубы на полку* (зубы/зубья у орудий труда, которые «клали на полку весной, когда наступал голодный посевной период» (ИЭС: 259). Во фразеологизме отражена мысль: если человек не работает, голодать будет. Ей с переводном фразеологическом словаре Ю. Люкшина (1998) соответствует *zasiskać pasa*, которая не совпадает по компонентному составу, образности, семантика также почасту различается.

IX. Человек, который зависит от кого-л., находится на чьем-л. попечении: *być na (czyjeś) łasce, сидеть у кого-л. на шее* (см. ИЭС).

X. Человек, который старается выйти из нужды, но безрезультатно: *ledwie wiązać koniec z końcem* – (еле) сводить концы с концами. Структура, компонентный состав и семантика этих единиц полностью совпадают. В обоих языках они являются, вероятно, калькой из французского *joindre les deux bouts*. Фразеологизм связан с торговлей и финансами, счетоводческим, бухгалтерским делом. Первоначально он имел значение «соединять приход с расходом» (ИЭС 332). Подтверждает эту концепцию оборот *grosz nie styka się z groszem*. В русском языке *у кого-л. копейки не сходятся* не вышло за рамки профессионального языка и не приобрело значения ‘кто-л. без денег, бедный’.

Итак, облик нищего в обоих языках схож. Как видно, наиболее объемными представляются группы, описывающие человека без денег, без одежды и без еды. Не отмечено было ни одной единицы, которая представляла бедного как глупого, как это вытекало из ассоциаций. Компонентный состав описанных единиц схож в том, что содержит подобные доминанты: *грош (копейка), карман, хлеб, гол(ый)*. В состав оборотов

как в одном, так и в другом языках входят зоонимы, соматизмы, антропонимы и топонимы, названия бытовых предметов, кушаний, одежды, которые оказывают влияние на семантическую структуру фразеологического оборота. Каждый несет за собой страноведческую информацию.

В стилистическом и оценочном плане большая часть этой группы как в одном, так и в другом языке относится к просторечию, некоторые к книжной, часто с пометой *устар.* Отметим, что при поиске фразеологизмов в БСЖ и СТРА со значением 'бедный' в жаргоне было найдено лишь единичные в русском: *дикофт шпилить*, *быть на декохте*, *сидеть на декохте* (угол. голодать; дикофт/декофт/дикохт/декохт – голодовка. Лат. *decoctum* – варево, франц. – отвар из лекарственных трав); *жохом ходить* (угол. остаться без денег; *жоx* – офен. нищий). Противопоставляется ему по объему поле 'богатый'. Как кажется, можно объяснить это, во-первых, тем, что просторечные выражения по экспрессивно-оценочной характеристике близки к жаргонной, во-вторых, говоря о жаргоне, то он сам впитал в себя множество единиц из аргослэнга преступников, который в свою очередь, является «наследием» языка профессиональных бродяг и нищих (варнаков), поэтому объектом оценок становятся имущие люди. Хотя есть выражения со значением «бедный, нищий»: *шилом бритый* (неопрятно одетый нищий), *золотая рота* (нищие – [«рота – присяжная артель (т.е. артель, давшая клятву – а), дружина, товарищество, братство. Ротниками звались повольники, ушкуйники, вольница, шайки и артели для набегов, грабежа [...], значит, золотая рота – это изначально шайка преступников, давшая клятву верности своему воровскому делу? – А] (СТРА)), *сесть на якорь* (просить милостыню, сидя на голой земле зимой на снегу, притворяясь калекой; 2. сидя просить милостыню на одном месте), *на мелководье* (нищий, ходящий полураздетым, вызывая сострадание у окружающих и собирающий милостыню). Как видно нищие в их аргослэнге классифицируются по роду и характеру выполняемой «профессии». В польском аргослэнге на настоящее время нами не найдено единиц с таким значением.

Думается, что подобный анализ может быть расширен и может служить помощью при уточнении данных в лексикографических трудах.

POOR WITHOUT A CENT, BUT RICH IN PHRASEOLOGY (PHRASES OF SEMANTIC FIELD “POOR MAN” IN RUSSIAN AND POLISH)

Summary

Now day society perception is changing. One of the objects, which is focused, is poor man. We try to show, what kind of image has created in Polish and Russian. We presents it by describing mental association of speakers with the words meaning “poor man” and present semantic groups of phrases in thematic field “poor man”. As our research shows, that some of phrases of this semantic group are identical in two languages in every parameters, some of them are different in structure and components as well as stylistic character. The main thing is that most of the phrases are not being changed in new colloquial speech by the reason of express, which are these units are saturated with. The agrot has not got a lot of definitions of poor man, because poor men creates this agrot, but if there are some, they can be classified as professional slang, which reflects details. Such paper is a try to approach to the approach of Polish-Russian parallels in nonstandard phraseology.

Список сокращений, используемых в работе:

- БСЖ – МОКИЕНКО, В. М., НИКИТИНА, Т. Г. *Большой словарь русского жаргона*. Санкт-Петербург: Норинт 2000.
- БСР – ХИМИК, В.В. *Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи*. Санкт-Петербург: Норинт 2004.
- ИЭС – БИРИХ, А. К., МОКИЕНКО, В. М., СТЕПАНОВА, А. И. *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь*. Москва: Артель 2007.
- Кузн. – *Большой толковый словарь русского языка*. Под ред. С. А. Кузнецова. Санкт-Петербург: Норинт 2006.
- РАС – КАРАУЛОВ, Ю. Н., ЧЕРКАСОВА, Г. А., УФИМЦЕВА, Н. В., СОРОКИН, Ю. А., ТАРАСОВ, Е. Ф. *Русский ассоциативный словарь*. ТТ.1–2. Москва: АСТ, Астрель 2002.
- СТРА – ГРАЧЕВ, М. А. *Словарь тысячелетнего русского аргю*. Москва: Рипол Классик 2003.
- ISJR – *Inny słownik języka polskiego*. Pod red. M. Bańko. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN 2000.

Библиография

1. ГОЛУМЯНЦ, К. *Польско-русский фразеологический словарь ТТ. 1–2*. Минск: Экономпресс 2004.
2. ЛИХАЧЕВ, Д. С. *Слово о полку Игореве*. Ленинград, 1967 [online] [Цит. 26. 05. 2011]. Доступно с URL: <http://feb-web.ru/feb/slovoss/ss-abc/ss6/ss6-2022.htm?cmd=2&istext=1>
3. МЕЛЕРОВИЧ, А. М. *Проблема семантического анализа фразеологических единиц современного русского языка: Учебное пособие*. Ярославль: 1979, 79 с.
4. МИХАЙЛОВА, К. О семантике странствующего певца-нищего в славянской народной культуре. In *Язык культуры: семантика и грамматика*. М.: 2004, с. 138–156. [online] [Цит. 14. 04. 2012]. Доступно с URL: <http://deja-vu4.narod.ru/Destitute.html>
5. МОКИЕНКО, В. М. *Словарь сравнений русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт 2003.
6. СЕРГЕЕВА, А. В. *Русские. Стереотипы поведения. Традиции. Ментальность*. Москва: Флинта: Наука 2008.
7. ТЕЛИЯ, В. Н. *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Школа «Языки русской культуры» 1996, 284 с.
8. ANUSIEWICZ, J., SKAWIŃSKI, J. *Słownik polszczyzny potocznej*. Warszawa – Wrocław: PWN 1996.
9. KANIA, S. *Słownik argotyzmów*. Warszawa: Wiedza Powszechna 1995.
10. GAWARKIEWICZ, R., PIETRZYK, I., RODZIEWICZ, B. *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*. Szczecin: Print Group Sp. z. o. o. 2008.
11. TARKOWSKA, E. *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej Polsce*. [online] [Цит. 20. 05. 2010]. Доступно с URL: http://otworzksiazke.pl/ksiazka/zrozumiec_biednego/strona/59/?typ=skan
12. TARKOWSKA, E. *Oblicza polskiej biedy*. [online] [Цит. 20. 05. 2010]. Доступно с URL: <http://laboratorium.wiez.pl/zasoby/Analizy%20Laboratorium%20Wiezi%20nr%202%202009.pdf>
13. POSTAWSKI, M. *Obraz biedy w Polsce i na świecie*. [online] [Цит. 21. 04. 2012]. Доступно с URL: http://realia.com.pl/pdf/6_2009/05_06_2009.pdf
14. SKORUPKA, S. *Słownik frazeologiczny języka polskiego. ТТ.1–2*. Warszawa: Wiedza Powszechna 1967.

15. *Słownik Gwary miejskiej Poznania*. Pod red. M. Gruchmanowej i B. Walczaka. Warszawa-Poznań: PWN 1997.
16. *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski, rosyjsko-polski*. Pod red. J. Lukszyna. Warszawa: Harald G Dictionaries 1998.

ZJAWISKO APELATYWIZACJI W POLSKIEJ FRAZEOLOGII I JEGO OCENA NORMATYWNA

Alicja Nowakowska

The phenomenon of appellativisation in Polish phraseology and its prescriptive assessment

Abstract: *The subject of research are idioms which include the components derived from proper names. The goal of the article is to analyse the process of appellativisation that involves those components. The cases of appellativisation can be found in semantics, inflection, and orthography. However, the conducted questionnaire surveys show that the conventional orthography is of the least importance and the spelling cannot be considered the measure of the degree of appellativisation.*

Key words: *Phraseology, appellativization, proper name.*

Contact: *Alicja Nowakowska, linguist, professor of the University of Wrocław. Works in the Institute of Polish Philology, University of Wrocław. Deals with phraseology, cultural linguistics, proper language use, and onomastics. She is an author of nearly a hundred of scientific articles.*

E-mail: alicjan1@op.pl

I. Założenia wstępne

W zasobach frazeologicznych wszystkich prawdopodobnie naturalnych języków świata istnieją jednostki, w których występuje komponent formalnie tożsamy z nazwą własną. Ten typ frazeologizmów został przez Ewę Rudnicką trafnie nazwany *frazeologizmami eponimicznymi* (Rudnicka 2006: 192). Budzą one dzisiaj żywe zainteresowanie zarówno lingwistów, zwłaszcza onomastów i frazeologów, jak i zwykłych użytkowników języka. W *Przedmowie* do wydanego w 2011 roku słownika frazeologizmów eponimicznych (Czeszewski, Foremniak 2011) wybitny badacz literatury i kultury, Roch Sulima, napisał: „Funkcjonalna znajomość takich zwrotów, jak *spartańskie warunki, rubensowskie kształty, sumy bajońskie czy sytuacja kafkowska*, powstrzymuje przed zalewem m. in. polszczyzny „formularzowej” [...]. Użytkownicy wspomnianych zwrotów tworzą dziś coś w rodzaju kręgów solidarności kulturowej, być może coraz bardziej ekskluzywnych [...]” (Czeszewski, Foremniak 2011: 6). Wspomniany słownik zawiera 134 hasła – jednostki frazeologiczne. Niemal każdy z przywołanych frazeologizmów może wystąpić w kilku różnych wariantach. To sprawia, że trzeba uznać tę grupę konstrukcji frazeologicznych za znaczący składnik zasobu frazeologicznego języka polskiego.

W pracach językoznawczych powraca jednak pytanie, czy rzeczywiście w związkach typu UDAWAĆ GREKA, PRZEKROCZYĆ RUBIKON, ODRADZAĆ SIĘ JAK FENIKS Z POPIOŁÓW mamy jeszcze do czynienia z onimami, czy też wyrazy, niewątpliwie pochodzące od nazw własnych, straciły już charakter *propriów*. Problematykę tę podjęli w swoich publikacjach m. in. Krystyna Długosz-Kurczabowa (1990), Aleksandra Cieślikowa (2003), Stanisław Bąba i Krzysztof Skibski (2003).

Zagadnienie to jako problem teoretyczny wiąże się ściśle z teorią frazeologii. Jeśli bowiem przyjmie się, jak głoszą niektórzy badacze, że komponenty jednostki frazeologicznej utraciły właściwości wyrazu i frazeologizmy należy rozpatrywać wyłącznie całościowo, to kwestia po prostu nie istnieje. Jeśli natomiast zaakceptuje się wyrazowy charakter składników związku frazeologicznego, rozstrzygnięcie przedstawionego dylematu staje się sprawą istotną.¹

W tekście tym przyjmuję koncepcję, według której komponenty jednostki frazeologicznej mają charakter wyrazów, choć ich semantyka została poddana znaczącym restrykcjom. Znaczenie jest zredukowane do jednej, zazwyczaj, cechy semantycznej, która może być cechą definicyjną, ale częściej bywa cechą konotacyjną². Mimo to użytkownik języka zwykle jest w stanie zidentyfikować i wyodrębnić ów składnik jako wyraz. Spostrzeżenie to odnosi się do wszelkich autosemantycznych komponentów frazeologizmu, niezależnie od ich pochodzenia.

Celem artykułu jest bliższe przyjrzenie się wywodzącym się od nazw własnych lub do nich nawiązującym składnikom jednostek frazeologicznych i próba odpowiedzi na pytanie, czy w odczuciu użytkowników polszczyzny mają one jeszcze charakter onimiczny, czy też uległy apelatywizacji (deonimizacji, deproprializacji) oraz czy we wszystkich związkach omawianego typu analizowany proces ma ten sam przebieg.

Jedną z najistotniejszych właściwości nazw własnych jest ich zdolność do identyfikowania, oznaczania obiektów jednostkowych. Zamierzam zatem zbadać przede wszystkim, czy i jak funkcja identyfikacyjna realizowana jest przez formalnie tożsame z nazwami własnymi segmenty frazeologizmów i porównać frazeologicznych. Pozwoli to na wyciągnięcie wniosków co do proprialnego lub apelatywnego charakteru badanych komponentów. Aby zrealizować ten cel, przedstawiam bliżej kilka jednostek frazeologicznych zawierających rzeczownik pochodzący od imienia własnego, uznając je za typowe dla tej grupy stałych konstrukcji wyrazowych. Rozpatrywane komponenty analizowanych frazeologizmów swoją formą przywołują różne typy nazw własnych – antroponimy, toponimy, hydronimy, zoonimy, etnonimy. Stopień znajomości omawianych związków przez młodych użytkowników polszczyzny został zweryfikowany w badaniu ankietowym, któremu poddano 90 studentów różnych lat polonistyki na Uniwersytecie Wrocławskim.

II. Analiza jednostek frazeologicznych

1. Frazeologizmy

Za frazeologizmy uznaję jednostki frazeologiczne charakteryzujące się wielowyznaczością, względną stabilnością składników, powtarzalnością w tekstach języka polskiego, obrazowością i asumarycznością znaczeniową. Biorę tu pod uwagę konstrukcje, które według klasyfikacji A. M. Lewickiego należy zaliczyć do zwrotów bądź wyrażań rzeczownikowych (Lewicki 1983).

a) PRZEKROCYĆ RUBIKON

Zwrot PRZEKROCYĆ RUBIKON ‘przekroczyć granicę czegoś; zrobić stanowczy krok; powziąć nieodwołalną, niedającą się cofnąć decyzję’ (SFWP, 642) jest frazeologicznym europeizmem, motywowanym przez wydarzenie opisane w *Żywotach Cezarów* Swetoniusza. Należy do jednostek dobrze znanych młodym Polakom. Komponent *Rubikon* to genetycznie nazwa rzeki w północnych Włoszech, rozdzielającej w czasach Cezara Galię Przedalpejską i Italię. Występujący we frazeologizmie rzeczownik dla większości użytkowników języka polskiego nie jest już jednak hydronimem, lecz znaczy (nie oznacza) ‘granicę, po przekroczeniu której nie ma powrotu do poprzedniej sytuacji’. Może być użyty w bardzo różnych kontekstach, np. *O ile Darwin w historii nauk przekroczył Rubikon, który oddzielał świat przyrody od człowieka, to w zeszłym roku naukowcy przekroczyli inny Rubikon. Po sklonowaniu owcy Dolly człowiek niebezpiecznie zbliża się do granicy, w której staje się stwórcą.* GWybM 1998/5/11; *Nie wiem, czy już nadszedł mój czas, czy sprawiła to Matka Jezusa, czy modlitwa pallotynów,*

ale przekroczyłem Rubikon. Zrozumiałem całą duszą, że Jezus jest postacią żywą, która istnieje w czasach nam współczesnych, jak był za Tyberiusza czy Nerona. Chrystus jest! TP 1998/41/10 (SFWP642). Nie ma tu już mowy o – będącej istotą nazwy własnej – jednostkowości desygnatu nazwy *Rubikon*. Deonimizacji dowodzi możliwość użycia wyrazu *Rubikon* w liczbie mnogiej³, np. *Afera Rywina i seksafera – dwa Rubikony* (<http://wyszookiwanie.pl>). Omawiana nazwa przestała określać obiekt fizyczny, odnosząc się do sfery abstrakcji, stąd możliwe użycia *przekroczyć Rubikon niemożności, przekroczyć Rubikon nienawiści*. Obserwując teksty współczesnej polszczyzny, możemy zauważyć, że komponent *Rubikon* w swoim metaforycznym znaczeniu zaczyna funkcjonować w oderwaniu od czasownika *przekroczyć*, staje się samodzielnym leksemem, np. *Każdy ma swój Rubikon* <http://wtz.pzg.lodz.pl/index>; *Okrągły Stół, czyli polski Rubikon* (tytuł książki Pauliny Codogni). O tej samodzielności świadczy też częste wykorzystywanie wyrazu jako nazwy własnej restauracji, hoteli, wydawnictw itp.

b) NIEWIERNY TOMASZ

Nieco inny przebieg ma proces utraty cech nazwy własnej w kolejnym prezentowanym frazeologizmie – NIEWIERNY TOMASZ ‘ktoś nieufny, sceptycznie nastawiony, chcący wszystko sprawdzić, niedowiarek’ (SFWP, 433). Wyrażenie jest biblizmem, odwołującym się do historii świętego Tomasza Apostoła. Także zalicza się do związków popularnych we współczesnym języku polskim. Wprawdzie imię noszone przez wątpliwego apostoła traci w nim swoje etymologiczne znaczenie ‘bliźniak’ i nabiera nowego sensu ‘niedowiarek, człowiek, który chce wszystko sprawdzić namacalnie’, ale to nowe znaczenie nie przysługuje samemu, wyrwanemu z kontekstu frazeologicznego, antroponimowi. Niedowiarkiem jest *niewierny Tomasz*, a nie po prostu *Tomasz*. Mamy tu więc do czynienia z charakterystyczną dla frazeologizmów asumarycznością znaczeniową. Potwierdzają to użycia związku, odległe od biblijnej historii i postaci świętego Tomasza, np. *Róża niepokoiła się jej flirtami. – Czego ty szukasz? – pytała. – Jakież niewierny Tomasz z ciebie! Czy nie mówiłam tobie tysiąc razy, że te rozkosze to tylko w romansach?* M. Kuncewiczowa; *Przyjaciel znalazł się na liście. Profesor też na niej był, o czym dowiedział się w ciągu dnia. Ale zachował się jak niewierny Tomasz, co nie uwierzy, jak nie zobaczy. Włączył komputer i wśród innych anonimowych imion i nazwisk odnalazł własne*. Polityka (cyt. za: Czeszewski, Foremniak: 2011: 182). I tu również w żaden sposób nie można mówić o oznaczaniu unikatowego obiektu. To odejście od jednostkowości skutkuje możliwością użycia liczby mnogiej, np. *Niewierni Tomasz pośród nas* (<http://forum.fronda.pl>).

c) UDAWAĆ GREKA

Związek UDAWAĆ GREKA ‘udawać głupiego, naiwnego, nieznającego się na rzeczy; udawać, że się o czymś nie wie, czegoś nie rozumie’ (SFWP, 870) jest frazeologizmem powszechnie zrozumiałym i często stosowanym w języku polskim. Użyta w nim nazwa *Grek* należy do tzw. etnonimów. Zaliczane do tej grupy określenia są szczególną grupą nazw, gdyż łączą w sobie właściwości przysługujące onimom i apelatywom. „Mają one jednostkowe odniesienie do obiektu nazwania, jakie przysługuje nazwom własnym, z tym, że obiektem tym jest konkretna, niepowtarzalna zbiorowość ludzka – desygnat kolektywny” (Malec 2005: 182). Ze względu na charakter nazwy nie ma tu więc kwestii jednostkowości w takim sensie, jak w poprzednio przedstawionych frazeologizmach. Nie można też uznać, że wyraz *Grek* nabrał w polszczyźnie nowego znaczenia (jak to się stało z nazwą *Rubikon*). Znaczenie ‘taki, który czegoś nie rozumie’ właściwe jest wyłącznie wyrazowi uwikłanemu w kontekst frazeologiczny. We frazeologizmie zaniknął semantyczny związek z etnonimem *Grek* ‘człowiek narodowości greckiej’, np. *Pani minister Mucha w obawie przed stresem rosyjskich piłkarzy postanowiła im zmienić lokalizację. Zaczęła negocjować zmianę hotelu Bristol na inny hotel (...). Rosjanie oczywiście odmówili. Następnego dnia minister Mucha, udając Greka, stwierdziła w Radiu ZET, że nikomu by nie*

przyszło do głowy proponować inne miejsce niż Bristol (Gazeta Wyborcza, 2012/05/25). Motywacja zwrotu wynika najprawdopodobniej z negatywnego stereotypu, mającego swe korzenie w odległej przeszłości, który wyrażał się między innymi w takich łacińskich powiedzeniach, jak *Graeca fides* (grecka wierność) ‘wiarołomność’ czy *Greacum est, non legitur* (To po grecku, tego się nie czyta) (por. Kopaliniński 1997: 338).

W przeciwieństwie do przykładów omówionych wcześniej zwrot UDAWAĆ GREKA używany jest w swym frazeologicznym znaczeniu tylko w liczbie pojedynczej. Innowacja regulująca w zakresie liczby – zastosowanie liczby mnogiej prowadzi do częściowego przynajmniej udosłownienia związku, np. *Przepisy kuchni greckiej będą nam towarzyszyć na najbliższym wspólnym gotowaniu. Już 27 marca we wtorek od godz. 17.30 w Lokalu Użytkowym na ul. Brzozowej 27/29 będziemy ... udawać Greków;)*! (<http://www.goldenline.pl/spotkanie/kuchnia-grecka-spotkanie-grupy-upg>); *Nie udawać Greków* (<http://korwin-mikke.pl/blog/wpis/>).

d) JECHAĆ DO RYGI

Recesywny we współczesnej polszczyźnie zwrot JECHAĆ DO RYGI ‘wymiotować, mieć torsje’ (SFWP, 717) powstał jako eufemizm wykorzystujący bliskość fonetyczną nazwy stolicy Łotwy i wulgarnego polskiego wyrazu *rzygać* ‘wymiotować’ lub rosyjskiego *rygat’* (por. francuskie argotyczne *aller à Cracovie* ‘kłamać’ od *craque* ‘kłamstwo’, *craquer* ‘kłamać’). Nazwa *Ryga* pojawia się więc jako wynik gry słów. Zdaniem S. Bąby i K. Skibskiego zwrot ten ze względu na homonimiczny charakter rozpatrywanego komponentu należy wyłączyć z grupy frazeologizmów zawierających nazwę własną (Bąba, Skibski 2003: 293). Wydaje się jednak, że doszło tu do wtórnej onimizacji i nie można tego zignorować. Nie ulega natomiast wątpliwości, że nie jest to frazeologizm, którego komponent genetycznie ma charakter proprium.

Już przyjrzenie się tym czterem frazeologizmom pozwala zauważyć różne typy apelatywizacji. W pierwszym z nich – PRZEKROCZYĆ RUBIKON – dochodzi do utożsamienia nazwy własnej z wyrazem pospolitym, a więc można uznać, mamy do czynienia z pełną apelatywizacją. Z hydronimicznym znaczeniem wyrazu *Rubikon* można się zetknąć tylko w opracowaniach historycznych i tekstach wyjaśniających genezę frazeologizmu. Podobne zjawisko można zauważyć także w innych frazeologizmach eponimicznych, np. SODOMA I GOMORA, MIŁOSIERNY SAMARYTANIN ‘człowiek miłosierny, litościwy, dobry, śpieszący z pomocą chorym’ (LiM, 167), WIEŻA BABEL ‘o zbiorowości mówiącej różnymi językami’ (SFWP, 916), IŚĆ DO CANOSSY ‘ukorzyć się, uznawszy swój błąd’ (SFWP, 233). W następnych dwu przedstawionych związkach – NIEWIERNY TOMASZ i UDAWAĆ GREKA, deproprializacja dotyczy wyłącznie onimów uwikłanych w kontekst frazeologiczny. Nasilenie procesu prowadzącego do apelatywizacji nazwy własnej jest więc zdecydowanie mniejsze. Zbliżony przebieg ma deonimizacja w takich związkach jak RÓD ADAMA ‘ludzkość’ (LiM, 234) czy STRACHY NA LACHY ‘próżne obawy, lęki’ (SFWP, 793). W zwrocie JECHAĆ DO RYGI apelatyw był bazą, z której rozwinęła się nazwa własna, a ta z kolei, już w drodze deonimizacji, może przekształcić się w wyraz pospolity. Apelatywizacja jest zatem procesem niejednorodnym, obejmującym w różnym stopniu komponenty jednostek frazeologicznych nawiązujących do nazw własnych⁴.

2. Porównania frazeologiczne

Istotny element zasobu frazeologicznego stanowią ustabilizowane porównania. Charakter komponentów wywodzących się od onimów jest w nich odmienny niż w przedstawionych wcześniej związkach frazeologicznych. Omawiany składnik zajmuje pozycję w obrębie członu porównującego (*comparatum*). Człon porównywany (*comparandum*) jest zestawiany nie z obiektem mającym cechy nosiciela nazwy własnej, ale odnoszony jest bezpośrednio do jego referenta⁵. W zasadzie więc nie ma tu problemu, czy nazwa własna obecna w komparacji

uległa apelatywizacji, często pojawia się natomiast kwestia, czy użyty w niej rzeczownik rzeczywiście, ze względu na pochodzenie, jest imieniem własnym. W konkretnych porównaniach sytuacja wygląda różnie.

a) WYRWAĆ SIĘ JAK FILIP Z KONOPI

Pierwszą przedstawianą grupę stanowią komparacje, w których onimiczne pochodzenie interesującego komponentu nie jest oczywiste, np. WYRWAĆ SIĘ JAK FILIP Z KONOPI ‘zrobić coś nie w porę, bez zastanowienia, zaskoczyć czymś kogoś’ (SFWP, 154), TŁUC SIĘ JAK MAREK PO PIEKLE ‘być pobudzonym, niespokojnym; chodzić, poruszać się bez celu, nerwowo; zachowywać się głośno, zazw. w nocy’ (WSFJP, 378). Na temat *Filipa z konopi* napisano wiele. A. Mickiewicz w *Panu Tadeuszu* i W. Syrokomla w gawędzie *Fragmenta o Filipie z Konopi. Z notaty na okładce starego kalendarza spisane rymem* wywodzili porównanie z sytuacji, które się przydarzyły szlachcicowi o imieniu Filip, a więc nie mieli wątpliwości co do proprialnego charakteru *comparatum*. W większości opracowań można jednak przeczytać, że *filip* to ludowa nazwa zająca. Wydaje się, że problem ten wyjaśnił Władysław Dynak w książce *Łowy, łowcy i zwierzyna w przysłowiach polskich*. Autor ten potwierdza zwierzęce znaczenie wyrazu *filip*, a samo porównanie łączy z myślistwem (Dynak 1993: 176–178⁶). Czyli należałoby tu raczej mówić o pojawiającej się niekiedy onimizacji, a nie o apelatywizacji rozpatrywanego składnika. Z podobną sytuacją możemy się zetknąć w porównaniu TŁUC SIĘ JAK MAREK PO PIEKLE. Według niektórych koncepcji mamy tu do czynienia z imieniem własnym (por. Adalberg 1889–1894: 288; Krzyżanowski 1970: 391), według innych zaś doszło tu do adideacji *mara – Marek* (por. Mosiołek-Kłosińska, Ciesielska 2001: 231).

b) ODRADZAĆ SIĘ JAK FENIKS Z POPIOŁÓW

W zwrocie porównawczym ODRADZAĆ SIĘ JAK FENIKS Z POPIOŁÓW ‘odrodzać się nieoczekiwanie; powstawać na nowo w podobnej postaci, na gruzach, zgliszczach’ (WSFJP, 218) pojawia się imię mitycznego ptaka, który co kilkaset lat spalał się na stosie i z popiołów powstawał na nowo. Komponent *Feniks* powinien więc jednoznacznie być interpretowany jako nazwa własna. Tak się jednak nie dzieje, ponieważ można też go potraktować jako nazwę zbliżoną do gatunkowej i wtedy mamy już do czynienia z apelatywem.

c) MĄDRY JAK SALOMON, SILNY JAK HERKULES, SKĄPY JAK HARPAGON

Porównania tego typu odnoszą się do konkretnych postaci znanych z mitologii, historii czy literatury. *Tertium comparationis* podkreśla właściwość lub zachowanie, dzięki którym postaci te stały się elementem narodowego, ogólnoeuropejskiego czy nawet ogólnoswiatowego dziedzictwa kulturowego. Dominującą cechą semantyczną tego typu struktur jest *intensivum*. Wprawdzie wielu użytkowników języka nie potrafi wskazać źródła, któremu zawdzięczamy porównanie, jednak istnieje świadomość, że chodzi tu o bohaterów jednostkowych, którzy pozytywnie lub negatywnie zapisali się w tradycji. Nie przeszkadza to pełnej apelatywizacji niektórych nazw własnych wykorzystywanych w komparacjach, które cech wyrazu pospolitego nabywają, funkcjonując samodzielnie, poza jednostką frazeologiczną, np. *herkules* ‘człowiek o niezwykłej sile fizycznej; siłacz, atleta’ (USJP, 1135), *harpagon* ‘wielki skąpiec, sknera, chciwiec’ (USJP, 1123) itp.

d) WYJŚĆ NA CZYMŚ JAK ZABŁOCKI NA MYDLE

Porównanie WYJŚĆ NA CZYMŚ JAK ZABŁOCKI NA MYDLE ‘stracić na czymś, zrobić zły interes’ (WSFJP, 913) pozornie jest jednostką frazeologiczną zawierającą komponent proprialny. Powstała nawet opowieść etymologiczna mówiąca o pewnym panu Zabłockim, przewożącym dziurawym statkiem mydło, które rozpuściło się w czasie transportu. Bliższe

przyjrzenie się zasobowi porównań frazeologicznych polszczyzny pozwala wskazać bardzo wiele konstrukcji opartych na tym samym schemacie, np. *wyszedł jak Ciemniowski na rakach*, *wyszedł jak Podgórska na czosnku*, *zarobił jak Suski na pierzach*, *zarobił jak Sankowski na saniach*, *wyszedł jak Tański na sieczce* i in. Odnotowane są też rymowane przysłowia, w których ten schemat jest powielany, np. *Zarobił jak Zabłocki na mydle*, *Konopacki na bydle*, *Niemojewski na gęsiach*, *Odziemski na śledziach*. W tych porównaniach nazwisko *Zabłocki*, *Ciemniowski* czy *Tański* ma znaczenie kategoriale osoby. „Zdegradowana zostaje jego funkcja indywidualizująca, istotniejszy jest kontekst, który sprowokował referent – nosiciel nazwiska. Bliźni mogli w inny sposób utrwalić zdarzenie, np. nadając sprawcy na zasadzie metonimii przezwisko *mydlarz* czy *mydło* (Nowakowska, Tomczak 2003: 462). Nie jest istotne, czy użyto nazwisk autentycznych, czy fikcyjnych, ważne jest, że wskutek możliwości wymiany komponentów porównania *comparatum* nie odnosi się już do poszczególnych konkretnych jednostek, lecz nabiera znaczenia ‘osoba, której nie powiodło się w interesach’ i bardzo zbliża się do apelatywów.

W porównaniach frazeologicznych kwestia apelatywizacji okazuje się więc bardziej zawiła niż w innych jednostkach frazeologicznych. Tylko w niektórych komparacjach mamy rzeczywiście do czynienia z tym zjawiskiem, podczas gdy w innych albo brany pod uwagę składnik genetycznie nie jest nazwą własną, albo zostaje zachowana jego funkcja onimiczna. Z sytuacją pośrednią spotykamy się w synonimicznych porównaniach typu *wyjsć jak Zabłocki/Ciemniowski/Tański etc. na mydle /na rakach/na sieczce etc.*

Apelatywizacja a ortografia

Przyjrzenie się różnym typom eponimicznych jednostek frazeologicznych pozwala sądzić, że w większości z nich komponent onimiczny przestaje spełniać funkcję identyfikowania obiektów unikatowych. Dochodzi do apelatywizacji – semantycznego procesu, polegającego na „rozciągnięciu cech lub cechy obiektu obdarzonego nazwą własną na inne obiekty” (Cieślakowa 2006: 51). Apelatywizacja widoczna jest we fleksji (np. tworzenie form liczby mnogiej) i w słowotwórstwie (np. derywowanie form deminutywnych), ale najbardziej zwracającym uwagę, choć nie najistotniejszym, jej przejawem jest sposób zapisu nazw o genezie proprialne.

Stosowanie majuskuły w polskiej ortografii uzależnione jest od reguł o charakterze konwencjonalnym. „Nakazują one pisanie wyrazów i grup wyrazowych dużą literą z czterech względów: składniowego, graficznego, znaczeniowego i uczuciowego” (Słownik ortograficzny 1975: 66). Kryterium znaczeniowe każe użyć dużej litery przy zapisie nazwy własnej i tym samym inicjalna majuskuła służy odróżnieniu nazw własnych od pospolitych. Chaos panujący przy zapisie omawianych nazw w związkach frazeologicznych budzi niepokój lingwistów. Brak jest ustalonej normy ortograficznej, co powoduje różne notacje słownikowe. Próbę uporządkowania nieładu w zakresie stosowania majuskuły i minuskuły w odniesieniu do komponentów jednostek frazeologicznych pochodzących od nazw własnych podjęli S. Bąba i K. Skibski (2003). Wzięcie pod uwagę kryteriów semantycznych umożliwiło im sformułowanie zasady mówiącej „o potrzebie konsekwentnej zamiany wielkich liter stosowanych w pisowni wyrazów regularnych znaczeniowo na małe litery przyporządkowane konstrukcjom sfrazeologizowanym” (Bąba, Skibski (2003: 292). Pewnym odstępstwem od tej zasady jest dopuszczenie majuskuły w ustabilizowanych porównaniach. Propozycja S. Bąby i K. Skibskiego jest postulatem, który być może zostanie uwzględniony w przyszłych wydaniach polskich opracowań leksykograficznych, tymczasem jednak w poszczególnych słownikach pojawiają się notacje niejednorodne, powodujące zamęt u użytkowników polszczyzny.

Wiedza o tym, że nazwy własne są zapisywane dużą literą jest powszechna, a zatem można założyć, że zapis majuskułą komponentu jednostki frazeologicznej jest wyrazem przekonania, że mamy do czynienia z *nomen proprium*. Ortografię, najłatwiej zauważalny sygnał onimicznego

bądź apelatywnego statusu składnika, można by uznać za wskaźnik charakteru badanych komponentów, a zastosowanie majuskuły bądź minuskuły za przejaw świadomości językowej użytkowników polszczyzny. Aby zbadać poczucie językowe młodych Polaków w tym zakresie poprosiłam 90 studentów we wspomnianej już na wstępie ankiecie o wskazanie, który zapis nawiązującego do nazwy własnej komponentu jednostki frazeologicznej uważają za bardziej poprawny, przy czym dopuszczalne było wskazanie jako właściwych obu sposobów zapisu. Znaczenie badanych jednostek było podane, ale studenci zostali też poproszeni o wskazanie związków, z którymi się do tej pory nie zetknęli. Najwięcej osób zaznaczyło porównanie TŁUC SIĘ JAK MAREK PO PIEKLE (54,5%) oraz frazeologizmy DOKOŁA WOJTEK (52,2%) i JECHAĆ DO RYGI (44,5%), co świadczy o recesywnym charakterze tych jednostek. W załączonej tabeli przedstawiam podsumowanie dotyczące zapisu 17 jednostek zawierających składniki w formie rzeczownika, pomijając bardzo interesujące konstrukcje z przymiotnikiem derywowanym od nazwy własnej, takie jak *madejowe łóże* czy *hiobowa wieść*.

Z analizy wyników ankiety wynika, że badani bardzo rzadko uznają za poprawne dwojaki formy zapisu – dużą i małą literą. Świadczy to o dążeniu użytkowników języka do jednoznaczności zasad. Z podobnym zjawiskiem można się spotkać np. u osób korzystających z konsultacji telefonicznych poradni językowych, które z niedowierzaniem przyjmują odpowiedź, że istnieją równie poprawne formy równoległe.

W większości rozpatrywanych przypadków respondenci opowiedzieli się za użyciem majuskuły w podanych frazeologizmach i ustabilizowanych porównaniach. Ponad 80% pytanym wybrało taką wersję dla jednostek NIEWIERNY TOMASZ, SODOMA I GOMORA, WIEŻA BABEL, PUSZKA PANDORY, WYRWAĆ SIĘ JAK FILIP Z KONOPI. O ile w przypadku czterech pierwszych przykładów zapis majuskułą jest zgodny z sugestiami polskich słowników frazeologicznych (SFWP, WSFJP, SF, GPSF, MSF, PSFL, SFJP)⁷, o tyle dziwi taka ortografia w przytoczonym porównaniu. Słowniki frazeologiczne zgodnie bowiem postulują tu użycie małej litery, co wynika ze znaczenia wyrazu *filip* ‘zając’.

Komponent nawiązujący do nazwy własnej zapisany małą literą pojawia się jako wersja dominująca w związkach STRACHY NA LACHY (92,2%), NOCNY MAREK (77,8%), ODRODZIĆ SIĘ JAK FENIKS Z POPIOŁÓW (76,7%). MIŁOSIERNY SAMARYTANIN (60%), TAJEMNICA POLISZYNELA (53,3%). Zdecydowaną rozbieżność między sugestiami słowników frazeologicznych a ortografią stosowaną przez studentów można dostrzec we frazie STRACHY NA LACHY. Wszystkie wzięte pod uwagę słowniki opowiadają się za użyciem majuskuły, badani natomiast zapisują komponent LACHY małą literą. W pozostałych przykładach nie dochodzi do takiej rozbieżności między normą a uzusem.

Po analizie wyników omawianej ankiety nasuwa się wniosek, iż apelatywizacja wywodzących się od imion własnych składników jednostek frazeologicznych, na którą składa się wiele elementów, jest procesem trwającym, niezakończonym. Różne obszary, na których można to zjawisko obserwować, nie pokrywają się ze sobą. Ortografię charakteryzuje daleko posunięta zachowawczość. Tradycja nakazująca zapis nazw własnych dużą literą jest mocno zakorzeniona, co powoduje, iż forma graficzna nie nadąża za przemianami semantycznymi. Konserwatyzm ten sprawia, że nie można uzusu ortograficznego uznać za miarę stopnia apelatywizacji komponentów jednostek frazeologicznych. W tej sytuacji dążenie do ujednolicenia zapisu deproprialnych komponentów jednostek frazeologicznych, wynikające z uznania ich za apelatywy, uważam za nieco przedwczesne.

Jednostka frazeologiczna	Poprawniejszy zapis dużą literą	Poprawniejszy zapis małą literą	Oba zapisy poprawne
BYĆ MIĘDZY SCYLLĄ A CHARYBDĄ	76 (84,5%)	13 (14,4%)	1 (1,1%)
DOKOŁA WOJTEK	45 (50%)	38 (42,3%)	7 (7,7%)
JECHAĆ DO RYGI	62 (68,9%)	23 (25,6%)	5 (5,5%)
MIŁOSIERNY SAMARYTANIN	31 (34,5%)	54 (60%)	5 (5,5%)
NIEWIERNY TOMASZ	85 (94,5%)	3 (3,3%)	2 (2,2%)
NOCNY MAREK	18 (20%)	70 (77,8%)	2 (2,2%)
PRZEKROCZYĆ RUBIKON	65 (72,7%)	25 (27,3%)	0
PUSZKA PANDORY	75 (83,3%)	15 (16,7%)	0
SODOMA I GOMORA	78 (86,7%)	12 (13,3%)	0
STRACHY NA LACHY	6 (6,7%)	83 (92,2%)	1 (1,1%)
TAJEMNICA POLISZYNELA	38 (42,3%)	48 (53,3%)	4 (4,4%)
UDAWAĆ GREKA	58 (64,5%)	30 (33,3%)	2 (2,2%)
WIEŻA BABEL	76 (84,5%)	12 (13,3%)	2 (2,2%)
WZROK MEDUZY	31 (34,4%)	56 (62,3%)	3 (3,3%)
ODRODZIĆ SIĘ JAK FENIKS Z POPIOŁÓW	22 (24,3%)	69 (76,7%)	9 (10%)
TŁUC SIĘ JAK MAREK PO PIEKLE	55 (61,1%)	29 (32,2%)	6 (6,7%)
WYRWAĆ SIĘ JAK FILIP Z KONOPI	73 (81,1%)	15 (16,7%)	2 (2,2%)

THE PHENOMENON OF APPELLATIVISATION IN POLISH PHRASEOLOGY AND ITS PRESCRIPTIVE ASSESSMENT

Summary

The article is devoted to the phenomenon of appellativisation that involves proper names – components of phrases. They lose the function of identifying individual objects, which is characteristic of proper names, and start defining typical things and situations. It is possible to single out different degrees of appellativisation of idiom components – from the total loss of features of a proper name to the appellativisation occurring only within phraseological contexts. The appellativisation occurs at the level of semantics, inflection, and orthography; yet, the analysis of individual planes does not lead to the same conclusions. Orthography is of the least significance, which is demonstrated by the conducted questionnaire survey.

Wykaz skrótów słowników

- GPSF – K. Głowińska, *Popularny słownik frazeologiczny*, Warszawa 2000.
 LiM – M. Czeszewski, K. Foremniak, *Ludzie i miejsca w języku. Słownik frazeologizmów eponimicznych*, Warszawa 2011.
 MSF – *Multimedialny słownik frazeologiczny PWN*, Warszawa 2006.

- PSFL – S. Bąba, J. Liberek, *Popularny słownik frazeologiczny*, Warszawa 2010.
- SF – S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1987.
- SFJP – K. Mosiołek-Kłosińska, A. Ciesielska, *W kilku słowach. Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2001.
- SFWP – S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa 2001.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. I, Warszawa 2003.
- WSFJP – P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2004.

Bibliografia

1. ADALBERG, Samuel. *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*. Warszawa: 1889–1894.
2. BĄBA, Stanisław, LIBEREK, Jarosław. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2001, 1096 s. ISBN 83-01-13388-0.
3. BĄBA, Stanisław, LIBEREK Jarosław. *Popularny słownik frazeologiczny*. Warszawa: Langenscheidt Polska Sp. z o.o. 2010 (wyd. na płycie CD).
4. BĄBA, Stanisław, SKIBSKI, Krzysztof, O pisowni nazw własnych i ich derywatów we frazeologizmach, „*Język Polski*”, LXXXIII, 2003, s. 288–293.
5. CIEŚLIKOWA, Aleksandra. Ile pięt miał Achilles? Nazwy własne we frazeologizmach – trochę historii, trochę współczesności. In *Anabasis. Prace ofiarowane Profesor Krystynie Pisarkowej*. Red. I. Bobrowski. Kraków: Wydawnictwo LEXIS 2003, s. 61–66. ISBN 83-89425-00-9.
6. CIEŚLIKOWA, Aleksandra. Onimizacja, apelatywizacja a derywacja. In *Onimizacja i apelatywizacja*. Red. Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku 2006, s. 47–56. ISBN 978-83-7431-066-6.
7. CZESZEWSKI, Maciej, FOREMNIAK, Katarzyna. *Ludzie i miejsca w języku. Słownik frazeologizmów eponimicznych*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 2011, 249 s. ISBN 978-83-235-0945-5.
8. DŁUGOSZ-KURCZABOWA, Krystyna. *Apelatywizacja biblijnych nazw własnych w języku polskim*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich 1990, 91 s. ISBN 83-04-03563.
9. DYNAK, Władysław. *Łowy, łowcy i zwierzyna w przysłowiaach polskich*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej 1993, 361 s. ISBN 83-7091-004-1.
10. GŁOWIŃSKA, Katarzyna. *Popularny słownik frazeologiczny*. Warszawa: Wydawnictwo WILGA 2000, 790 s., ISBN 83-7156-584-4.
11. IVČENKO, Anatolij. *Ukrains'ka narodna frazeologija: onomasiologija, arealy, etimologija*. Charkiv: Folio 1999, 303 s. ISBN 966-03-0742-X.
12. JORDANSKAJA, Lidja, MIELCZUK, Igor. Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii. In *Konotacja*. Red. J. Bartmiński. Lublin: Uniwersytet Marii Curie Skłodowskiej 1988, s. 9–34. ISBN 83-227-0169-1.
13. KOPALIŃSKI, Władysław. *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1997, 1360 s. ISBN 83-06-02646-2.
14. KRZYŻANOWSKI, Julian (red.). *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. II. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1970, 1165 s.
15. LEWICKI, Andrzej Maria, Składnia związków frazeologicznych, „*Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*”, XL, 1983, s. 75–83.

16. MALEC, Maria, Etonimy. Nazwy narodowości. Nazwy mieszkańców. In *Polskie nazwy własne*. Encyklopedia. Red. E. Rzetelska-Feleszko. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN 2005, s. 181–188. ISBN 83-88866-25-7.
17. MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA, Katarzyna, CIESIELSKA, Anna. *W kilku słowach. Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN 2001. 539 s. ISBN 83-7195-386-0.
18. MÜLDNER-NIECKOWSKI, Piotr. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Świat Książki 2004, 1088 s. ISBN 978-83-7391-498-8.
19. *Multimedialny słownik frazeologiczny PWN*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006 (wyd. na płycie CD).
20. NOWAKOWSKA, Alicja. *Świat roślin w polskiej frazeologii*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2005, 231 s. ISBN 83-229-2591-3.
21. NOWAKOWSKA, Alicja, TOMCZAK Lucyna. Czy Zabłocki to Zabłocki? Nazwy własne w polskiej frazeologii. In *Metodologia badań onomastycznych*. Red. M. Biolik. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego 2003, s. 457–466. ISBN 83-87643-73-4.
22. RUDNICKA, Ewa. Eponimizmy versus eponimy. Eponimizmy jako efekt mechanizmu apelatywizacji eponimów. In *Onimizacja i apelatywizacja*. Red. Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku 2006, s.185–199. ISBN 978-83-7431-066-6.
23. SKORUPKA, Stanisław. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Wyd. V. Warszawa: Wiedza Powszechna 1987.
24. *Słownik ortograficzny języka polskiego PWN*. Red. M. Szymczak. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1975, 892 s.
25. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Red. S. Dubisz, t. I. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2003, 1313 s. ISBN 83-01-13868-8.

---

¹ O charakteru komponentów jednostki frazeologicznej przedstawiłam w pracy *Świat roślin w polskiej frazeologii* (Nowakowska 2005: 24).

² Pojęcia cecha definicyjna i cecha konotacyjna rozumiem zgodnie z koncepcją L. Jordanskiej i I. Mielczuka (1988).

³ Na to zjawisko fleksyjne zwróciła uwagę A. Cieślíkowa, nadając jednym Zagadnienia dotyczące wyrazowego bądź niewyrazowego ze swoich artykułów tytuł *Ile pięć miał Achilles?* (Cieślíkowa 2003)

⁴ K. Długosz-Kurczabowa podstawie związku wyrazu apelatywizowanego z kontekstem, w którym występuje, wyróżnia apelatywizację niezależną i apelatywizację zależną (Długosz-Kurczabowa 1990: 72).

⁵ Zwracają na to uwagę S. Bąba i K. Skibski, pisząc: „W porównaniach właściwych przenośne znaczenie nie nadweręża wciąż aktywnego wskazania na konkretną, mityczną, historyczną bądź literacką postać [...]” (Bąba, Skibski 2003: 293).

⁶ Innego zdania jest Anatolij Ivčenko, który uważa, że w porównaniu *wyrwać się jak Filip z konopi* występuje imię własne (Ivčenko 1999: 195–197).

⁷ Tylko wydany na płycie CD *Popularny słownik frazeologiczny języka polskiego* S. Bąby i J. Liberka (wyd. Langenscheidt Polska S. z o.o., Warszawa 2010) postuluje zapis frazeologizmu SODOMA I GOMORA małymi literami. Duże litery obowiązują tylko w znaczeniu etymologicznym, historycznym.

Leto v poľských a slovenských pranostikách

Marta Pančíková

Summer in weather lores. The comparison of Polish and Slovak weather lores

Abstract: *Weather – related sayings (in Slovak “pranostiky”) form part of paremiology. They are studied not only by linguists but also by ethnologists, as they express common people’s wisdom. Majority of weather proverbs include names of saints.*

Key words: *Weather proverbs – related with summer, names of saints, names of holidays, agriculture, archaism and dialectal, plants and animals*

Contact: *prof. PhDr. Marta Pančíková, CSc., University of Ostrava, Faculty of Arts, Department of Slavic, marta.pancikova@osu.cz*

Už tradične sa vo svojich príspevkoch na tejto paremiologickej konferencii venujeme porovnávaniu poľských a slovenských pranostík. Tentokrát sme svoju pozornosť zamerali na leto. Čiastočne sme sa tejto problematike dotkli v príspevku z roku 2009, ktorý vyšiel v Bielsku-Bialej v zborníku venovanom životnému jubileu prof. K. D. Kadłubca. Vtedy sme opisovali júl, mesiac narodenín profesora.

O tom, čo to je pranostika, sme sa zmieňovali v iných textoch (Pančíková 2003, 2005, 2008, 2010), preto sa nebudeme k tomu vracat’. Zdôrazníme iba to, že sa v nich ukrýva dlhoročná skúsenosť našich predkov.

Pri súčasných výkyvoch počasia, zmenách klimatických podmienok a zmenách v kalendároch, je otázne, či všetky pranostiky majú dnes svoje opodstatnenie?

Nie všetci jazykovedci ich zaraďujú medzi frazeologické jednotky, napríklad J. Mlacek ich nepovažuje za frazeologizmy. Hovorí o nich, že sú to ustálené slovné spojenia, ale tým, že majú konkrétnu, jedinečnú významovú platnosť, podobne ako pri citátoch, ich nezaraďuje k frazeologizmom. Hovorí o nich, že „sú to výrazy, ktoré sa približujú k frazeologickej platnosti, ale zatiaľ sa za skutočné frazeologizmy ešte nepokladajú.“ (Mlacek 1977: 104) Takto ich definuje aj kolektívna práca slovenských frazeológov (Mlacek a kol. 1995): „*Druh parémie, ktorý sa tematicky viaže so skutočnosťami a prácami na poli, v prírode... Pre pranostiky je príznačná vecná (hoci obrazná) spätosť s istým faktom, s istým termínom, s istým úkazom a pod. Pranostiky sú teda vždy iba neúplne frazeologizované. Pranostiky majú žánrové znaky spoločné s prísloviami alebo porekadlami a špecifikuje ich predovšetkým ich tematická orientácia.*“

Poľskí jazykovedci, napríklad Krzyżanowski ich nazýva kalendárnymi prísloviami. Aj my sa prikláňame k jeho zaradeniu. Materiál pre naše porovnanie sme čerpali z prác Profantovej (1986), Krzyżanowského (1969) a z internetu.

Leto je ďalším ročným obdobím, ktoré je charakteristické rôznymi činnosťami v poľnohospodárstve. Kalendárne začína od 22. júna a trvá do 23. septembra. To znamená, že zasahuje štyri mesiace: *jún – czerwiec, júl – lipiec, august – sierpień a september – wrzesień*. V júni je prelom jari a leta spojený s letným slnovratom, ktorý je 21. júna, ale v slovanských krajinách sa traduje, že 24. jún je spojený s týmto najdlhším dňom roka. Tento deň je spojený s menom Ján. Je to meno svätca Jána Krstiteľa a v minulosti sa veľmi často vyskytovalo

v obidvoch jazykoch. Dnes sa najmä na Slovensku vytráca. V mnohých pranostikách spojených s týmto menom je veľa spoločného, čo uvedieme v ďalšej časti nášho príspevku.

Toto obdobie charakterizujú mnohé pranostiky v obidvoch jazykoch, v ktorých sa vyskytuje pomenovanie *leto*, napríklad:

Suchá zima, suché leto.

Dlhá zima, krátke leto.

Daždivý jún celé leto nepokazí.

Jaro priazeň, leto trýzeň.

V lete viacej močí než v jeseni.

Keď sa z jari na poli mokré miesta ukazujú, suché leto predpovedajú.

Co się latem rodzi – zimą się przygodzi.

Kto w lecie nie zbiera, w zimie głodem przymiera.

Kto w lecie próżnuje, w zimie nędzę czuje.

Kto latem pracuje, zimą głodu nie poczuje.

Z porovnania týchto pranostík vidíme, že slovenské pranostiky vyjadrujú porovnanie ročných období a aké je počasie, zatiaľ čo poľské sa týkajú viac usilovnosti v pracovných činnostiach a úrody.

Mnohé pranostiky obsahujú názvy letných mesiacov a sú v obidvoch jazykoch podobné. V nižšie uvedených prípadoch s rovnakými názvami mesiacov je rovnaký alebo podobný význam:

Aký jún, taký december.

Czerwiec stały, grudzień doskonały.

Aký je júl, taký je január.

Upały lipcowe wróżą mrozy styczniowe.

Aký je august spočiatku, taký je až do konca.

Jaki pierwszy, drugi, trzeci, taki cały sierpień leci.

Keď je v prvom augustovom týždni teplo, bude biela zima.

Gdy z początkiem sierpnia panują upały, to zima długo trzyma kozuch biały.

V nasledovných významovo podobných pranostikách je v obidvoch jazykoch iný mesiac:

Čo júl a august nedovarí, to september neusmaží.

Czego lipiec nie dowarzy, tego sierpień nie dosmaży.

Oveľa viac pranostík má iný význam a využíva aj iné pomenovania rastlín. Súvisí to aj s charakterom obidvoch krajín, kde nie sú úplne rovnaké atmosferické a geografické podmienky. Na Slovensku je veľa pranostík spojených s pestovaním vínnej révy, kde sa vyskytujú také pomenovania ako *hrozno*, *sud*, *vinár*, *vincúr*, *vinica*, *víno*, *vínny kľč*:

Suchý jún plní sudy vínom.

Chladných dažďov v júni hospodár sa bojí, najmä vincúr, včelár pri nich zle obstojí.

Keď na Margitu prší, nebude hrozna.

Suchý august – suché víno, mokrý august – vodnaté víno.

Slniečnosť na deň Vavrinca hotuje nám dobrého vína.

Zrelé hrozno na Bartolomeja dobrú nádej k hojnosti vína dáva.

Septembrový dážď poliam potrava, vinohradom otrava.

V poľskom materiáli z letných mesiacov sme našli iba niekoľko pranostík zo sémantického okruhu *vínna réva*:

Sierpień pogodny jest dla winogron wygodny.

*We Wniebowzięcie Panny Marii słońce jasne, będzie wino godnie kwaśne.
Święty Bartłomiej gdy jasny, pogodny, da piękną jesień i zbiór winogron dorodny.*

Ako sme už spomínali, najviac pranostík v oboch jazykoch sa viaže s menami svätcov. Rovnaké mená použité v slovenských i poľských pranostikách v tom istom termíne sú: *Ján – Jan, Janusz* (24. 6.), *Peter a Pavol – Piotr i Paweł* (29. 6.), *Margita – Małgorzata* (13. 7.), *Anna* (26. 7.), *Gustáv – Gustaw* (2. 8.), *Dominik* (4. 8.), *Vavrínek – Wawrzyniec* (10. 8.), *Bartolomej – Bartłomiej* (24. 8.), *Augustín – Augustyn* (28. 8.), *Mária – Maria* (8. 9.) atď.

O jedno-alebo niekoľkodenný posun ide v prípade: *Eliáš* (20. 7.) – *Eliasz* (21. 7.), a o iný mesiac v prípade: *Ignác* (31. 7.) – *Ignacy* (1. 2.). Práve rozdielny mesiac môže spôsobiť nepochopenie, Slovak chápe túto pranostiku ako predpoveď do budúcnosti a Poliak to môže chápať ako opísanie terajšieho stavu:

Dážď na deň Ignáca znamená lahodnú zimu.

V poľštine sa vyskytli aj mená ako *Idzi* (1. 9.), *Jacek* (17. 8.), ktoré slovenčina nepozná a zase naopak v slovenčine je meno *Ladislav* (27. 6.), *Prokop* (4. 7.), ktoré sa nenašlo v poľských pranostikách. Príklady:

*Ladislav huby sial, Peter, Pavel ich pozbieral.
Svätý Prokop seje huby.
Svätý Prokop prosí, nech slniečko svieti.
Keď prší na Prokopa, namokne každý snop aj kopa.
Dzień świętego Idziego gdy się wypogodzi, cztery niedziele potem pogodą dogodzi.
Gdy na święty Idzi ładnie, żnieg na pewno późno spadnie.
Idzi – siać wyjdzi.
Święty Idzi w polu nic nie widzi.
Święty Idzi żyto w stodole widzi.
Jeżeli na Jacka nie panuje plucha, to pewnie zima będzie sucha.
Jeżeli w dzień świętego Jacka deszcz nie pada, będzie jesień sucha.
Na święty Jacek z nowej pszenicy placek.*

Vyskytli sa tu aj mená, ktoré už dnešné kalendáre neuvádzajú alebo sa nepoužívajú: *Egid, Gál, Havel, Kilián; Palikopa, Prot, Roch.*

Okrem mien svätcov sú v letných pranostikách aj názvy cirkevných sviatkov:

*Do Jána Krstiteľa nechvál' jačmeňa.
Keď na Navštívenie Panny Márie prší, to potom prší po celé žne.
Na deň Rozoslania apoštolov poprcháva, to Magdaléna svojho pána oplakáva.
Teplý Jakub, studené Vianoce.
Ak prší na Nebevzatie Panny Márie, kazia sa zemiaky.
Ak neprší na Narodenie Panny Márie, bude suchá jesen.
Gdy się Jan Chrzciciel w dżdżystej kapie wodzie, deszcze żniwom bywają wtenczas na przeszkodzie.
Wraz ze Szkaplerzną Matką idź na zagon z czeladką.
Gdy w Wniebowzięcie Panny (15.08) ciepło dopisuje, to ciepły i pogodny koniec lata obiecuje.
W Przemienienie Pańskie są burze szatańskie.
Gdy do Wawrzyńca słota trzyma, do Gromnic (02.02) lekka zima.
Gdy Zielna Matka deszcz przynosi, to zwykle na Narodzenie Matki (8.09) rosi.
Gdy na Wniebowzięcie Panny ciepło dopisuje, to ciepły i pogodny koniec lata obiecuje.*

V pranostikách sa okrem vlastných mien vyskytujú aj pomenovania vykonávateľov činnosti, názvy živých osôb a nadprirodzených bytostí. V júlových pranostikách sme našli také, ktoré sú:

- a) významovo rovnaké v oboch jazykoch – *čert – czart, hospodár – gospodarz, ľudia – ludzie, sedliak – chłop*;
- b) rôzne – *bača, gazda, valach, včelár, vinár, vincúr, žena, žnec; baba, chłopak, dziewczyna, diabeł, góral, leniuch, młynarz, oracz, panna, rolnik, sąsiad, szewc, wieśniak, żniwiarka*.

Jún mokrý a teplý neurobí gazdu biednym.

Jún studený, sedliak krčí rameny.

V júli prepelica volá žencov do poľa.

V letných pranostikách sa často spomína *dážď*. Dôvodom bol strach, aby neprišiel, kým sa neskončí kosenie sena, žatva a nepozbiera sa úroda. Pomenovanie *dážď* je často spojené s prívlastkami: *chladný, krátkodobý, prvý, czterdziestodniowy, poranny* alebo sa vyskytuje v iných slovtvorných formách, napríklad v deminutívnych (*deszcz – deszczyk*) alebo adjektívnych (*dażdźliwy; dżdźysty, deszczowy*).

Okrem pomenovania *dážď* sa tu vyskytujú aj iné pomenovania súvisiace s atmosférickými prejavmi, napríklad: *búrka, hrom, hrmavica; bloto, burza, ceber, chmura, grad, grom, grzmot, posucha, powódź, rosa, upał*. V letných pranostikách sa okrem pomenovaní typických pre leto vyskytujú aj pomenovania súvisiace so zimou, napríklad: *ľad, mráz, povíchrice, sneh; lód, mgła, mróz, mroźny, niepogoda, plucha, ślota, śnieg*. Zaujímavé je spojenie *dážď prší*, dnes sa hovorí iba *prší* alebo *padá (dážď, sneh)*. Okrem toho sa v pranostikách vyskytujú aj synonymické a metaforické pomenovania *dážď* a *pršať* a prirovnania s nimi, napríklad: *močiť, z neba sa leje, častovať búrkami, Magdaléna pána oplakáva, Magdaléna rada plače, Magdaléna chodí hodne pokropená, manna padá, dážď ako ženský plač, padajú slzy svätého Vavrinca, Jano sa rozplače; Gdy się Jan Chrzcziciel w dżdźystej kąpie wodzie, jak się Janek rozbeczy, Janek będzie plakał, kropić, rosić, Halina łąki zrosi, Wawrzyniec burzy, Zielna Matka deszcz przynosi, poleje się z nieba woda, na Jacka nie panuje plucha*.

V letných pranostikách sa vyskytli aj deminutívne formy substantív, aj keď zriedkavo: koreň – koreňok – koreňok, orechy – oriešky, ovos – ovsík, plánka – plánočka, slnko slniečko, víno – vínce, žito – žitko – žitečko; baran – baranek, deň – dzionek, kľos – kľosek, lato – latko, nuta – nutka, rano – ranek, šliwka – šliweczka.

Časté sú synonymá, niektoré z nich sú už dnes archaizmami alebo patria do nárečovej lexiky: slnko – slnce – slnečnosť; zemiaky – krumple – kromple – švábka – zemka; jesieň – podzimiec, kartofle – ziemniaki, plucha – ślota, ranek – poranek, zioľa – ziółka.

Slovesá v pranostikách sú dvojakeho významu:

- a) vyjadrujúce činnosť na poli, rady, ap. – *kosiť, kukať, lietať, obliecť sa, okopávať, piecť, pozbierať, preorávať, siať, smiať sa, spievať, ťahať, trhať, uvariť, žať; brzęczeć, dowarzyć, dosmażyć, kosić, kropić, orać, paść, pracować, rosić, siać, zbierać*.
- b) vyjadrujúce nejaký stav – *báť sa, dozrieť, hrmieť, namoknúť, odkvitnúť, pršať, radovať sa, svietiť, svitať, tešiť, trpieť; czuć, lać, nacierpieć się, rodić się, rozweselać, świecić, trzymać*.

V pranostikách sa prejavuje aj dlhoročný vzťah človeka so živočíchmi a rastlinami. V slovenských a poľských letných pranostikách sa vyskytli tieto spoločné pomenovania:

- a) živočíchov: *kukučka – kukulka, lastovička – jaskółka, mucha – mucha, myš – mysz, pavúk – pajak, včela – pszczoła, vták – ptak*;

- b) rastlín: *hrozno – winogrona, hruška – gruszka, huby/hríby – grzyby, lipa – lipa, orech/oriešky – orzech, pšenica – pszenica, zemiaky/krumple, švábka – ziemniaki, kartofle, žito – żyto*;
- c) v každom jazyku iné pomenovania rastlín – *buk, cesnak, čerešňa, dyňa, hrozno, jablko, jačmeň, jahoda, jarec, kapusta, kukurica, ľan, lieskovce, mak, maliny, mrkva, ovos, plánka, pohánka, repa; borowik, groch, jarzyny, śliweczka, wrzos, zboże, ziółka*;
- d) v každom jazyku iné pomenovania živočíchov – *jeleň, had, kobyła, kôň, krava, mravce, osa, prepelica, rak, slepica, škovránok, vrana; baranek, gąska*.

Pri pohľade na pomenovania rastlín v slovenčine, zisťujeme, že mnohé pranostiky sú už neaktuálne, keďže dané rastliny sa prestali pestovať, napríklad *ľan, pohánka*.

*Ak pričasto prší o Markéte, bude z toho škodu mať pohánka v kvete.
Margita tančí s ľanom.*

K archaizmom a dialektizmom, ktoré sa vyskytli v letných pranostikách možno zaradiť pomenovania: *červenec, horúčosť, jarec, kanikula, kobel'a, kučma, manna, mrzko, osenie, podzimok, riekať, slepica, slnce, srpeň, širák, zelié, žne; czart, czeladka, czub, dowarzyć, frasunek, Gody, gumno, jarka, kanikula, kwarta, lice, miech, obiadować, przygodzić, przykopa, ranek, socha, szafować, szuba, wdziać, zwiastować, żencarz, żęcie* ap. Niektoré z uvedených príkladov sa v druhom jazyku používajú dodnes, napríklad *čert, humno, obedovať* v slovenčine alebo *sierp* v poľštine. V poľštine sa zachovalo aj krásne slovanské kompozitum *sianokosy*. Slovenčina používa *kosenie sena* alebo *sená* v pluráli.

Z vyššie uvedených pomenovaní sme niekoľko vybrali z toho dôvodu, že sa odlišujú významovo. *Jarka* v poľštine má dva významy“ 1) *środ. roln.* zbožie jare a 2) *zootechn.* mláďa ovca; jarlica. Iba v druhom význame sa zhoduje so slovenčinou: mladá, ešte jalová ovca.

Pomenovanie *kobialka* s kvalifikátorom *pot.* označuje 1) niedužý koszyk z paľákiem, prostokátny lub owalny, pleciony najczęściej z łyka lub z wikliny; 2) ilość czegoś mogąca zmieścić się w takim koszyku (*Kobialka grzybów, truskawek*). Slovenčina má dialektizmus *kobel'* na označenie nádoby (podľa Profantová 1986). Toto slovo sa vyskytlo v pranostike:

Keď Mária štvrtrok končí s prázdnu kobel'ou, tak Blažej požehná polia velikou burinou.

Pomenovanie *lice/lico* podľa Univerzálneho slovníka znamená: 1) *przestarz.* twarz, oblicze; lice, policzek (*Pogodne, rumiane lico., Łzy płyną komuś po licu.*); 2) *książk.* zewnętrzna powierzchnia różnych przedmiotów (*Lico skrzyni, lustra.*).

Slovenské pomenovanie *lice* má tiež dva významy: 1) časť tváre medzi okom, uchom a ústami (*červené, plné, opuchnuté lica; mať jamky na lícach, priložiť pušku k lícu*); 2. vrchná, vonkajšia strana predmetov, obyčajne plochých, op. rub, opak (*látka je na líci lesklá, obrátiť rukáv na lice*).

So slovenčinou sa poľština zhoduje iba v druhom význame

K zradným slovám sa dá zaradiť pomenovanie *jarina – jarzyna*, ktoré v slovenčine označuje „obilie siate na jar“ a v poľštine má význam „zelenina“.

Aj dnešní meteorológovia a najmä médiá (napríklad Fan rádio) sa bavia vytváraním pranostík. K takým novým predpovediam patria napríklad :

Či je slnko a či dážd', s nami stráviš pekný čas.

Na svätú Agátu daj poľu superfosfátu.

Bude pršať, lastovičky, ale aj psy, valašky, rogalá, úplatky atď. lietajú príliš nízko.

Keď dlho neprší, poľnohospodári sa začnú mračíť a mračia sa dovtedy, kým nezačne pršať.

W lipcowym skwarze w Polsce jak na Saharze.

Gdy w lipcu świeci słońce, to plaże są gorące.

Na záver sa dá skonštatovať, že pranostiky už síce nepomáhajú natoľko roľníkom, záhradkárom, a iným pracujúcim s pôdou, ale ostávajú naďalej v živej pamäti. Patria do kultúrneho bohatstva, k ľudovým múdrostiam, do ktorých sa dá vždy siahnuť po rady. Pre mladých ľudí sú zaujímavé ako estetické literárne, historické a folklórne útvary, staršia generácia a najmä najstaršia ich ešte niekedy aktívne používa. Pre jazykovedcov sú prameňom najstaršej lexiky, ktorá im pomáha spoznávať vývin jazyka a dynamický pohyb lexiky. Ich veľká variantnosť je spôsobená tým, že to boli najskôr ústne útvary, ktoré sa odovzdávaním z pokolenia na pokolenie menili, prispôbovali. Pre porovnávací výskum sú tiež veľmi zaujímavé, a to nielen pre etnológov, historikov, ale aj jazykovedcov zaoberajúcich sa translatológiou, lexikológiou, frazeológiou a jazykovým obrazom sveta.

Z nášho porovnania blízkych slovanských jazykov tiež vidieť, že tieto dva národy sa nepozerajú na svet rovnakými očami, aj v pranostikách sú rozdielnosti, ale nachádzame tu aj zhody. Je ich však menej ako rozdielností.

SUMMER IN WEATHER LORES. THE COMPARISON OF POLISH AND SLOVAK WEATHER LORES

Summary

Summer is another season which is characteristic of its various activities in agriculture. During this period a lot of activities takes place on the fields, many fruits ripen, it is the period of harvest. In both the languages there is a lot of weather lore. Among the names, the most common are John, Peter and Paul, Jacob, Bartholomew, Anna, Mary etc. The names of the saints in the Polish and Slovak calendars do not correspond with each other completely. Weather lore is also popular today, it is used on TV, on the radio, in media and it is also known by the common users of the language. It is an interesting language material from which one can find out which words are used in them – archaic words, the current lexis, etc. One can read about the past, compare it to now, etc. Weather lore express the wisdom of our ancestors and motivate the contemporary people to watch the nature.

Bibliografia

1. BARTMIŃSKI, J. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo UMCS 2006.
2. *Krátky slovník slovenského jazyka*. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda, 1987.
3. MLACEK, J. *Slovenská frazeológia*. Bratislava: SPN 1977.
4. MLACEK, J. a kol. *Frazeologická terminológia*. Bratislava: Stimul 1995.
5. *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, Tom I–IV. Red. J. Krzyżanowski. Warszawa: PIW 1995.
6. PANČÍKOVÁ, M. Júlové pranostiky. In *Tradycja i współczesność. Folklor – Język – Kultura. Oświata i kultura na Podbeskidziu*, Tom V. Red. D. Czubala, M. Miczka-Pajestka. Bielsko-Biała: ATH 2009, s. 169–176.
7. PANČÍKOVÁ, M. Pranostiky v polštine a slovenčine. In *Parémie národů slovanských*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta 2003, s. 101–106.
8. PANČÍKOVÁ, M. Fauna a flóra v polských a slovenských pranostikách. In *Parémie národů slovanských*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta 2005, s. 136–142.
9. PANČÍKOVÁ, M. Jeseň v pranostikách. Porovnanie polských a slovenských pranostík. In *Parémie národů slovanských IV*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta 2008, s. 174– 79.
10. PROFANTOVÁ, Z. *Dúha vodu pije. Slovenské ľudové pranostiky*. Bratislava: Tatran 1986.
11. *Przysłowia polskie*. Złote przysłowia, 2004.

12. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Red. S. Dubisz. Warszawa: PWN 2001. [CD-ROM].
13. ZÁTURECKÝ, P. A. *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*. Bratislava: Tatran 1974.

РУССКИЕ АНТИПОСЛОВИЦЫ КАК РЕЗУЛЬТАТ ШУТОЧНОЙ КОНТАМИНАЦИИ (СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА)

Krystyna Ratajczyk

Russian anti-proverbs as a result of humorous contamination (structure and semantics)

Abstract: *This article presents Russian anti-proverbs formed by the contamination. The subject of the analysis is their structure and semantics. The features of anti-proverbs are: literal meaning, illogicality, absurdity, pointlessness. That's why they are a source of humour.*

Key words: *Anti-proverbs, contamination, phraseology, humour.*

Contact: *The Institute of Russian Studies University of Lodz; krysiarataj@poczta.onet.pl
Doctor of humanities, assistant professor at the Department of the Linguistics of the Institute of Russian Studies*

Каждый народ, желая хранить свой жизненный опыт и свои наблюдения, создавал «устные краткие изречения на самые разные темы» (Жуков 1993: 6). Пословицы и поговорки, так как о них идет речь, «возникли в отдаленной древности и с той поры сопутствуют народу на всем протяжении его истории» (там же). Они «единодушно признавались жемчужинами народного творчества, в которых отразился опыт, граненный веками и передаваемый из уст в уста, из поколения в поколение» (Вальтер, Мокиенко 2010: 3). Пословицы и поговорки выражают мнение народа, его оценку жизни. За ними стоит авторитет поколений. «Поэтому пословицы не спорят, не доказывают – они просто утверждают или отрицают что-либо в уверенности, что все ими сказанное – твердая истина» (Жуков 1993: 6), напр. *Гость на порог – счастье в дом, Не плюй в колодец – пригодится воды напиться, Не обманешь – не продашь, И на старуху бывает проруха* и т. п.

«Пословицы издревне любовно собирались искателями и ценителями ‘красного слова’ – книжниками, филологами, философами, ораторами, фольклористами» (Вальтер, Мокиенко 2010: 3). Они охотно используются в современных СМИ. Однако их назидательный характер, известность, стереотипность, хрестоматийная мудрость, банальная истина издавна вызывали охоту сопротивления, противопоставления, контраста, нарочитого «приземления» традиционных паремий. Так началось «осмеяние» пословиц. Его интенсификация объясняется современным американским паремиологом В. Мидером тем, что «сейчас уже всем известно, что они не выражают какой-либо абсолютной истины и не представляют собой неких универсальных общечеловеческих или специфично национальных установлений» (Вальтер, Мокиенко 2010: 4). Поэтому-то «пословицная система ценностей вступает в конфронтацию со здоровым юмором, едкой иронией или острой сатирой» (там же). Осмеивание, «приземление» «жемчужин народного творчества», породило их анти-варианты – антипословицы. Они возникали давно, появляясь в народной

речи и большой литературе, не только как «протест против банального здравого смысла и назидательного тона традиционной «народной мудрости», но и как веселая языковая игра, очищающий катарсис, карнавальная речевая маска уставшего от «серьезностей» и трагедий повседневной жизни человека» (Вальтер, Мокиенко 2010: 6).

Как утверждают авторы «Антипословиц русского народа», «при всей древности жанра *антипословиц* этот термин и в фольклористике, и в этнографии, и в лингвистике является новым и не отражен пока ни в одном терминологическом словаре соответствующих дисциплин» (Вальтер, Мокиенко 2010: 8). В русский язык он проник посредством вариантов *антикрылатое слово* и *антикрылатое выражение* (там же).

Предметом настоящей статьи являются русские антипословицы образованные путем контаминации. Нас интересует их структура и семантика. Анализируемые единицы это не только «переделки» общеизвестных пословиц и поговорок, но также шуточные пословицы «неологизмы» возникшие посредством контаминации собственно фразеологизмов. Практический материал извлекается в основном из упомянутого уже словаря «Антипословицы русского народа» (Вальтер, Мокиенко 2010 – ВМ), а также с интернет-источников (см. их указание в конце статьи).

Относительно структуры собранного материала, его можно разделить на две основные группы: первичная фразеологическая контаминация (ФК) и вторичная ФК (гибридный тип) (см. Куклина 2006: 120).

К первичной ФК причисляем: 1. способы собственно контаминации, т.е. скрещивание и наложение, и, 2. способы линейного соединения.

I. Способы собственно контаминации

1. Скрещивание:

а) прогрессивная перекрестная субституция компонентов: $A (= ab) + B (= cd) \rightarrow C (= ad)$, когда паремиологические контаминаты образуют: первая часть одной пословицы и вторая другой. Например: **Баба с возу – вылетит, не поймаешь** (ВМ, 32; vadim; Alex) = *Баба с возу – кобыле легче + Слово не воробей: вылетит – не поймаешь;*

Заставь дурака Богу молиться – а сам не плошай (ВМ, 147; foma2) = *Заставь дурака Богу молиться, он и лоб разобьет (расшибет) + На Бога надейся, а сам не плошай...;*

Милые бранятся – щепки летят (ВМ, 261) = *Милые бранятся – только тешатся + Лес рубят – щепки летят;*

На воре и шапка глаза колет (ВМ, 75; Alex; foma2) = *На воре шапка горит + Правда глаза колет;*

На халяву и зверь бежит (ВМ, 520; Alex) = *На халяву и уксус сладкий + На ловца и зверь бежит;*

Не говори гоп, коли рожа крива (ВМ, 108; Alex; foma2) = *Не говори гоп, пока не перескочишь (перепрыгнешь) + Неча на зеркало пенять, коли рожа крива;*

Не зная броду – не вытацишь рыбку из пруда (ВМ, 50; vadim) = *Не зная броду, не суйся в воду + Без труда не вытацишь и рыбку из пруда;*

Не плюй в колодец – вылетит – не поймаешь (ВМ, 220; foma2; Fomenko2; Alex) = *Не плюй в колодец – пригодится воды напиться + Слово не воробей: вылетит – не поймаешь;*

После драки в зубы не смотрят (ВМ, 142) = *После драки кулаками не машут + Дареному коню в зубы не смотрят;*

К данной группе можно также отнести контаминаты (правда, довольно редкие) состоящие из трех паремий: $A (= ab) + B (= cd) + C (= ef) \rightarrow D (= adf)$. Например: **Без**

труда полюбишь и козла, коли рожа крива (ВМ, 496) = *Без труда не вынешь и рыбку из пруда* + *Любовь зла – полюбишь и козла* + *Неча на зеркало пенять, коли рожа крива*.

а1) прогрессивная перекрестная субституция компонентов: A (= ab) + B (= cd) → C (= ac), когда трансформы паремий образуются посредством скрещивания первых частей пословиц. Например: **Баба с возу – и волки сыты** (ВМ, 32; Alex; Fomenko) = *Баба с возу – кобыле легче* + *И волки сыты и овцы целы*;

Кончил (сделал) дело – баба (бабу) с воза (возу) (ВМ, 125; Alex; vadim) = *Кончил дело – гуляй смело* + *Баба с возу – кобыле легче*.

б) регрессивная перекрестная субституция компонентов: A (= ab) + B (= cd) → C (= bd), когда в образовании контаминатов принимают участие вторые части пословиц. Например: **Береги честь смолоду, коли рожа крива** (ВМ, 353; Alex) = *Береги платье снову, а честь смолоду* + *Неча на зеркало пенять, коли рожа крива*;

Береги честь смолоду – полюбишь и козла (ВМ, 250; Alex) = *Береги платье снову, а честь смолоду* + *Любовь зла – полюбишь и козла*.

2. Наложение, т.е. соединение фразеологизмов имеющих общий компонент¹. Например: **Куда дует ветер в голове?** (foma2) = *куда ветер дует* + *ветер в голове (гуляет)*;

На нет ни туда ни суда нет (ВМ, 468; Alex) = *На нет и суда нет* + *ни туда ни сюда (суда – сюда – фонетическая контаминация)*;

Отдам концы в хорошие руки (Fomenko) = *отдать концы* + *отдать что-л. в хорошие руки (обыгрывание слова конец «мужской половой член»)*;

Своя смирительная рубашка ближе к телу (ВМ, 417; Alex) = *Своя рубашка ближе к телу* + *смирительная рубашка*;

Типун вам на ваш великий и могучий русский язык (ВМ, 572; foma2; Fomenko; Fomenko2) = *типун тебе (ему и т.п.) на язык* + *великий и могучий русский язык (Цитата из стихотворения в прозе И. С. Тургенева «Русский язык»)*;

Цель оправдывает противозачаточные средства (ВМ, 535; Alex) = *цель оправдывает средства* + *противозачаточные средства*.

а) Контаминация фразеологизма со словом.

Как особый тип наложения можно рассматривать контаминацию фразеологизма со словом с выделением общей части контаминируемых компонентов, т. н. контаминационного узла. Например: **Военные любят поплакаться в бронежилетку** (АиФ) = *поплакаться в жилетку* + *бронежилет*;

Мир DOOM'у твоему (ВМ, 262; Alex) = *Мир дому твоему (сему)* + *DOOM* (переводится как 'рок', 'обреченность', 'проклятие', 'гибель' – культовая компьютерная игра, выпущенная компанией id Software 10 декабря 1993 г.);

Первый блиндаж комом? (ВМ, 42) = *Первый блин комом* + *блиндаж*;

Рука руку морит (ВМ, 418) = *Рука руку моет* + *морит*;

С глаз долой – из сердца в ООН (ВМ, 100) = *С глаз долой – из сердца вон* + *ООН* (контаминация паремии с аббревиатурой);

Что в рот, что по лбу (ВМ, 246; Alex) = *Что в лоб, что по лбу* + *рот*.

II. Способы линейного соединения.

Считается, что при таком способе контаминации «за основу всегда берется один фразеологизм, другой же используется лишь для распространения первого» (Ройзензон, Абрамец 1969: 106).

В собранном материале можно выделить три способа линейного соединения:

а) Распространение одного фразеологизма другим: $A (= ab) + B (= cd) \rightarrow C (= abcd)$.

Например: **Восток – дело тонкое, а где тонко, там и рвется** (ВМ, 76) = *Восток – дело тонкое + Где тонко, там и рвется*;

Держи себя в руках, если тебя не держат ноги (ВМ, 130; Alex) = *держат себя в руках + ноги не держат кого*;

Закрывая на кого-то глаза, мы развязываем ему руки (АиФ) = *закрывать глаза на что-л. + развязывать себе руки*;

Иной из древа познания способен наломать дров (ВМ, 142; АиФ) = *древо познания + наломать дров*;

Концы с концами можно сводить без конца (ВМ, 222) = *сводить концы с концами + без конца*;

Не протягивай руки, а то протянешь ноги (ВМ, 418) = *протягивать руку к чему + протянуть ноги*;

Те, кого носят на руках, стараются сесть на шею (АиФ) = *носить на руках кого + сесть на шею*;

Шило в мешке не утаишь – все равно наверх всплывет (ВМ, 559; Alex) = *Шила в мешке не утаишь + всплыват (всплыть) наверх*.

б) Распространение одного фразеологизма некоторыми элементами другого (с возможной добавочной трансформацией): $A (= ab) + B (= cd) \rightarrow C (= abd)$. Например: **В ногах правды нет. Но правды нет и выше** (ВМ, 303) = *В ногах правды нет + Нет правды на земле, но правды нет и выше*;

Голод не тетка – в лес не убежит (ВМ, 400; Alex; foma2) = *Голод не тетка + Работа не медведь (не волк, не заяц), в лес не убежит*;

Как много девушек хороших, а я люблю женатого (ВМ, 112; Fomenko) = *Как много девушек хороших + Парней так много холостых, а я люблю женатого*;

Крыша едет – скоро будет (ВМ, 159) = *крыша едет + Тише едешь – дальше будешь*;

Не все коту масленица, что блестит! (ВМ, 194) = *Не все коту масленица + Не все то золото, что блестит*;

Учиться, учиться и учиться – три вещи несовместимые! (ВМ, 516) = *Учиться, учиться и <еще раз> учиться + Гений и злодейство – две вещи несовместимые*.

в) Распространение части одного фразеологизма другим фразеологизмом (у Куклины – линейное соединение с редукцией, см. Куклина 2006: 122): $A (= ab) + B (= cd) \rightarrow C (= acd)$. Например: **Баба с возу – два сапога пара** (ВМ, 32) = *Баба с возу – кобыле легче + Два сапога пара*;

Большому кораблю и карты в руки (ВМ, 225) = *Большому кораблю – большое плавание + и карты в руки*;

Дареному коню пальца в рот не клади (ВМ, 224) = *Дареному коню в зубы не смотрят + пальца в рот не клади*;

Любишь кататься – катайся к чертовой матери (ВМ, 424; Alex; foma2) = *Любишь кататься, люби и саночки возить + катайся к чертовой матери*;

Не за то волка бьют, что сер, а за то, что за одного битого двух небитых дают (ВМ, 73) = *Не за то волка бьют, что сер, а за то, что овцу съел + За одного битого двух небитых дают;*

Чем дальше в лес, тем больше дело мастера боится (ВМ, 242) = *Чем дальше в лес, тем больше дров + Дело мастера боится;*

Щи да каша – сладкая парочка (ВМ, 562; Alex) = *Щи да каша – пища наша + сладкая парочка.*

«Вторичная ФК представляет собой сложные комбинации типов собственно контаминации и линейного нанизывания (так называемый гибридный тип ФК). При вторичной контаминации скрещиваются две, три ФЕ» (Куклина 2006: 122). Например: **Без труда не вырубишь и рыбку топором** (ВМ, 496) = *Без труда не вынешь и рыбку из пруда + Что написано пером, того не вырубишь топором;*

Было бы колесо, а желающие вставить в него палку найдутся (ВМ, 45) = *Было бы болото, а черти найдутся + вставлять палки в колеса;*

Дареного коня бороздой не испортишь (ВМ, 224) = *Дареному коню в зубы не смотрят + Старый конь борозды не испортит + Кашу маслом не испортишь;*

Чья бы корова мычала, а паршивая овца борозды не испортит (ВМ, 224; Alex) = *Чья бы корова мычала, а твоя бы молчала + паршивая овца + Старый конь борозды не испортит;*

Шило – не воробей, в лес не убежит (ВМ, 559; vadim; Alex) = *Шила в мешке не утаишь + Слово не воробей: вылетит не поймаешь + Работа не волк, в лес не убежит;*

Это все шито по воде белыми вилами (Alex) = *шито белыми нитками + вилами по воде писано.*

Контаминация может затрагивать различные типы устойчивых сочетаний:

1. Пословица + пословица:

А шило в мешке ногам покоя не дает (ВМ, 559; foma2) = *Шила в мешке не утаишь + Дурная голова ногам покоя не дает;*

Бабу с воза могила исправит (ВМ, 32) = *Баба с воза (с возу) – кобыле легче + Горбатого могила исправит;*

Большому кораблю рот радуется (ВМ, 225) = *Большому кораблю – большое плавание + Большому куску рот радуется;*

Дареному коню зубы по осени считают (ВМ, 224) = *Дареному коню в зубы не смотрят + Цыплят по осени считают;*

Если ворон выклевал глаз ворону, в семье не без урода (ВМ, 75) = *Ворон ворону глаз не выклюет + В семье не без урода;*

Яйца от курицы недалеко падают (ВМ, 571; Fomenko) = *Яйца курицу не учат + Яблоко от яблони недалеко падает.*

2. Пословица + поговорка:

Баба с возу – два сапога пара (ВМ, 32) = *Баба с возу – кобыле легче + Два сапога пара;*

Большому кораблю и карты в руки (ВМ, 225) = *Большому кораблю – большое плавание + И карты в руки;*

Будет и на бабкиной улице Юрьев день (ВМ, 507) = *Будет и на нашей улице праздник + Вот тебе, бабушка, и Юрьев день;*

На чужой каравай где сядешь, там и слезешь (ВМ, 212) = *На чужой каравай рта не разевай + Где сядешь, там и слезешь;*

С кем поведешься, от того и третий лишний (ВМ, 356) = *С кем поведешься, от того и наберешься + Где двое, там третий лишний;*

Чем дальше в лес, тем третий лишний (ВМ, 242; Fomenko; Fomenko2) = *Чем дальше в лес, тем больше дров + Где двое, там третий лишний.*

3. Пословица + крылатое выражение:

В ногах правды нет. Но правды нет и выше (ВМ, 303) = *В ногах правды нет + Нет правды на земле, но правды нет и выше* (А. Пушкин «Моцарт и Сальери»);

Наглость не порок, а средство продвижения (ВМ, 35) = *Бедность не порок + Автомобиль – не роскошь, а средство передвижения* (из романа Ильфа и Петрова «Золотой теленок»);

На безрыбье и слона из мухи сделаешь (ВМ, 38; Alex; vadim) = *На безрыбье и рак рыба + Из мухи делать слона;*

Семеро одного козлят (ВМ, 72; Alex; Fomenko) = *Семеро одного не ждут + волк и семеро козлят* (обыгрывание сущ. козлят на фоне жаргонизма козлить кого «подвергать кого-л. половому сношению»);

Сколько волка ни корми, а он все равно ест (ВМ, 73) = *Сколько волка ни корми, он все равно в лес смотрит + А Васька слушает да ест;*

Что с воза упало, то держи карман шире (ВМ, 70; Alex) = *Что с воза упало, то пропало + Держи карман шире.*

4. Крылатое выражение + пословица:

Восток – дело тонкое, а где тонко, там и рвется (ВМ, 76) = *Восток – дело тонкое* (из кинофильма «Белое солнце пустыни») + *Где тонко, там и рвется*

Лучше гибель, но со славой, чем бесславие без конца (ВМ, 99) = *Лучше гибель, но со славой, чем бесславных дней позор* (из поэмы «Витязь в тигровой шкуре» средневекового поэта Ш. Руставели) + *Лучше ужасный конец, чем бесконечный ужас;*

5. Поговорка + крылатое выражение:

Собака – друг человека, если друг оказался вдруг (ВМ, 448) = *Собака – друг человека + Если друг оказался вдруг <и не друг и не враг, а – так...>* (фрагмент «Песни о друге» В. Высоцкого);

Щи да каша – сладкая парочка (ВМ, 562; Alex) = *Щи да каша – пища наша + сладкая парочка* (из рекламы батончиков «Твикс»).

6. Пословица + фразеологизм:

В каждой газетной шутке есть доля утки (ВМ, 561; Alex) = *В каждой шутке есть доля правды + газетная утка;*

Если вы вопрос поставили ребром, по ребрам и получите (ВМ, 259) = *Кто с мечом к нам придет, тот от меча и погибнет + ставить вопрос ребром;*

Кто раньше встает, тот льет как из ведра (ВМ, 43) = *Кто рано встает, тому Бог дает + лить как из ведра;*

Не плюй в калошу – пригодится в нее садиться (ВМ, 220; Alex) = *Не плюй в колодец – пригодится воды напиться + сесть в калошу;*

Неча на рожу пенять, коли семь пядей во лбу (ВМ, 190) = *Неча на зеркало пенять, коли рожа крива + семь пядей во лбу;*

Сколько веревочке не виться, но концы приходится прятать в воду (ВМ, 59) = *Сколько веревочке не виться, а конец будет + прятать концы в воду.*

7. Фразеологизм + фразеологизм:

Держи себя в руках, если тебя не держат ноги (ВМ, 130; Alex) = *держат себя в руках + ноги не держат кого-л.;*

Если народу все по барабану, то государству – труба (ВМ, 288; АиФ) = *все по барабану + дело – труба;*

Иной из древа познания способен наломать дров (ВМ, 142; АиФ) = *древо познания + наломать дров;*

Концы с концами можно сводить без конца (ВМ, 222) = *сводить концы с концами + без конца;*

Протяну ноги в хорошие руки (Fomenko; Fomenko2; foma2) = *протянуть ноги + отдать что-ль в хорошие руки;*

У нас какой букве закона следуют, на ту его и посылают (ВМ, 51) = *буква закона + послать на три буквы кого.*

8. Фразеологизм + крылатое выражение:

Кишка тонка, и танки наши быстры (ВМ, 50) = *кишка тонка у кого + Броня крепка и танки наши быстры;*

Кузькина мать зовет (ВМ, 413; Fomenko) = *кузькина мать + Родина-мать зовет;*

Типун вам на ваш великий и могучий русский язык (ВМ, 572; foma2; Fomenko; Fomenko2) = *типун тебе (ему и т. п.) на язык + великий и могучий русский язык.* (Цитата из стихотворения в прозе И.С. Тургенева «Русский язык» (1882): Во дни сомнений, во дни тягостных раздумий о судьбах моей родины, – ты один мне поддержка и опора, о великий, могучий, правдивый и свободный русский язык!)

9. Крылатое выражение + фразеологизм:

Аладину всё до лампочки (ВМ, 28) = *лампа Аладина + до лампочки кому что;*

Любви все возрасты по барабану (ВМ, 249) = *Любви все возрасты покорны* (А. Пушкин «Евгений Онегин») + *быть по барабану кому;*

Цель оправдывает противозачаточные средства (ВМ, 535; Alex) = *Цель оправдывает средства + противозачаточные средства.*

10. Фразеологизм (пословица) + слово:

Военные любят поплакаться ... в бронежилетку;

Мир DOOM'у твоему;

Первый блиндаж комом;

С глаз долой – из сердца в ООН ;

Что в рот, что по лбу (см. Наложение, п. а).

11. Крылатое выражение + крылатое выражение:

Как много девушек хороших, а я люблю женатого (ВМ, 112; Fomenko) = *Как много девушек хороших* (начало песни Л. Утесова) + *Парней так много холостых, а я люблю женатого* (из начальной строки песни «Огней так много золотых»);

Учиться, учиться и учиться – три вещи несовместимые (ВМ, 516) = *Учиться, учиться и <еще раз> учиться* (крылатое выражение В. И. Ленина) + *Гений и злодейство – две вещи несовместимые* (афоризм А. С. Пушкина);

Я вас любил, деревья гнулись (ВМ, 570; Fomenko) = Я вас любил: любовь ещё, быть может, В душе моей угасла не совсем... (начало стихотворения А. Пушкина) + Шумел камыш, деревья гнулись, А ночка темная была. Одна возлюбленная пара Всю ночь гуляла до утра (начальная строка известной народной песни);

Я волком бы выгрыз лишь только за то, что им разговаривал Ленин (ВМ, 55) = *Я волком бы выгрыз бюрократизм* (В. В. Маяковский «Стихи о советском паспорте») + *Я русский бы выучил только за то, что им разговаривал Ленин.* (В. В. Маяковский «В. И. Ленин»)

12. Пословица (фразеологизм) + антипословица:

Не будь чем щи наливают, а в их количестве (ВМ, 562) = *Не будь чем щи наливают* + антипословица *Счастье не в деньгах, а в их количестве*;

Чем дальше в лес, тем сытый конному не пеший (ВМ, 242) = пословица *Чем дальше в лес, тем больше дров* + антипословица *Сытый конному не пеший*.

13. Трехчленные контаминаты

а) Пословица + пословица + пословица:

Бешеной собаке семь верст не крюк (ВМ, 143) = *К милому семь верст не околица* + *Для друга и семь верст не околица* + *С бешеной собаки хоть шерсти клок* (звуковое сходство: *клок – крюк*);

Одна голова сытому в колодец не плюет (ВМ, 105; vadim) = *Одна голова хорошо, а две лучше* + *Сытый голодного не разумеет* + *Не плюй в колодец, пригодится воды напиться*;

Слово не воробей: упадет с воза, не вырубишь топором (ВМ, 442) = *Слово не воробей: вылетит – не поймаешь* + *Что написано пером, не вырубишь топором* + *Что с возу (с воза) упало, то <и> пропало*;

Шило – не воробей, в лес не убежит (ВМ, 559; vadim; Alex) = *Шила в мешке не утаишь* + *Слово не воробей: вылетит не поймаешь* + *Работа не волк, в лес не убежит*.

б) Пословица + поговорка + пословица:

Чья бы корова не мычала, а паршивая овца борозды не испотрит (ВМ, 224; Alex) = *Чья бы корова не мычала, а твоя бы молчала* + *паршивая овца* + *Старый конь борозды не испотрит*.

в) Пословица + пословица + фразеологизм:

На чужой вершок не разевай корешок (ВМ, 212) = *На чужой роток не накинешь платок* + *На чужой каравай рот не разевай* + *вершики и корешки*.

г) Фразеологизм + фразеологизм + фразеологизм:

Не тяни резину за хвост в долгий ящик (ВМ, 411; Alex) = *тянуть резину* + *тянуть kota за хвост* + *откладывать в долгий ящик*.

д) Крылатое выражение + крылатое выражение + пословица:

Каждому своё: миру – мир, голому – рубашка (ВМ, 262) = *Каждому – своё* + *Миру – мир* + пословица *С миру по нитке – голому рубашка*.

«Вопрос о значении контаминированных оборотов и соотношении этого значения со значениями оборотов, участвующих в контаминации, сложен и потому требует специального рассмотрения» (Куклина 2006: 123).

Анализ практического материала данной статьи доказывает, что «одним из наиболее активных способов трансформации семантики традиционных паремий является смысловой 'макаронизм', контаминация двух совершенно разных по смыслу и структуре пословиц»

(Куклина 2006: 123). Например: **А шило в мешке ногам покоя не дает** ← *Шила в мешке не утаишь* ('невозможно скрыть то, что само себя обнаруживает, выдает') + *Дурная голова ногам покоя не дает* ('говорится о том, кто, не продумав свои действия заранее, попусту суетится, хлопочет, излишне много бегает'); **Баба с возу – два сапога пара** ← *Баба с возу кобыле легче* ('если кто-л. уйдет, или откажется от чего-л., то оставшимся от этого будет только лучше') + *Два сапога пара* ('о двух лицах, сходных в чем-л., преимущественно в отношении общего им недостатка'), **Баба с возу – и волки сыты** ← *Баба с возу – кобыле легче* + *И волки сыты и овцы целы* ('и для одних, и для других удобно, выгодно, никто не пострадал'), **Большому кораблю рот радуется** ← *Большому кораблю – большое плавание* ('незаурядному человеку предстоит и большая плодотворная деятельность; говорится как напутствие, пожелание тому, кто заслуженно получает возможность проявить свои большие способности') + *Большому куску рот радуется* ('довольство по поводу большой порции еды, доставшейся части чего-то вкусного'); **Дареному коню пальца в рот не клади** ← *Дареному коню в зубы не смотрят* ('не выражают недовольства подаренной вещью') + *пальца в рот не клади* ('о ком-л. умеющем за себя постоять; о ком-л. хитром, шустром, кто не упустит своей выгоды'); **Куда дует ветер в голове?** ← *куда ветер дует* ('такой, который меняет свои убеждения, взгляды, применяясь к обстоятельствам из корыстных побуждений') + *ветер в голове гуляет* ('о легкомысленном человеке'); **На воре и шапка глаза колет** ← *На воре шапка горит* ('тот, кто чувствует за собой какую-л. вину, своим поведением невольно выдаст себя') + *Правда глаза колет* ('неприятно слышать горькую правду'); **Не за то волка бьют, что сер, а за то, что за одного битого двух небитых дают** ← *Не за то волка бьют, что сер, а за то, что овцу съел* ('наказывают не за внешний вид, а за дурные поступки, дела') + *За одного битого двух небитых дают* ('один бывалый человек стоит двух неопытных'). Вышесказанное оспаривает мнение А. М. Бабкина, что поводом для создания фразеологических контаминаций «во всех случаях является смысловая близость контаминируемых фразеологизмов и тождество их экспрессии» (Бабкин 1970: 44). Как показали примеры, «в одном целом объединяются части далекие, алогичные и даже парадоксальные по своему значению» (Куклина 2006: 124). Такое объединение фразеологизмов приводит к буквализации значения контаминированных единиц. Возникший путем контаминации микс получает абсурдный, нелогичный и поэтому комический образ, например падающей с возу бабы, которую сразу съедают голодные волки, вора с колющей глаза шапкой, радующегося большому кораблю рта или дующего в голове ветра и т.п. Самая трансформированная единица «приобретает статус бессмыслицы, служащей, как правило, для выражения ироничного, негативного отношения к тому, что человек чувствует, оценивает» (Куклина 2006: 125). Например: *Баба с возу – дальше будешь; Бабу с возу могила исправит; Бешеной собаке семь верст не крюк; Дареному крню зубы по осени считают; Крыша едет – скоро будет; Кузькина мать зовет; На безрыбье и слона из мухи сделаешь; Неча на рожу пенять, коли семь пядей во лбу; Не говори гоп, коли рожка крива; Одна голова сытому в колодец не плюет; Одна голова хорошо: кобыле легче!; Сколько волка ни корми, а он всё равно лоб расшибет; Сколько волка ни корми – ни пуха, ни пера; Шило не воробей, в лес не убежит; Я волком бы выгрыз только за то, что им разговаривал Ленин; Яйца от курицы недалеко падают* и т.п. «В этих пословицах сохраняется обобщение, свойственное классическим паремиям, однако смысл зачастую либо искажается, либо заведомо 'приземляется', обесмысливается, доводится до абсурда, выворачивается наизнанку, назидание высмеивается. Это уже не пословицы, а пародии на пословицы, в которых на первый план выходит снижение

“высокого образца”, ведь пародийное переосмысление – это прежде всего снижающее переосмысление» (Николаева 2002: 159).

Фразеологическая контаминация построена на языковой игре. Благодаря этому на фоне ирреального, алогичного, даже фантастического буквального образа можно попытаться найти какой-то смысл этих «бессмыслиц» (несмотря на их основную черту – буквализацию). Вот какие могут быть результаты таких поисков: **Аладину всё до лампочки**: ‘Аладину всё равно (обыгрывание крылатого выражения *лампа Аладина*)’; **Было бы колесо, а желающие вставить в него палку найдутся**: ‘если есть условия, возможности, всегда найдется кто-л., кто будет мешать в каком-л. деле, в осуществлении чего-л.’; **Если ворон выклевал глаз ворону, в семье не без урода**: ‘если кто-то, среди людей связанных какими-то общими интересами, предал друга, значит, он в коллективе отличается от других дурными качествами’; **Если вы вопрос поставили ребром, по ребрам и получите**: ‘если кто-то заявляет о чем-л. категорически, может получить нагоняй (обыгрывание фразеологизма *ставит вопрос ребром*)’; **Закрывая на кого-то глаза, мы развязываем ему руки**: ‘стараясь не замечать кого-л., его поведения, мы даем ему полную свободу действий’; **Концы с концами можно сводить без конца**: ‘всё время можно с трудом справляться с нуждам’; **На чужой каравай семеро одного не ждут**: ‘рассчитывая на чужое, многие не будут ждать одного, только как можно быстрее пользоваться случаем’; **Те, кого носят на руках, стараются сесть на шею**: ‘те, кого мы балуем стараются подчинять нас себе, использовать в своих интересах’; **Цель оправдывает противозачаточные средства**: ‘цель, к которой мы стремимся (здесь – не зачать ребенка) позволяет прибегать к разным средствам (использовать противозачаточные средства), даже если они аморальные’. Расшифрованные выше антипословицы свидетельствуют о том, что в результате скрещивания, слияния разных форм и смыслов наряду с буквальным, часто алогичным и абсурдным образом иногда возникает новое переносное значение.

«Значительный пласт трансформированных пословиц построен на обыгрывании свободно ныне трактуемой и обсуждаемой сексуальной тематики (...)» (Николаева 2002: 161). Например: **В ногах правды нет. Но правды нет и выше**; **Как много девушек хороших, а я люблю женатого**; **Кончил (сделал) дело, баба с воза (с возу)**; **Сделал дело – кобыле легче**; **Чем дальше в лес, тем больше дело мастера боится**; **Чем дальше в лес, тем третий лишний**; **Я вас любил, деревья гнулись**; **На худой конец не разевай роток!** (обыгрывание поговорки *на худой конец* ‘в самом худшем случае’ с эвфемизмом *конец* ‘пенис’). Данные антипословицы, как и много других, не требуют объяснения. В них очевидный эротический подтекст.

В контаминированных пословицах налицо смешение стилей, что соответствует духу нашего времени. Стилистический контраст контаминируемых фразеологизмов «создает эффект парадокса» (Куклина 2006: 124). Сравним, например, контаминацию: **Любви все возрасты по барабану**. Стилистический аспект восприятия жаргонного фразеологизма *по барабану кому* (‘безразлично, всё равно’) не соответствует стилистическому аспекту восприятия крылатого выражения *Любви все возрасты покорны* (А. Пушкин «Евгений Онегин»). Жаргонное выражение «снизило», «приземлило» возвышенную фразу, не меняя однако ее значения. Стилистический контраст чувствуется также в трансформе **Семеро одного козлят**, в которой скрещиваются: пословица *Семеро одного не ждут* (‘говорится тогда, когда многие не хотят или не могут ждать одного, или тому, кто заставляет многих ждать себя’) и крылатое выражение *волк и семеро козлят* с обыгрыванием существительного *козлят* на фоне жаргонизма *козлит кого* (‘подвергать кого-л. половому сношению’). Подобный пример: **Кузькина мать зовет**. В данной контаминации выразительное стилистическое несоответствие, ибо скрещиваются

два противоположных полюса: крылатое выражение *Родина-мать зовёт с пометой возвышенное*² с разговорно-сниженным фразеологизмом *показать кузькину мать кому*³ ('выражение угрозы кому-л.'). Следующая антипословица: **Любишь кататься – катись к чертовой матери!** также построена на стилистическом контрасте: пословицы *Любишь кататься, люби и саночки возить* ('неизбежно приходится расплачиваться за то, что было сделано с охотой, с удовольствием') и грубого фразеологизма *катись к чертовой матери*⁴ ('убирайся вон, уходи прочь'). Стилистический контраст получается также в контаминации **Типун вам на ваш великий и могучий русский язык**, возникшей из слияния разговорного фразеологизма *типун тебе (ему и т.п.) на язык* и крылатого выражения – цитаты из стихотворения в прозе И.С. Тургенева «Русский язык»: *великий и могучий русский язык*. Парадокс вышеуказанных трансформ создаёт не только смешение стилей, но также алогичное, буквальное значение.

Жанр антипословиц становится всё более и более популярным как в России, так и в современной Европе. Хотя они возникали давно в литературе и народной речи, свой ренессанс переживают именно сейчас.

Характерной чертой трансформированных пословиц является буквализация, алогичность, абсурдность образа и значения (хотя иногда можно найти переносный смысл), смешение высокого и низкого. Всё это придаёт им комический характер. Поэтому антипословицы используются прежде всего как источник комизма в сатире и пародии. Их изобилие на страницах Интернета⁵ и в специальных словарях доставляет богатый практический материал для исследователей (а также любителей) фразеологии, а в частности ее современных трансформаций. Кроме того, хорошо и полезно познакомиться с антипословицами (или псевдопословицами, как их тоже называют), образующими «мир навыворот», просто ради развлечения, ради самого смеха.

RUSSIAN ANTI-PROVERBS AS A RESULT OF HUMOROUS CONTAMINATION (STRUCTURE AND SEMANTICS)

Summary

The subject of this article are Russian anti-proverbs formed by the contamination. The main attention is given to the structure and semantics of anti-proverbs. Transformed proverbs get the literal sense as a result of the contamination. This literal mining is illogical, absurd, fantastic. Because of their unrealistic, nonsensical image, anti-proverbs are source of humour.

Библиография

1. БАБКИН, А. М. *Русская фразеология, ее развитие и источники*. Ленинград: Издательство «Наука» 1970, 261 с.
2. ВАЛЬТЕР, Х., МОКИЕНКО, В. М. *Антипословицы русского народа*. Москва: ЗАО «ОЛМА Медия Групп» 2010, 576 с. ISBN 978-5-373-01831-9.
3. ЖУКОВ, В. П. *Словарь русских пословиц и поговорок*. Москва: «Русский язык» 1993, 537 с. ISBN 5-200-02237-1.
4. КУЗНЕЦОВ, С. А. *Большой толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург: Издательство «Норинт» 2006, 1536 с. ISBN 5-7711-0015-3.
5. КУКЛИНА, И. Н. *Явления фразеологизации и дефразеологизации в языке современной прессы. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук*. Москва: Московский Государственный Областной Университет 2006, 251 с. pdf, <http://www.huminst.ru/lib/Лингвистика>, 24.02.2010.

6. МОЛОТКОВ, А. И. *Фразеологический словарь русского языка*. Москва: Издательство «Русский язык» 1978, 543 с.
7. НИКОЛАЕВА, Е. Трансформированные пословицы как элемент современной смеховой культуры. In *Słowo. Tekst. Czas VI. Nowa frazeologia w nowej Europie*. Red. M. Aleksiejenko, W. Mokijenko, H. Walter. Szczecin-Greifswald: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego 2002, s. 158–164. ISBN 8372412448.
8. РОЙЗЕНЗОН Л. И., АБРАМЕЦ И. В., О фразеологической контаминации в русском языке, «Русский язык в школе» № 3, 1969, с. 104–106.
9. СТЕПАНОВА, М. И. *Фразеологический словарь русского языка*. Санкт-Петербург: ООО «Виктория плюс» 2009, 605 с. ISBN 9-78-5-89173-971-0.
10. CHLEBDA, W., MOKIJENKO, W. M., SZULEŻKOWA, S. G. *Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów*. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem 2003, 706 s. ISBN 83-913437-6-6.

Интернетовские источники

АиФ: АиФоризмы. <http://gazeta.aif.ru/aiforizm>. 24.08.2011

Alex: Alex Antonoff⁷ пословицы и поговорки. <http://ecio.mpei.ac.ru/pip/pip.html>. 18.08.2011

foma2: <http://saday.narod.ru/foma2.html>. 20.08.2011

Fomenko: <http://polimersnab.ru/prikoly.htm>. 20.08.2011

Fomenko2: <http://dosuga.net/index.php?> 25.08.2011

vadim: <http://vadim314.chat.ru/ru/poslov.htm>. 17.08.2011

¹ Такое понимание наложения дается за Ройзензоном и Абрамцем (Ройзензон, Абрамец 1969: 105). Данный тип выступает также у Бабкина, но в виде двух типов: второго (контаминация двух фразеологизмов начинающихся тем же словом, напр. *уйти с головой в свою скорлупу*) и третьего (распространение части фразеологической единицы путем замены ее самостоятельной фразеологической единицей, содержащей в своем составе компонент, который распространяет, напр. *свить осиное гнездо*) (см. Бабкин 1970: 39–40, 43). В свою очередь Куклина наложение понимает как замену компонента пословицы фразеологизмом (*выйти сухими из «мокрого дела»*) (см. Куклина 2006: 121).

² Данное крылатое выражение зафиксировано в русско-польском словаре крылатых слов с пометой *podniosły, publicystyczny* (см. Chlebda, Mokijenko, Szuleżkowa 2003: 486)

³ Помета *разговорно-сниженное* для данного фразеологизма выступает в словаре С. А. Кузнецова (см. Кузнецов 2006: 478). Во фразеологических словарях налицо другие пометы, например: *просторечный, бранный* (см. Степанова 2009: 301) или *грубо-простречный* (см. Молотков 1978: 334)

⁴ Данный фразеологизм как *грубый* выступает в словаре С. А. Кузнецова (см. Кузнецов 2006: 422), во фразеологических словарях он *бранный, презрительный* (см. Степанова 2009: 233) или *просторечный* (см. Молотков 1978: 524).

⁵ Хотя контаминированные единицы очень популярны в СМИ, прежде всего в прессе, фразеологическая контаминация, понимаемая как скрещение двух (трех) фразеологизмов (паремий), на страницах газет выступает довольно редко. Чаще всего можно обнаружить в прессе контаминации фразеологизма со словом.

ROLA PRZYSŁÓW W EDUKACJI JĘZYKOWEJ UCZNIÓW KLAS POCZĄTKOWYCH

Edyta Skoczylas-Krotla

The role of proverbs in language education students primary classes

Abstract: *The article deals with the following issues:*

1. *Assumptions of language education;*
2. *Proverb as a text unit;*
3. *The importance of proverbs in language education of a child;*
4. *The study results concerning:*
  - a) *the knowledge of proverbs in young children;*
  - b) *application of proverbs by teachers.*

Key words: *Proverb, the language education, primary education, knowledge of proverbs in children.*

Contact: *Jan Dlugosz University in Czestochowa, the Faculty of Pedagogy, Institut of Pre-school and School Edukation, e.skoczylas-krotla@ajd.czyst.pl*

W kształceniu zintegrowanym edukacja polonistyczna zajmuje naczelne miejsce. Wynika to z roli, jaką odgrywa język w rozwoju człowieka i procesie komunikowania się. Mowa ojczysta umożliwia uczniowi wyrażanie własnych myśli, uczuć, pomaga w kontaktach z rówieśnikami i otoczeniem. Właściwa wiedza o języku korzystnie wpływa także na efektywne zrozumienie czytanych tekstów, wypowiedzi nauczycieli, rodziców i kolegów¹.

Kształcenie językowe w klasach początkowych ma na celu zapoznania dziecka z językiem pisanim i mówionym, a także poszerzenie jego kompetencji językowych poprzez stosowanie ćwiczeń polegających na kształceniu mówienia, słuchania, pisania, czytania, na tworzeniu tekstów, poznawaniu zasad gramatyki i ortografii oraz ćwiczeń słownikowych frazeologicznych i syntaktycznych. W kształceniu języka ważne jest zadbanie o kulturę słowa, pokazywanie różnorodnych źródeł informacji i zachęcanie do korzystania z nich, a także wzbudzania zaciekawienia książką i pokazywanie konieczności obcowania z innymi obszarami sztuki².

Należy stwarzać okoliczności zachęcające do pobudzania myślenia i ulepszania sprawności intelektualnych poprzez układanie i rozwiązywanie zagadek; czytanie na głos i układanie ilustracji; analizowanie treści opowieści oraz innych tekstów literackich bądź pożytecznych; ocenianie i dostrzeganie różnic i podobieństw. Na rozwój mowy ucznia ma również wpływ kształcenie zdolności odpowiedniego ujmowania wypowiedzi tzn. korzystanie z właściwych form fleksyjnych; słuszne tworzenie zdań i stosowanie właściwego czasu gramatycznego; poprawne stosowanie równoważników zdań; budowanie złożonych wypowiedzi za pomocą używania przyimków, spójników, przysłów. Ważne jest stwarzanie możliwości pobudzających dzieci do nieskrępowanych wypowiedzi poprzez rozmowy koleżeńskie i grupowe, dzielenie się wrażeniami i odczuciami; udzielanie odpowiedzi oraz zadawanie pytań. Czynnikiem sprzyjającym rozwojowi mowy i kultury żywego słowa jest wzbogacanie słownictwa ucznia poprzez poznawanie otaczającej rzeczywistości tzn. precyzowanie wskazywanych wiadomości; werbalny opis cech przedmiotów, zjawisk i stanów uczuciowych.

Kształcenie językowe ma ogromne znaczenie dla całego rozwoju dziecka i jego sukcesów w szkole. Uczeń, który opanuje umiejętności mówienia, czytania i pisania łatwiej przyswoi poszczególny zasób wiedzy, nabierze sprawności logicznego myślenia, dlatego ważne jest, by nauczanie językowe zajmowało w edukacji wczesnoszkolnej kluczową pozycję.

W zasobie polszczyzny istotne miejsce zajmują przysłowia. Za przysłowie uznaje się krótkie zdanie, często w formie wierszowanej, tradycyjnie powtarzane, wyrażające jakąś sentencję, jakąś myśl ogólną pochodzącą ze źródeł literackich lub ludowych³. Według J. Krzyżanowskiego przysłowie jest zdaniem, czasem prostym, zazwyczaj złożonym, rzadko układem zdań od dwu do czterech, przy czym w obydwu wypadkach posiada ono pewne właściwości ustrojowe i semantyczne, a w konsekwencji i społeczne. Przysłowia mają charakterystyczną formę, dzięki której są chętnie przyswajane nie tylko przez dorosłych ludzi, ale także przez dzieci. Przysłowia posiadają rym, który sprawia, że są szybciej zapamiętywane. Zawierają w sobie ukryte sentencje, które nie tylko obrazują wiele życiowych sytuacji, ale także zawierają w sobie obraz człowieka oraz wszystko, co się z nim wiąże- cele, do których dąży człowiek, ludzkie przywary i zalety, indywidualne cechy każdej jednostki ludzkiej. Przysłowia są odzwierciedleniem ludzkich myśli, są esencją i konkluzją długiego łańcucha myśli, spostrzeżeń i bogatego doświadczenia życiowego⁴

Obraz słowny zawarty w przysłowiu ma zawsze znaczenie podwójne, dosłowne, literalne. Może ono odzwierciedlać stan, w jakim znajduje się jednostka ludzka. Dzieje się tak za sprawą znaczenia przenośnego przysłowia, ponieważ to ono sprawia, że przysłowia są używane na co dzień, w różnych sytuacjach życiowych. Za ich pomocą człowiek wyraża uczucia, wyraża wyobrażenie o świecie i mądrości życiowe. Zasadniczą wartością przysłów jest ich wychowawczy charakter, co ma szczególne znaczenie w procesie edukacji dziecka.

Przysłowie to zjawisko nie tylko językowe, ale również twór literacki, który trafia w sedno, a w swojej krótkiej formie przekazuje najważniejsze treści. Wśród cech przysłowia jako jednostki tekstu wymienić należy dydaktyzm, alegoryczność, obrazowość, trwałość, powszechność. Do dziś istnieją przysłowia, które liczą sobie tysiąc a nawet dwa tysiące lat. Co więcej przysłowia te nie zmieniają się pod względem brzmienia. Występują one w postaci identycznej lub bardzo mało zmienionej⁵.

W kształceniu językowym uczniów klas początkowych wykorzystywane są teksty i ćwiczenia dotyczące przysłów. Najczęściej są one ściśle związane z tekstem źródłowym, np. po omówieniu tekstu na temat ptaków zimujących w Polsce oraz ptaków odlatujących do ciepłych krajów, uczeń znajduje w kartach pracy polecenie: „dokończ przysłowie Lepszy wróbel z garści niż... (gołąb na dachu) oraz Jedna jaskółka wiosny... (nie czyni)”⁶. Scalenie tekstu źródłowego oraz przysłowia doskonali kompetencje językowe oraz komunikacyjne ucznia. W takiej sytuacji powinien on skupić swoją uwagę świadomie oraz aktywnie odbierać przeczytany tekst, ale przede wszystkim go rozumieć. Następnie zadaniem ucznia jest tworzenie własnej wypowiedzi na temat treści utworu oraz analizy danych przysłów.

Obrazowość przysłowia ma bardzo duże znaczenie w pracy z dziećmi klas wczesnoszkolnych. Daje ono możliwość zastosowania przysłów prawie na wszystkich zajęciach dydaktyczno – wychowawczych, przy różnych okazjach oraz z wykorzystaniem naturalnych sytuacji z życia dzieci w szkole, klasie i domu. Przysłowia są wdzięczne dla ucha, niezwykle sugestywne, a ich łatwe i atrakcyjne formy dają dzieciom możliwość wykazania się umiejętnością logicznego myślenia oraz wyciągania wniosków. Przysłowia są lapidarne oraz bardzo chętnie używane w różnych okolicznościach życia codziennego. Jak zauważa Edyta Skoczylas-Krotla⁸ bardzo obszerną reprezentację mają przysłowia związane z zachowaniami flory i fauny w różnych miesiącach np. „Październik chodzi po kraju, cichnie ptactwo w gaju”, „Gdy w styczniu pszczoły się ruszają to mokrą wiosnę zapowiadają”.

W edukacji dzieci ważne są przysłowia o charakterze kalendarzowo-prognozowym, np. „Kwiecień – plecień, bo przeplata trochę zimy trochę lata”, „Gdy mróz w lutym ostro trzyma, wtedy już niedługo zima”, „Gdy w maju plucha, w czerwcu posucha”, „Gdy w lipcu upały – wrzesień doskonały”, „Gdy październik ciepły, luty będzie skrzepły”. Wymienione przykłady pomogą dziecku opanować nazwy pór roku, miesiące, dni tygodnia, zrozumieć pojęcia czasowe. Dostarczą dziecku informacji o zjawiskach atmosferycznych, przyrodniczych.

Za pomocą przysłów można ilustrować różne sytuacje wychowawcze, przekazując wzory współzycia, rozwiązywać konflikty w grupie. W ramach edukacji literackiej można objaśniać znaczenia przysłów. Zrozumienie niektórych przysłów oraz powiedzeń jest dla dziecka niezwykle trudne, wymaga znajomości wyrażen oraz zwrotów. Zadaniem nauczyciela jest wyjaśnienie dziecku „trudnych” dla niego słów, odpowiedni i poprawny dobór przysłów, rozbudzanie ciekawości dzieci, zachęcenie ich do obserwacji, a w dalszej kolejności do oceny doświadczeń, które zdobyli. Można wykorzystać czasopisma dla dzieci, wspierające kształcenie językowe, którego głównym efektem powinien być bogaty i zróżnicowany słownik dziecka oraz umiejętność poprawnego posługiwania się polszczyzną. Na łamach czasopism katolickich takich jak np. „Mały Rycerzyk Niepokalanej”, „Dominik idzie do I Komunii Świętej”, „Promyczek dobra” zamieszczone są treści służące wzbogaceniu języka czytelników o przysłowia i frazeologizmy. Prezentowane w czasopiśmie teksty pobudzają do myślenia abstrakcyjnego i wysiłku intelektualnego, związanego z poznaniem i zrozumieniem oraz zapamiętaniem nowo poznanych konstrukcji językowych. Poprzez podane znaczenia i konteksty poprawnego użycia może stanowić dla najmłodszych pomoc w unikaniu zakłóceń komunikacyjnych wynikających z nieznamomości znaczeń przysłów, idiomów i wyrazów.

Rola przysłów w edukacji wczesnoszkolnej jest niezwykle istotna. Mogą one nie tylko służyć dziecku jako argument w dyskusji, dobra rada dla siebie czy też koleżanki lub kolegi, ale przede wszystkim wzbogacają one język oraz słownictwo dziecka. Po przysłowie można zasięgnąć w każdej sytuacji życiowej, takiej jak; wyjaśnić sytuację, poradzić komuś jak ma postępować albo znaleźć rady i wskazówki dla siebie, jednak ważne jest to, że dzięki nim można kogoś pocieszyć.

Przysłowia w pracy z dzieckiem mogą spełniać naprawdę różne funkcje. Poprzez swoje zabawienie oraz różnorodność wzbogacają język dziecka. Stanowią dla niego pomoc w rozumieniu mowy ojczystej, ukazują symbolikę, porównania, humor, a także dowcip. Przysłowia można stosować nawet jako element zabawy, w małych grupach.

Na prowadzonym przeze mnie seminarium zostały podjęte badania przyczynkowe, mające na celu poznanie opinii nauczycielek nauczania początkowego na temat miejsca przysłów we wczesnoszkolnej edukacji polonistycznej. Można zauważyć, że zdania respondentek są podzielone. Ponad połowa badanych nauczycielek uważa, że przysłowia nie zajmują istotnego miejsca w edukacji polonistycznej. Wśród odpowiedzi podanych przez respondentki znalazły się następujące uzasadnienia: *Uważam, że podręczniki zawierają za mało przysłów, ich wykorzystanie, wprowadzanie i analiza zależy tak naprawdę od nauczyciela, Przysłów w książkach jest zbyt mało, Ponieważ nie mam na to czasu.*

Prawie połowa ankietowanych (46%) było zdania, że przysłowia zajmują istotne miejsce w edukacji polonistycznej. Wśród uzasadnień znalazły się następujące odpowiedzi: *Pomagają dzieciom zrozumieć wiele zależności, pomagają poszerzyć zasób słownictwa, Rozwijają myślenie.*

Jedno z zadanych pytań dotyczyło stosowanych ćwiczeń, służących zapoznawaniu dzieci z przysłowiami. Zdecydowana większość nauczycielek (83%) stosuje w tym celu ćwiczenia słownikowe oraz konkursy z wiedzy o przysłowiach polskich (46%). Pojawiły się także odgadywanie przysłów, ilustrując ich treść i znaczenie poprzez gest, mimikę, ruchy ciała, a także w teatryki improwizując scenki sytuacyjne. Ankietowane określiły częstotliwość przeprowadzania tej formy –

dwa razy w semestrze, raz w roku, raz na semestr, rzadko. Natomiast wśród ankietowanych, którzy odpowiedzieli „nie” znalazły się następujące uzasadnienia: „ponieważ dzieci ich nie znają”, „brak czasu”, „bo do tej pory nie widziałam takiej potrzeby”. Wśród ankietowanych odpowiadających przecząco znalazły się również osoby, które nie uzasadniły swojej odpowiedzi. Ponad połowa ankietowanych nauczycielek nie organizuje konkursów z wiedzy o przysłowiach, co może negatywnie wpłynąć na ich znajomość wśród dzieci klas I–III.

Nauczycielki zostały zapytane w jaki według nich sposób powinno się podnosić u uczniów stopień znajomości przysłów polskich. Pojawiały się odpowiedzi takie jak:

„Wprowadzić w sposób naturalny, zgodnie z omawianym tematem lub wykorzystywać zaistniałą sytuację”, „Stosując częściej przysłowia na zajęciach, organizując konkursy”, „Stosowanie dramy, konkursy przysłów, używanie ich w sytuacjach życiowych”, „Organizacja konkursów wiedzy o przysłowiach”, „Nie ma potrzeby”, „Nawiązywanie tematyki lekcyjnej do danego przysłowia”, „Odgrywać dramy obrazujące konkretne przysłowia”, „Myślę, że powinniśmy organizować więcej zabaw i konkursów związanych z przysłowiami, przecież tak wiele z nich używamy w potocznej mowie”, „Organizowanie teatrzyków, częstsze używanie przysłów w sytuacjach codziennych, ale z upewnieniem się, że dzieci je rozumieją”. Wśród odpowiedzi respondentek znalazło się wiele ciekawych form wzbogacania u ucznia wiedzy na temat znajomości przysłów polskich. Respondentki uważają, że przysłowia powinny być przede wszystkim rozumiane przez dzieci, gdyż to umożliwi im wykorzystanie przysłów w zaistniałych sytuacjach.

Badane w zdecydowanej większości stwierdziły, że na co dzień nie dostrzegają sytuacji, w których dzieci posługują się przysłowiami. Zaledwie 23% ankietowanych zauważyło, że dzieci stosują w codziennych sytuacjach takie przysłowia jak: „Nie czyń drugiemu tego, co tobie niemiłe”, „Jak Kuba Bogu tak Bóg Kubie”, „Żeby kózka nie skakała toby nóżki nie złamała”.

Przedmiotem zainteresowania była również częstotliwość podejmowania podczas zajęć ćwiczeń związanych z przysłowiami. Zdecydowana większość ankietowanych nauczycielek niestety nie porusza tematu przysłów podczas zajęć, co nie sprzyja to wzbogacaniu wiedzy o przysłowiach wśród dzieci w wieku wczesnoszkolnym.

Badanym zadano pytanie, czy w ich opinii ilość przysłów zawartych w podręcznikach jest wystarczająca. Zdecydowana większość, bo aż 92% ankietowanych uważa, że w podręcznikach dla klas I–III jest zawarta za mała ilość przysłów. Nieliczne respondentki są odmiennego zdania.

Nauczycielki zapytano, czy w ich opinii dzieci w wieku wczesnoszkolnym znają przysłowia polskie. Zdecydowana większość ankietowanych (69%) uważa, że dzieci w wieku wczesnoszkolnym znają przysłowia.

W związku z tym badaniem objęto także uczniów klasy trzeciej. Poproszono ich o dokończenie wybranych przysłów. Jako pierwsze podane było: *Kto, pod kim dołki kopie, ten...* Wśród odpowiedzi respondentów znalazły się następujące warianty: „okopie” 25%, „ma kłopoty” 6%, „sam się wkopie” 15%, „sam sobie dołki kopie” 6%, „źle robi” 6%, „sam w nie wpada” 42%. Kolejne przysłowie to „Jak Kuba Bogu, tak...” Jako propozycje pojawiły się odpowiedzi: „Bóg Kubie” 97%, „On mu”. 3%

Przysłowie to „Jak sobie pościelisz, tak...” zostało dokończony przez badanych uczniów następująco: „będziesz miał”, bo aż 42% badanych. Inne odpowiedzi to *siano daje* 3%, *sobie pościelisz* 3%, *masz* 23% badanych. Zaledwie 29% badanych dokończyło przysłowie poprawnie. Następne przysłowie to „Z deszczu pod...” Zostały udzielone następujące odpowiedzi: „mostem” 10%, „rynnę” 87%, „wodę” 3%. Jak widać przysłowie „Z deszczu pod rynnę” jest znane przez dzieci w wieku wczesnoszkolnym. Aż 87% badanych poprawnie dokończyło przysłowie.

Kolejne przysłowie „Baba z wozu, koniom...” uczniowie dokończyli następująco: „kopyta kuje” 13%, „się topi” 4%, „daje jeść” 27%, „siano daje” 4%, „łzej” 52%. Badanych poproszono

o dokończeniu przysłowia „Bez pracy nie ma...”. Największa liczba respondentów dokończyła przysłowie „Bez pracy nie ma pieniędzy” 50%, natomiast 32% respondentów poprawnie dokończyło przysłowie, jedzenia 18%. Respondentów poproszono o dokończenie przysłowia „Kto rano wstaje, temu...”. Pojawiły się następujące odpowiedzi: „Pan Bóg daje” 93% „Czas daje” 7%.

Kolejne przysłowie to „Pieniądze szczęścia nie...”. Pojawiły się następujące odpowiedzi: „Dają” 94% „Przynoszą” 6%. Prawie wszyscy respondenci poprawnie dokończyli przysłowie. Nasuwa się zatem wniosek, że przysłowie „Pieniądze szczęścia nie dają” jest powszechnie znane. Respondentów poproszono o dokończenie przysłowia „Przyjaciół poznaje się w...”. Pojawiły się następujące odpowiedzi: „Biedzie” 88%, „Szkołe” 6% „Zgodzie” 6%.

Kolejne przysłowie to „Gdyby babcia miała wąsy, byłaby...”. Pojawiły się następujące odpowiedzi: „Dziadkiem” 95%, „Mikołajem” 5%. W ostatnim punkcie należało dokończyć przysłowie „Głodnemu chleb...”. Pojawiły się następujące odpowiedzi: „Daj” 61% „Trzeba dać” 12% „Na myśli” 16%, 11% nie dokończyło przysłowia.

W grupie przedstawionych dzieciom przysłów wskazać można przysłowia bardzo dobrze znane dzieciom-Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie (97% poprawnych odpowiedzi), Z deszczu pod rynnę 987%, Prawdziwych przyjaciół poznaje się w biedzie (88). Wystąpiły także przysłowia, które okazały się dla dzieci mało znane.

Stopień znajomości przysłów wśród dzieci jest zróżnicowany. Trzeba zatem stale pracować na podnoszeniu zasobu paremicznego uczniów klas trzecich. Ważne jest, aby nie tylko znali przysłowia, ale potrafili zastosować je w odpowiednich kontekstach i sytuacjach komunikacyjnych. Stąd ważny postulat zarówno dla nauczycieli, jak i dla autorów programów i podręczników, aby zwiększyli ilość ćwiczeń służących doskonaleniu tego obszaru kształcenia językowego dzieci w młodszym wieku szkolnym.

THE ROLE OF PROVERBS IN LANGUAGE EDUCATION STUDENTS PRIMARY CLASSES

Summary

The knowledge of Polish language plays an important role in children's early education, including learning to read and write as well as literary and language education. The field of language education has been characterized in this article. The main emphasis has been placed on the importance of the Polish language – proverbs, which should be learnt by pupils at early education classes. The article discusses the presence of proverbs in students' books as well as their educational value. There has been presented a pilot study carried out among school children [the knowledge of selected proverbs] and teachers [their opinions about the importance of proverbs in early education].

Bibliografia

1. BIENÍ, Henryk. *Kto miłuje, bywa zdrów czyli sztuka kochania*. Katowice: Wyd. Śląsk 1987. ISBN 83-216-0719-5.
2. CZELAKOWSKA, Danuta. *Metodyka edukacji polonistycznej dzieci w wieku wczesnoszkolnym*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls 2009. ISBN 978-83-7587-135-7.
3. DOBROWOLSKA, H., KONIECZNA, A., WASILEWSKA, K. *Wesoła Szkoła. Kształcenie zintegrowane w klasie 2. Karty pracy ucznia. Część 2*. Warszawa: Wyd. WSiP 2000. ISBN 978-83-02-09946-5.
4. *Nowa księga przysłów polskich*, t. I, red. Krzyżanowski J., Wyd. PIW, Warszawa 1969. Brak numeru ISBN.

5. REICHHART, B. *I starca odmłodzi*. Warszawa: Wyd. Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych 1988. ISBN 83-202-0642-1.
  6. SKOCZYŁAS-KROTLA, Edyta.. *Leksykalne wyznaczniki obrazu świata w podręcznikach do klas I–III*. Częstochowa: Wyd. im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza 2008. ISBN 978-83-7455-055-0.
-

¹ D. Czelakowska, *Metodyka edukacji polonistycznej dzieci w wieku wczesnoszkolnym*, Kraków 2009, s. 13.

² Program nauczania dla klas 1–3 szkoły podstawowej, *Edukacja wczesnoszkolna*, Warszawa 2009, s. 9.

³ B. Reichhart, *I starca odmłodzi*, Warszawa 1988, s. 5.

⁴ H. Bień, *Kto miluje, bywa zdrow, czyli sztuka kuochania w polskich przysłowiach i wyrażeniach przysłowiowych*, Katowice 1987, s. 9.

⁵ *Nowa księga przysłów polskich*, red. J.Krzyżanowski, t. 1, Warszawa 1969, s. 9.

⁶ H. Dobrowolska, A. Konieczna, K. Wasilewska, *Wesoła Szkoła. Kształcenie zintegrowane w klasie 2. Karty pracy ucznia. Część 2.*, Warszawa 2000, s. 34.

⁸ E. Skoczyłas-Krotla, *Leksykalne wyznaczniki obrazu świata w podręcznikach do klas I–III*, Częstochowa 2008, s. 148.

Frazeologia żalu w XIX-wiecznych inskrypcjach nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie

Iwona Steczko

The Phraseology of Sorrow in 19th Century Tomb Inscriptions in Rakowicki Cemetery in Krakow

Abstract: *The considerations included in this paper are part of linguistic and cultural research studies initiated by Wojciech Chlebda, dedicated to the phraseology of specific acts of speech in accordance with the paradigm of pragmatic phraseology, i.e. phraseology approached from the perspective of the authors of statements, so called "phraseology of the sender", referred to as phrasematic expressions. The analysis focuses on one type of "funeral" acts of speech and a phrasematic examination of such acts, and aims to identify phrasematic distinctive features related to the feeling of grief over a relative's death.*

Key words: *Epitaph, diachrony, phrasematic expressions.*

Contact:

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
iwona.steczko@op.pl

Doctor of Humanities, senior lecturer in the Department of Cultural Linguistics and Social Communication of the Polish Philology Institute. She focuses her scientific interests on the designing and practical application of modern linguistic teaching methods at different educational levels as well as on a diachronic approach to linguistic and cultural research, including the names of diseases in Old Polish and, recently, 19th century tomb inscriptions.

The most important publications:

Steczko, Iwona (współautor Z. A. Kłakówna, K. Wiatr). Sztuka pisania. Ćwiczenia redakcyjno-stylistyczne – podręcznik do języka polskiego, klasy 1–3 gimnazjum. Kraków: Wydawnictwo Edukacyjne 2002, 274 s. ISBN 83-88365-99-1.

Steczko, Iwona. Mietnica, kaduk, boża kaźń, czyli o nazwach epilepsji w XV i XVI wieku. In Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica I. Red. L. Bednarczuk, M. Mączyński, T. Szymański. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej 2002, s. 387–402.

Steczko, Iwona. Językowy obraz kobiety w świetle XIX-wiecznych inskrypcji nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie. In Nasz język w przeszłości – nasza przeszłość w języku. Red. I. Kepka, L. Warda-Radys. Gdańsk: Wydawnictwo „Bernardinum” 2011, s. 455–468. ISBN 978-83-62994-54-0.

Steczko, Iwona. *Prośba o modlitwę w XIX-wiecznych napisach nagrobnych na cmentarzach krakowskich (analiza pragmatyngwistyczna)*. In *Problemy współczesnej tanatologii. Medycyna – antropologia kultury – humanistyka*. Red. J. Kolbuszewski. Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe 2011, t. XV, s. 147–159. ISBN 978-83-7374-077-8.

Steczko, Iwona. *Portret funeralny mężczyzny w świetle XIX-wiecznych inskrypcji nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie*. In *Język – rytuał – pleć. Prace Komisji Językoznawczej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego*, t. XXI. Red. M. Cieszkowski, J. Szczepaniak. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe 2011, s. 17–29. ISBN 978-83-60775-32-5.

Podjęmowane w niniejszym opracowaniu rozważania nad frazeologią żalu w inskrypcjach nagrobnych wpisują się w obszar zainicjowanych i postulowanych przez Wojciecha Chlebde badań lingwistyczno-kulturowych nad frazeologią określonych gatunków wypowiedzi, prowadzonych zgodnie z paradygmatem frazeologii pragmatycznej, to jest ujmowanej z perspektywy nadawcy aktu mowy tzw. „frazeologii nadawcy”, zwanej też krótko frazematyką (zob. Chlebda 1993b: 50 i n., 1991b, 1993a, 1994: 93–95, 2007). W centrum obserwacji lokujemy tu przy tym jeden z funeralnych gatunków wypowiedzi, podejmując próbę jego analizy pod kątem zawartości frazemowej, a ściślej wskazania i opisanie tych frazematycznych wyróżników inskrypcji nagrobnej, które zostały powołane do wyrażania żalu bliskich zmarłego po jego stracie.

Zastosowanie takiej procedury badawczej – szczegółowo przedstawionej przez Chlebde w opracowaniu poświęconym analizie frazemowej rosyjskiego nekrologu prasowego (Chlebda 1993b) – oznacza, iż odwołując się do porządkującego na gruncie frazeologii nadawcy, a sięgającego do myśli Bachtina (Bachtin 1986: 354), założenia o determinacji gatunkowej każdej wypowiedzi, narzucającej mówiącym zarówno jej względnie ustaloną i trwałą formę kompozycyjno-strukturalną, jak i względnie stałe zestawy środków językowych – w tym frazeologicznych (Chlebda 1991a: 214), w centrum obserwacji sytuujemy tu owe przypisane na mocy konwencji do danego typu dyskursu frazeologizmy, a ściślej frazemy, czyli takie związane z określonymi stałymi miejscami w strukturze tekstu, ciągi wyrazowe, które w danej sytuacji i dla wyrażenia danego potencjału treściowego są zwyczajowo reprodukowane (odtworzane), a nie tworzone doraźnie (Chlebda 1993a: 328, 1993b: 50).

Podstawę materiałową tak zakreślonych badań stanowią tu XIX-wieczne inskrypcje nagrobne z cmentarza Rakowickiego w Krakowie, tj. zbiór datowanych na lata 1803–1866 blisko 600 napisów umieszczonych na grobach i tablicach epitafijnych w większości dziś już nieistniejących, których odpisy zachowały się w rękopisie Antoniego Kosteckiego (Kostecki 1860). Prowadzony w perspektywie genologicznej, w tym uwzględniający aspekt pragmatyczny ogląd tych napisów dowodzi, że XIX-wieczna inskrypcja nagrobna to swoisty, mocno osadzony w tradycji epigraficznej gatunek wypowiedzi o złożonej intencji komunikacyjnej skupionej wokół funkcji upamiętniającej, budowany z szeregu mikroaktów mowy, obejmujących między innymi liczne akty emotywne, w tym wypowiedzi dające świadectwo żalu bliskich zmarłego po jego stracie.

Zgodnie z definicją słownikową *żał* to ‘uczucie smutku z powodu utraty kogo’ (SD 10: 1394), albo inaczej jak to wymownie, w opisowy sposób ujmuje Krasieński ‘ból ściśnionego serca po stracie drogiej osoby’ (SSP 2: 367). W strukturze makro XIX-wiecznych inskrypcji nagrobnych akty wyrażania żalu wyraźnie zaznaczają swą obecność, dając jednocześnie świadectwo kontynuacji staropolskich zwyczajów epigraficznych, usankcjonowanych tradycją grecko-rzymskiego antyku. Jak dowodzi Rećko, smutek pozostałych przy życiu pojawił się już we wczesnych napisach nagrobnych z VI w. p.n.e. (Rećko 1992: 21). Ten fakt w istocie nie budzi zdziwienia, wszak, jak konstatawał na początku XIX w. Ignacy Krasieński, „przyczynami stawiania nagrobków jak są, tak i zawsze bywały, żal, wdzięczność i uszanowanie” (Krasiecki

1830, 487), czego wyraziste dowody przynoszą bezpośrednie wyznania ich fundatorów, umieszczane niekiedy w nagrobnych napisach, np.

*Ciekawy czytelniku co ten kamień znaczy
smutek żony śmierć męża żalem ci tłumaczy (K-165)¹.*

W XIX-wiecznych inskrypcjach nagrobnych – tekstach niezwykle zróżnicowanych pod względem formalno-treściowym, redagowanych zarówno prozą, jak i wierszem – akty wyrażania żalu znajdują rozmaite językowe realizacje. Rozpiętość możliwości określają tu wypowiedzi mocno zindywidualizowane, silnie nacechowane ekspresywnie, sięgające zwykle po poetyckie środki wyrazu oraz wypowiedzi wpisujące się w określone konwencjonalnie schematy, operujące pewnymi względnie stałymi zestawami środków frazeologicznych. Owe interesujące nas tu szczególnie zestawy frazeologizmów obejmują kilka powtarzających się ciągów wyrazowych z komponentem rzeczownikowym „żał”, które zajmując określone stałe miejsca w strukturze inskrypcji, skupiają się wokół kilku węzłów kompozycyjnych tekstu.

I. Informacje o zmarłym

Jednym z takich węzłów kompozycyjnych, który otwiera miejsce na zaświadczenie żalu bliskich zmarłego po jego stracie jest obligatoryjna dla tekstu inskrypcji informacja o fakcie śmierci upamiętnianej napisem osoby. Jej formalnym wykładnikiem najczęściej są tu układające się w dość długi szereg synonimiczny rozmaite określenia aktu śmierci, obejmujące pojedyncze wyrazy oraz mniej lub bardziej rozbudowane związki wyrazowe, np. *zmarł, umarł, żyć przestał, pożegnał się z tym światem* itp. (zob. Steczko 2011). Określenia te bywają niekiedy obudowywane wyrażeniem „z żalem czyimś” lub synonimicznym „w żalu czyimś” (tu obecnym na prawach pojedynczego tylko poświadczenia), tworząc zwrot, który realizuje następujący schemat konstrukcyjny: „z żalem czyimś / w żalu czyimś umarł(a)”, niosąc znaczenie, które można określić jako ‘umarł(a), powodując swym odejściem czyjś żal’². W zróżnicowanych składniowo tekstach inskrypcji zwrot ten realizuje paradygmat właściwy jego funkcji predykatywnej lub – jak w przypadku frazy opartej na czasowniku *zembrzeć* – występuje również czasem w roli atrybutywnej, np.

D.O.M.

*Tu leży Łukasz Wiśniowski
Obywatel Krakowski
który przeżywszy lat 78
z **żalem rodziny pożegnał się z tym światem**
d. 9 stycznia R. 1822
Czytelnika prosi o westchnienie (K-32; K-18);*

D.O.M.

*Tu leżą zwłoki ś.p. Magdaleny Prastelanki
45 letniej Zakonniczki Zgromadzenia Panien Prezentek
w r. 27 przełożenia a 63 wieku swego
z **powszechnym żalem dnia 6 sierpnia zmarłej**
Roku Pańskiego 1808 [...] (K-122; K-111).*

Poświadczona tu w kilku wariantywnych postaciach leksykalnych fraza „z żalem czyimś / w żalu czyimś umarł(a)” częściej pojawia się w formie rozbudowanej o dookreślające rzeczownik „żał” rozmaite przydawki przymiotne, podkreślające intensywność towarzyszącego śmierci osób bliskich uczucia, które w językowych przedstawieniach jawi się tu jako *żał nieutulony, nieukojony, wielki*, np.

D.O.M.
Tu spoczywają w wiecznym pokoju [...]
Justyna z Cordów Wajs
Kupcowa i obywatelka
lat 37 przeżyła, w nieutulonym żalu męża i dzieci
d. 4 listopada 1831 zmarła [...] (K-129);

D.O.M.
Joanna z Gajewskich Liskiewiczowa
w 29 roku wieku swego żyć przestała z nieukojonym
żalem męża dnia 1 maja 1821 r. (K-172);

D.O.M.
Helence
skromnej i milej dziecinie
która po kilkodniowej chorobie dnia 7-go sierpnia
1842 r. w młodocianym wieku
z wielkim rodziców swych żalem
żyć przestała
Stanisław i Józefa Wojczyńscy
swjej najmilszej córce ze łzami napisali
Nie masz cię Helenko nasza! (L-46).

Historyczne opracowania leksykograficzne języka polskiego wskazują na XVI-wieczny rodowód omawianej frazy (SW 8: 687; SSP 2: 367), dokumentując jej obecność w polszczyźnie – co wydaje się godne uwagi – wyłącznie pojedynczymi przywołaniami odnośnego fragmentu epitafijnej dedykacji poprzedzającej cykl *Trenów* Jana Kochanowskiego, którą tu pozwalamy sobie zacytować w całości:

ORSZULI KOCHANOWSKIEJ,
WDZIĘCZNEJ, UCIESZNEJ, NIEPOSPOLITEJ DZIECINIE, KTÓRA,
CNÓT WSZYSTKICH I DZIELNOŚCI PANIEŃSKIEJ POCZĄTKI WIELKIE
POKAZAWSZY, NAGLE, NIEODPOWIEDNIE, W NIEDOSZŁYM WIEKU SWOIM,
Z WIELKIM A NIEZNOŚNYM RODZICÓW SWYCH ŻALEM ZGASŁA
– JAN KOCHANOWSKI, NIEFORTUNNY OCIEC,
SWOJEJ NAMILSZEJ DZIEWCE Z ŁZAMI NAPISAŁ.
NIE MASZ CIĘ, ORSZULO MOJA!³

Zważywszy na doniosłość *Trenów* Kochanowskiego – w XIX w. szczególnie chętnie parafrazowanych, czy adaptowanych „do konkretnych nagrobnych potrzeb” (Kolbuszewski 1996: 64), czego wymownym świadectwem staje się ostatni z przywołanych wyżej napisów z krakowskiego cmentarza (zob. L-46) – nie możemy wykluczyć, iż owa rozmaicie modyfikowana, powtarzana w inskrypcjach fraza „z żalem czymś umarł(a)” uobecniła się tu właśnie za sprawą owego literackiego wzoru. Zwróćmy uwagę, że ów poprzedzający *Treny* incipit, przyjmując kształt ujętego w formę dedykacji napisu nagrobnego, stanowił tekst funeralny gotowy do naśladowania, tekst, za którym stała podniosłość właściwa stylowi artystycznemu.

II. Informacje o nadawcy

Innym węzłem kompozycyjnym, wyznaczającym miejsce na zaświadczenie żalu bliskich zmarłego po jego stracie są lokowane zwykle w końcowych partiach inskrypcji formuły, w których nadawcy tekstu (rodzina, przyjaciele zmarłego) przedstawiają się jako ci, którzy

ufundowali pamiątkowy nagrobek i / lub ci, którzy proszą czytelnika o modlitwę wstawienniczą za zmarłego. Te segmenty inskrypcji przyjmują tu postać utrzymanych w 3. osobie czasu przeszłego lub teraźniejszego, mniej lub bardziej rozbudowanych wypowiedzeń, które w strukturze minimum sprowadzają się do następujących formuł: „kto – (komu) – ten pomnik położył / kładzie” i / lub „kto – (kogo) – prosi o westchnienie”, np.

*Pozostała wdowa Anna z Kikulinusów
ten pomnik położyła (K-82);*

*Pozostali Rodzice i siostry
proszą czytelnika o pobożne
za duszę jego westchnienie (L-9).*

Frazy te bywają rozmaicie rozwijane. Znamienne staje się tu przy tym dopełnianie prezentacji nadawców informacjami o stanie uczuciowym, w jakim się znajdują – w tym o towarzyszącym im uczuciu żalu. Powołane do komunikowania owego stanu uczuciowego nadawców wyrażenia układają się tu w dość długi ciąg mniej lub bardziej rozbudowanych, utartych związków wyrazowych, tj.

- w żalu pozostały (9×) // pozostały w żalu (1×) kto,
w nieutulonym żalu pozostały (1×) // pozostały w nieutulonym żalu (2×) kto,
w nieukojonym żalu pozostały (2×) // pozostały w nieukojonym żalu (1×) kto, np.

D.O.M.

*Mateusz Sikorski
wieku lat 76 umarł
d. 6 listopada roku 1826
W żalu pozostałe córki
Franciszka z Sikorskich Benoska
Anastazyja z Sikorskich Korzenioska
pomnik ten kładą
prosząc czytelnika o westchnienie
za duszę jego do Boga (L-44);*

- w żalu pogrążony (15×) // pogrążony w żalu (2×) kto,
pogrążony w nieutulonym żalu (1×) kto, np.

D.O.M.

*Julianna Górska z Smaczeńskich mająca lat 44,
żyjąca z mężem 24, po krótkiej chorobie
z tym rozstała się światem roku 1825 dnia 9 sierpnia
w żalu pogrążony małżonek ten pomnik kładzie,
przechodzących prosi o westchnienie do Boga za Jej duszę (L-81),*

D.O.M.

*Ludwika z Kozielulskich Borecka
w 22 roku życia swego
d. 23 czerwca 1833 r. rozstała się z tym światem.
W żalu pogrążony mąż wraz z rodziną
o westchnienie za jej duszę czytelnika uprasza (L-15);*

- nieutulony w żalu (12×) // w żalu nieutulony (2×) kto, nieutulony w swoim ciężkim żalu (1×) / nieutulony w srogim swym żalu (1×) kto, np.

Cieniom
Franciszka Salezego Friedlein
Sędziego Trybunału I Inst.
Rzeczypospolitej Krakowskiej
nieutulona w żalu małżonka wraz z dziećmi
Ludwikiem, Cesaławem i Anielą
pomnik ten złożyli
1842 (L-42).

Znamienna w tej grupie wyrażen staje się przewaga konstrukcji, które wskazują na wysoki stopień natężenia opisywanego stanu emocjonalnego. Tu uwagę zwracają:

– formy z imiesłowem „pogrążony” (*w żalu pogrążony*), w których siła metaforycznego obrazowania intensywności (głębokości) doświadczanego żalu opiera się na asocjacji: uczucie – żywioł wody (Pajdzińska 1999: 88),

– formy z imiesłowem „nieutulony” (*nieutulony w żalu*), które tworzą obraz człowieka ogarniętego uczuciem tak silnym, że ten „przegrywa w walce” z nim (Pajdzińska 1999: 89), pozostaje ‘niepocieszony’ (SW 3: 357), ‘nie daje się utulić’ (SL 5: 740),

– formy z imiesłowem „pozostały” (*pozostały w żalu*) rozbudowane o dookreślające rzeczownik „żał” styczne semantycznie leksemy (*pozostały w nieutulonym / nieukojonym żalu*),

– konstrukcje znajdujące tu pojedyncze tylko poświadczenia, w których wyraźnie obserwuje się dążenie do wzmacniania wartości ekspresywnej wypowiedzi poprzez uzupełnianie składu słownego utartych połączeń wyrazowych, np.

Emci
dobrej i kochanej córeczce
zmarłej d. 17 sierpnia 1846
w roku życia swego czwartym
nieutuleni w swoim ciężkim żalu rodzice
Adam i Józefa Gorczyńcy
tę smutną pamiątkę położyli (L-157).

III. Informacje o upamiętniającym zmarłego nagrobku

Wskazana wyżej – rozmaicie wypełniana i rozwijana – fraza, w której fundatorzy nagrobka (bliscy zmarłego) przedstawiają siebie i poświęcony zmarłemu pamiątkowy kamień, otwiera miejsce dla dwóch innych jeszcze powtarzalnych ciągów wyrazowych z komponentem rzeczownikowym „żał”. Tym razem owe wyrażenia odnoszą się do upamiętniającego zmarłych nagrobka, który w językowych przedstawieniach jawi się jako:

- (składane komu / ku komu) świadectwo wiecznego żalu (7×), znak wiecznego żalu (1×), np.

D.O.M.
Wincentemu Kustowskiemu
Obywatelowi Krakowskiemu
świadectwo wiecznego żalu
Karolina z Mogielańskich Kustowska
pozostała małżonka kładzie.
Umarł dnia 8 marca roku 1806
wieku swego lat 27

prosi o westchnienie do Boga (K-159),

D.O.M.

*Tu leżą zwłoki Franciszka Zamoyskiego
Obywatela Kleparza*

Świadectwo wiecznego żalu

***ku ojcu swemu jeden z czterech braci
ten pomnik położył.***

Prosi czytelnika o westchnienie do Boga.

Umarł w wieku lat 73

dnia 12 czerwca roku 1809 (K-25);

a także pomnik, który kładzie się:

- w dowód żalu (4×),
w dowód niewygasłego żalu (12×) / w dowód wiecznego żalu (2×) // w dowód żalu
wiecznego (1×),
w dowód nieukojonego żalu (1×) / w dowód nieutulonego żalu (1×), np.

D.O.M.

Wincenty Kościński

w wieku lat 78 po odbytych 14 latach

usług ojczyźnie, okryty bliznami

d. 14 czerwca 1827 r. życie swe

czynne i pobożne zakończył.

W dowód wiecznego żalu pozostała żona

po 12 latach pożycia małżeńskiego

Zofia z Stachowskich Kościńska

pomnik ten położyła

prosząc czytelnika o westchnienie do Boga (K-71),

D.O.M.

Annie z Brodowskich Büchterlowej

w wieku lat 47 d. 30 września 1824 r. zmarłej

w dowód niewygasłego żalu

pozostały mąż z czworgiem dzieci pomnik ten kładzie

prosi czytelnika o westchnienie za jej duszę do Boga (L-85).

Owe odznaczające się wyraźnym podobieństwem znaczeniowym wyrażenia – będące zaświadczanym *expressis verbis* *świadectwem* / *dowodem* / *znakiem* żalu towarzyszącego bliskim zmarłego po jego stracie – mają charakter swoistej obietnicy, zapewnienia, że ów żal – *wieczny*, „co trwa wieki i nigdy nie ma końca” (SSP 2: 168), żal, jak inne uczucia o dużej intensywności porównywanym do ognia, płomienia (zob. Pajdzińska 1999: 87–88), tu żal *niewygasły*, „co jakby na ołtarzu wiecznie w sercu płonąć powinien” (SSP 2: 169) – „będzie trwał jako desideratissimo, czyli w formie tęsknoty o największym natężeniu” (Wańczowski, Lenart 2009: 567).

Podsumowanie

Przeprowadzona w niniejszym opracowaniu próba badawcza pozwoliła wskazać pewien korpus frazemów gatunkowych, a ściślej kilka powtarzalnych ciągów wyrazowych, powołanych do wyrażania żalu po stracie kogoś bliskiego w XIX-wiecznych inskrypcjach nagrobnych. Jak

widać, nie jest to korpus zbyt duży, ale przegląd historycznych napisów z cmentarza Powązkowskiego (zob. Witkowska 2009) pozwala mówić o pewnym zadomowieniu w tym typie tekstów funeralnych niektórych z omówionych wyżej konstrukcji. W XIX-wiecznych inskrypcjach z warszawskiej nekropolii znajdziemy m.in. takie frazemy, jak: *zeszła z tego świata z żalem swych rodziców* (Witkowska 2009: 109), *nieutulony w żalu mąż wraz z dziećmi tę pamiątkę kładą* (Witkowska 2009: 61 i in.), *nieukojeni w żalu rodzice ten pomnik kładą* (Witkowska 2009: 34 i in.), *w nieutulonym żalu pozostałe dzieci ten kamień kładą* (Witkowska 2009: 44 i in.), *pogrążona w żalu matka i przywiązane rodzeństwo ten pomnik poświęcają* (Witkowska 2009: 35 i in.), *rodzice w dowód nieukojonego żalu tę pamiątkę święcą* (Witkowska 2009: 65 i in.).

Mówiąc tu o powołanych do wyrażania żalu utartych konstrukcjach, poza obszarem obserwacji pozostawiliśmy wyrażenia doraźne, zindywidualizowane. A tych w analizowanych inskrypcjach nie brakuje, zwłaszcza w tekstach pochodzących z 1. poł. XIX w., w których wyraźnie obserwuje się dążenie do indywidualizacji napisowej, między innymi w zakresie wyrażania treści emocjonalnych (ten fakt częściowo tłumaczy stosunkowo niezbyt liczną obecność frazemów w tym obszarze treściowym inskrypcji). Szczególna rola w tym względzie przypadła tu licznie poświadczonym inskrypcjom wierszowanym, dającym „najpełniejsze świadectwo emocjom, jakie budzi w człowieku *śmierć drugiego*” (Kolbuszewski 1985: 61).

Wskazanych tu frazemów nie znajdziemy we współczesnych inskrypcjach, o czym przekonuje przeprowadzona na potrzeby tej pracy konfrontatywna próba badawcza, którą objęto 600 napisów z lat 1952–2007 umieszczonych na grobach w tzw. nowej części cmentarza Rakowickiego przy ul. Prandoty. Na przestrzeni lat gatunek ten uległ bowiem znacznym przemianom formalno-treściowym, związanym z ogólnym uproszczeniem, skrótowością wyrazu (zob. Długosz 1991); zmianie uległy także formy emocjonalnej ekspresji tekstu (zob. Kolbuszewski 1996: 69–78). Jako twory nieustannie „gotowe do...” przekształceń, przeniesień (Chlebda 1991b: 171) frazemy te odtwarzane są dziś natomiast w innym typie tekstów funeralnych, tj. w nekrologu prasowym, gdzie aktualizują się w szeregu nowych, wariantywnych formach, o czym świadczą liczne ich przykłady w opracowaniach Jacka Kolbuszewskiego (1997) oraz Ewy Kaptur (2008).

THE PHRASEOLOGY OF SORROW IN 19TH CENTURY TOMB INSCRIPTIONS IN RAKOWICKI CEMETERY IN KRAKOW

Summary

The paper focuses on the historic tomb inscriptions from Krakow's Rakowicki Cemetery, a collection of more than 600 tomb and epitaph inscriptions, most of them non-existent, going back to the 1803–1865 period, and recorded in Antoni Kostecki's 19th century manuscript. The analysis of the historic inscriptions is referred to the principles of linguistic genealogy, and it makes use of the research methods developed by pragmalinguistics. The results of the analysis indicate that a tombstone inscription is a unique type of a speech act – strongly embedded in the epigraphic tradition – characterised by a complex communication intention focused on the commemorative function, composed of a series of micro-acts, including various emotive acts related to the feelings of grief over a relative's death. The language expressing sorrow has a strong phrasematic character. The paper attempts to identify and describe phrasematic expressions which include sequences of such words as “sorrow”.

Bibliografia

1. BACHTIN, Michał. *Estetyka twórczości słownej*. Przeł. Danuta Ulicka. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1986, 576 s. ISBN 83-06-01208-9.
2. CHLEBDA, Wojciech. Tezy do badań nad frazeologią gatunków wypowiedzi. In *Wariancja w języku. III Opolskie Spotkania Językoznawcze, Szczedrzyk 10–11.10.1989 r.* Red. S. Gajda. Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu 1991a, s. 213–216.
3. CHLEBDA, Wojciech. *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*. Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu 1991b, 199 s. ISBN 83-85012-76-1.
4. CHLEBDA, Wojciech. *Frazematyka*. In *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Tom 2: Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Wrocław: Wiedza o kulturze 1993a, s. 327–334. ISBN 83-7044-062-2.
5. CHLEBDA, Wojciech. Z badań nad frazeologią gatunków mowy (rosyjski nekrolog prasowy). In *Zeszyty Naukowe WSP im. Powstańców Śląskich w Opolu, Filologia rosyjska XXXI*, 1993b, s. 49–62.
6. CHLEBDA, Wojciech. Pogoda dla badaczy, czyli o inwariancie i wariantach we frazeologii raz jeszcze. In *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej, t. VI*. Red. M. Basaj, D. Rytel-Kuc. Warszawa: Zakład Narodowy Ossolińskich 1994, s. 93–108. ISBN 83-86619-10-4.
7. CHLEBDA, Wojciech. Mały prywatny katalog pilnych zadań frazeologicznych. In *Problemy frazeologii europejskiej, t. VIII*. Red. A. M. Lewicki. Lublin: Norbertinum 2007, s. 15–31. ISBN 83-7222-314-2.
8. DŁUGOSZ, Kazimierz. *Inskrypcje nagrobne z Pomorza Zachodniego w ujęciu językoznawczym*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego 1991, 220 s. ISBN 978-83-89682-66-4.
9. KAPTUR, Ewa. *Językowy kształt współczesnych nekrologów prasowych (na materiale poznańskich dzienników z roku 2001)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2008, 303 s. ISBN 978-83-7177-495-9.
10. KOLBUSZEWSKI, Jacek. *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigrafice wierszowanej*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze 1985, 258 s. ISSN 0239-8974.
11. KOLBUSZEWSKI, Jacek. *Co mnie dzisiaj, jutro tobie. Polskie wiersze nagrobne*. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej 1996, 455 s. ISBN 83-7091-028-9.
12. KOLBUSZEWSKI, Jacek. *Z głębokim żalem... O współczesnej nekrologii*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1997, 252 s. ISBN 83-229-1676-0.
13. KOSTECKI, Antoni. *Napisy z pomników cmentarza krakowskiego. Zebrał i wiernie odpisał Antoni Kosteczki roku 1866*. Rps BJ, nr 4936, t. I–II.
14. KRASICKI, I. Nagrobki. In *Dziela. Dziesięć tomów w jednym*. Paryż. U Barbezata, przy ulicy Des Beaux-Arts, N°6 1830, s. 487; przedruk: books.google.pl.
15. PAJDZIŃSKA, Anna. Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata. In *Językowy obraz świata*. Red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2004, s. 83–101. ISBN 83-227-1355-X.
16. REĆKO, Janusz. *Literackie epitafium barokowe. Geneza i teoria gatunku*. Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. T. Kotarbińskiego 1992, 153 s. ISBN 83-85593-15-7.
17. STECZKO, Iwona. Językowe sposoby wyrażania aktu śmierci w dawnych inskrypcjach nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie. In *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica VI. Dialog z tradycją, część I*. Red. E. Młynarczyk, S. Koziara, B. Skowronek. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP 2011, s. 92–108.

18. WITKOWSKA, Krystyna. *Powązki – mówiące kamienie. Inskrypcje nagrobne na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności 2009, 352 s. ISBN 978-83-7676-011-7.

Wykaz zastosowanych skrótów słowników i encyklopedii

- SD – *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
SL – Linde, S. B. *Słownik języka polskiego*, wyd. 2, popr. i pomn., t. I–VI, Lwów 1854-1860.
SSP – Krasieński, A. S. *Słownik synonimów polskich*, t. I–II, Kraków 1885.
SW – Karłowicz, J., Kryński A., Niedźwiedzki, W. *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
-

1 Przywołując przykłady inskrypcji z rękopisu Kosteckiego, opatruję je oznaczeniami przyjętymi przez autora.

2 Zwrot „z żalem czyimś / w żalu czyimś umarła(a)” nie znajduje objaśnień w historycznych słownikach języka polskiego. Wchodzące w skład frazy wyrażenie „z żalem” to stara konstrukcja składniowa – okolicznik przyimkowy, złożony z przyimka „z” i rzeczownika w narzędniku. zob. Zapomniane konstrukcje składni średniopolskiej (XVII wiek). Wybór przykładów, opracował zespół A. Kałowska, K. Pisarkowa, J. Twardzikowa, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1972, s. 49. Tak określony formalnie okolicznik niesie tu znaczenie okolicznika akcesoryjnego.

3 Brzmienie tekstu według: Jan Kochanowski, *Treny*. Wstęp i opracowanie T. Sinko, Wrocław 1950.

СЕМАНТИКА АНГЕЛА В ПОЛЬСКО-РУССКОМ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОМ СОПОСТАВЛЕНИИ

Ewa Straś

Semantics of the angel in proverbs (Polish – Russian contrastive approach)

Abstract: *Angel is a supernatural, invisible creature, a spirit but it is the man who gives the angel physical appearance and provides him/her with appropriate characteristics. The long-lasting notion of angel in human mentality is reflected in the language as an element of the linguistic picture of the world. The angel's picture is included in proverbs which in the best way illustrate its significance as a traditional culture creating factor.*

Key words: *Angel, proverb, Polish, Russian.*

Contact: *Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Uniwersytet Śląski, Katowice;
ewa.stras@us.edu.pl*

АНИОЉ/АНГЕЛ в настоящей работе будет определяться как единица семантики, состоящая из семантических признаков (сем), передаваемых эксплицитно или имплицитно и проявляющихся в определенном контексте и ситуации. Разные семы реализуются в разного типа текстах, в том числе и в паремиях. Под паремиями, соответственно, будут подразумеваться пословицы, поговорки, пословичные изречения, а также некоторые афоризмы, т.е. тексты, являющиеся пословицами либо сближающиеся с ними своей устойчивой структурой, воспроизводимостью, метафоричностью и другими чертами (Szpila 2003: 24). И хотя афоризмы и крылатые выражения данный автор относит к периферии паремий (Szpila 2003: 87), паремии в широком смысле он включает в состав фразеологических единиц, указывая на такие особенности, как законченная структура (предложение), утилитарная функция (нравоучение, притча, мораль), наделенность чертами цитаты (Szpila 2003: 99). Следуя представленным признакам, а также имея в виду небольшой объем описания результатов анализа, мы исключили из своего материала образные метафорические выражения, обладающие номинативной функцией и устойчивые сравнительные конструкции по причине их незаконченности. Они учитывались только в составе формально более развернутой единицы. Исследуемые выражения польского языка извлекались из наиболее обширного собрания «Новая книга польских пословиц» Я. Кржижановского, в свою очередь, русские – из сборника «Христианство и язычество» М. Надель-Червиньской, опирающегося в основной части своей на собрания В. Даля¹.

Лексема *anioł/ангел*, равно как и представление о нем, при его религиозной маркированности в обоих языковых картинах мира, польской и русской, в принципе мало чем отличаются. Восприятие ангела как существа носителями обоих языков отражается, в частности, в паремиях, хотя это только один из типов текстов, представляющих образ ангела в различных его проявлениях. Предметом рассмотрения в настоящей работе будут паремии с компонентом *anioł/ангел* и *anielski/ангельский* в польско-русском сопоставлении, с учетом возможных при этом сходств и отличий. Анализ будет проводиться с опорой на отдельные семы, выделяемые в структуре семем *anioł/ангел* на основании

его описания в толковых словарях обоих языков, а также с учетом потенциальных сем, реализуемых в конкретных мини-текстах, которыми будут для нас паремии.

Самая примечательная черта, отличающая ангела от других существ, это крылья (сема 'крылатый'). В паремиях они эксплицитно не отражаются, воспринимаясь через характер действия, совершаемого ангелом с их помощью. Наиболее ярким примером сказанному может служить известное выражение *cisza jakby anioł przeleciał*, имеющее вариантивную форму (*cichy*) *anioł przeleciał*. Словосочетание определяется и как ФЕ, и как поговорка. Заложенный в обороте смысл предполагает торжественность в минуту молчания, т.е. тишину, отождествляемую с приподнятостью. Именно это значение чаще всего дается в различных источниках. Другое толкование предполагает появление ангела смерти, сопутствующего моровому поветрию, уносившему тысячи жизней в средневековой Европе. В русском языке ему соответствует *тихий ангел пролетел* 'все вдруг замолчали' (Михельсон 1994: 2, 372). Крылья находят свое имплицитное отображение, посредством глагола *летать*, и в другой поговорке: *Ангел за душою усоншего полетел* (о падающих звездах), и в образном представлении небосвода: *Небо – терем Божий, звезды – окна, из которых вылетают ангелы*.

Ангел, как известно, существо сверхъестественное, лишенное плоти (сема 'бесплотный; дух'). Вместе с тем, хотя и подчеркивается, что это дух, связь его с воспринимаемым обликом – телом поддерживается. Жизнь, по человеческим представлениям, настолько прочно связана с физическими функциями тела, что ангельская особенность передается в пословице *W ciele bez ciała żyć jest to anielska raczej niż ludzka rzecz*. В русском материале бесплотность ангела передается посредством выражения *ангел во плоти*, характеризующего человека, наделенного исключительно положительными качествами. С формальной точки зрения это выражение можно рассматривать поэтому как антифразу. Видеть существа без плоти дано не каждому, однако появление их возможно, о чем можно найти свидетельства в текстах Писания. Являются ангелы в виде юношей в белой одежде (Encyklopedia Katolicka 1973: 608), принимая, таким образом, вид, доступный для восприятия. Белизна (сема 'белый') обнаруживает себя в пословице: *Aniołkowi lekko białym być, ale diabła ciężko mydłem myć*. Белый цвет становится чертой, приписываемой ангелу как таковому, становясь его знаком и символом, белый ангел противопоставляется черному, грязному дьяволу. Рассматриваемая черта, однако, типична лишь для польского материала.

Местом обитания ангелов, как известно, является небо (сема 'небесный'). Подтверждение этому представлению находим в польской поговорке, характеризующей злобного человека *I aniołom w niebie nie przepuści*, указывающей на исключительность ангелов, с их отдаленностью от земных страстей и человеческих недостатков. Небо здесь выступает как место, где обитают ангелы, и как знак внемного, нематериального бытия. Местожителство ангелов в русском материале находит свое отражение в уже цитировавшемся определении *Небо – терем Божий; звезды – окна, откуда ангелы смотрят*. Опосредованно на то же указывается в пословице, через скрытое противопоставление человеку показывающей исключительно духовную, нефизическую природу ангелов – *Только ангелы с неба не просят хлеба*. Помимо прямого обозначения именем существительным (*небо*), место жительства ангелов определяется также посредством прилагательного *небесный*, что можно заметить в такой поговорке: *Доброму делу (этому) и ангелы небесные радуются*.

Природа ангелов, как известно, заключается в посредничестве между Богом и людьми. С одной стороны, ангел 'служитель божий' (сема), с другой, он помощник, защитник для человека (сема 'хранитель'). Первая его функция в польских пословицах

и поговорках отражения не находит, встречаясь, однако, в русской пословице: *Отца с матерью Бог прибирает, а к сироте ангела приставляет* (Михельсон 1994: 1, 767). Забота ангелов о людях проявляется в нескольких случаях. Это, прежде всего, защита детей, предотвращение последствий падения: *Gdy dziecko upada, anioł poduszkę podkłada; Gdy dziecko upada, anioł ręce podkłada*. Это также предотвращение от несчастий находящихся во хмелю: *Aniołowie pijanych na rękach swych noszą*. Немаловажным, видимо, в этом случае является также плавность движений выпившего, будто с поддержкой кем-то парящим рядом. В русском материале действие, произведенное ангелом-хранителем, можно увидеть в такой поговорке: *Его ангел-хранитель спас, (уберег)*, т.е. он избежал несчастья. Об ангельской помощи и искушении дьявольском говорится *Ангел помогает, а бес подстрекает*.

Ангел – создание Божье, ср. рус.: **Бог ударил кремнем о кремень – посыпались ангелы**, архангелы, херувимы, серафимы. В русском сборнике поговорок встречаем также сведения об иерархии ангелов: На 1-м поясе – **небесные ангелы**, на 2-м – архангелы, на 3-м – начала, на 4-м – власти, на 5-м – силы, на 6-м – господства, на 7-м – херувимы, серафимы и многочестия. Следует обратить внимание на то, что они здесь даются в порядке снизу вверх, поскольку собственно ангелы находятся в этой иерархии на самом нижнем уровне (поясе). Подобные сведения, связанные с учением Дионисия Аэропагита, для польского материала можно найти в источниках католических и в словаре В. Копалиньского (Kopaliński 1986: 42). Однако они не являются ни фразеологизмами, ни паремиями, поэтому мы их здесь опускаем.

Ангел, сопутствующий человеку, находится с правой его стороны, что в польском языке не находит словесного выражения, встречаясь в следующих русских поговорках: *Не плюй направо – там ангел-хранитель, плюй налево – там дьявол; Никогда не плюй на правый бок, на правую сторону* (потому что ангел-хранитель при правом боке, а дьявол при левом: на него и плюй, говори: аминь, и растирай ногой). И еще одна поговорка-предупреждение: *Кто на правом боку спит, заспит своего ангела-хранителя*. Эти три единицы можно относить к представлению о местоположении ангела, но не в небе, а рядом с человеком на земле. К рассматриваемым выражениям можно прибавить еще одно, связанное с оберегом от нечистой силы: *На ночь избу подпахать, чтоб ангелам чисто прохаживаться*. Из этого следует, что во время своего пребывания на земле ангелы могут заходить и в дома, что происходит ночью, когда их не видят.

Поскольку служба Богу не связывается с чем-то определенным, по человеческим представлениям действия, производимые ангелами, не занимают времени. Вместе с тем их пребывание в небе связывается нередко с постоянным досугом и развлечениями (сема ‘занятие’), а также радостью и весельем: *Zły czart – melancholia, anioł – myśl wesola*. Для польского и русского представлений, особенно детской среды, традиционно типичным можно считать объяснение осадков с неба характером поведения ангелов в соответствующий момент, ср. народные шуточные поговорки: *...gdy trzepią poduszki (lub mają łupież i czochrają się)* – идет снег; *gdy płaczą* – идет дождь². Перья могут сыпаться не только с ангельских крыльев, но и из подушек, которыми ангелы, играя, лупят друг друга. Следует добавить, что приравнение снежинок перьям подтверждается примерами из художественной литературы³. У ангелов, как можно было заметить из этих примеров, в небе царит веселье и вечный праздник. Человек, в своем возвышенном ликовании и духовном восторге, возносясь, становится вровень и рядом с ангелами: *Кто с ангелами ликует, тому завсе праздник*. Вместе с тем возможно и отделение, обособление от такого ликующего, связанное с неприятием его остальными по его человеческим качествам: *Хоть со ангелы ликуй, только нас минуи, дай Бог тебе быть полковником, да не*

в нашем полку. Эту развернутую паремию можно рассматривать и как две единицы. Атмосфера всеобщей радости выражается в пении. И хотя говорится об этом прямо, выражение имеет прежде всего переносный смысл: *Ангелы на душе запели* ‘быть в радостном настроении’ (Михельсон 1994: 1, 20).

В пословицах и поговорках часто отражаются ангельские черты, которые можно назвать оценочными. Оценка эта дается людьми, которые в лице ангела, существа от Бога, видят, в первую очередь, идеал, образец всего, что только можно себе представить как положительное (сема ‘совершенный’). Позитивные ангельские черты в своем совершенстве непостижимы для человека, не достижимы и невозможны для слабого его естества, что и находит свое отражение в поговорке *Człowiek nie anioł* и в ее вариантах: *Ludzie nie aniołowie; Ludzie nie są aniołami; Jesteśmy wszyscy ludzie, a nie aniołowie*. В данном случае можно говорить о полярности, на одном конце которой выступает человек – ‘несовершенный’, а на другой ангел – ‘совершенный’. Подтверждается это и соответствующими русскими выражениями: *Человек – не ангел (не Бог)*, то есть с недостатками (Михельсон 1994: 2, 495). Недостатки человеческого характера, его грешная натура, отражаются в поговорке *Ангельски каемся, да не ангельски согрешаем*. Свойственное ангелам смирение, кротость противопоставляются нечистоте человеческих поступков. Еще один аспект недостижимости ангельского совершенства находим в пословице *Нельзя быть ангелом; да не надо быть и дьяволом*.

Очень важной приметой ангела является его спокойствие (сема ‘терпеливый’), характеризующееся признаками эмоционального равновесия, сдержанности, выносливости, стойкости. Эта черта ангельского характера отражается в выражении *mieć anielską cierpliwość*. В русском языке *ангельская терпеливость* проявляет себя как устойчивое словосочетание и в состав паремий не входит. В польском языке компонент *anielski* может заменяться прилагательным *święty* (*mieć świętą cierpliwość*), что позволяет выявить святость как еще один признак ангела. Святость – это высокая нравственная черта, предполагающая соответствующую оценку, признание несомненных достоинств. Ангел, как небесное существо, приравнивается к тем, кто причислен к лику святых. Однако святость его исчезает, когда он становится объектом шуточных изречений, скабрёзных песен, теперь уже, впрочем, мало кому известных: *Anioł jest to służa Boży, Adam Ewę wciąż chędoży* – алфавит, 20-е годы XX-го века; *Ojciec w niebie z aniołkami, syn na ziemi z panienkami* – из шуточной песни XX-го века (Markiewicz, Romanowski 1990: 821). В русском материале такого типа произведений не встретилось.

Ангел добр по своей натуре (сема ‘добрый’). В польском языке устойчивое словосочетание *dobry anioł* не обнаруживает себя в составе фразеологии и паремий, поэтому не будет предметом нашего рассмотрения. Ангел на все отвечает добром, и тем более на добро, что можно отметить в русской поговорке *Доброму делу (этому) и ангелы небесные радуются*. С рассматриваемой чертой связана прямота, отсутствие лукавства, которые так же положительно воспринимаются ангелами: *Где просто, там ангелов со сто, а где хитро (где мудрено), там ни одного*.

Добрым ангелам противопоставляются ангелы падшие, возгордившиеся, выбравшие неправильный путь. Это категория ангелов, восставших против Бога и в наказание отправленных им в ад (сема ‘взбунтовавшийся’). Находит все это свое отражение в такой поговорке: *Pycha aniołów do piekła sypcha*. Другой ее вариант передает ту же мысль: *Anieli chcący nad innych wynieść głowy, ze wszystkim upadli*. Главным зачинщиком бунта был известный под именем Люцифер, называемый также Вельзевул, о чем упоминается в поговорке *I Lucyfer był wprzód aniołem*. Взбунтовавшийся ангел, свергнутый с неба молнией, становится сатаной: *Widziałem szatana jakoby błyskawicą z nieba spadającego*

(Markiewicz, Romanowski 1990: 70). Падший ангел, с одной стороны, в прошлом ангел, с другой, и теперь сатана. Два этих противопоставления хотя соносятся, но не сходятся и не совпадают. Связь между чертом и ангелом и оборачиваемость черта ангелом отражены в поговорке *Czart aniola uda, ale anioł czarta nie*. Из этого следует, что подмена возможна в одну только сторону, от черта к ангелу, ангел чертом притворяться не может.

В паремиях русского языка указанная замена дается как бы в обратном движении: *Сам сатана преобразается в ангела света*. Сатана – падший ангел не фигурирует в русском материале. К выражениям, указывающим на связь между ангелом и чертом, следует отнести представление о возрастах любви: *Первая любовь от Бога, другая от людей, а третья от того ангела, что с рожеками да с хвостиком пишут* (Михельсон 1994: 2, 20).

В паремиях можно встретить также метафорическое употребление слова *anioł/ангел* в значении ‘хороший человек’. Отнесение подобного эпитета к человеку связывается с наличием у него таких положительных черт, как отзывчивость, кротость, красота и др., не обязательно отождествляемых с добротой. Так, с помощью характеризуемого имени существительного могут определяться любовные взаимоотношения. О влюбленном человеке говорится: *Jak anioł miłosny, jak diabeł zazdrosny*. Любовь и сопровождающая ее нередко ревность отождествляются с добром и злом. Поговорка так определяет критерии мужской и женской красоты: *Mężczyzna powinien być tylko trochę ładniejszy od diabła, a panna tylko trochę brzydsza od aniola*. Подобным образом оценке подвергается действительная женская натура, проявляющая себя после замужества: *Przed ślubem aniołek, po ślubie lucyferek (diabełek)* или *Zamiast aniola za nogi, złapał diabła za rogi* (Stypuła 1974: 497). В русском материале оценочное *ангел* также встречается при характеристике жены в ее отношении к мужу: *В людях – ангел – не жена, дома с мужем сатана* (Михельсон 1994: 1, 151). То же находит свое отражение и в более кратком варианте *В людях – ангел, а дома – черт (бес)*.

В польских паремиях доброта отождествляется с чистотой мыслей, их соответствии словам, что находит свое выражение в молитве: *Anielskie usta, a szatańskie serce; Modli się pod figurą, a ma diabła pod skórą* и более ранний (1558 г.) вариант того же выражения: *By anioł z nabożną figurą umizga się, a diabeł tam zawsze pod skórą*. Внимания заслуживает также определение солдата: *Polski żołnierz w obozie – anioł, w polu – lew*: во время стоянки, в лагере он смирен, богобоязнен, послушен, во время битвы храбр и бесстрашен. С некоторой оговоркой к этой группе можно отнести пословицу *Postrzec się w błędzie, rzecz anielska, a upierać się, diabelska*, т. е. нужно быть справедливым, рассудительным.

Паремий, которых не удалось распределить по группам, немного. Среди русских это, в частности, *Опытный дьявол лучше неопытного ангела*, в польском материале – *Złego diabli nie wezmą, a aniołowie na pewno nie*. Что касается польской паремии, то чаще всего употребляется только первая ее часть.

В связи с тем, что многие паремии двусоставны, заметной чертой их структуры становится антитеза. Контраст достигается путем сопоставления ангела и сатаны (черта, дьявола, беса), на что уже обращалось внимание, ср., напр.: *Zły czart – melancholia, anioł – myśl wesola*; *В людях – ангел, а дома – черт*; ангела и человека: *Człowiek nie anioł; Человек – не ангел*, в одном случае также ангела и льва: *Polski żołnierz w obozie – anioł, w polu – lew*. Подобные единицы представляют собой сентенции, подчеркивая двойственность человеческого существа с учетом различных аспектов добра и зла.

При сопоставлении исследуемых единиц заметными становятся сходства, проявляющиеся как на формальном уровне, то есть при совпадении компонентов, так и в семантике

соотносимых лексем. Среди единиц, совпадающих в обоих указанных отношениях, следует назвать выражение *cisza jakby anioł przeleciał, (cichy) anioł przeleciał / мухуй ангел пролетел*. Оно имеет аналоги в греческом (Hermes epeisêlthe) и немецком (ein Engel flog durchs Zimmer) (Kopaliński 1986: 42), а также в испанском (Михельсон 1994: 2, 372). Такие единицы следует квалифицировать как интернациональные, многократно калькируемые. Другое сходное выражение *Człowiek nie anioł / Человек – не ангел (не Бог)* сохраняет идею и общий набор лексем (если не учитывать русского варианта). Совпадает и образ ангельской терпеливости, но в русском материале она проявляет себя на уровне устойчивых словосочетаний, в то время как в польском осложнена глаголом. На этом, однако, сходства заканчиваются, хотя шуточные определения действий ангелов в небе, результатом которых выступают осадки, и сходны, однако они не имеют вида языковых единиц.

О частичном совпадении можно было бы говорить при условии, когда единицы, предполагая сходные представления, выражают это с помощью не эквивалентных лексических средств. К таким паремиям относятся те, в которых содержится указание на место проживания ангелов (небо), на их бесплотность (*w ciele bez ciała żyć... ангел во плоти*), защитные действия ангелов по отношению к детям и находящимся во хмелю, обобщаемые в русском материале образом ангела-хранителя.

Различия между двумя представлениями также существенны. При отражении сем 'служитель божий' и 'хранитель' в польских источниках делается упор на разновидность действий, совершаемых ангелами, в русских – акцентируется происхождение ангелов от Бога. Ангелы были созданы Богом, который «ударил кремнем о кремень». В польских паремиях подобного представления обнаружить не удалось. Религиозные и библейские сведения в виде языковых единиц в словарях и других источниках отражения не находят.

Для русского материала оказалось типичным отображение в языке сведений об иерархии ангелов, находящей свое воплощение даже в толковом словаре (Кузнецов 2001: 39). Что касается польского, здесь подобные сведения содержатся в источниках религиозно-исторического характера. Представления о занятиях ангелов в небе, закрепленные в паремиях, также не совпадают. Польские единицы отмечают спокойную, беззаботную жизнь, в русских ангелы исполнены радости, поют и ликуют.

Поговорки, содержащие суеверные представления об ангелах, в польских паремиях отсутствуют, в русских указывают на положение ангелов вблизи человека (с правой его стороны). Не отражается в русском материале такая черта, как белизна ангелов ни в виде белой одежды, ни в виде окружающей ауры. Здесь можно найти лишь противопоставление дьяволу, который, если не черный, то темный, однако прямого указания на облик обоих существ не содержится.

Подводя итоги проведенному анализу, следует сказать, что в паремиях сходства, подразумеваемые как совпадение смысла и формы, представлены всего двумя примерами. Чаще совпадают образы и представления. Если же смысл и образ можно считать основанием совпадения, то с точки зрения плана выражения они воплощаются с помощью совершенно различных лексических единиц. Однако наличие сем, выделяемых в структуре опорного компонента, т. е. существительного *anioł/ангел*, подтверждается целым рядом примеров.

Исследуемый материал в основной своей части следовало бы отнести к XIX веку, как для польского, так и для русского языка. В настоящее время ангел воспринимается как существо, тесно связываемое в языковом представлении с религией, церковью, образами (иконами), интерьером храмов, кладбищенскими скульптурами. Свою реализацию в языке он получает в молитвах, церковных песнопениях, в литературе, паремии же со словом *anioł/ангел* выходят из употребления. Следует заметить, что они уступают место

паремиям со словом *diabel/дьявол* и их синонимами, которые больше подходят в качестве средств эмоционально насыщенных изречений. Именно в таких выражениях испытывает необходимость современный носитель как польского, так и русского языка, а менее выразительный для подобной задачи ангел неизменно уходит в пассив, становясь объектом истории.

SEMANTICS OF THE ANGEL IN PROVERBS (POLISH – RUSSIAN CONTRASTIVE APPROACH)

Summary

The article is devoted to the picture of angel, in particular specific characteristics of the angel encoded in Polish and Russian proverbs. These characteristics distinguished on the basis of component analysis of the words *anioł/ангел* receive an appropriate linguistic explication thus providing research material enabling to compare ethnic and cultural mentality of native speakers of both languages. The compared units, predominantly from 19th century, show similarity with reference to the pictures created by them whereas they differ in terms of linguistic means applied in their creation.

Библиография

1. *Encyklopedia Katolicka*, t. 1. Red. Gryglewicz P., Łukaszyk R., Sułkowski Z. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1973. 1312 s.
2. KOPALIŃSKI, W. *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa: PIW 1986, 1360 s. ISBN 83-06-00861-8.
3. *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. 1–3. Red. Krzyżanowski J. Warszawa: PIW 1969–1972.
4. MARKIEWICZ, H., ROMANOWSKI, A. *Skrzydlate słowa*. Warszawa: PIW 1990, 1211 s. ISBN 83-06-01141-4.
5. STYPUŁA, R. *Słownik przysłów rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*. Warszawa: Wiedza Powszechna 1974, 557 s.
6. SZPIŁA, G. *Krótko o przysłowiu*. Kraków: Collegium Columbinum 2003, 142 s. ISBN 83-87553-63-8.
7. КУЗНЕЦОВ, С. А. *Большой толковый словарь русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт 2001, 1536 s. ISBN 5-7711-0015-3.
8. МИХЕЛЬСОН, М. И. *Русская мысль и речь. Свое и чужое*, t. 1–2. Москва: Терра 1994, 792 s., 832 s. ISBN 5-85255-583-5, 5-85255-584-3.
9. НАДЕЛЬ-ЧЕРВИНЬСКА, М. *Христианство и язычество. В пословицах, фразеологизмах, загадках, приметах русского народа*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2010, 391 s. ISBN 978-83 226-1832-5.

---

1 При использовании этих двух источников их названия не указываются. Ссылка на другие источники дается в квадратных скобках после приводимой единицы.

2 Подтверждение сказанному можно найти на сайтах <http://nonsensopedia.wikia.com/wiki/Anioł>; <http://otvet.mail.ru/question/66494692> [Цит. 18.05.2012]

3 Стихотворения, использующие эту метафору, см. на сайтах: <http://anielsko.net/?wiersze-o-aniolach-cd...,45>; <http://www.stihi.ru/2007/10/25/110> [Цит. 18.05.2012]

Frazeologia w dyskursie politycznym po 1989 roku (wybrane zagadnienia)

Dorota Suska

Phraseology in the political discourse after the year 1989 (selected problems)

***Abstract:** The subject of the analyses is the phraseology functioning in the post-1989 political discourse. The research material are established collocations as recorded in general phraseological dictionaries and in political Polish language dictionaries. The purpose of the presented analyses is to reveal representative semantic groups (in the light of selected examples) and the typical mechanisms of, and trends in multiplying phraselogsms (in conjunction with extra-language determinants).*

***Keywords:** Political discourse, lexical political code, political phraseology.*

***Contact:** Institute of Polish Philology, Jan Długosz University in Czestochowa;
E-mail: d.suska@ajd.czest.pl*

Jednym z obszarów metodologii badań nad frazeologią (na przełomie XX i XXI wieku) są związki przypisane do określonego zakresu (pola znaczeniowego) (Lewicki 2007: 9–14). Efekty prowadzonych w tym nurcie analiz potwierdzają, iż frazeologizmy nie są „naddatkiem” względem istniejącego zasobu leksykalnego, „wtórną nominacją”, ale stanowią istotny i znaczący komponent leksyki; poza odniesieniem do rzeczywistości sygnalizują kontekst semantyczno-emocjonalny związany z ich globalną motywacją, osadzeniem stylowym itp. (Lewicki 2007: 13–14). Mogą być zatem pomocne przy rekonstrukcji obrazu świata danej społeczności, grupy komunikacyjnej, odzwierciedlają jej system aksjologiczny, mechanizmy działania w ramach wspólnotowych norm. Prowadzone dalej analizy odnoszą się do wybranego pola, jakim jest polityka. Przyjęta cezura – rok 1989 – to moment przełomu dla polszczyzny ogólnej, rozpoczynający radykalne zmiany komunikacyjno-kulturowe w różnych obszarach, zdeterminowane czynnikami zewnątrzjęzykowymi (Ożóg 2004: 16–49; tenże 2008a: 59–77). Zmiany te dotyczyły również komunikacji politycznej, która od 1989 zaczęła funkcjonować w odmiennych warunkach: „Przełom ustrojowy (gospodarczy i społeczny), pluralizacja sceny politycznej, jej decentralizacja, związany z tymi zjawiskami rozwój mediów publicznych i komercyjnych oddziaływały zasadniczo na język debat publicznych” (Sękowska 2006: 8). Język polityki po 1989 roku kształtuje się w realnej interakcji z odbiorcą, jako wielogłos różnych poglądów, opinii, postaw ideowych, zastępując formułiczny język propagandy partyjno-państwowej (Kamińska-Szmaj 2001: 13–47; Ożóg 2008b: 16–36). Ponieważ przemiany komunikowania w sferze polityki traktujemy w ścisłym związku z kulturą polityczną danego okresu, zasadne wydaje się przyjęcie na jego określenie pojęcia „dyskurs polityczny” (Laskowska 2002: 175–181)¹. Na dyskurs ten składają się wypowiedzi polityków w komunikowaniu publicznym/medialnym oraz wypowiedzi innych uczestników życia publicznego (elit symbolicznych) na tematy polityczne (Czyżewski, Kowalski, Piotrowski: 1997: 18).

Przedmiotem analiz uczyniono dalej frazeologię mieszczącą się w polu leksykalnym „polityka” (Sękowska 2006: 17), wchodzącą w skład leksykalnego kodu politycznego, rozumianego

jako „zasób takich jednostek i zasad ich stosowania w wypowiedziach, które szczególnie często występują w przekazach o tematyce politycznej, są wyraźnie zaksjologizowane, mają wyraźnie określony kontur znaczeniowy i emocjonalny, w świadomości użytkowników języka jednoznacznie łączą się ze sferą polityki” (Dubisz, Sękowska, Porayski-Pomsta 2005: 153). Niewątpliwie leksyka jest najistotniejszą płaszczyzną w badaniach lingwistycznych współczesnego dyskursu politycznego, gdyż to właśnie kod leksykalny stanowi centrum tego dyskursu, jednocześnie wyznacza jego swoisty układ stylistyczny, semantyczny i funkcjonalny (Bralczyk 1999:199). Leksykalny kod polityczny jest wykładnikiem transformacji w sferze postrzegania rzeczywistości, zmian w świecie materialnym i systemie aksjologicznym – odnoszących się do nowej lub zmieniającej w danym okresie rzeczywistości. Polityczne neologizmy leksykalne i frazeologiczne odzwierciedlają to, co istotne dla „świata przedstawionego” polityki, pozwalają rekonstruować jego istotne elementy (Majkowska 1999: 149). Frazeologia realizuje też szereg innych funkcji, które wynikają ze specyfiki współczesnego dyskursu politycznego. Szczególny wpływ na kształtowanie jego formy językowej mają środki masowego przekazu, są bowiem nie tylko przekąźnikami (utrwalają i przekazują wypowiedzi uczestników komunikacji politycznej), ale też współkreatorem komunikacji politycznej (publicystyka polityczna, przekazy komisji śledczych, wywiady, konferencje prasowe polityków itp.). Dlatego też w komunikacji, która odbywa się na oczach medialnej publiczności, niezwykle przydatne okazują się (m.in.) obrazowe, plastyczne metafory o ogromnym potencjale autokreacyjnym, perswazyjnym, wreszcie – paradoksalne czasem zestawienia czy frazeologiczne okazjonalizmy (Majkowska 1999: 150–154; Krasoń 2010: 167–175).

Materiałem badawczym w niniejszym szkicu jest najnowsza warstwa polskiej frazeologii politycznej. Dynamika przemian komunikacji politycznej powoduje, iż znacząca część innowacji frazeologicznych z ostatnich dziesięcioleci – mimo rozpowszechnienia – nie zyskała statusu zmiany językowej i nie znalazła się dotąd w słownikach ogólnych. Zbiór tego typu neofrazeologizmów jest niezwykle ważny dla charakterystyki lingwistycznej poszczególnych etapów rozwojowych języka polityki (Ożóg 2008b: 25), jednak wymaga innych narzędzi badawczych, a przede wszystkim (z uwagi na bogactwo przykładów, ich ciągły przyrost) zdecydowanie wykracza poza ramy krótkiego szkicu. Z tego powodu w dalszych analizach uwzględniamy tylko związki utrwalone, rejestrowane w słownikach; materiał ekscerpowano z najnowszych wydawnictw zbierających frazeologizmy (zob.: Źródła): *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, *Wielki słownik frazeologiczny*. Ponadto uwzględniono słowniki specjalistyczne, do których należą (zob.: Źródła): *Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1918–2000* oraz *Słownik polszczyzny politycznej po 1989 roku*. Za nadrzędne kryterium porządkowania wybranych frazeologizmów przyjęto kryterium genetyczne i semantyczno-funkcjonalne. Celem przedstawianych analiz nie jest pełny przegląd zasobów frazeologii politycznej po 1989 roku, lecz ukazanie reprezentatywnych grup semantycznych (w świetle wybranych przykładów) oraz typowych mechanizmów i tendencji pomnażania frazeologizmów (w powiązaniu z determinantami zewnątrzjęzykowymi).

Jedną z warstw nowych frazeologizmów politycznych tworzą połączenia o prymarnej funkcji nominatywnej. Przyrost tego typu leksyki odbywa się w znacznej mierze na zasadzie zapożyczeń wewnętrznych (interferencji stylów). Bazowanie na leksyce o ograniczonym zasięgu, przynależnej do odmian wyspecjalizowanych, było – co podkreślają badacze – charakterystycznym rysem dyskursu publicznego w okresie przemian (Sękowska 2006: 11–14). Do omawianej grupy można zaliczyć związki wywodzone z języka socjologii, oznaczające zmiany w systemie zarządzania państwem i społeczeństwem demokratycznym, np.:

- *państwo demokratyczne* ‘państwo oparte na zasadach demokracji’ SF452
- *państwo obywatelskie* ‘państwo oparte na poszanowaniu swobód i wolności obywateli oraz na ich aktywnej postawie w życiu publicznym’ SF453

- *państwo opiekuńcze* ‘państwo prospołeczne, w którym szczególnie rozbudowane są świadczenia socjalne, a władze kontrolują mechanizmy wolnorynkowe’ SF 453
- *państwo prawa* ‘państwo, w którym nadrzędną wartością jest respektowanie przez wszystkich ustanowionego prawa’ SF 453
- *życie publiczne* ‘całokształt życia i aktywności społeczeństwa’ SF 450

Z języka prawniczego wywodzą się takie terminy, które w nowej rzeczywistości dotyczą osób działających w sferze publicznej (w polityce). Od roku 1992 podejmowane były ustawy lustracyjne zmierzające do ujawniania służby w organach bezpieczeństwa państwa (lub współpracy z nimi) w latach 1944–199 przez osoby pełniące funkcje publiczne oraz kandydujące do pełnienia tych funkcji. Składane oświadczenie weryfikowane były przez specjalną komisję, a w wypadku niezgodności kierowane do Sądu Lustracyjnego. Fakty te znalazły wyraz w związkach:

- *kłamca lustracyjny* ‘osoba, która podała kłamliwe dane dotyczące współpracy ze służbami bezpieczeństwa PRL w swoim oświadczeniu lustracyjnym’ SF4591
- *kłamstwo lustracyjne* ‘termin polityczny i prawniczy związany ze składaniem oświadczeń lustracyjnych’ SPP115²

Uzupełnieniem omawianej grupy są metaforyczne nazwy pluralistycznego świata polityki, przekonań, sposobów działania, np.:

- *aksamitna rewolucja* ‘zmiana systemu politycznego dokonująca się w sposób pokojowy, w wyniku porozumienia głównych sił politycznych’ WSFP438
- *gabinet cieni* ‘projekt obsady stanowisk w rządzie przygotowany przez opozycję na wypadek przejścia władzy w państwie’ WSFP105
- *kurs na lewo / w lewo* ‘skłanianie się ku zasadom lewicowym, wprowadzanie tych zasad w życie’ WSFP203
- *kurs na prawo / w prawo* ‘skłanianie się ku zasadom prawicowym, wprowadzanie tych zasad w życie’ WSFP203
- *polityka otwarcia* ‘polityka państwowa polegająca na akceptowaniu określonej działalności, stosowaniu dla niej taryf ulgowych itp.’ WSFP374

W wielu neofrazeologizmach nominacji towarzyszy wartościowanie, co odzwierciedla typową cechę politycznego kodu leksykalnego – silną aksjologizację. Wartościowanie może być definicyjnie wpisane w jeden z komponentów lub uaktualnia się kontekstowo, zależnie od postawy ideologicznej nadawcy. Oto kilka przykładów:

- *arogancja władzy* ‘nieliczenie się władz z opinią publiczną, wynikające z poczucia bezkarności i siły’ WSFP6
- *walka o stolki* ‘rywalizacja o zajęcie dobrej posady lub stanowiska, zwłaszcza w rządzie’ PWSP599
- *państwo w państwie* ‘o organizacji, instytucji itp. mającej lub uzurpującej sobie całkowitą niezależność od władz nadrzędnych’ WSFP340
- *partia kanapowa* ‘lekceważące określenie małej i nieliczącej się w życiu publicznym partii politycznej’ SPP186

Kolejną grupę tworzą związki, które wyraźnie odzwierciedlają specyfikę polskiego życia politycznego po 1989 – wiążą się z konkretnymi ustawami, wydarzeniami, a dopiero później uzyskują szersze znaczenie i status politycznych frazeologizmów. Są świadectwem transformacji, utrwalają obraz wydarzeń ważnych oraz mniej istotnych, etykietują różne zjawiska społeczne i polityczne (Ożóg 2008b: 28). Do świadomości społecznej wprowadza je medialna wyrazistość – humor, dosadność, czasem element formalnie zaskakujący. „Terminologiczne nazwy zdarzeń” stały się dziś znaczącym elementem nominatywno-wartościującym, używanym w dyskusjach ideologicznych jako uproszczony, ale aksjologicznie i emocjonalnie wyrazisty symbol (Bralczyk

1999: 200). Poniżej przedstawiamy przykłady utrwalonych związków, wraz z charakterystyką ich źródła oraz wskazaniem rozszerzonego, metaforycznego znaczenia.

Zapowiedzią przełomu, jaki dokonał się w Polsce komunistycznej były historyczne rozmowy prowadzone w 1989 roku (w Magdalence pod Warszawą) między stroną rządową a opozycją przy *okrągłym stole*. W latach późniejszych osiągnięcia kompromisowych rozmów były dezawuowane, a nawet postrzegane jako symbol zdrady, koniunkturalizmu opozycjonistów (zwłaszcza przez środowiska prawicowe, narodowe). Jednakże w świadomości społecznej oraz w dyskursie politycznym *okrągły stół* częściej pojawia się z pozytywnymi konotacjami, w znaczeniu szerszym od pierwotnego:

- *okrągły stół* ‘rozmowy, obrady prowadzone przez przedstawicieli różnych ugrupowań, partii w celu znalezienia kompromisowego rozwiązania’ SF793

Z exposé pierwszego premiera niekomunistycznego rządu polskiego – Tadeusza Mazowieckiego (1989 rok) pochodzi związek gruba linia (*Przeszłość odkreślamy grubą linią. Odpowiadać będziemy jedynie za to, co uczyniliśmy, by wydobyć Polskę z obecnego stanu załamania*). W zamierzeniu autora słowa te miały oznaczać odcięcie się od komunistycznej ciągłości władzy, ale środowiska polityczne przeciwne premierowi interpretowały je jako symbol niechęci wobec rozliczeń środowisk postkomunistycznych, lustracji w polskiej polityce oraz gospodarce. Wyrażenie upowszechniło się wyłącznie w postaci gruba kreska (wersja pierwotna, pomijając źródłowe cytaty, została całkowicie wyparta):

- *gruba kreska* ‘zdecydowane odcięcie się od przeszłości i rozpoczęcie działania na własną odpowiedzialność, pociągające za sobą np. nierozliczanie się błędami poprzedników’ SF472

Przełomowi ustrojowemu i politycznemu towarzyszyły przemiany gospodarcze rozpoczęte pakietem reform (od roku 1990), których autorem był ówczesny wicepremier i minister finansów – Leszek Balcerowicz. *Plan Balcerowicza* miał doprowadzić do stabilizacji makroekonomicznej oraz transformacji z gospodarki centralnie sterowanej do rynkowej. Jego wdrażanie wywoływało szereg zjawisk społecznych krytykowanych przez oponentów politycznych, zwłaszcza środowiska populistyczne. Z drugiej zaś strony niewątpliwym sukcesem przeprowadzonych reform sprawił, iż wyrażenie *plan Balcerowicza* otworzyło serię związków, które określają działania reformatorskie w dziedzinie finansów publicznych (z komponentem w postaci nazwiskiem ministra finansów):

- *plan Balcerowicza* SPP194–195
- *plan Hausnera / plan Belki, plan Gilowskiej* SPP194–195

Dodać jednak trzeba, że w dyskursie politycznym żywotność utrzymuje głównie prototypowy związek *plan Balcerowicza*, pozostałe natomiast – z racji niewielkiego ładunku emocjonalnego – stosowane są rzadziej i w funkcji nominatywnej, a nie perswazyjnej.

Znaczący udział Lecha Wałęsy w życiu politycznym po 1989 roku zdecydował o tym, że niektóre elementy jego niezwykle barwnego idiolektu znalazły miejsce w leksykalnym kodzie polityki. W roku 1990 – jako ówczesny przewodniczący Niezależnego Związku Zawodowego „Solidarność” – rozpoczął konflikt z rządem premiera Tadeusza Mazowieckiego, a w konsekwencji konflikt w obozie posierpniowym, co sam Wałęsa w swojej wypowiedzi określił jako *wojna na górze*; wyrażenie funkcjonuje dziś w znaczeniu:

- *wojna na górze* ‘konflikty, nieporozumienia, zatargi na szczycie jakiejś hierarchii, np. państwa’ SF4824 / ‘konflikt wśród elit rządzących’ WSFP626

Z tego samego okresu – *wojny na górze* – pochodzi metaforyczne wyrażenie, którego użył Lech Wałęsa, uzasadniając swoje działania na rzecz zwiększenia wpływów lewicy w parlamencie: *wzmacniać lewą nogę*. Ze względu na obrazowość, a jednocześnie semantyczną kondensację zwrot i pochodne od niego wyrażenie zyskały dużą popularność:

- *wzmacniać lewą nogę* ‘popieranie ugrupowań lewicowych’ SPP295
- *lewa noga* ‘lewica’ SPP295

W kampanii prezydenckiej z 1990 roku pojawił się za sprawą Stanisława Tymińskiego topos *czarnej teczki*. Kandydat na urząd Prezydenta RP występował wówczas publicznie z czarną teczką, w której rzekomo miał dokumenty dotyczące agenturalnej przeszłości kontrkandydata – Lecha Wałęsy. Zawartość teczki nigdy nie została ujawniona, natomiast określenie *czarna teczka* (także w wersji zdekomponowanej: *teczka*) pozostało w języku polityki – jako symbol domniemych, kompromitujących materiałów służących do szantażowania ich ujawnieniem oraz zakulisowych, skrywanych działań osób publicznych:

- *czarna teczka* SPP59

Nazwisko Lecha Falandysza, zastępcy szefa kancelarii Lecha Wałęsy (w czasie, gdy sprawował on urząd Prezydenta RP) stało się źródłosłowem związku *falandyzacja prawa*. Pierwotnie użyty przez dziennikarkę „Gazety Wyborczej” do konkretnego przypadku – działań Prezydenta RP wobec członków Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji; następnie zakres związku został rozszerzony na inne działania Lecha Wałęsy i jego kancelarii, które w powszechnym odczuciu naruszały normy praworządności. Kolejny etap to upowszechnienie w publicystyce politycznej w ogólniejszym znaczeniu oraz pojawienie się wariantów – użyć predykatywnych z komponentami pokrewnymi do pierwotnego:

- *falandyzacja prawa* ‘takie interpretowanie niejasnych i/lub nieprecyzyjnych przepisów prawa, aby otrzymana wykładnia była korzystna dla interpretatora lub jego politycznego mocodawcy’ SPP76
- *falandyzować prawo / konstytucję / ustawę* SPP76

W roku 2002, w czasie, gdy trwały prace rządu nad projektem nowelizacji ustawy o radiofonii i telewizji, Lew Rywin złożył korupcyjną propozycję redaktorowi naczelnemu „Gazety Wyborczej” – Adamowi Michnikowi. W czasie rozmowy Rywin wskazywał na istnienie *grupy trzymającej władzę*, której był wysłannikiem. Wyrażenie utrwaliło się w leksykalnym kodzie politycznym w szerszym znaczeniu, oderwanym od źródłowej sytuacji i osób:

- *grupa trzymająca władzę* ‘korupcja w najwyższych sferach władzy’ lub cytatowo: ‘elita polityczna lub biznesowa’ SPP83–84

Ciekawą genezę ma okazjonalny frazeologizm *Białe miasteczko* – oznaczający najpierw tymczasowe obozowisko pielęgniarek strajkujących w 1997 przed Kancelarią Premiera RP (jako konkretne zdarzenie zapisywany wielką literą). Jednak bardzo szybko frazeologizm poszerzył zakres (pisany już małą literą):

- *białe miasteczko* ‘protesty lekarzy i pielęgniarek’ SPP40

Motywację wymienianego związku – biały kolor fartuchów pracowników służby zdrowia – wykorzystuje się też w innych medialnych frazjach, np.:

- *biały marsz, biały szczyt, biały protest/strajk* SPP40

Również człon *miasteczko* stabilizuje się dziś jako składnik wyrażenia oznaczającego formę protestu: w ostatnim czasie media informowały o *miasteczku związkowców* pod siedzibą Sejmu RP.

W dyskursie politycznym karierę zrobiło słowo *afery* ‘nieuczciwe przedsięwzięcie’. Ze względu na wyraziste konotacje, silne nacechowanie emocjonalne bardzo często funkcjonuje w publicystyce, dyskusjach politycznych, tworząc szereg połączeń, które wyznaczają „afery” historii Polski XX i XXI wieku” (Zimny, Nowak 2009: 22–23). Połączenia te zbudowane są z członu *afery* i doprecyzowującego zakres rzeczownika lub przymiotnika. Ich walorem jest skrótowa forma, ujmująca w sposób uproszczony całość zjawiska i jego osąd. Oto kilka wybranych realizacji:

- *afery rublowa* ‘kontrakty zawierane przez rząd Polski z ZSRR w bezwartościowych rublach transferowych – 1990 rok’ SPP23
- *afery alkoholowa* ‘nieprawidłowości przy imporcie alkoholu w czasie przełomu ustrojowego – 1989-1990’ SPP23
- *afery teczkowa* ‘oskarżenie o współpracę z komunistyczną Służbą Bezpieczeństwa przez Antoniego Macierewicza znanych polityków i działaczy opozycyjnych – 1992 rok’ SPP23
- *afery żelatynowa* ‘zagwarantowanie przez rząd jednemu z biznesmenów monopolu na produkcję żelatyny – 1995–1998’ SPP23
- *afery Rywina* ‘propozycja wprowadzenia, w zamian za określona kwotę, korzystnych dla spółki Agora zapisów w ustawie medialnej – 2002 rok’ SPP23
- *afery starachowicka* ‘ujawnienie tajnych informacji podejrzanym o kontakty z mafią i ostrzeżenie ich o planowanych w Starachowicach aresztowaniach – 2003 rok’ SPP23
- *afery gruntowa* ‘nieprawidłowości w Ministerstwie Rolnictwa, kojarzone z biznesmenami i politykami związanymi z Andrzejem Lepperem – 2007 rok’ SPP23
- *afery samolotowa* ‘spory między premierem Donaldem Tuskiem a prezydentem Lechem Kaczyńskim o to, który z nich powinien reprezentować Polskę na szczycie Unii Europejskiej; w efekcie premier nie zapewnił prezydentowi rządowego samolotu – 2008 rok’ SPP24

Prezentowana powyżej grupa frazeologizmów sygnalizuje znamienne zjawisko, jakim jest personalizacja języka polityki (Bralczyk 1999: 215). Najbardziej charakterystycznym jej przejawem są okazjonalizmy powiązane z konkretnymi politykami i ich idiolektami. Są one obecnie znaczącym źródłem neofrazeologizmów politycznych. Media, które współtworzą komunikaty polityczne, nierzadko wprowadzają oczekiwany przez odbiorców element antagonizowania, walki, zaskoczenia, ludyczności i w tym celu sięgają po cytaty przypisywane reprezentantom sceny politycznej, po niezamierzone powiedzenia, pomyłki słowne, które przechodzą do uzusu jako „skrzydlate słowa” (często powtarzane wyrażenia i zwroty). Z drugiej zaś strony karnawalizacja komunikacji, jej konsumpcyjne zdeterminowanie powoduje, iż sami politycy – mając świadomość, że ich wypowiedź staje się towarem – zwracają uwagę na ludyczną, emocjonalną formę, dzięki której można się dobrze sprzedać.

Droga spersonalizowanych okazjonalizmów od indywidualnego użycia, poprzez uzus, do utrwalonych zasobów kodu politycznego jest z reguły podobna – upowszechniane w mediach, uzyskują następnie szersze, sfrazeologizowane znaczenie metaforyczne. W zależności od kontekstów, w jakich się pojawiają i stabilizują oraz od osoby autora (zwykle autorstwo pozostaje czytelne i wpływa na wartościowanie) towarzyszą im konotacje negatywne lub pozytywne; ponadto metaforyczny osąd jest uproszczony, dostosowany do łatwej orientacji aksjologicznej. Znaczny przyrost okazjonalizmów wiąże się naturalnie z pluralizmem politycznym po 1989 roku; ukształtowały się wówczas różne podtypy/wersje języka polityki, w tym także takie, które wiążą się z osobą nadawcy, będącego silną osobowością polityczną i zarazem wyrazistą językowo (Kamińska-Szmaj, 2007: 40–41). Można by tutaj wskazywać postaci (i ich idiolekty) Lecha Wałęsy, Andrzeja Leppera, Stefana Niesiołowskiego, a obecnie – Jarosława Kaczyńskiego, Donalda Tuska, Jacka Kurskiego i innych. Poniżej przedstawiamy wybrane, reprezentatywne z uwagi na wysoką frekwencję indywidualizmy, które uzyskały status skrzydlatych słów, opatrując je krótkim komentarzem dotyczącym genezy i autora.

Do najbardziej znanych okazjonalizmów Lech Wałęsa należą:

- *jestem za a nawet przeciw* ‘sygnał wątpliwości, wahania, rozterek’ SPP96
- *nie chcem ale muszem* ‘nadawca chce wyrazić to, że jest w stanie konieczności podjęcia pewnych działań mimo niezdecydowania czy niepewności co do ich zasadności’ SPP164

Pierwsze połączenie wyrazowe w pierwotnym użyciu miało podkreślać złożoność sytuacji, w jakiej znalazł się Wałęsa jako prezydent – niemożność wypowiedzenia się ani po

stronie społeczeństwa, ani rządu. Należy do najsilniej utrwalonych i rozpoznawalnych połączeń w języku polskiej polityki, jest wielokrotnie aktualizowane z nacechowaniem negatywnym albo żartobliwym. Podobną funkcję pełni drugi związek, jeden z najbardziej znanych frazemów politycznych, pochodzący z wypowiedzi Lecha Wałęsy inaugurującej kampanię prezydencką (1990 roku).

Autorem popularnych w najnowszym dyskursie politycznym neologizmów jest też Jarosław Kaczyński:

- *oczywista oczywistość* ‘coś wcale nieoczywistego, często sprzecznego z faktami lub którymiś odczuciami’ SPP175
- (*nikt nam nie wmówi, że*) *czarne jest czarne a białe jest białe* SPP60

Prezes PiS (Prawo i Sprawiedliwość) wyróżnia się barwnym idiolektem, który charakteryzuje m.in. kategorię sądów, obrazowe przeciwstawianie postaw, zachowań. Tautologia *oczywista oczywistość* (po raz pierwszy w 2007 roku) miała w intencji autora służyć udobitnieniu słuszności głoszonego przezeń poglądu; później przywoływana w ujęciach kpiarsko-ironicznych, prześmiewczych, podobnie jak drugi związek – przejęzyczenie Kaczyńskiego podczas wygłaszanego w 2006 roku expose. Oba związki funkcjonują w uzusie w znaczeniu oderwanym od źródłowej sytuacji, ale ich konotacje są wyraźnie powiązane z autorem słów.

Donaldowi Tuskowi leksykalny kod publicznej debaty zawdzięcza zwrot:

- *budować Irlandię* ‘liberalna polityka gospodarcza przeciwstawna modelowi proponowanemu przez oponentów PO – polityków PIS i Jarosława Kaczyńskiego’ SPP46

Zwrot pojawił się w wypowiedzi Tuska w czasie wyborów prezydenckich w roku 2005, później wykorzystywany w wyborach parlamentarnych przez Platformę Obywatelską jako wykładnik polityki tego środowiska. Frazeologizm ten nie był jednak udanym elementem autocharakterystyki, gdyż wywoływał skojarzenia z wcześniejszym toposem „geograficznym” Lecha Wałęsy – ośmieszoną *drugą Japonią* (Zimny, Nowak 2009: 46).

Z liderem Samoobrony, Andrzejem Lepperem, kojarzone jest wiecowe hasło:

- *Balcerowicz musi odejść* ‘w wymiarze światopoglądowym wyraz sprzeciwu wobec liberalnej polityki gospodarczej, postrzeganej jako próba likwidacji zabezpieczeń socjalnych dla uboższej części społeczeństwa’ SPP33

Wyraża ono niezadowolenie, głównie robotniczych i rolniczych warstw społeczeństwa, ze skutków reform ustrojowych przeprowadzonych w 1990 (*plan Balcerowicza*). W wypowiedziach politycznych przywoływane następnie jako etykieta Leppera, ale też równie często z wydzwiękiem żartobliwym i ironicznym.

Jacek Kurski, poseł PiS, przed programem publicystycznym (w 2005 roku) użył w swej wypowiedzi frazy, która stała się jego dezawuującą etykietką. Silny związek z autorem nadal jest zachowany, ale późniejsze przytoczenia w dyskursie publicznym uwypukliły naddany temu zdaniu sens, odnoszony do działań polityków PiS i szerzej do klasy polityków w ogóle (cynizm polityków, ich pogarda dla społeczeństwa, które łatwo pozyskać demagogicznym argumentem):

- *ciemny lud to kupi* ‘pojmowanie polityki wyłącznie jako gry o władzę, a nie o działalność dla dobra społeczeństwa’ SPP54

Do kodu leksykalnego wszedł cytat z przygotowywanego przez Aleksandrę Jakubowską rządowego projektu nowelizacji ustawy o radiofonii i telewizji (2002 rok) – *lub czasopisma*. Wykreślenie tych słów z ostatecznej wersji noweli stało się podłożem *afery Rywina*, otwierając możliwość ubiegania się o koncesję telewizyjną spółce Agora (posiadającej m.in. dziennik „Gazeta Wyborcza”). Dziś cytat metaforycznym znaczeniem obejmuje szersze zjawisko:

- *lub czasopisma* ‘ironiczna nazwa każdej afery, w której uczestniczyli przedstawiciele władzy wykonawczej’ SPP139

Za jeden z przejawów personalizacji można też uznać wypadki zapożyczeń wewnętrznych z odmian środowiskowych – politycy często pośredniczą w przechodzeniu frazeologizmów z innych odmian do dyskursu politycznego. Tendencja ta związana jest ze swoistą „demokratyzacją” polszczyzny, a nawet – jak pisze Chlebda (187–188) – jej „zulichnieniem”. Na uwagę zasługuje zwłaszcza metaforyka wywodzona z realiów sportowych, gdyż wzbogaca ona charakterystyczną dla języka polityki metaforę pojęciową „polityka to gra” (Frankowska 1994: 21–47; Zieliński 2002: 259–272). Z języka sportu do uzusu przeszły związki takie, jak np. (Fliciniński 2006: 25–37):

– *ławka rezerwowych* ‘o osobach nie z pierwszego szeregu (np. partii, rządu); o kimś niepełniącym najważniejszych funkcji’

– *pierwsza liga* ‘ktoś najlepszy w swojej dziedzinie’

Z polszczyzny młodzieżowej wywodzi się zwrot (Czeszewski 2001: 115):

– *kręcić lody* ‘robić nielegalne interesy’.

Zwrot najpierw użyty był sytuacyjnie, powiązany z osobą posłanki Beaty Sawickiej (w rozmowie z agentem Centralnego Biura Antykorupcyjnego, ujawnionej przez media w roku 2007), następnie – stał się częstym elementem dyskusji politycznych, wartościującym postawy rządzących, używanym w znaczeniu rozszerzonym: ‘zyskiwać na nieuczciwych operacjach, robić nieuczciwe interesy pod szyldem działalności publicznej lub indywidualnej’ (Bąba, Liberek 2010: 64).

W dyskursie politycznym wartościowanie jest cechą dystynktywną, przy czym nie chodzi tylko o eksplicytne wyrażanie wartości, ale też ocenianie – zjawisk, własnej osoby, programu a przede wszystkim przeciwnika. Charakterystycznym rysem jest wartościowanie negatywne i stale nasilająca się agresja słowna, a z drugiej strony – obniżanie się granicy wrażliwości odbiorcy na tego typu zjawiska, przyzwolenie na „słowne wojny”, wręcz oczekiwania, aby komunikat polityczny zaciekał (co w przestrzeni kultury masowej oznacza potoczność, dosadną ludyczność a ostatnio także wulgarność). Świadomy tego nadawca uruchamia wartościowanie za pomocą inwektyw politycznych, bo są one nośnym elementem perswazyjnym, zapadają w pamięć odbiorcy, pozwalają zaistnieć medialne. Media chętnie nagłaśniają inwektywy, które wchodzą tym samym do normy wypowiedzi politycznej (Bralczyk 1999: 208). Wartościowanie w komunikacji politycznej aktualizuje kategorię wroga (negatywnie oceniane jest zachowanie oponenta, jego poglądy, działania, ideologia reprezentowanej przez niego partii, formacji), a podporządkowane tej funkcji frazeologizmy „są tworzone intencjonalnie, ujawniają negatywne wartościowanie przeciwnika przez celowe przekształcenie, rozwijanie (uzupełnianie) stałych związków, zastępowanie wyrazów neutralnych stylistycznie negatywnie nacechowanymi lub przez tworzenie nowych połączeń upowszechnianych w komunikacji politycznej (...)” (Kamińska-Szmaj 2007: 67).

Z agresją słowną łączy się zabieg etykietowania (*labelling*), czyli takie nazywanie przeciwnika, które go stygmatyzuje, wywołuje niechęć u odbiorcy poprzez przypisanie lub presuponowanie cech, zachowań trudnych do falsyfikacji, tym samym też do odrzucenia. Funkcje etykietek pełnią nowe połączenia wyrazowe, a budowany w nich negatywny obraz ma różnorodną motywację pozajęzykową. Wartościowanie współczesności dokonuje się często przez pryzmat przeszłości. Piętnowane jest wszelkie podobieństwo i porównanie – prawdziwe lub jedynie insynuowane – do dawnego systemu władzy, metod rządzenia, prób zawłaszczaniu przestrzeni publicznej. Są to nazwy etykietujące lewicę, ale czasem przenoszone też na środowiska prawicowe (dla zdeprecjonowania ich metod sprawowania władzy) lub używane jako element medialnej autoprezentacji – żartobliwej, ironicznej. Po przełomie 1989 roku utworzono serię inwektyw z przymiotnikiem *czerwony* ‘lewicowy, wywodzący się z PRL’, z których najsilniej utrwalone są:

- *czerwone pająki* ‘komuniści, członkowie dawnej PZPR, szczególnie władz tej partii’ SFWP89
- *czerwona pajęczyna* ‘lewica (postkomuniści) po 1989 roku, oceniana pejoratywnie ze względu na próby odzyskiwania wpływów politycznych i ekonomicznych’ SPP62
- *czerwone mamuty* ‘o członkach Sojuszu Lewicy Demokratycznej’ LIP119
- *czerwone pijawki* ‘rządząca klasa polityczna (w wypowiedziach skrajnej prawicy)’ LIP119

Pojęciowo bliskie wymienianym wyżej wyrażeniom są te, które zawierają człon *nomenklatura* – w PRL miał on znaczenie ‘ludzie wyznaczani przez władze, instancje partyjne na stanowiska kierownicze w instytucjach i urzędach państwowych’. Po przełomie ustrojowym tworzy inwektywy odnoszone do lewicy i jej środowisk:

- *stara nomenklatura / spółki nomenklaturowe* SPP61/62
- *nowa nomenklatura* SPP170

Drugie połączenie, pozostając silnym znakiem pejoratywnej oceny, ma dziś szerszy zakres i oznacza określoną postawę polityków o różnym światopoglądzie:

- *nowa nomenklatura* ‘aktualni, wysocy rangą politycy, którzy wbrew interesowi państwa dbają wyłącznie o własną pomyślność, wykorzystując w tym celu swoje stanowiska i wpływy (czasem jeszcze z czasów PRL)’ SPP170

Etykietką charakteryzującą dawnych członków partii i rządu komunistycznego są związki:

- *uwłaszczenie nomenklatury / uwłaszczona nomenklatura* SPP273

Pejoratywna ocena w nich zawarta wynika z faktu, iż w sposób symboliczny utrwalają patologiczne procesy gospodarcze zachodzące równoległe do ustrojowych: przejmowanie przez osoby wywodzące się z władz partyjnych i państwowych PRL majątku narodowego. W podobnym kręgu odniesień do przeszłości pozostaje obraźliwy zwrot:

- *siedzieć po uszy w PRL* LIP 6

Negatywne w społecznym odbiorze sposoby zdobywania i sprawowania władzy, a także nieprawidłowości w kolejnych rządach, nepotyzm, dały podstawę etykietkom typu:

- *republika koleśków* ‘grupa osób sprawujących władzę w państwie, instytucji, które znają się ze sobą, są od siebie zależne, a ich działania nie służą dobru innych, lecz w nieuczciwy sposób pozwalają pomnażać ich majątek’ SPP220
- *koalicja stółków* ‘porozumienie między członkami różnych partii na różnych szczeblach władzy w celu zachowania własnych stanowisk lub zdobycia nowych posad bez zwracania uwagi na podobieństwo programów politycznych, poglądów’ SPP115

Dla niektórych środowisk prawicowych *okrągły stół* był symbolem zdrady narodowej, w związku z czym dla określenia państwa po 1989 roku (III RP), które wyrosło na gruncie tych porozumień, ukuto pejoratywną etykietkę:

- *bękart okrągłego stołu* LIP102

Typowym zabiegiem leżącym u podstaw silnie nacechowanych inwektyw jest wykorzystywanie toposu „obcego”. Przejawia się on w odmawianiu prawa do uważania się za Polaków albo wskazywaniu na ukrywanie niepolskiego pochodzenia, podszywanie się pod polskość (reprezentowanie obcych interesów), co sygnalizuje przymiotnik *polskojęzyczny*. Tego typu etykietki mają bardzo silne nacechowanie pejoratywne:

- *prawdziwy Polak / prawdziwi Polacy* SPP208
- *polskojęzyczna lewica* ‘o przedstawicielach SLD, w nawiązaniu do ich proeuropejskich poglądów’ LIP226
- *polskojęzyczna prasa* LIP227

Stereotyp prawdziwego Polaka (czyli takiego, jaki powinien być) zasada się w polskim dyskursie politycznym na sprzecznie wobec poglądów, działań niezgodnych z orientacją światopoglądową ugrupowań konserwatywno-nacjonalistycznych. Do tego silnie zakorzonego

stereotypu nawiązywały protesty przed wejściem do Unii Europejskiej, a potem wypowiedzi negujące jej system wartości; znalazło to odzwierciedlenie w związkach:

- *klan „europejczyków”* ‘o zwolennikach Unii, o tzw. lewicy laickiej’ LIP162
- *eurokumunistyczny jasnoogród* ‘ironiczne przeciwstawienie nazwy *jasnoogród* określeniu *ciemnogród*, używanemu w odniesieniu do poglądów części prawicy’ LIP135

Zakreślone powyżej analizy były w zamierzeniu jedynie próbą semantycznej systematyzacji neofrazeologizmów politycznych po 1989 roku (na podstawie najbardziej reprezentatywnych przykładów), ściśle powiązaną ze wskazaniem tendencji, które powołują je do życia oraz kształtują ich funkcje. Na strukturę semantyczną i pragmatyczną nowych związków znacząco wpływa fakt, iż współczesny dyskurs polityczny, w warunkach pluralizmu demokratycznego, „(...) ma wiele cech języków <otwartych>, nastawionych na pozyskiwanie odbiorców, z jawnie zaznaczoną funkcją perswazyjną” (Bralczyk 1999:198). Dlatego też najbardziej dynamiczny przyrost cechuje jednostki frazeologiczne o dużym ładunku emocjonalnym, głównie negatywnym: inwektywy, obraźliwe etykietki o różnej motywacji oraz inne połączenia wyrazowe o charakterze emotywno-aksjologicznym. Sposoby wartościowania szeroko rozumianej rzeczywistości politycznej ukazują postępującą brutalizację i pauperyzację języka polityki. Przyczyniają się do tego przemiany obyczajowe, kulturowe przeorientowanie na paradygmaty ponowoczesne, na kulturę masową, a przede wszystkim świadomość polityków, dziennikarzy, iż muszą sprostać oczekiwaniom masowego odbiorcy i jego gustom językowym, nierzadko też możliwościom percepcyjnym. Bardzo ważną tendencją jest personalizacja dyskursu politycznego, w związku z czym wciąż wrasta rola „skrzydlatych słów”, frazeologicznych okazjonalizmów. Wzorem dla publicznej komunikacji stają się politycy medialnie atrakcyjni, co oznacza język konfrontacyjny, ironiczny, drwiący, dziś już nie tylko potoczny, ale nierzadko balansujący na granicy wulgarności. Medialną karierę robią agresywne metafory, ze swej istoty trudne do „rozbrojenia”, a przez to stale podnoszące poziom agresji w sferze politycznej. Istotą dyskursu politycznego jest perswazyjność, a w najnowszej, zmediatyzowanej przestrzeni publicznej o skuteczności działań perswazyjnych decyduje przede wszystkim forma komunikatu; podobnie jak w reklamie, istotna jest jego „nieprzezroczyistość”, swoista „sloganowość” ujęcia rzeczywistości tak, by zatrzymać uwagę odbiorcy poprzez zaskoczenie, emocjonalną wyrazistość (Majkowska 1999: 154). Współczesny dyskurs polityczny stanowi wartość „urynkowioną”, przez co podporządkowuje swe jednostki medialnej atrakcyjności, pozwalającej dobrze ów „towar” sprzedać i temu właśnie przede wszystkim służą neofrazeologizmy polityczne.

PHRASEOLOGY IN THE POLITICAL DISCOURSE AFTER THE YEAR 1989 (SELECTED PROBLEMS)

Summary

Phraseologisms belonging to the lexical field of “politics” (after the year 1989) are subjected to analysis in the article. Relationships with the primary nominative functions and those in which the nomination is accompanied by evaluation are distinguished. The most dynamically developing group is made up of neologisms that have the nature of invectives and “labels” referred to political opponents. The new political phraseology is determined by two trends: the personalization of the political discourse and mediatisation of the public communication. The first of these trends explains the increment in occasionalisms and individualisms that gain the status of “well-known quotations” (these are associated with politicians with a distinctive personality and, at the same time, a clear-cut idiolect); the second one justifies the presence of axiologically distinct units (subordinated to persuasion), which is often associated with verbal aggression.

Źródła

1. BAŁA, Stanisław, LIBEREK, Jarosław. *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2003, 1096 s. ISBN 83-01-13696-0.
(skrót: SFWP)
2. KAMIŃSKA-SZMAJ, Irena. *Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1918–2000*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2007, 370 s. ISBN 978-83-229-2865-3.
(skrót: LIP)
3. LEBDA, Renata. *Wielki słownik frazeologiczny*. Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe 2008.
(skrót: SF)
4. MÜLDNER-NIECKOWSKI, Piotr. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego: wyrażenia, zwroty, frazy*. Warszawa: Świat Książki 2004, 1088 s. ISBN 83-7391-498-6.
(skrót: WSF)
5. *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Red. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2005, 839 s. ISBN 83-01-14273-1.
(skrót: WSFP)
6. ZIMNY, Rafał, NOWAK, Piotr. *Słownik polszczyzny politycznej po 1989 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009, 358 s. ISBN 978-83-01-15996-2.
(skrót: SPP)

Bibliografia

1. BAŁA, Stanisław, LIBEREK Jarosław, Nowy zwrot „kręcić lody”, „*Język Polski*”, nr 1, 2010, s. 62–64.
2. BRALCZYK, Jerzy. O używaniu języka w polskiej polityce w latach dziewięćdziesiątych. In: *Polszczyzna 2000. Orędzie o stanie języka na przełomie tysiącleci*. Red. W. Pisarek. Warszawa: Ośrodek Badań Prasoznawczych UJ 1999, s. 197–217. ISBN 83-902118-3-1.
3. CZESZEWSKI, Maciej. *Słownik slangu młodzieżowego*. Piła: Wydawnictwo Ekolog, 2001, 353 s. ISBN 83-909202-7-1.
4. CZYŻEWSKI, Marek, KOWALSKI, Sergiusz, PIOTROWSKI, Andrzej. *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*. Kraków: Wydawnictwo „Aureus” 1997, 424 s. ISBN 83-86635-08-8.
5. DUBISZ, Stanisław, SĘKOWSKA, Elżbieta, PORAYSKI-POMSTA Józef. Leksykalny kod polityczny we współczesnej komunikacji językowej. In: *Polska polityka komunikacyjnojęzykowa wobec wyzwań XXI wieku*. Red. S. Gajda, A. Markowski, J. Porayski-Pomsta. Warszawa: Dom Wydawniczy „Elipsa” 2005, s. 151–165. ISBN 83-7151-706-8.
6. FLICIŃSKI, Piotr, Wybrane frazeologizmy „sportowe” w normie użytkowej współczesnej polszczyzny, „*Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza XIII (XXXIII)*”, 2006, s. 25–37.
7. FRANKOWSKA, Maria. Frazeologia i metaforyka w tekstach politycznych lat 1989–1993. In: *Język a kultura*, t. 11, *Język polityki a współczesna kultura polityczna*. Red. J. Anusiewicz, B. Siciński. Wrocław: Wydawnictwo „Wiedza o Kulturze” 1994, s. 21–47. ISBN 83-7091-012-2.
8. KAMIŃSKA-SZMAJ, Irena. *Słowa na wolności. Język polityki po 1989 roku: wypowiedzi, dowcip polityczny, słownik inwektyw*. Wrocław: Wydawnictwo „Europa” 2001, 240 s. ISBN 83-87977-72-1.
9. KAMIŃSKA-SZMAJ, Irena. Wyrazy obraźliwe w intertekstualnej przestrzeni, „*Poradnik Językowy*”, z. 4, 2005, s. 9–16.

10. KAMIŃSKA-SZMAJ, Irena. *Agresja językowa w życiu publicznym. Leksykon inwektyw politycznych 1918–2000*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2007, 370 s. ISBN 978-83-229-2865-3.
11. KRASOŃ Katarzyna. Metaforyzowanie jako ekspresja autokreacyjna w relacji medialnej. In *Nowe media. Nowe interpretacje*. Red. M. Sokołowski. Warszawa: Wydawnictwo „Komandor” 2010, s. 167–175. ISBN 978-83-61121-38-1.
12. LASKOWSKA, Elżbieta. Sytuacje komunikacyjne w dyskursach politycznych. In *Język trzeciego tysiąclecia II*, t. 1, *Nowe oblicza komunikacji we współczesnej polszczyźnie*. Red. G. Szpila. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Popularyzowania Wiedzy o Komunikacji Językowej „Tertium” 2002, s. 175–182. ISBN 83-914764-5-6.
13. LEWICKI, Andrzej Maria, Rozwój frazeologii polskiej w ostatnim ćwierćwieczu, „*Problemy Frazeologii Europejskiej*”, t. 8, 2007, s. 9–14.
14. MAJKOWSKA, Grażyna. Neologizmy leksykalne i frazeologiczne w publicystyce a skuteczność słowa. In *Skuteczność słowa w działaniach politycznych i społecznych*. Red. E. Laskowska. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy 1999, s. 149–156. ISBN 83-7096-308-0.
15. OŻÓG, Kazimierz. *Polszczyzna przelomu XX i XXI wieku. Wybrane zagadnienia*. Rzeszów: Wydawnictwo „Otwarty Rozdział” 2004, 263 s. ISBN 83-919653-0-9.
16. OŻÓG, Kazimierz. Zmiany we współczesnym języku polskim i ich kulturowe uwarunkowania. In *Język a kultura*, t. 20. Red. A. Dąbrowska. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2008a, s. 59–77. ISBN: 978-83-229-2930-8.
17. OŻÓG, Kazimierz, Uwagi o języku polskiej polityki po roku 1989, „*Poradnik Językowy*”, z. 8, 2008b, s. 16–36.
18. SĘKOWSKA, Elżbieta. Charakterystyka dyskursu politycznego na przełomie XX i XXI wieku, „*Poradnik Językowy*”, z. 3, 2006, s. 8–28.
19. ZIELIŃSKI, Lech, Wpływ słownictwa sportowego na język polityki. In *Język trzeciego tysiąclecia II*, t. 1, *Nowe oblicza komunikacji we współczesnej polszczyźnie*. Red. G. Szpila. Kraków: Krakowskie Towarzystwo Popularyzowania Wiedzy o Komunikacji Językowej „Tertium” 2002, s. 259–273. ISBN 83-914764-5-6.
20. ZIMNY, Rafał, NOWAK, Piotr. *Słownik polszczyzny politycznej po 1989 roku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009, 358 s. ISBN 978-83-01-15996-2.

---

¹ Pojęcie dyskursu (jako „zdarzenia komunikacyjnego”) uwzględnia szeroki kontekst komunikacji politycznej, jej wielorakie uwarunkowania społeczne, kulturowe, instytucjonalne nawet, oraz osadza wypowiedź polityczną na tle aktualnych zwyczajów komunikacyjnych.

² Podawane znaczenia związków wyekscerpowanych ze *Słownika polszczyzny politycznej po 1989 roku* (SPP) oraz *Leksykonu inwektyw politycznych 1918-2000* (LIP) bazują na rozszerzonych opisach zamieszczanych przez autorów wskazanych prac. Dokonano skrótów, zachowując zgodny ze słownikami zakres semantyczny, nacechowanie, źródła.

Фразеологізми з семантикою кількості як особливий вид квантитативних одиниць у мові української казки

Світлана Шабі

Phraseologisms the semantics quantity as a special kind of quantum units in the Ukrainian language of fairy tale

***Abstract:** The language of Ukrainian tales allocated the group of phraseological expressions, the structural element is the numeral. There is one of the main components – the numeral lost exact numerical value and it takes the whole meaning of uncertain. The study of the structural desion and operation on the frazeology of the kvantytativte value units in language of Ukrainian tales should be based on a set of factors such as religion, the mentality of our people, influence and interaction of cultures, symbols that are crucial for the formation of PI content.*

***Key words:** Idiom, phraseological unit, numeric component numeral.*

***Contact:** Krasnogradsky college municipal institution “Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy” Kharkiv regional council, a teacher of Ukrainian language, Ukrainian language postgraduate student of Kharkiv National Pedagogical University named after G S Skovoroda, m.Krasnohrad, shabi_svetlana@mail.ru.*

Образні засоби мови, до яких належать і фразеологізми, передаючи знання людини про світ у творчо переосмисленій формі, визначають національне обличчя мовної картини світу. Система образів, закріплених у фразеологічному складі мови, так чи інакше пов'язана з матеріальною, соціальною чи духовною культурою певної мовної спільноти, а тому може свідчити про її національно-культурний досвід і традиції. Українська казка являє собою духовну спадщину нашого народу, відображає процес пізнання навколишнього світу людиною, то й фразеологізми, вживані у ній, є важливим складником, що несе інформацію про національну культуру, особливості світосприйняття українського народу. Отже, вивчення мовних одиниць на тлі етнокультури дає можливість зануритись у її витоки, в особливості світовідчуття носія мови.

У лінгвістичній літературі останніх десятиліть велика увага приділялася дослідженню фразеологічних одиниць у різних аспектах. Так, психокогнітивний та етнокультурний аспект розглядали О. О. Селіванова, О. П. Левченко, функціонування фразеологізму в живому мовленні – В. М. Білоноженко, М. П. Коломієць, М. М. Пилинський, Г. М. Удовиченко, В. Д. Ужченко, В. А. Чабаненко та ін., культурно-національну конотацію, прагматику – Л. В. Мельник, фразеологія як вираження національного менталітету докладно висвітлені у роботах О. В. Майбороди, О. В. Назаренка, семантика і динаміка окремих тематичних груп – Д. В. Ужченка, І. В. Тимченко та ін.; стилістику ФО вивчали В. С. Калашник, І. С. Гнатюк та ін.

Однак функціонування фразеологізмів у мові української казки – скарбниці національного духу ще не було предметом спеціального аналізу, що і визначило **актуальність** роботи.

Основна **мета** дослідження полягає у виявленні структури, специфіки семантики, особливостей функціонування фразеоквантитативних одиниць в текстах української казки.

Мета окреслює вирішення таких **завдань**:

- 1) проаналізувати структуру фразеологічних одиниць з квантитативним значенням, що трапляються в казці;
- 2) вивчити лексико-семантичні та функціональні особливості ФО цього типу;
- 3) встановити особливості номінації кількісних оцінок предметів та явищ об'єктивного світу в жанрі української казки.

Фразеосемантичне поле моделюється в статті на підставі текстів українських народних та літературних казок.

Багато аспектів фразеології як лінгвістичної дисципліни загалом й української зокрема були об'єктом уваги найвидатнішого українського мовознавця, основоположника психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві О.О. Потебні. Те, що він називав “приповідкою”, “приказкою”, тепер іменується “фразеологізмом”, “ідіомою”, “фразеологічною одиницею” тощо. Ще й досі точаться дискусії, що лежить в основі ФО. І все більше вчені називають насамперед ситуацію, про що писав ще О.О. Потебня: «значення байки та інших поетичних творів (тобто прислів'я, приказки, ідіоми) полягає в тому, що вони служать відповіддю на запитання, що виникають з приводу якоїсь однієї складної ситуації» (Ужченко, Авксентьев 1990: 519). Проте багато питань у галузі фразеології залишаються дискусійними і сьогодні.

Як відомо, Ш.Баллі заклав основи стилістичної класифікації фразеологізмів. Його роботу успішно продовжив В. В. Виноградов, здійснивши семантичну класифікацію (фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення), в основу якої покладено принцип нерозкладності семантики фразеологічних одиниць. Ця класифікація набула всезагального визнання в науковій літературі.

Зберігши три основні класи фразеологічних одиниць за схемою В. В. Виноградова, М. М. Шанський виділив четвертий клас – фразеологічні вирази, до яких належать “такі стійкі в своєму складі і вживанні фразеологічні звороти, які не тільки є семантично подільними, але й складаються цілком із слів з вільним значенням” (Шанский 1985: 78). Г. М. Удовиченко вважає найдоцільніше поділяти фразеологізми на ідіоми, фразеологічні вирази і фразеологічні сполучення. Спробу систематизації стійких (фразеологічних) сполук у функціональному аспекті здійснив С. Г. Гаврин. Б. О. Ларін у монографії «Очерки по фразеологии» класифікує ФО на основі історичного принципу становлення ідіом, що відбиває етапи розвитку і перебудови первісних вихідних словосполучень. Генетична класифікація, що передбачає групування фразеологічного матеріалу за джерелами походження, найбільш детально висвітлена в дослідженнях Л. А. Булаховського.

Як робоче, обираємо визначення фразеологізмів у О. О. Селіванової: це «стійкі, зв'язані єдністю змісту, постійно відтворювані в мовленні словосполуки або висловлення, які ґрунтуються на стереотипах етносвідомості, є репрезентантами культури народу й характеризуються образністю й експресивністю» (Селіванова 2006: 641).

У мові української казки виокремлюється група фразеологічних сполук, структурним елементом яких є числівник. Він може бути як граматично головним словом у таких стійких словосполученнях, що мають форму підрядного словосполучення, так і залежним, наприклад:

- 1) кількісно – іменні словосполучення, у яких опорний компонент (головне слово) виражений числівником, а залежний – іменником, що може бути й імпліцитним: **за тридев'ять земель, на своїх двоох, як дві краплі води** та ін.;

2) кількісно – іменні словосполучення, в яких опорний компонент виражений іменником із значенням сукупності, міри, об'єму, обсягу і т. ін: *не один пуд солі з'їли, море сліз, крапля по краплі, прірва грошей* та ін.;

3) іменникові словосполучення із залежними компонентами, вираженими порядковими числівниками: *до сьомого коліна; одна нога тут, а друга там; одним оком; десята (сьома) вода на киселі* та ін. Таким чином, серед фразеоквантитативів у мові української казки виокремлюється такі, які співвідносяться з різними частинами мови і виступають номінаціями невизначеної кількості.

Фразеологія та лексика в складі поля кількості тісно пов'язані між собою і завжди виступають разом при вираженні того чи того моменту квантитативної семантики. Але якщо лексичні засоби вираження кількості привернули увагу ряду дослідників (Н. Л. Клименко, М. І. Польська, С. А. Швачко), то особливості фразеологізмів співвіднесених з поняттям кількості, не отримали всебічного розгляду. Теоретичною базою роботи є праці з лексикології, фразеології таких учених, як І. В. Арнольд, В. В. Виноградов, А. В. Кунін, Н. Л. Клименко, А. В. Моренцова, М. І. Польська, С. А. Швачко та ін.

Числівник у фразеологізмах виступає головно семантичним ядром словосполучення, тобто виконує функцію формування змісту, впливає на загальну семантику ФО та на ті відтінки, що формуються під впливом значення залежного слова, внаслідок чого формується словосполучення із нечленованою, цілісною семантикою.

На основі проведеного мовного аналізу впливу числівника на формування семантики ФО можна виділити досить розгалужену систему фразеквантитативів української казки з просторовим значенням. Прислівникові *далеко (дуже далеко)*, який указує на дуже далеку, кількісно невизначену відстань від мовця, відповідають ФО: *за тридев'ять земель, з тридев'ятої землі, тридев'яте (тридесяте) царство, за тридев'ять (за тридесять) земель*. Наприклад: *В тридев'ятім славнім царстві, де колись був цар Горох, а тепер на господарстві мудрий пан, вельможний Ох* (Казка про Оха-чародія, Леся Українка); *У тридев'ятому царстві, у тридесятому королівстві!* (так починав Івась свої казки, бо чув він і читав, що більшість казок так починається) (Грицько Григоренко). Вони передають дуже абстраговане просторове значення, яке навіть важко уявити, сприяють експресивному забарвленню мовлення, виражають суб'єктивну оцінку відстані. За допомогою фразеологізмів можна назвати різноманітні просторові напрямки від (до) мовця: ФО *скільки око сягає, скільки оком зглянути* також указують на велику відстань, однак для носія мови вона є вимірюваною лише в межах його уяви: *А коло її хати був великий луг – скільки оком зглянути!* (Яйце-райце); фразеологічні одиниці також передають значення «дуже близько»: *за два кроки: Справжній страшний дорослий хуліган був десь зовсім близько, за два кроки від них, у заростях* (Пригоди їжачка Колька Колючки та його вірного друга і однокласника зайчика Косі Вуханя, Всеволод Нестайко).

Широко представлені у мові казки фразеологізми, що позначають часову характеристику, дають загальну часову орієнтацію: *Вона вважала себе довголітньою, бо прожила вже три літа і три зими* – на позначення «довго» (Гусенятко, Микола Вінграновський).

Серед фразеоквантитативів у мові української казки виокремлюється такі, які співвідносяться (крім числівника) з різними частинами мови і виступають номінаціями невизначеної кількості. *Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у Бога за дверми!* (Фарбований лис, Іван Франко); *Не в нашій стороні, не за нашої пам'яті й не за пам'яті наших дідів та бабів, а давно-давно... за царя Гороха* (Два брати, Іван Нечуй-Левицький); де ФО позначають абстрактне поняття «довго» та «ніколи»; *Минуло чимало часу; багато літ уплило, віків чимало минуло, а їм було і не в примітку* – (Казка про

правду і кривду, Панас Мирний) зі значенням «*минуло багато часу з якоїсь пори*». Окремі ФО вказують на невизначено малі параметри, наприклад: *на макове зерно* – «*на позначення чогось надзвичайно мізерного, тобто надзвичайно малої величини*» та ін.

Дослідники вважають особливістю фразеологізмів, що містять у своїй структурі числівник, те, що в таких конструкціях числівник є одиницею, що не має прямого, або конкретного, числового вираження: числа в них є символами, знаками для загальнокатегоріальної семантики числа.

Основним висновком дослідників щодо семантики фразеологізмів цього типу є констатація втрати компонентами-числівниками точних числових значень і набуття в цілому значення невизначеної кількості. Наприклад: За тридев'ятьма глибинами та за тридес'ятьма днами **живе він, сердешний, в тяжкій неволі конас.** (*Казка про правду і кривду, Панас Мирний*); У тридев'ятому князівстві, в тридес'ятому королівстві (Королівна-крихітка та киць-киць, Грицько Григоренко). **де** тридев'яте (тридес'яте) царство – «дуже далека країна, земля» (Фразеологічний словник української мови). Семантична еволюція фразеологічних сполучень такого типу подана послідовно: від точного кількісного → до невизначеного кількісного → до кількісно-оцінного значення. Позбавлення числівниками у ФС числового змісту призводить до десемантизації, втрати сем точної кількості, залучення їх до поля невизначеної кількості, до вираження понять «багато», «мало». При повній десемантизації числівників ФС переходять до розряду кількісно-оцінних одиниць (Кобякова, Медвідь, Чернюк, Швачко, 2007: 62), наприклад: А лисичка тоді йому: – Тепер я бачу, чого з тебе люди сміються, розказуючи, як ти сім літ по воду ходив, та й ту на порозі розлив! Як його ходити, коли на ногах зуби? – із значенням «лінивий» (Лисиця та рак).

Зупинимося на особливостях уживання квантитативних фразеологізмів, характерних для казки. Символічно нуль у стійких сполуках символізує відсутність кількості, знак «нуль» – це початок усіх чисел, це межа безкінечно малих величин. Примітно, що воно (це число) ніколи не згадується прямим текстом, експліцитно, але імпліцитність його очевидна: *Ціла юрба кинулася по тісенькім подвір'ї, по всіх закутках, порпають, нюхають, дряпають – Лиса **ані сліду нема*** (І. Франко, Фарбований лис) – на позначення «щось безслідно зникло»; *Прокинувся ранком Ірод, бачить – нема **води й каплі ніде*** (Іван-мужичий син) – зі значенням «анітрохи»; *Вони йшли і йшли, не хотіли стати **ні на хвилику*** (Ненькова сопілка і батіжок) – ФО позначає «зовсім»; ***Ні слова не скажуть*** (Звук павутинки, Віктор Близнець) – передає значення «не промовляти нічого, нічого не розказувати нікому». ФО зі значенням *ні (ані, і) крихти (кришки)* уживається для позначення «анітрохи, ніскільки, зовсім»: *Одного ранку повставали, і хочеться їсти. А в хаті **ні крихти*** (Мудрий Іванко); *Юруш zostався без **шматка хліба** на старість.* (Іван Нечуй-Левицький, Два брати); *Адже так і року не мине, а в цілому лісі **душі живої** не лишилось, коли бурмило буде так господарювати* (Як заєць ошукав ведмедя) – на позначення «нікого», за допомогою заперечної частки **ні** зберігає своє значення у фразеологізмі. Компоненти зі значенням нульової кількості при наявності слова «один» зберігають своє значення у фразеологічному контексті: – *Та хто там має її куштувати, коли ми живемо тут уже скільки років, але за цей час ніколи не бачили в цих краях ще **ні одної живої людини?*** – *загули в один голос всі брати* (Про сімох братів-гайворонів і їх сестру).

У квантитативних фразеологізмах, характерних для мови української казки, порівняно часто вживаються числівники **один, три, сім**. Один з творців вчення про число, відомий учений, математик Піфагор, як і стародавні греки, вважав, що «1 – це

мати всіх чисел, основа чисел і основа життя, первинна єдність, що дозволяє розвиватися якості і таким чином призводить до множинності» (Панфілов 2001: 101).

Проаналізуємо мовний вплив на значення фразеологічних одиниць зі стрижневим словом – **один** в різних мовних оточеннях, де вони реалізують в значення:

– неконкретизованої часової визначеності – за короткий час, за один прийом, протягом дуже короткого часу, миттю, моментально;

Цар вирішив, що усіх трьох доньок віддасть за одним разом, бо найстарша вже йому сказала, що хоче вийти заміж (Щастя одного бідняка);

Я трьох зміїв-велетнів убив, їхніх сестер повбивав, стару зміїху в море загнав, царя Ірода на той світ перевів – та коли ти мені будеш за мою добрість так платити і так слово своє ламати, то я й тебе і весь твій рід одним махом з світу зведу! (Іван-мужичий син); *Позбувшись першого страху, а надто роздивившись потроху, куди і як найліпше бігти, щоб досягнути свою ціль, Лис Микита набрав відваги, розбігся і одним духом скочив через пліт на вулицю.* (І. Франко, Фарбований лис);

– відповідності, рівності – однотайно, згідно один з одним, однакові своїми поглядами, поведінкою, соціальним становищем і т. ін. (переважно негативною оцінністю):

От зразу де не взявся Огневик, що огнем заправляє, – він одного поля ягода з Сонцем: обоє на наш рід іродом дишуть, – тягне кузню за собою; пуга в сто пуд, молотки в тисячу... (Казка про правду і кривду, Панас Мирний); *Нехай Сонце спить-дрімає. А ми погуляєм! – скрикнули в один голос зорі, аж небо загуло.* (Казка про правду і кривду, Панас Мирний);

– схожості зовнішньої чи внутрішньої характеристики: – *Ох і виліз до його, і повів його у своє лісове царство. От висипав Ох мірку пшениці, накликав голубів. Назліталось їх така сила, що господи, і все один в один.*; – *Ну, пізнавай, – каже Ох, – де твій син? Чоловік дивився-дивився – всі півні однакові: один у один – не пізнав* (Дерево до неба); *Як збіжаться, то вже не наговоряться й не налюбуються: одно одному як у вічі не вскочить!* (Панас Мирний, Казка про правду і кривду);

– послідовності дій: *Поважно виплив Павич, розгортаючи хвоста на всі боки; Хрест засвітив, засіяв; а там ще та ще... одна по одній – і не потовпляться.* (Панас Мирний, Казка про правду і кривду);

– фізичного чи морального стану: *Принцезна й Іван швидко побігли до палати. Цар лежить – одна нога в могилі... старий* (Дерево до неба); *Будете ви їхать додому, захочете так п'ять, що один до одного не зможе слова промовити, – буде вам по праву руку криничка – вода як скло чиста.* (Щастя одного бідняка).

Фразеологізми з семантикою квантитативності можуть вступати в антонімічні відношення: *(Лис) ніколи не вертав з порожніми руками, нагромадилося звірів і птахів видимо-невидимо* – зі значенням «мало – багато» (Фарбований лис, І. Франко).

Значення невеликої (паукальної) кількості виражають фразеологізми, що містять у своєму складі числівники 2, 10: *Справжній страшний дорослий хуліган був десь зовсім близько, за два кроки від них, у заростях* (Пригоди їжачка Колька Колючки та його вірного друга і однокласника зайчика Косі Вуханя Всеволод Нестайко), де вислів *за два кроки* має значення «зовсім близько, на невеликій відстані».

Піфагор вважав трійку символом гармонії, а Аристотель – закінченості: «Тріада є число цілого, бо містить початок, середину і кінець». Піфагорійці розрізняли три світи як вмістища принципів, розуму і кількостей. Три – число священне, оскільки це перше число, якому присвоєно слово «все». Три – одне з найбільш позитивних чисел не тільки в символіці релігійної думки, але і в міфології, легендах і казках. Наприклад, прислівнику

довго, який указує на велику, кількісно невизначену тривалість дії в часі, відповідають фразеологізми, що виражають суб'єктивну оцінку тривалості часу:

Ішли три дні й три ночі, доки не дісталися на галявину з шовковою травою. (Ненькова сопілка і батіжок); *Вона вважала себе довголітньою, бо прожила вже три літа і три зими.* (Гусенятко, Микола Вінграновський); *Прослужив солдат у царя тридцять три роки, і вийшла йому одставка.* (Солдат і смерть). Дослідник символіки чисел А. Ольгін у праці «Магія чисел» називає число 33 священним числом багатьох духовних традицій.

У багатьох ФО української казки відбувається процес зрощення лексично повнозначних слів, унаслідок чого зневиразнювалася або зовсім втрачалася мотивованість лексичними значеннями семантичної структури фразеологізмів, тобто відбувається «фразеологічна деривація» (Г. Удовиченко), що інші вчені (О. В. Кунін) розуміють як фразеологізацію. О. В. Кунін так визначив сутність фразеологізації: «Це утворення фразеологічних одиниць і стійких сполучень нефразеологічного характеру в результаті поступового процесу набуття тими чи іншими поєднаннями слів усіх елементів фразеологічної стійкості або всіх елементів стійкості нефразеологічного характеру» (Кунін 1986: 130). *Він кричить, проситься: я не знав! Буду звертатись і десятому заказу* – на позначення «покараний» (Про богатиря Буха Копитовича).

У ФО квантитативного характеру мікрополе неозначено великої кількості реалізується також ампліфікацією тих самих або різних словоформ, повтором яких увиразнюється емоційна характеристика явища, передається найвищий ступінь неозначено-кількісного вияву позначуваного, інтенсивності ознаки. Ампліфікований ряд часто утворюється однотипними іменниковими, прислівниковими, іменниково-прикметниковими сполученнями: *Приїхали вони до того стовпа, що царівна на ньому сиділа. Кругом людей – тьма-тьмуца!* («Петро і меч-гартованець»); *На весіллі була сила-силенна гостей* («Петро і меч-гартованець»); *Не минуло й півгодини, як довкола майдану нагромадилося звірів і птахів видимо-невидимо* (Фарбований лис, І. Франко); *Лісів мав стільки, що не знав їм ні краю, ні кінця* (Цар дикого лісу) *Та за таким царем ми проживемо віки вічні, мов у Бога за дверми!* (Фарбований лис, І. Франко).

Однак кількісний склад ФО з квантитативним значенням функції неозначено малої кількості і різноманітність засобів вираження цього значення поступається мовним засобам вираження неозначено великої кількості і представлена нечисленними прикладами: *Розсиплеться він на дрібен мак* (Про богатиря Буха Копитовича), де вираз «розсипатися на дрібний мак» слід розуміти таким чином: *хай твоя справа загине, розсиплеться, щоб її не можна було зібрати, як не можна зібрати дрібного маку.* (Завадська, Музиченко, Таланчук, Шалак 2002: 361).

Підсумовуючи результати аналізу матеріалу, варто відзначити, що вивчення структури та функціонування фразеоквантитативних одиниць у мові української казки має спиратися на сукупність таких факторів, як релігійні погляди, менталітет нашого народу, символіка, що є вирішальними для формування змісту ФО. Саме образні засоби мови, передаючи знання людини про світ в творчо переосмисленій формі, визначають національне обличчя мовної картини світу. Фразеологізми з семантикою кількості передусім реалізують у мові квантитативну функцію, однак в таких конструкціях, як доводить дослідження, числівник являє собою одиницю, що не має прямого, або конкретного, числового вираження: числа в фразеоквантитативах, є символами, знаками для загальнокатегоріальної семантики числа. ФО мови української казки співвідносяться з різними частинами мови і виступають номінаціями кількості, реалізуючи, як правило, поле невизначеної кількості, виражаючи поняття «багато», «мало».

Перспективу подальшого дослідження проблеми ми вбачаємо перш за все у більш поглибленому аналізі аксіології фразеологічних зворотів, що містять у своїй семантичній структурі числівник.

PHRASEOLOGISMS THE SEMANTICS QUANTITY AS A SPECIAL KIND OF QUANTUM UNITS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF FAIRY TALE

Summary

An attempt is made to the quantitative study of phraseology in the language component of Ukrainian fairy tale. Analyzed phraseological units of this group, their structure is elucidated, the specific semantic features of the operation. Explained the symbolism of a number of frazeokvantitativov.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С СЕМАНТИКОЙ КОЛИЧЕСТВА КАК ОСОБЫЙ ВИД КВАНТИТАТИВНЫХ ЕДИНИЦ В ЯЗЫКЕ УКРАИНСКОЙ СКАЗКИ

Резюме

В статье предпринята попытка исследования фразеологизмов с квантитативных компонентом в языке украинской сказки. Проанализированы фразеологические единицы указанной группы, выяснена их структура, специфика семантики, особенности функционирования. Объяснена символика целого ряда фразеоквантитативов.

Бібліографія

1. БАЛЛІ, Ш. *Французская стилистика*. М.: 1961, 395 с. ISBN 978-5-397-00124-3.
2. ВИНОГРАДОВ, В. В. *Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / Избр. тр.: Лексикология и лексикография*. М.: Наука 1977., 182 с. ISBN 978-952-10-5189-0.
3. ГУДМАН, Ф. *Магические символы*. М.: Золотой век 1995, 289с. ISBN 5-900206-14-9.
4. ЗАВАДСЬКА, В., МУЗИЧЕНКО, Я., ТАЛАНЧУК, О., ШАЛЯК, О. *100 найвідоміших образів української міфології*. К.: Орфей 2002, 448 с. ISBN: 966-96200-0-7.
5. КУНИН, А. В. *Курс фразеологии современного английского языка*. М.: Высшая школа 1986, 336 с. ISBN: 5-9279-0047-X.
6. МЕДВЕДЕВ, Ф. П. *Українська фразеологія: Чому ми так говоримо. – 2-ге вид.* Харків: Вища школа 1982, 231 с. ISBN 978-966-382-168-9.
7. ПАНФИЛОВ, В. З. *Картина мира. Традиция восприятия чисел*. С.-Пб.: 2001, 497 с
8. ПОТЕБНЯ, А. А. *Эстетика и поэтика*. М.: Искусство 1976, 613 с. ISBN: 966-8324-06-4.
9. СЕЛІВАНОВА, О. О. *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія*. Полтава: Довкілля-К 2006, 716 с. ISBN 966-8791-00-2.
10. УЖЧЕНКО, В. Д., АВКСЕНТЬЄВ, Л. Г. *Українська фразеологія*. Харків: Основа 1990, 167 с. ISBN 966-04-0027-6.
11. ШАНСКИЙ, Н. М. *Фразеология современного русского языка. – 3-е изд., испр. и доп.* М.: Высш. шк. 1985, 160 с. ISBN 594244-003-4.
12. ШВАЧКО, С. О., БАРАНОВА, С. В., КОБЯКОВА, І. К., МЕДВІДЬ, О. М., ЧЕРНЮК, Н. І. *Засоби квантифікації: лінгвокогнітивні аспекти / За редакцією проф. С. О. Швачко: Монографія*. Суми: Вид-во СумДУ 2007, 203 с. ISBN: 978-966-657-187-1.

Ілюстративні джерела

1. *Героїко-фантастичні казки* [Текст] / упор. І. П. Березовський; худ. В. І. Лопата. К.: Дніпро 1984, 366 с.
2. *Лелія: казки та оповідання для дітей* / Упорядник, автор передмови, коментарів та приміток Л. Ушкалов; худ. В. Христенко. Харків: Основа 2005.
3. *Українські літературні казки: Для мол. та сер. шк.в.* Упоряд. та вступне слово В. В. Полковенка. К.: Молодь 1992.

ИНТЕРНЕТ КАК ИСТОЧНИК ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ НЕОЛОГИЗМОВ

Ядвига Тарса

The Internet as a source of new idioms

Abstract: *The article discusses originating and functioning of new phraseological units. The author claims that the Russian Internet jargon (so called yazyk padonkov) and Internet memes can be counted among new idioms.*

Key words: *New idioms, the Internet, Internet memes, jargon, language communication.*

Contact: *Department of East-Slavonic Studies, Opole University, tarsa@poczta.onet.pl, the author is a lecturer at the Russian Language Unit, her interests cover phraseology, sociolinguistics and language communication in the Internet.*

Фразеологический фонд русского (и не только русского) языка все время изменяется и обогащается, в его составе появляются все новые единицы – фразеологические неологизмы. В. М. Мокиенко так определяет это термин: «фразеологические неологизмы – это не зарегистрированные толковыми словарями современных литературных языков устойчивые экспрессивные обороты, которые либо созданы заново, либо актуализированы в новых социальных условиях, либо образованы трансформацией известных прежде паремий, крылатых слов и фразем, а также сочетания, заимствованные из других языков» (Мокиенко 2003: XI). Л. Степанова в статье «Русская фразеология сегодня» пишет, что фразеологическая неологика восходит к речи политиков, чиновников, служащих, спортсменов, пограничников, военных, летчиков, моряков, транспортников, представителей творческой интеллигенции, к области экономики и финансов, техники, промышленности, строительства, медицины и гигиены, массовой культуры. Кроме того наш язык пополняют обороты иностранного происхождения, профессиональный язык программистов и пользователей Интернета. Она упоминает тоже стихийно возникший в Интернете «язык падонков» (Степанова 2004).

На наш взгляд, в настоящее время именно виртуальный мир Интернета является местом, где появляются, актуализируются, трансформируются новые фразеологизмы. В Сети информация передается очень быстро, с ней знакомится большое число пользователей и в связи с этим часто повторяются определенные словосочетания. Интернет-пользователи подхватывают самые образные выражения, используют в своих высказываниях и таким образом знакомят с ними других пользователей. В виртуальном мире каждый хочет быть замеченным. Единственным способом, позволяющим привлечь внимание других пользователей и стать популярным является умелое использование слов, творческий подход к ним. Нехватка визуального канала общения влияет на повышенную роль языка. Чтобы стать «услышанным» и «увиденным» в Сети надо ярко, оригинально высказываться. Это влияет на очень креативный подход интернет-пользователей к языку. Как замечает Т. Ю. Виноградова: «Интернет активизирует внимание пользователей к тем языковым средствам, которыми он пользуется. Кроме того, виртуальные личности становятся творцами новых вербальных и невербальных средств высказывания и общения, творят

не только само виртуальное пространство, но и язык, на котором этот социум общается» (Виноградова 2004: 66).

Многие пользователи в интернет-общении используют языковую игру. Во-первых, потому что игра словами привлекает внимание собеседника/читателя, позволяет выделиться из огромного количества других пользователей. Во-вторых, люди в Интернете не только ищут полезную информацию, но проводят в нем время с целью развлечения. После долгого дня (или иногда даже на работе) они хотят отдохнуть от всяких проблем, поболтать о пустяках, поговорить по душам, пошутить. А поскольку, как было уже выше сказано, в Сети главную роль играют слова, то именно языковая игра позволяет достичь этой цели. Игру словами часто можно заметить на разного рода форумах и в комментариях к постам и фотографиям. На языковую игру, как один из факторов возникновения новых фразеологизмов указывает и В.М. Мокиенко: «важной лингвистической особенностью современных ФЕ-неологизмов является их образование и функционирование в процессе *языковой игры*, повышающей их динамический потенциал» (Мокиенко 2008: 121).

Общение в Сети характеризуется с одной стороны, большой эмоциональностью, а с другой – стремлением к передаче эмоций кратчайшим образом. Экономия места и времени приводит к употреблению смайликов, аббревиатур и языковых клише. Чаще всего это выражения возникшие в Сети. Их использование позволяет не только сэкономить время, но и создать впечатление «общности», «единства» разговаривающих. Понять разговор, заметить намек, шутку может только человек «посвященный». Тот, кто редко посещает сайты разных интернетовских сообществ может не понять разговоры их членов или не понять комментарии под разного рода текстами. Не понятными для него будут тоже новейшие фразеологизмы, т.е. устойчивые словосочетания «языка падонков» и Интернет-мемы.

«Язык-падонков» это стихийно возникший в Интернете жаргон, характеризующийся нарочитым пренебрежением правилам русской орфографии, употреблением эрративов. Термин «эрратив» ввел Гасан Гусейнов в статье «Берлога веблога. Введение в эрратическую семантику». По его словам, эрратическая семантика – это значения, возникающие «вследствие нарочитого грубого искажения стандартного написания слова и его последующей микрогрупповой канонизации в качестве утрированно-исправленного и иногда фиктивно приспособленного к реальному произношению» (Гусейнов). Именно эрративы и сниженная лексика стали отличительной чертой «языка падонков». Считается, что этот сленг возник в 2001 году вместе с созданием Дмитрием Соколовским сайта *udaff.com*. Однако этот жаргон образовался в Сети несколько лет раньше, как форма контркультурного протеста, а одним из его основоположников является пользователь *Linxu*. Сленг быстро получил популярность и вышел за рамки виртуального мира. В настоящее время выражения этого языка стали частью разговорного языка, используются в рекламе, появляются тоже в литературных произведениях. Устойчивые словосочетания «языка падонков», которые чаще всего можно заметить в разного рода постах и комментариях это: *аффтар, выпей йаду; в Бобруйск животное; пеши исчо; аффтар жэжот; афигеть, дайте две*. Часть из этих устойчивых словосочетаний возникла в Интернете, часть имеет свой источник вне Интернета, но была популяризована падонками. Об их устойчивости свидетельствовать может большая частотность использования. Поисковая система *yandex* выдает следующие результаты для избранных словосочетаний:

афигеть, дайте две – выражение удивления, белая зависть (источником является следующий анекдот: Приходит наркоман/пьяный в магазин и говорит: — «Дайте мне ту фарфоровую кису!» – «Это не „киса“, а Семен Михайлович Буденный.» «-Офигеть! Дайте две!».) – 2 млн. ответов;

аффтар жжот – выражение восхищения текстом или иронического отношения к нему, в зависимости от контекста – 345 тыс. ответов;

пиши исчо – одобрение – 139 тыс. ответов;

кз/ам (креатив гавно, аффтар муда) – крайне низкая оценка поста – 784 тыс. ответов.

Фразеологизмы эти чаще всего появляются в комментариях к разного рода текстам, блогам, напр.:

«Улыбнуло, аффтар пиши исчо!» (www.aif.ru/society/article/comments/45954/3#comments);

«По поводу КПРФ-ы – эта та самая Партия, которая породила и воспитала Горбачева и Ельцина?!? И нынешние бонзы КПРФ жируют счас на „деньги КПСС”, которые лежат в зарубежных банках?!? Скажи спасибо, что пока ещё не заставили КПРФ отвечать за геноцид при СССР – скоро ЗАСТАВЯТ !:) убейся Апстену»

(www.aif.ru/society/article/comments/45976/3#comments)

Интернет-мем это (по определению Википедии) «название явления спонтанного распространения некоторой информации или фразы (мема), часто бессмысленной, спонтанно приобретшей популярность в интернет-среде посредством распространения в Интернете всеми возможными способами (по электронной почте, в мессенджерах, на форумах, в блогах и др.), также сама эта информация или фраза». Интернет-мемы не являются мемами в понимании меметики. Термин мем (или мим) ввел английский ученый Ричард Докинз. Это новые репликаны (первыми были гены), которые играют огромную роль в передаче культурного наследия человечества. Мемами могут быть идеи, модные словечки и выражения, мелодии и т. п. По Докинзу, их следует рассматривать как живые структуры, которые поселяются в нашем уме как паразиты или вирусы. Наш разум это носитель, в котором происходит размножение этого мема. «Для мимов, как и для генов, плодовитость гораздо важнее, чем долговечность. Если данный мим представляет собой научную идею, то его распространение будет зависеть от того, сколь приемлема эта идея для популяции ученых; приблизительную оценку ее выживаемости может дать подсчет ссылок на нее в научных журналах за ряд лет. Если мим – это популярная песенка, то о ее распространенности в мимфонде можно судить по числу людей, насвистывающих ее на улицах» (Докинз). Сходство между мемами и Интернет-мемами состоит в том, что они быстро распространяются и инфицируют умы интернет-пользователей как вирусы. Однако Интернет-мемы не играют столь важной роли в передаче культурного наследия и они не так «долговечны», как традиционно понимаемые мемы.

Интернет-мемы могут, так как фразеологизмы «языка падонков», или возникать в Сети, или сначала появляться в речи политиков, звезд эстрады и кино, журналистов и т. д. и стать устойчивыми благодаря популярности в Интернете. Поисковые системы показывают, что Интернет-мемы еще более употребительны, чем устойчивые словосочетания «албанского языка» (напр.: *мопед не мой, я просто разместил объяву* – 1 млн. ответов; *британские ученые* – 13 млн. ответов; *партия жуликов и воров* – 6 млн. ответов; *Путин ест детей* – 19 млн. ответов). Они не несут важной информации, не являются важными для культуры, иногда они бессмысленны (как напр. выражение *вуззельз гомосексуализма*), но благодаря своей яркости, меткости они легко запоминаются, «инфицируют» умы как компьютерные вирусы и становятся хорошими клише, позволяющими шутливо комментировать разные явления. Причем иногда интернет-пользователи отчетливо осознают связь этих фразеологизмов с виртуальным миром и это появляется в их метаязыковых комментариях:

мопед не мой, я просто разместил объяву – «Эти странности отчасти объяснил перед премьерным показом режиссер „Русичей” Адель Аль-Хадад, креативно явив при этом образец тонкой восточной дипломатии. Автор как бы сразу умыл руки (в блогосфере в таких случаях пишут: „Мопед не мой, я просто разместил объяву”), заметив: „Кино наше продюсерское, то, что вы увидите – это их заслуга, а я даже окончательного материала не видел”» (www.mallex.info/culture/Moped-ne-moi)

британские ученые – «Когда читаешь про очередное сногшибательное открытие, первым делом интересуешься – не британские ли корифеи науки проводили изыскания. Словосочетание „британские ученые открыли/обнаружили/установили” устойчиво вошло в нашу жизнь с появлением интернета. Вместе со смехом не покидает мысль – всерьез они там у себя такое исследуют, или просто островные светильники как один „больны” особой разновидностью национального юмора?»

(www.strf.ru/material.aspx?CatalogId=357&d_no=20385)

Интернет-мемы не только появляются в комментариях, но становятся материалом для разнообразных фотожаб (т.е. карикатурно обработанных изображений) и текстов. Мем *Путин ест детей*, появившийся после того, как российский президент поцеловал в живот ребенка на глазах у журналистов стал темой песни группы Perforator, множества фотожаб и рассказов, напр.:

Путин ест детей – «Как известно, премьер-министр России Владимир Владимирович Путин ест детей – по одному ребенку ежедневно. Детей ему привозят утром, перед началом рабочего дня, а перед этим долго выбирают в сиротских домах. Больше всего Путин любит есть девочек – со временем он понял, что они намного вкуснее. А из девочек он обычно выбирает красивых; когда он ест блюдо, приготовленное из такой девочки, ему нравится представлять ее лицо». (<http://whiteinternet.livejournal.com/179400.html>)

Интернет-мем *дотянулся проклятый Сталин* – впервые употребленный либеральной журналисткой Ириной Ясиной в некрологе, посвященном гибели польского президента Качиньского, используемый для пародийного комментария событий, к которым Сталин не мог иметь никакого отношения стал даже темой стихотворения Вадима Галеева, опубликованного на сайте stihi.ru:

Дотянулся проклятый Сталин!

Вместо дома гора развалин – дотянулся проклятый Сталин!

Всю Камчатку залило лавой – дотянулся палач кровавый!

Грязь от центра и до околиц – дотянулся кремлевский горец!

Расцветают порок и злоба – дотянулся усатый Коба!

Проститутки выходят в полночь – дотянулся Виссарионыч!

Врач на завтра назначил клизму – дотянулся борец с царизмом!

Разрядился аккумулятор – дотянулся генсек-диктатор!

Поперхнулся, воды попробав – дотянулся отец народов!

(www.stihi.ru/2010/11/25/1895)

Об устойчивости словосочетаний «языка падонокв» и интернет-мемов свидетельствовать могут их модификации, контаминации и записывание мемов с помощью эрративов. В падонковском жаргоне функционирует выражение *тема сисек (не) раскрыта*, т.е. указание на неполноту/полноту освещения некой любой темы, заявленной в комментируемом тексте. Среди интернет-мемов большой популярностью пользуется мем *горизонт завален*, который используется при критике бездарной фотографии. Интернет-пользователи, которые являются поклонниками падонковского жаргона подхватили этот мем, но

записывают его согласно правилам своего жаргона (как напр. в комментарии к фотографии драконового дерева):

пользователь СНЕЖНОСТЬ: «А горизонт какой красивый!!! Розово-голубой!!!» – ответ пользователя Аргумент.Железный: «не завален? (я про горезонд)» (<http://fotki.yandex.ru/calendar/users/sinuser/view/365887/>)

Встретить тоже можно контаминацию фразеологизма «языка падонков» и мема, как в комментарии к обоям на рабочий стол, на которых представлена фотография талии и попы девушки в леггинсах на фоне моря:

анонимный пользователь: «тема горизонта не раскрыта!!!» (www.goodfon.ru/wallpaper/205806.html)

Об устоявшемся составе компонентов и значения свидетельствовать может тоже обыгрывание этих словосочетаний:

«Я пришел, товарищи. И опять та же картина. Тема не раскрыта, и, похоже, её даже и не собираются раскрывать. А про горезонд, как и про тему, даже и не вспоминают. Потомуки нам этого не простят. Давайте вспомним о завтрашнем дне, выберем фото с обсуждаемым горезондом и шоп тему мона было раскрыть» (http://genn-mikheev.narod2.ru/stati_o_fotografii/otkritka/)

В статье «Интернационализация как инновационный процесс во фразеологии» В. М. Мокиенко и Е. К. Николаева замечают, что «оперативность современных информационных систем в мире, многократно активизированная «интернетом», вводит в орбиту русского языка массу новых ФЕ с молниеносной быстротой» (Мокиенко, Николаева 2008: 157). Среди этих фразеологизмов есть тоже устойчивые словосочетания «языка падонков» и Интернет-мемы. Они «инфицируют» умы многих пользователей благодаря тому, что информация в Сети передается быстро большому числу пользователей. Интернет-пользователи не только знакомятся с информацией, но моментально реагируют, комментируют, оценивают все, что происходит в сфере политики, искусства, повседневной жизни. Технические средства, которые они для этого используют, т. е. клавиатура и монитор компьютера влияют на способ коммуникации. «Новый мир и новый стиль жизни в этом мире требует и новых языковых средств коммуникации либо трансформации старых. Сленг, выработанный пользователями Интернета, переходит в общепотребительную лексику, возрождение эпистолярного жанра в виде электронной переписки также имеет свою языковую специфику, игровые условия виртуального пространства способствуют приближению коммуникации к игре, что на уровне языка проявляется в тяготении к манере устной разговорной речи на самом серьезном сайте, с появлением Интернета существенно меняется судьба текста в обществе, так как в интернет-сообществе человек-образ равен тексту, что особенно ярко проявляется в чатах, где реализуется базовое стремление человека к творческому самовыражению» (Виноградова 2004: 65). Творческое самовыражение способствует возникновению метких, необычных выражений, которые очень быстро становятся устойчивыми. И хотя считается, что в Сети все анонимны, то некоторые из этих фразеологических неологизмов (особенно Интернет-мемы) можно назвать крылатыми словами. Пока можно их найти только в разного рода интернетовских словарях, составляемых интернет-пользователями. Конечно, трудно сегодня сказать, какие из них будут зафиксированы в «бумажных» словарях фразеологизмов или крылатых слов, но можно заметить, что есть среди них такие, которые уже прочно вошли в язык Интернет-пользователей, а из Сети переходят в живую речь.

THE INTERNET AS A SOURCE OF NEW IDIOMS

Summary

The Internet is very special space for language communication – thanks to the huge scope and quick transmission information reaches a wide range of users. This quick and mass information spreading allows new idioms to appear. Some of them, originating from outside the net, become well-known quotations via the Internet. Others appear in virtual space where they gain popularity and migrate to colloquial language.

Библиография

1. ВИНОГРАДОВА, Т. Ю. *Специфика общения в Интернете*. In *Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект*. Ред. Н. А. Андромонова. Казань: Издательство Казанского государственного университета 2004, с. 63–67. ISBN 5-98180-138-7.
2. ГУСЕЙНОВ, Г. *Берлога веблога. Введение в эрратическую семантику*, [онлайн]. [Цит. 6. 05. 2012]. Доступно с URL http://speakrus.ru/gg/microprosa_erratica-1.htm.
3. ДОКИНЗ, Р.: *Эгоистичный ген*, [онлайн]. [Цит. 6. 05. 2012]. Доступно с URL <http://evolution.powernet.ru/library/gen/content.htm>.
4. МОКИЕНКО, В. М. *Новая русская фразеология*. Opole: Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej 2003, 168 с. ISBN 83-86881-34-8.
5. МОКИЕНКО, В. М. Общая характеристика лексикографического подхода к фразеологическим неологизмам. In *Komparacja współczesnych języków słowiańskich 3. Frazeologia*. Opole: Uniwersytet Opolski i Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2008, с. 121–125. ISBN 978-83-86881-50-5.
6. Мокиенко, В. М., Николаева, Е. К. Интернациональный фонд русской фразеологической картины мира. In *Komparacja współczesnych języków słowiańskich 3. Frazeologia*. Opole: Uniwersytet Opolski i Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2008, с. 149–163. ISBN 978-83-86881-50-5.
7. СТЕПАНОВА, Л., Русская фразеология сегодня, «*Przegląd Rusycystyczny*», 2008, № 4 с. 40–49.

„Nowoprzysłowia” polskie czyli dowcipne modyfikacje i parafrazy popularnych porzekadeł

Dariusz Tkaczewski

Polish ‘newly-formed proverbs’ or witty modifications and paraphrases of popular adages

Abstract: *The present article characterises the phenomenon of the so-called Polish ‘newly-formed proverbs’, classifies these micro texts, describes the linguistic mechanisms of their creation and their humour, and is richly illustrated with examples.*

Key words: *Popular Polish adages – modification & paraphrases.*

Contact: *tkaczewski@poczta.onet.pl*

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Instytut Filologii Słowiańskiej w Sosnowcu

<http://www.slaw.us.edu.pl>

Przysłowia jak wiadomo są „mądrością narodów”, podobnie jak „mądrością globalną” są ogólnokulturowe sentencje. Ich liczbę trudno określić, gdyż inwentarz tychże w poszczególnych cywilizacjach i językach jest zmienny oraz bywa uwarunkowany tradycjami kulturowymi. Przysłowie jako zdanie jest często rymowanym tworem literacko-językowym, mikrotekstem o stałej formie i znaczeniu zazwyczaj dwustopniowym; dwustopniowość ta i przenośny sens sprawiają, że przysłowia (sentencje, powiedzonka) cytowane są w rozmaitych sytuacjach życiowych, szczególnie towarzyskich i obyczajowych. Paremiologia bada takie „filozoficzno-moralizatorskie” frazy, wyróżniając przysłowia jako cytowane w całości anonimowe dzieła literatury ludowej oraz „skrzydlate słowa” jako cytaty z literatury, których autorstwo jest znane. Te specyficzne frazeologizmy inspirowane są: otaczającym światem, zjawiskami przyrody, fizycznymi i psychicznymi cechami ludzi; mają swe źródło w tradycjach wielkich cywilizacji (frazeologia łacińska)¹ i epok historycznych² oraz przekazach religijnych (mitologia grecka i biblizmy)³ czy też dziełach literackich⁴ i filmowych.⁵ Z kolei powstając i upowszechniając się w grupach społecznych, zawodowych werbalnie obrazują codzienne i odświętne zwyczaje jak również rytuały subkultur⁶, coraz częściej i śmieiej korzysta z nich kultura masowa i przekaz reklamowy⁷. Ale nie tylko one...

W ciągu ostatnich kilkunastu lat w polskiej publicystyce (teksty poważne oraz satyryczne), mass mediach oraz codziennych rozmowach Polaków „o życiu” pojawiają „nowoprzysłowia” – nazwijmy je tak na potrzeby tej pracy, w analogii do „mowomowy” – czyli spora liczba przysłów i sentencji oraz podobnych tymże mikrotekstów⁸ o nowej treści ale starej, bardzo znajomej dla większości Polaków formie, w całych fragmentach (pasażach) lub użytych jednoznacznych elementach leksykalnych lub frazeologicznych. Autorzy, użytkownicy i kolekcjonerzy (do nich zalicza się sam autor⁹) takich „złoty myśli” stworzyli swoje rubryki w prasie drukowanej¹⁰ oraz na stronach internetowych,¹¹ gdzie cytuje się je (zazwyczaj wtórnie), poddaje dalszym modyfikacjom¹² i komentuje. Należy jednak zauważyć, że nie wszystkie tego typu przysłowia mają szersze użycie czy dłuższy żywot – często niektóre z nich to typowe **okazjonalizmy** czy **językowe efemerydy**, pojawiające się raz w czymś idiolekcie i tylko tam funkcjonujące „swoim” życiem. Jakość omawianych mikrotekstów jako sentencji właściwych jest różnorodna; często

są to formacje automatyzowane, o ograniczonej zawartości treściowej aktualnej tylko w konkretnej, jednorazowej sytuacji; podobnie z wartością humorystyczną – znajdziemy wśród nich wierszowane i nierymowane aforystyczne dziełka, „perelki” dowcipu i smaku, ale również typowe kolokwializmy i trywializmy oraz formacje nieudane, niedowcipne, niskich lotów, a nawet nieczytelne treściowo czy ocierające się o kicz i wulgarność (np.: *Kurwa kurwie na pochyle drzewo nie naleje.; Gdyby kuśka nie skakała, to by cnotki nie zerwała.; Gdzie kucharek sześć, ta, nie ma co jeść, ale jest co ruchać.*), a nawet pornograficzne¹³...

Najczęściej są to zdeformowane **kompilacje** i **kontaminacje**, zestawione ze sobą „połówki” znanych i popularnych porzekadeł, którymi mogą być powszechnie zapamiętane przysłowia i sentencje, bądź też dziecięce wierszyki, wyliczanki czy inne rymowanki (np.: *Kto pod kim dołki kopie, ten się śmieje ostatni.; Cicha woda po kisielu.; Kto pod kim dołki kopie, temu Pan Bóg daje.; Siała baba mak i dostała 10 lat.*), ale pojawiają się tu także bardziej skomplikowane struktury (*Kto rano wstaje, ten leje jak wół na malowane wrota.; Lepsze kucharki w garści niż złoto bez ognia.*), jak również celowe wieloelementowe „zlepki” (*Gdyby kózka kwiecień plecień, to by ślimak hokus pokus.*). Klasyfikacja takich zestawionych przysłów i sentencji może odbywać się na kilka sposobów – najprościej zgodnie z najbardziej obiektywnymi zasadami opisu filologicznego, na bazie wyznaczników literaturoznawczych (kryteria gatunkowe) i językoznawczych (frazologiczne), a także klasyfikując je funkcjonalnie, zgodnie z zasadami uniwersalnymi (rzeczowo-tematyczne) lub jakościowymi. Biorąc pod uwagę kryteria gatunkowe wyróżnimy w tym wypadku: **aforyzmy**¹⁴, **bon moty**, **dewizy**, **gnomy**¹⁵, **maksymy**, **porzekadła**, **powiedzenia**, **powiedzonka**, **sentencje**, „**skrzydlate słowa**”¹⁶, „**złote myśli**” jak również pełniące tę rolę – w ograniczonym oczywiście zakresie (sensie): **apoftehmaty**¹⁷, **fraszki**, **epigrafy**¹⁸, **epigramaty**¹⁹, **morale**²⁰, **motta**, **pointy**²¹ itp. Niektóre z nich można uznać za wzajemne synonimy (np. aforyzm, maksyma i sentencja), jednak drobne różnice treściowe definicji nie zawsze to umożliwiają. Jak wcześniej wspomniano, można tu także zakwalifikować **dziecięce wierszyki**, **wyliczanki**, **rymowanki** itp. oraz **slogany reklamowe** oparte na powyższych.

Mówiąc o klasyfikacji z frazeologicznego punktu widzenia, możemy przytoczyć dwie klasyczne opinie: Jaroslava Zaorálka – czeskiego, legendarnego już badacza przysłów ludowych [*lidová rčení, mudrosloví, přísloví, pořekadla*]²², wśród których i zdefiniował *rčení* (= *lexikalisované obrazné spojení slov*), *pořekadla* (= *obrazné spojení slov, vyjadřující jistou situaci*) i *úslví* (= *přechodní útvar mezi rčením a pořekadlem*)²³ oraz polską, nowszą i popularną Stanisława Skorupki²⁴, w których wskazywane są dwa kryteria: formalne i semantyczne. Rozwijając kryterium formalne i biorąc pod uwagę względy gramatyczne, wymieniane są trzy typy związków frazeologicznych, które stanowią elementy „nowoprzysłów”:

- a) **wyrażenia** – nie zawierają czasownika ani imiesłowu, ale pełnią ich funkcję (np.: *Komu w drogę, temu trampki.; Gość w dom – żona w cięży...; Cicha woda po kisielu.; Lepiej późno, niż wcześniej.*);
- b) **frazy** – zawierają podmiot i orzeczenie (*Kto rano wstaje, ten idzie po bułki.; Kto pod kim dołki kopie, ten będzie na topie.; Ten się śmieje ostatni, co najwolniej kojarzy.*);
- c) **zwroty** – zawierają formę czasownika (*Jaki pan, tak się wyśpisz!; Nie taka baba straszna, jak się umaluje.*).

Przysłowia jako frazeologizmy są przeważnie frazami stałymi (idiomami), a rzadziej łączliwymi (frazemami), wyrazy w ich składzie są niewymienne lub silnie ze sobą kojarzone (ich wymiennosc na inne wyrazy jest bardzo ograniczona), a ich sens nie wynika ze znaczenia składników lub sens można odczytać ze znaczenia składników.²⁵ „Nowoprzysłowia” to modyfikujące kombinacje fraz (niezmienionych przysłów lub ich fragmentów) z innymi frazami czy też frazeologizmów (idiomów i frazemów) z związkami luźnymi. Całość „nowoprzysłowia” staje się w ten sposób **neologiczną parafrazą** i jednocześnie humorystycznym pseudoidiomem lub

pseudofrazemem. Są to niejednokrotnie udane rymowanki pod względem rytmu i rymu, np.: *Kto rano wstaje i marudzi, nie znajdzie zrozumienia u ludzi.; I wilk syty i Manchester City.; Tym chata bogata, co ukradnie tata; Kto pod kim dołki kopie, ten będzie na topie.; Gdyby kózka nie skakała, do lekarza rodzinnego iść by nie musiała.; Nie szkoda róż, gdy owca cała a wilk tuż tuż...*

Z semantycznego punktu widzenia „nowoprzysłowia” modyfikują pierwotny sens swojej bazy/wzorca; jest to korekta powierzchowna bądź gruntowna, której wynikiem może być nowy, głębszy, bardziej obrazowy czy też dowcipny sens lub wymowna pointa. Biorąc pod uwagę bogaty zakres problematyki kulturowej uwzględniany w porzekadłach wzorcowych i utworzonych na ich podstawie „nowoprzysłowia”, spróbujmy również dokonać ich prezentacji według swoistej klasyfikacji (czy nawet stratyfikacji) funkcjonalnej dla potrzeby niniejszej pracy, spełniającej optymalnie zamysł ich charakterystyki – należy tu jednak podkreślić, że kwalifikacja to takiej czy innej kategorii nie zawsze może być jednoznaczna:

a) **kryterium rzeczowe**, np.:

- filozoficzne: *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg rozum odbiera./ Kto rano wstaje, ten sam sobie szkodzi.; Człowiek staje się mądry z wiekiem – najczęściej jest to wieko od trumny.; Czego Jaś się nie nauczy, z tego go spytają.; Nie ma tego złego, co by nam nie wyszło.; Życie jest za ciężkie, aby przykładać do niego wagę.; Mamy prawo do szczęścia, ale nie mamy szczęścia do prawa.; Kto pod kim dołki kopie, temu Pan Bóg daje.; Wszyscy chcą iść do nieba, ale nikt nie chce umierać.; Nie wejdziesz dwa razy do tej samej rzeki, ale w to samo gówno możesz.;*
- społeczne: *Tym chata bogata, co ukradnie tata.; Kto pod kim dołki kopie – ten szybko awansuje.; Jak cię widzą, to pracuj.; Ludzie wyrzucają pieniądze w błoto, dlatego forsa na ulicy leży.; Kto rano wstaje i marudzi, nie znajdzie zrozumienia u ludzi.; Siała baba mak i dostała 10 lat!; Gdyby kózka nie skakała, do lekarza rodzinnego iść by nie musiała.;*
- polityczne: *Nie taki Chińczyk żółty, jak go malują.; Gdyby babcia miała drucik, to byłaby radiem.; Jak Kuba Bogu, tak Bóg Fidelowi./ Jak Bóg Kubie, tak Castro Bogu.; Czego Lech się nie nauczył, tego nauczył się Jarosław.;*
- zdrowotne: *Kto rano wstaje, ten jest nie wyspany./ Kto rano wstaje, temu Pan Bóg kule nosi./ Kto rano wstaje, ten się gówno wyśpi.; Oko za oko, a będziesz miał zeza.; Czym Scorupco za młodu nasiąknie, tym na starość trądzik.;*
- obyczajowe: *Gość w dom, garnek wody do rosolu./ Gość w dom, Bóg wie po co?! Gość w domu, lodówka pusta.; Kiedy baba babie w dupę grabie, wtedy polska wieś spokojna...; Gdzie dwóch się bije, tam korzysta dentysta.;*
- „seksualne”: *Gość w dom, żona w ciąży.; Gdyby kuśka nie skakała, to by cnotki nie zerwała.; Jak sobie pościelesz, to mnie zawołaj.; Nie wkładaj palca/ptaka, gdzie tobie nie miło.; Kobieta bez mężczyzny jest jak ryba bez roweru.; Lepszy wróbel w garści, niż skrzypek na dachu.; Gdzie kucharek sześć, tam wióry lecą./ Gdzie kucharek sześć, ta, nie ma co jeść, ale jest co ruchać.; Lepszy ptaszek w garści, niż goła baba na dachu.; Nie pożądam żony bliźniego swego – nadaremno.;*
- „fizjologiczne”: *Czym chata bogata, tym goście rzygają.; Kto rano wstaje, ten leje jak z cebra./ Kto rano wstaje, ten leje jak wół na malowane wrota.; Na pochyłe drzewo i Salomon nie naleje.; Nie wszyscy święci w garnki leją jak z cebra.; Trzy razy powąchaj, zanim nasikasz.; Nie rób drugiemu – między drzwiami.; W marcu jak w kierpcu.; Lepsze włosy z łupieżem, niż łupież bez włosów.;*

b) **kryterium rodzajowe** (o dużej płynności), np.:

- komentarz: *Lepszy maluch w garażu, niż Opel w telewizorze.; Gdyby kózka nie skakała, do lekarza rodzinnego iść by nie musiała.; Jak Kuba Bogu, tak Bóg Wojewódzkiemu.;*

- pointa: *Ten się śmieje ostatni, kto wolno kojarzy.; Skoro wilk syty i owca cała, to znaczy że wilk zezarł pasterza.; Kto rano wstaje, ten jest nie wyspany.;*
  - porównanie: *Co za dużo, to niezdrowo, ale od przybytku głowa nie boli.;* *Czego Lech się nie nauczył, tego nauczył się Jarosław.;* *Pasuje jak pierś do oka.;*
- c) **kryterium tematyczne**, np.:
- rodzina (żona, mąż, dzieci): *Tym chata bogata, co ukradnie tata.;* *Nie požądaj żony bliźniego swego – nadaremno.;* *Dzieci i ryby głosu nie mają, dzieci mają za to obowiązki.;* *Teściowa jest jak skarb (i dlatego powinna być zakopana głęboko pod ziemią)!;*
  - szkoła: *Czego Jaś się nie nauczy, z tego go spytają.;* *Ucz, się ucz, nauka to potęgi klucz!* *Zbieraj te klucze, a zostaniesz woźnym...;*
  - praca: *Jak cię widzą, to pracuj!;* *Bez pracy nie ma kołaczy, są tylko nagniotki na rękach.;*
  - jedzenie i picie: *Bez pracy nie ma rogalików Star Foods.;* *Ja też tam byłem, głównie zjadłem i nic nie wypilem...;* *Palenie albo picie – wybór należy do ciebie!;* *Jak pije Kuba do Jakuba, tak Jakub do Michała.;*
  - zwierzęta: *Kruk krukowi oka nie wykole, ale podbić/wybić może.;* *Krowa krowie mleka nie wypije.;* *Darowanemu koniowi wszystkie kozy skaczą.;* *Gdy koń się śmieje, to nie ma żartów.;*
- d) **kryterium zakresu użycia**, np.:
- „globalne” (ogólnospołeczne): *Jak cię widzą, to pracuj!;* *Ten się śmieje ostatni, co najwolniej kojarzy.;* *Komu w drogę, temu kopa./ Komu w drogę, temu trampki.;*
  - grupowe (środowiskowe): *Gdzie dwóch się bije, tam korzysta dentysta.;*
  - jednostkowe (idiolektyczne): *Lepsze kucharki w garści niż złoto bez ognia.;* *W marcu jak w kierpcu.;*
- e) **kryterium językowego źródła (bazy) elementów** – tu możliwe są także stylizacje językowe, np.:
- grecko-lacińskie (w tym biblizmy): *Będiesz miłował bliźniego swego jak siebie samego, ale siebie bardziej.;* *Na początku Bóg stworzył niebo i ziemię a potem urząd skarbowy.;* *Pokój z wami, a kuchnia z nami.;* *Myjcie się dziewczyny, nie zniecie dnia ani godziny.;* *Rzekł ktoś rzucając chudą żonę: Kości zostały rzucone!;²⁶*
  - angielskie: *Życie to nieuleczalna choroba²⁷ przenoszona droga płciową.;* *I wilk syty i Manchester City.;* *Krewni-i-znajomi Królika²⁸ (oraz prezesa).;*
  - francuskie: *Wszyscy rodzą się nienormalni. Niektórzy na zawsze,²⁹ a niektórym to przechodzi.;* *Honor, jak dziewictwo, służy tylko raz³⁰ i nie da się go wulkanizować.;* *Jeden za wszystkich, wszyscy za jednego,³¹ ale ja za siebie.;*
  - niemieckie: *Opera za trzy grosze,³² rozumu za grosz.;* *Głód jest najlepszym kucharzem³³ i nie trzeba mu płacić...;* *Więcej światła,³⁴ ale mniejsze rachunki za prąd!;*
  - słowiańskie: *Co je české, to je hezké – ale polskie lepsiejsze!;* *Dwa pepiczki z jednej piczki, a hahary z jednej szpary.;* *Bez vodki nierazbierosz, bez gumki niezajebiosz!;* *Nie ważne na kogo głosują, najważniejsze kto liczy głosy³⁵ i sporządza protokół...*
  - celowe konglomeraty wielojęzyczne: *Live is brutal and full of zasadzkas on sometimes kopas w dupas, but są chwile for których warto life!;*
- f) **kryterium strukturalne** (elementowo-kontekstowe), np.:
- przysłowie 1. (całość/fragment) + przysłowie 2. (całość/fragment): *Nosił wilk razy kilka, dopóki mu się ucho nie urwało.;* *Kto pod kim dołki kopie, temu Pan Bóg daje.;* *Gdzie kucharek sześć, tam wióry lecą.;*
  - przysłowie (całość/fragment) + frazeologizm lub odwrotnie: *Gość w dom, żona w ciąży/ lodówka pusta.;* *Gdyby kózka kwiecień plecień to by ślimak hokus pokus.;*

- przysłowie (całość/fragment) + dowolna fraza (wypowiedzenie) lub odwrotnie: *Ten się śmieje ostatni, kto wolno kojarzy.*; *Ludzie wyrzucają pieniądze w błoto, dlatego forsa na ulicy leży.*; *Siała baba mak i dostała 10 lat.*;
  - przysłowie (fragment) + dowolny wyraz lub odwrotnie: *I wilk syty i Manchester City.*;
- g) **kryterium aktualności**, np.:
- ponadczasowe: *Gość w dom, Bóg wie po co?*; *Ten się śmieje ostatni, co najwolniej kojarzy.*; *Nie wejdiesz dwa razy do tej samej rzeki, ale w to samo gówno możesz.*;
  - ograniczone w czasie (okres, wiek, epoka): *Jak Kuba Bogu, tak Bóg Fidelowi.*; *Czego Lech się nie nauczył, tego nauczył się Jarosław.*; *Straci posadę sędzia ten, co gwizdże na PZPN.*;
  - sytuacyjne: *Gość w dom, żona w ciąży.*; *Czym chata bogata, tym goście rzygają.*;
  - jednorazowe: *Gdyby babcia miała drucik, to byłaby radiem.*; *Jestem za, a nawet przeciw*³⁶ *i do tego się wstrzymuję.*;
- h) **subiektywne kryterium jakościowo-estetyczne** w myśl zasady *De gustibus non disputandum est!* (gdzie każdy może podać swe „osobiste” przykłady) np.:
- jednoznaczne/wieloznaczne i abstrakcyjne³⁷, – zrozumiałe/niezrozumiałe,
  - udane/nieudane, – mądre/głupie,
  - śmieszne/smutne, – sensowne/bez sensu,
  - zgrabne/kalekie itp., – dowcipne/niezabawne,
- i) **kryterium ilościowe** – popularność określonych przysłów jako bazy dla „nowoprzysłów”, np.:
- *Kto rano wstaje, ten idzie po bułki/ ten leje jak z cebra/ ten leje jak wół na malowane wrota/ ten się gówno wyspi/ ten sam sobie szkodzi/ ten jest niewyspany/ temu Pan Bóg rozum odbiera/ temu Pan Bóg kule nosi/ temu się oczy kleją/ ten widocznie musi.* oraz *Kto rano wstaje i marudzi, nie znajdzie zrozumienia u ludzi.*;
  - *Kto pod kim dołki kopie, ten będzie na topie/ ten się śmieje ostatni/ ten szybko awansuje/ ten ma dobrą lopatę/ ten od miecza ginie.*;
  - *Lepszy wróbel w garści, niż skrzypek na dachu/ niż garść na wróblu/ niż dachowanie z kanarkiem.* i dalsze modyfikacje fragmentu tego znanego przysłowia: *Lepsze włosy z łupieżem, niż łupież bez włosów.*; *Lepszy maluch w garażu, niż Opel w telewizorze.*; *Lepsze kucharki w garści niż złoto bez ognia.*;
- j) **kryterium genderowe**, np.:
- kobiety i mężczyźni (*baby i chłopcy*): *Baby są jakieś inne, a chłopcy do dupy.*; *Kiedy baba babie w dupę grabie, wtedy polska wieś spokojna...*; *Nie taka baba straszna, jak się umaluje.*; *Siała baba mak i dostała 10 lat...*;
  - mniejszości seksualne: *Lepiej chuja włożyć w ciasto, niż się przespać z pederastą.*; *Jaki pan, tak się wyspisz.*; *Lepszy wróbel w garści, niż garść na wróblu.*; *Trzymają chłopaki nie swoje siusiaki.*; *Nie wkładaj palca/ ptaka, gdzie tobie nie miło.*; *Kochają „dziewczynki” parówki „Morlinki”.*; *Dwa samce na kłamce, a samica do nich kica.*; *Lepiej dać chłopakom, niż oddać robakom.*; *Żeby życie miało smaczek, raz dziewczynka, raz chłopaczek!*

Poprzestańmy na powyższych, pamiętać jednak należy, że można wskazać jeszcze wiele nowych i oryginalnych haseł/kryteriów podziału i klasyfikacji, gdyż każdy z badaczy „nowoprzysłów” może wskazać swe własne autorskie, funkcjonalne tylko dla niego. Na zakończenie warto przytoczyć tylko te „nasze”, odnoszące się tylko do polskich postaci i symboli oraz realiów i zwyczajów, które pojawiły się jako slogany lub graffiti: *Koszula z Wólczanki bliższa ciału.*; *Lataj LOTem, to zobaczysz.*; *Gdzie kucharek sześć, tam garnizonowy punkt żywienia.*; *Gdyby babcia miała drucik, to byłaby radiem.*; *Czego Lech się nie nauczył ... tego nauczył się Jarosław.*; *Co za dużo, to zabierze Urząd Skarbowy.* i najnowszy temat do aktualnych sentencji – organizowane przez Polskę EURO ‘2012: *Konfucjusz: Szczęśliwy ten, kto mieszka daleko od stadionu.*; *Nostradamus:*

W 2012 i koniec świata i Polska będzie mistrzem świata – dwa w jednym normalnie...; Dlaczego wszyscy się tak cieszą, że Polska wygrała 2012 Euro? Przecież to niecałe 8000 złotych!³⁸; „Polacy nic się nie stało...”, ale w PZPN będzie się działo!; Straci posadę sędzia ten, co gwizdże na PZPN.³⁹

Na czym polega **dowcip językowy** w „nowoprzysłowiacz”? Zawarty w nich żart bazuje na kilku zjawiskach o charakterze semantycznym – korzystając ze środków językowych (frazologicznych, leksykalnych itp.) wywołują reakcje o charakterze pozajęzykowym, nie wymagając od inteligentnego odbiorcy jakiegoś przesadnego „główkowania” czy skomplikowanej analizy myślowej. Istotę dowcipu stanowi tu dostrzegalny bezpośrednio kontrast (elementy słowne czy zdaniowe zestawione ze sobą są niezwykle dla przyzwyczajonej odbiorcy) lub przerost materialny w postaci powtórzeń, nagromadzeń czy przesady (natłok zjawisk regularnie powtarzanych lub natrętnie zautomatyzowanych).⁴⁰ Spotkać też możemy w „nowoprzysłowiacz” i podobnych porzekadłach modyfikacje postaci słowotwórczej, formy fleksyjnej, formy graficznej czy sposobu wymawiania wyrazu (np.: *Dlaczego Ala ma kota? Bo sierotka ma Rysia!*; *Mężczyzna kocha za ... arcie, kobieta za ... wzięcie*). Jednak dominującym tu zjawiskiem są bez wątpienia modyfikacje związków frazeologicznych, a więc taka zmiana struktury tradycyjnego frazeologizmu, by pozornie uzyskać podobieństwo do pierwowzoru, a dowcip inicjuje bezceremonialny „brak szacunku” dla tradycyjnej struktury (przysłowia czy powiedzonka) oraz kontrast między treścią związku tradycyjnego z jego zmodyfikowanym odpowiednikiem/następcą. Wyróżnimy tu:⁴¹

- a) **upodobnienia frazeologiczne**, w których struktura/schemat danego przysłowia lub hasła jest zachowany, jednak jeden ze składników jest modyfikowany (np.: *Na złodzieju czapka z norek*; *Tonący brzydkiej/brzydko się chwyta*; *Ja płaczę, ja wymagam!*; *Twój kot kupowałby whisky!*);
- b) **parodystyczne lub degradowane upodobnienia** w nazwach, tytułach, sloganach i formułach (np.: *ZUS = Zakład Utylizacji Szmalu*, *CCCP = Cep Cepa Cepem Pogania*, *Cały naród buduje stolce!*⁴²; *1410 = kilo cukru, 4 litry wody i 10 deko drożdży*⁴³);
- c) **wymiana fragmentu leksykalnej struktury frazeologizmu** – dowcip kryje się tu w zakończeniu niespodziewanym dla słuchacza, które trywializuje wydzwięk moralny całości (np.: *Tym chata bogata, co ukradnie tata*; *Jak cię widzą, to pracuj!*, *Żadna praca nie hańbi, ale każda męczy*; *Kto rano wstaje, ten leje jak z cebra*.);
- d) **kontaminacje** czyli wszystkie możliwości skrzyżowania dwóch frazeologizmów (np.: *Kto pod kim dolki kopie, temu Pan Bóg daje*; *Gość w dom, żona w ciąży/Boże uchwaj!*; *Znikła jak kamfora ze dwora*.);
- e) **pseudodefinicje**, np.: *Bród = to czego mamy w*; *Casanova = nowe pieniądze, persona non grata = człowiek bez mebli*, *Ciemień = miejsce, w które nikt nie jest bity*.;
- f) **elipsa frazeologiczna** podkreślająca zdawkowość połączeń wyrazowych języka oficjalnego (np.: *Jesteśmy nadal społeczeństwem stanowym – z przewagą stanu nietrzeźwego*; *Na żadnym zegarze nie znajdziesz wskazówek do życia*; *Fakt będzie zawsze nagi, choćby był ubrany według ostatniej mody*.)⁴⁴.

W opisywanych mikrotekstach bardzo nośne dla dowcipu są **zestawienia brzmieniowe** (np.: *Dopiero po paru miesiącach potrafił odróżnić farsę od forsy a debet od debetu*.), żartobliwe **odwrócenia paralelne** (*Ludzie dzielą się na tych, co wiedzą, co mówią i na tych, co mówią, co wiedzą*; *Wielbłąd może pracować przez tydzień nie pijąc, człowiek może przez cały tydzień pić, nie pracując*; *Było mu tak dobrze, że dobrze mu tak!*) oraz proporcje strukturalne i semantyczne (*On do mnie ma słabość, a ja do niego nie mam siły*; *Kura znosi jaja, a student musi znosić wszystko*; *Starsza siostra dobrze się trzyma, a młodsza dobrze się puszcza*.). Dobrze sprawdza się jako nośnik humoru **homonimia** (i zjawiska pokrewne), a zwłaszcza brzmieniowa zbieżność wyrazów pospolitych i nazw własnych (*Jak mawiał Wyspiański, do „Wesela” się*

zagoi.; *Już ja Vam Dam, a ja Bruce Lee! Lubię lasy, szczególnie Las Palmas i Las Vegas.*) jak również **homonimia frazeologiczna** (*Nie mam już nic do stracenia, powiedział kat po egzekucji.; Najniebezpieczniejszy pocisk na świecie? Kobieta! Wpada w oko, rani serce, szarpie nerwy, dziurawi kieszeń i wychodzi bokiem...*) Mogą tu też pojawić się **kalambury** (*Znasz piosenkę o Jerzym Gondolu? Gondolierzy znad Wisły...*), tzw. **gry pólówek** czyli przedstawianie części – pierwszych liter lub sylab – wyrazów (*Domki w Słupsku, Mądra Jola*) natomiast w „nowoprzysłowiacz” rzadziej spotkamy **żartobliwe neosemantyzmy** wykorzystujące dowcip wewnątrzjęzykowy na bazie wieloznaczności pewnych struktur słownych lub nieodmiennych części mowy): Panie nadal ujadły w jadalni.; stypendium = fundusz na stypę, konserwatorium = salon piękności, kobieta nadobna = kobieta na dobę, Czym różni się żaba od najbardziejzieja? — Żaba jest cała zielona, a najbardziejziej na brzuchu itp.⁴⁵

* * *

Jak się wydaje, „nowoprzysłowia” – a właściwie **pseudoprzysłowia** itp. **pseudosentecje**, żartobliwe porzekadła i powiedzonka – stanowią ciekawy i oryginalny temat badawczy dla filologów, dokumentujący fantazje i poczucie humoru a także „filozoficzne zacięcie” ich autorów-
-modyfikatorów. Oprócz typowych kompilacyjnych zestawień fragmentów istniejących przysłów i sentencji spotkamy również w ich obrębie bardziej przemyślane kontaminacje sensów kilku ustalonych fraz. Niejednoznaczny jest także ich poziom literacki, a nawet myślowy i estetyczny; obok błyskotliwych i w pełni poprawnych pod względem treściowym i formalnym „złoty myśli” pojawiają w tej grupie również dziełka niezrozumiałe jako całość, automatycznie zestawione i „przeintelektualizowane”, nieudane i miałkie treściowo, kalekie formalnie lub rażące złym smakiem lub zbytnią wulgarnością. Istotnie ważny jest w nich także ładunek humoru i kpiarski urok – w tym celu są niejednokrotnie tworzone, ich autorom chodzi przede wszystkim o wydobycie dowcipu z niejednokrotnie „skostniałych kulturowo” powszechnie znanych przysłów i sentencji, które są popularne i często przytaczane lub przypominane przez celebrytów politycznych i kulturowych. „Nowoprzysłowia” to faktycznie oryginalna aktualizacja utartych sloganów i nadanie im nowego, bardziej „kolorowego” życia, a przy tym powstanie nowej treści oraz metaforycznego nazwania i opisanie nudnego świata, to jakby krytyczno-kpiarskie „krzywe zwierciadło” naszej rzeczywistości odbijające, zniekształcające ale i wyostrzające obrazy. Każdy z czytelników zetknął się z pewnością z nimi wcześniej w przekazach medialnych i może uzupełnić wskazany powyżej ich zasób o „staronowe” wersje przysłów – zacytować zasłyszaną lub samemu stworzyć ich kolejną, dowcipną i „optymalną filozoficznie” modyfikację. Z obserwacji autora wynika, że taka twórczość może stać się pasjonującym zajęciem językowym i pobudzającą intelektualnie rozrywką, w wyniku której zrodzi się wiele „nowoprzysłów” jako celnych, adekwatnych figur retorycznych i związków frazeologicznych znakomicie pointujących własne wypowiedzi czy wystąpienia innych. Warto pokusić się o taką próbę – *Mądrej głowie przyjdzie w mig „nowoprzysłowie”...*

POLISH ‘NEWLY-FORMED PROVERBS’ OR WITTY MODIFICATIONS AND PARAPHRASES OF POPULAR ADAGES

Summary

Proverbs are ‘the wisdom of the nation;’ they are also our global cultural heritage. These specific phraseological expressions are inspired by the surrounding world, natural phenomena and people’s physical and psychological traits; they originate from traditions of great civilisations (Latin phraseology) and historical epochs, from religious records (Greek mythology and biblisms), as well as from literary or cinematographic works. Lately, in journalism, mass media and everyday conversations of Polish people, there have appeared ‘newly-formed proverbs’ –

micro texts conveying new messages in a well-known form which is recognizable for most Poles, wholly or partially, or due to lexical or phraseological elements. Their quality as proverbs or maxims varies considerably (automated forms with limited semantic content which is valid only in one specific situation). So do their semantic and humoristic values (rhymed and non-rhymed aphoristic little works of art, typical colloquialisms and unfunny infelicitous forms which bear all the hallmarks of kitsch, vulgarity or even pornography). Most often, they consist of juxtaposed, compiled or contaminated 'halves' of well-known and popular proverbs or adages, children's poems, counting-out rhymes or other nursery rhymes, as well as more complex structures (purposeful multi-element conglomerates). The present article characterises the phenomenon of the so-called Polish 'newly-formed proverbs', classifies these micro texts, describes the linguistic mechanisms of their creation and their humour, and is richly illustrated with examples.

Bibliografia

1. BASAJ, Mieczysław, RYTEL, Danuta. *Słownik frazeologiczny czesko-polski (Skrypt dla studentów bohemistyki)*. Katowice: UŚ 1981.
2. BUTTLER, Danuta. *Polski dowcip językowy*. Warszawa: PWN 2001.
3. ČELAKOVSKÝ, František. *Mudrosloví národa slovanského v příslovích*, red. J. V. Novák. Praha: 1893.
4. GROSS, Jan. http://www.humor.sadurski.com/Satyra/Teksty_humor/14/5695/0/
5. *Język polski. Encyklopedia w tabelach*, red. W. Mizerski. Warszawa: 2005, s. 39.
6. KOMENSKÝ, Jan Amos. *Moudrost starých Čechů, za zrcadlo vystavená potomkům*, red. J. V. Novák. Praha: 1901.
7. KOPALIŃSKI, Władysław. *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa: Rytm OW/Bellona 2011.
8. KOPALIŃSKI, Władysław. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: WP 1989.
9. KOROLKO, Mirosław. *Thesaurus albo Skarbiec łacińskich sentencji, przysłów i powiedzeń w literaturze polskiej*. Warszawa: WP 2004.
10. *Księga cytatów czyli skarbczyk mądrości wszelkiej pelen, czytelnikom dla nauki i rozrywki ofiarowany*, red.: J. Matusiak, J. Rohoziński. Warszawa: WWL/MUZA S.A. 2003.
11. LEC, Stanisław Jerzy. *Myśli nieuczesane. Wszystkie*. Warszawa: OL Noir sur Blanc 2011.
12. MARIAK, Leonarda. Funkcje parafraz przysłów w tekstach A. Mickiewicza. In *Prace Filologiczne, t. XLII*. Warszawa: UW 1997, s. 233–249.
13. MARIAK, Leonarda. Parafrazy przysłów i zwrotów przysłowiowych w tekstach A. Mickiewicza (Mechanizmy parafrazowania). In *Slavia Occidentalis, t. 52*. Poznań: PTPN 1995, s. 81–95.
14. ORŁOŚ, Teresa Zofia, HORNIK, Joanna. *Czeski-polski słownik skrzydlatych słów*. Kraków: Universitas 1996.
15. Pietrak-Meiser, Halina. *Słownik frazeologiczny czesko-polski*. Lublin: RW KUL 1993.
16. „Przekrój”... *przez humor zeszytów*, red. M. Szuliga. Kraków: Total Trade & Publishers 1994 i 1995.
17. SKORUPKA, Stanisław. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: PW ”WP” 1967.
18. ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení*. Praha: Akademia 2000.

<http://mortycjan.blogspot.com/2008/01/przysowia-inaczej.html>,

http://forum.gazeta.pl/forum/w,23923,114963996,115011141,Re_przyslowia_inaczej.html

<http://www.joemonster.org/phorum/read.php?f=3&-i=706010-&t=706007>,

<http://www.mojageneracja.pl/2391683/blog/732795044475c38178a957/0>,
<http://klatus.w.interia.pl/pl/rozne/przyslowia.html>,
<http://www.styl.pl/wizytowka-ejka/dziennik/wpisprzyslowia-inaczej,nId,281292>;
<http://fp.zappytown.com/index.php?/topic/45379-przyslowia-inaczej/>
<http://www.rymanow.tom.pl/publikacje/goskaruchalska.htm>
<http://marketingowe.wordpress.com/category-/kampanie/>
<http://www.pokurwieni.pl/viewtopic.php?t=9337>
http://www.okazyjny.pl/dowcipy,euro_2012,114.html

---

¹ Np.: Una hirundo non facit ver. [Jedna jaskółka wiosny nie czyni.]; Equi deutes inspicere donati. [Zaglądać darowanemu koniowi w zęby.]

² Np. średniowieczna sentencja błędnie uznawana za łacińską – Omnes viae Romae ducunt. [Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu.]; Nie szata zdobi człowieka, lecz człowiek szatę.

³ Np.: Oko za oko, ząb za ząb.; Chodzić od Annasza do Kajfasza.; Pójść na łono Abrahama.; Rzucać perły przed wieprze.

⁴ Mariak, L.. Funkcje parafraz przysłów w tekstach A. Mickiewicza. In *Prace Filologiczne, t. XLII*. Warszawa 1997, s. 233–249; Mariak, L.: Parafrazy przysłów i zwrotów przysłowiowych w tekstach A. Mickiewicza (Mechanizmy parafrazowania). In *Slavia Occidentalis, t. 52*. Poznań 1995, s. 81–95.

⁵ Np.: Ręka rękę myje. (Seneka); W tym szaleństwie jest metoda. [Though this be madness, yet there's method in't.] (W. Szekspir: Hamlet).

⁶ Graficjarze publikują swoje oryginalne „sentencje” w przestrzeni publicznej; oto kilka z takich parafraz: Nie wychodź z siebie, możesz nie wrócić!; Ziarnko do ziarnka i mamy dwa ziarnka.; Tonący brzydkiej się chwytą.; Nie płacz, kiedy odjadę. Tramwaj!; Palenie albo picie — wybór należy do ciebie!; Mamy prawo do szczęścia, ale nie mamy szczęścia do prawa.; Wszyscy chcą iść do nieba, ale nikt nie chce umierać.; Życie jest za ciężkie, aby przykładać do niego wagę. (<http://www.rymanow.tom.pl/publikacje/goskaruchalska.htm> [stan z dn. 10.05.2012])

⁷ Np. znakomite i nośne hasła kampanii reklamowej piwa „Żywiec” w ramach akcji „Pokaż język”: *Nic dolać, nic ująć, Uderz w stół, a Żywec się odezwą, Postaw na swoim, Kto pierwszy, ten stawia, Gdzie diabeł nie może, tam Panie Pośle* czy produktów innych firm: *Kama na ławę* (margaryna „Kama”), *Król nocy letniej* („Król” = marka piwa), *Fortuna owocem się toczy* (soki Fortuna), *Kocha, lubi, smakuje* (Bakoma), *Mocny w gębie* (papierosy „Mocne”), *Mam wszystko w zupie* (zupy błyskawiczne Vifon), *Intercity – twoja kolej* (spółka kolejowa Intercity). Są to przykłady na tzw. **crowdsourcing**, czyli wykorzystywania sloganów, których autorami jest tłum (publiczność medialna), czyli użytkownicy produktu czy usługi. (<http://marketingowe.wordpress.com/category-/kampanie/> [stan z dn. 10.05.2012])

⁸ Można tu także zakwalifikować dziecięce rymowanki i wyliczanki, które często stają się tego typu mikrotekstami, podstawą do wulgarnych „nowoprzysłów”: Ekstra mydełko, Pimpus Sadełko nasrał w pudełko!; Trumf, trumf, misia biała, misia, kasia, komfacela. Spierdolona ta niedziela!; Wpadła bomba do piwnicy, napisała na tablicy: SOS tyś skurwisyn jest!

⁹ Warto podkreślić, że niejednokrotnie w wypadku takiego typu tekścików rodzi się pokusa „komponowania” ich pseudo oryginalnych wersji dla udowodnienia lub zilustrowania pewnej tezy lub zjawiska, jednak autor niniejszego opracowania oświadcza, że wszystkie prezentowane „nowoprzysłowia” są zasłyszane, przeczytane i zanotowane w długim okresie czasu, a nie tworzone ad hoc na potrzeby tej pracy. Jednocześnie nie bierze odpowiedzialności za ich wulgarne brzmienie, gdyż ostateczna forma „nowoprzysłów” jest tylko przez autora rzetelnie cytowana.

¹⁰ Przez kilkadziesiąt lat krakowski „Przekrój” na swej ostatniej, satyrycznej stronie drukował tzw. Humor zeszytów, gdzie cytowano ze szkolnych wypracowań i odpowiedzi na lekcjach niezwykle „złote myśli” czy raczej urocze „spontaniczne herezje” uczniowskiej braci. Oto kilka zapamiętanych przez autora „arcydzieł”: Mieszko I był plemnikiem cesarza niemieckiego.; Spróchniały ząb czasu dotknął go swoim palcem.; Człowiek rośnie prostopadle do ziemi, podczas gdy inne ssaki wzdłuż.; ...było ich tysiące, a nawet i setki.; Obok grobów smutnych i zaniedbanych stały groby tętniące życiem.; Cel uświęca sierotki.; W czasie mgły latarnik wyje na latarni i tym ostrzega okręty.; Jagna całe życie robiła na pierzynie. Przez lata wydawano je nawet w specjalnych

---

zbiorkach, które cieszyły się wielką popularnością wśród polskich czytelników („Przekrój”... przez humor zeszytów, [red. M. Szuliga], Kraków 1994 i 1995).

¹¹ Np.: <http://mortycjan.blogspot.com/2008/01/przysowia-inaczej.html>, http://forum.gazeta.pl/forum/w,-23923,114963996,115011141,Re_przyslowia_inaczej.html, <http://www.joemonster.org/phorum/read.php?f=3&i=706010-&t=706007>, <http://www.mojageneracja.pl/2391683/blog/732795044475c38178a957/0>, <http://klatus.w.interia.pl/pl/rozne/przyslowia.html>; http://www.styl.pl/wizytowka-ejka/dziennik/wpisprzyslowia-inaczej_nId,281292; <http://fp.zappytown.com/index.php?topic/45379-przyslowia-inaczej/> [stan z dn. 10.05. 2012].

¹² Pewnym problemem staje się tu pisownia takich wtórnych porzekadeł, ponieważ poszczególne źródła podają kolejne ich wersje z różnymi znakami interpunkcyjnymi spajającymi lub segmentującymi zdania złożone (np.: Jak cię widzą, to pracuj! lub Jak cię widzą... to pracuj. czy też Jak cię widzą – to pracuj.). W niniejszym opracowaniu autor przyjął jednolitą zasadę łączenia elementów składowych „nowoprzysłów” (wypowiedzeń, fraz i frazeologizmów) za pomocą przecinka z kilkoma uzasadnionymi odstępstwami.

¹³ <http://www.pokurwieni.pl/viewtopic.php?t=9337> [stan z dn. 10.05.2012]

¹⁴ **Aforyzm** – zwięzłe zdanie, wyrażające myśl moralną, filoz. itp., maksyma, sentencja, "złota myśl" (por. gnoma; bon mot; apoftegmat). (Kopaliński, W. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: 1989, s. 18.)

¹⁵ **Gnoma** – zdanie, sentencja, aforyzm, wyrażające (niekiedy wierszem) zwięzłe sformułowaną głębszą myśl, zwł. treści dydaktycznej. (Kopaliński, W. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: 1989, s. 193.)

¹⁶ **Epea pteroenta** – gr., skrzydlate słowa; przen. wyrażenia, sentencje, które się powszechnie cytuje (nm. geflügelte Worte; ros. kryłatyje słowá ang. winged words). (Kopaliński, W. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: 1989, s. 150.)

¹⁷ **Apoftegmat** – zwięzła, jędrna przypowieść pouczająca; zwięzłe, wyraziste, trafne powiedzenie (por. bon mot; aforyzm). (Kopaliński, W. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: 1989, s. 39.)

¹⁸ **Epigraf** – motto; staroż. napis na pomniku, rzeźbie, nagrobku itp. (Kopaliński, W. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: 1989, s. 151.)

¹⁹ **Epigram(at)** – bardzo zwięzły, dowcipny, lekki, satyryczny a dydaktyczny utwór lit., zwł. poetycki. (Kopaliński, W. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: 1989, s. 151.)

²⁰ **Moral** – pouczający wniosek końcowy (bajki, przypowieści). (Kopaliński, W. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: 1989, s. 341.)

²¹ **Pointa** [puęta] — puenta, kulminacyjny punkt, końcowy, zaskakujący efekt dowcipu, opowiadania. (Kopaliński, W. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa: 1989, s. 401.)

²² Te stosowane bywały wymiennie, jednak 3 ostatnie to starsze propozycje nazw J. A. Komenského oraz prekursora badań paremiologicznych – Františka Čelakovského. (Komenský, J. A. *Moudrost starých Čechů, za zrcadlo vystavená potomkům*. Praha: 1901; Čelakovský, F. *Mudroslovi národa slovanského v příslovích*. Praha: 1893.)

²³ Zaorálek, J. *Lidová rčení*. Praha: 2000, s. VII.

²⁴ Skorupka, S. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I. Warszawa: 1977, s. 6–7.

²⁵ *Język polski. Encyklopedia w tabelach*, red. W. Mizerski. Warszawa: 2005, s. 39.

²⁶ Niezrównanym mistrzem fraszek używających tego typu cytatów i parafraz łacińskich przysłów był Jan Sztudynger, którego *Fraszki, wiersze, bajki* oraz *Piórka i Raptularz zakochanych* stanowią nieprzebrany zbiór, pamiętany przez wielu Polaków do dzisiaj.

²⁷ Cowley, Abraham. *Do Dra Scarboroughh.. (Księga cytatów..., red.: J. Matusiak, J. Rohoziński*. Warszawa: 2003, s. 237.)

²⁸ Milne, Alan Alexander. *Chatka Puchatka. (Księga cytatów..., red.: J. Matusiak, J. Rohoziński*. Warszawa: 2003, s. 260.)

-
- ²⁹ Becket, Samuel. *Czekając na Godota*. (Księga cytatów..., red.: J. Matusiak, J. Rohoziński. Warszawa: 2003, s. 297.)
- ³⁰ Clemenceau, Georges. *Zmierzch myśli*. (Księga cytatów..., red.: J. Matusiak, J. Rohoziński. Warszawa: 2003, s. 307.)
- ³¹ Dumas, Alexandre. *Trzej Muszkieterowie*. (Księga cytatów..., red.: J. Matusiak, J. Rohoziński. Warszawa: 2003, s. 313.)
- ³² Bertold Brecht (Księga cytatów..., red.: J. Matusiak, J. Rohoziński. Warszawa: 2003, s. 401.)
- ³³ Freidank: *O głodzie*. (Księga cytatów..., red.: J. Matusiak, J. Rohoziński. Warszawa: 2003, s. 413.)
- ³⁴ Goethe, Johann Wolfgang. *Rozmowy z F. Müllerem*. (Księga cytatów..., red.: J. Matusiak, J. Rohoziński. Warszawa: 2003, s. 428.)
- ³⁵ Tekst przypisywany Stalinowi.
- ³⁶ To znany lapsus językowy L. Wałęsy.
- ³⁷ Np.: Gdyby kózka kwiecień plecień to by ślimak hokus pokus lub hasło z graffiti: Żeby nie wiem co, to ja i tak nic nie wiem! (<http://www.rymanow.tom.pl/publikacje/goskaruchalska.htm> [stan z dn. 10.05.2012])
- ³⁸ http://www.okazyjny.pl/dowcipy,euro_2012,114.html [stan z dn. 10.05.2012]
- ³⁹ Gross, J. http://www.humor.sadurski.com/Satyra/Teksty_humor/14/5695/0/ [stan z dn. 10.05.2012]
- ⁴⁰ Zjawiska poniższe zostały scharakteryzowane w oparciu o opracowanie: Buttler, D. *Polski dowcip językowy*. Warszawa: 2001.
- ⁴¹ Tamże, s. 68–139.
- ⁴² Słynny warszawski neon z uszkodzonymi literami i oraz ę w wyrazie stolicę.
- ⁴³ Przepis na bimber, tzw. „grunwaldówkę”.
- ⁴⁴ Doskonałymi przykładami elipsy frazeologicznej są ponadczasowe sentencje Stanisława Jerzego Leca (*Myśli nieuczesane. Wszystkie*. Warszawa: 2011).
- ⁴⁵ Buttler, D. *Polski dowcip językowy*. Warszawa, 2001, s. 223–369.

Pieniądze, bogactwo i praca w (anty)przysłowiach polskich i niemieckich

Emilia Wojtczak

The concept of 'money', 'wealth' and 'work' in German and Polish (anti)proverbs

Abstract: *In the present paper, an analysis of German and Polish proverbs (pertaining to the concept of 'work', 'wealth' and 'money') is conducted. The study is based on paremiological minima for each of the languages, as well as the results of surveys/questionnaires conducted among students. The analysis is extended by a supplement with examples of anti-proverbs, which are a part of the above mentioned concepts.*

Key words: *Proverb, anti-proverb, paremiological minimum(-a), media, oral communication, money, wealth, work.*

Contact: *Emilia Wojtczak is an employee of the Institute of East Slavonic Philology at the University of Opole (Opole, Poland), a graduate of the Russian and German philology, a linguist. Her scientific work is based on topics related to German business language, intercultural communication and changes that take place in the modern/contemporary German language.*

Od początku lat 90. znajdujemy się w nowej rzeczywistości gospodarczej i politycznej, ale również społecznej i kulturowej. Od tego czasu zmienił się styl życia przeciętnego obywatela, wyrosły inne wzorce etyczne. Afirmowany wcześniej ideał człowieka-społecznika wyparty został, pod wpływem intensywnego rozwoju gospodarczego, przez model człowieka intensywnie pracującego, robiącego karierę zawodową, oddanego firmie, o dobrym statusie materialnym – człowieka sukcesu. Droga do sukcesu i jego osiągnięcie kojarzona jest z wysokimi kwalifikacjami zawodowymi i ciężką pracą. Te dwa czynniki związane są nierzadko z intensywnymi kontaktami międzynarodowymi, które również znacząco wpływają na sferę języka. Przykładem mogą tu być np. język techniczny, ekonomiczny, biznesowy, młodzieży itd., które są w wysokim stopniu nasycone anglicyzmami. Nie znaczy to jednak, że odzegnujemy się od naszego dziedzictwa językowego i kulturowego. Nadal sięgamy, czy to w publicystyce, czy w języku potocznym, w celu wyrażenia swoich emocji, w dążeniu do bardziej wyrazistego, a ekonomicznego przedstawienia swoich postaw i intencji komunikacyjnych do przysłów, ponieważ w nich znajduje odzwierciedlenie większość elementów bytu narodu mówiącego danym językiem.

W niniejszym artykule podjęto próbę odpowiedzi na pytanie, czy i w jakim stopniu można użyć w polsko-niemieckich kontaktach biznesowych przysłów odnoszących się do pojęć „praca”, „pieniądz”, „bogactwo”. Jako materiał badawczy posłużyły listy minimum paremiologicznego, liczące 57 przykładów i zestawione przez S. R. Baur, Ch. Chlosta dla języka niemieckiego (1992) i G. Szpilę (2002) (72 przysłowia) dla języka polskiego. Listę przysłów uzupełnia się o przykłady podane przez studentów w przeprowadzonej ankiecie (studentów poproszono o wypisanie w ciągu 5 minut wszystkich znanych im przysłów związanych

z pieniądzem, praca i bogactwem, język dowolny – polski i/lub niemiecki). Przykłady anty-przysłów zaczerpnięte zostały ze stron internetowych.

Przysłowie to krótkie zdanie (lub zdania), zaczerpnięte ze źródeł literackich lub ludowych i utrwalone w tradycji ustnej, wyrażające jakąś myśl ogólną (sentencję, wskazówkę, przestrożę), często w formie wierszowanej – taką definicję podaje *Słownik języka polskiego PWN* (1984: 1057). Przysłowia są ważnym elementem każdego języka. To w nich przedstawiciele różnych kultur tworzyli obrazy postrzeganego przez siebie świata, kojarzyli fakty otaczającej ich rzeczywistości z rzeczywistością językową. Ze względu na swoją „skondensowaną” i zamkniętą budowę mogą być traktowane jako mikroteksty, bazujące na bogatym doświadczeniu narodu i przekazujące kształtowane dziesiątki lat prawdy życiowe. Z czasem zaczęły być stosowane w charakterze instrumentu wychowawczego, które nie tylko bawią, ale również uczą, ukazując w sposób zawoalowany, czego nie powinniśmy robić, jakie postępowanie jest złe. Były i są ważnym środkiem przekazywania prawd, wiedzy, a szybkiemu przyswajaniu i zapamiętywaniu sprzyjała ich budowa – krótka, sformalizowana, nie ulegająca przez długie lata, czasami wieki, żadnym zmianom. Przysłowia są niepowtarzalnym tworem językowym, który w zadziwiająco prosty sposób przekazuje informacje o zachowaniach ludzi czy zjawiskach. Przysłowia niosą mądrość. Zaskakująca jest też ich bardzo częsta aktualność i powszechność. Prawdopodobnie to przyczyniło się do dużego zainteresowania paremiologią, która jest jedną z lepiej opracowanych dziedzin frazeologii, a przysłowia opracowane i zebrane w słownikach liczone są w tysiącach. Mimo tak bogatego zasobu tylko stosunkowo niewielki ułamek z tych zbiorów jest obecnie w powszechnym użyciu. Najczęściej używa się ich w języku mówionym, w mediach, prasie, karykaturach, graffiti itp. – w ich tradycyjnej lub zmodernizowanej formie.

Szczególnie ta ostatnia tendencja – eksperymentowania z utartą formą – występuje w dzisiejszym języku często – tradycyjne przysłowia poddaje się „liftingowi” językowemu, zmieniając nieco formę, bez naruszania poziomu znaczeniowego, jego metaforyzacji. Zmienione formy przysłów występujących w mediach, np. w nagłówkach gazet, telewizji itp. to najczęściej modyfikacja zamierzona, znacznie rzadziej są to, spotykane częściej w mowie potocznej błędy językowe, które wynikają albo z niedostatecznej znajomości przysłówia, albo z pośpiechu czy zamyślenia. Innowacje zamierzone mają na celu wprowadzić efekt zaskakujący i przede wszystkim komiczny do wypowiedzi. Ich oryginalność wprowadza orzeźwienie do języka. Najczęściej stosowane zmiany obserwowane w przysłowiach to innowacje wymieniające, kontaminacje oraz te, które polegają na zachowaniu warstwy brzmieniowej przy zmianie wyrazów.

Język sportu, techniki, polityki czy reklamy, w której często eksperymentuje się z tradycyjnymi formami przysłów tworząc tzw. anty-przysłowia, to wg Miedera (1997: 8) szczególnie podatny grunt do tworzenia nowych wariantów przysłów. Swoistą „słabość” do przysłów i ich nowych wariantów wykazują często politycy i dziennikarze. Obrazowość przysłów sprawia, że np. tekst polityczny wzbogacony przysłowiami jest bardziej obrazowy i żywy, co znacząco wzmacnia ekspresywność wypowiedzi i podkreśla ważkość argumentów (Mieder 1997: 14). Również otwierając dowolną gazetę często dostrzeżemy przysłowia czy części przysłów zastosowane w tytułach. Nawet w, wydawałoby się, odległej sferze języka, jakim jest język biznesu, można znaleźć sporo zastosowań przysłów, co związane jest ze zmianami naszych realiów.

Praca i bogactwo zajmują bez wątpienia wysokie miejsce w hierarchii wartości zarówno Niemców, jak i Polaków, co znajduje odzwierciedlenie również w liczbie przysłów występujących w obu językach. Połączenie tych dwóch pojęć nie jest przypadkowe – w większości przysłów praca jest naturalnym i koniecznym warunkiem do osiągnięcia bogactwa. Mimo tak wysokiej rangi w hierarchii wartości w niemieckim minimum przysłów znalazł się jeden przykład związany z pracą, który ma odpowiednik również w polskim minimum: *Ohne Fleiß kein Preis – Bez pracy nie ma kołaczy/ Kto ma ręce do pracy ten się naje kołaczy*; następnie *Morgenstunde*

hat Gold im Munde – Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje/Kto wstaje z rana, wyjdzie na pana/Godziny poranne przynoszą mannę (brak odpowiednika na polskiej liście). Na niemieckiej liście znalazły się poza tym następujące przysłowia: *Erst die Arbeit, dann das Vergnügen; Was du heute kannst besorgen, das verschiebe nicht auf morgen* (Odpowiedniki tych przysłów są również znane w języku polskim: *Najpierw praca, potem przyjemność; Zrób dziś, co masz zrobić jutro*, jednak nie zostały one wymienione na żadnej z analizowanych list). Na polskiej liście znalazło się natomiast przysłowie *Jaka praca, taka płaca*, nie uwzględniona na niemieckiej liście, mimo, że jego odpowiednik istnieje (*Wie die Arbeit, so der Lohn*). W ankietach wystąpiły jeszcze następujące przykłady: *Żadna praca nie hańbi* (10 cytowań); *Najpierw praca, potem przyjemność* (7); *Oszczędnością i pracą ludzie się bogacą* (3); *Praca wzbogaca* (3)/*Cudza praca nie wzbogaca* (1); *Praca uszlachetnia* (2); *Ucz się i pracuj a dojdiesz do celu* (1) i powiedzenie zbudowane na wzór przysłowia *Jaki kto do jedzenia, taki i do roboty* (1).

Na równie wysokim miejscu w hierarchii wartości co praca plasuje się bez wątpienia pieniądź. Zastanawiająca jest jednak słaba reprezentowalność tego pojęcia na obydwu listach minimów paremiologicznych, a szczególnie na polskiej, gdzie można było wyodrębnić tylko jedno przysłowie i to nieadekwatnie oddające to pojęcie, a mianowicie *Jaka praca, taka płaca* (*Wie die Arbeit, so der Lohn* – brak na liście niemieckich przysłów). W minimum niemieckim znalazło się natomiast przysłowie, znane wielu Polakom – *Pieniądze szczęścia nie dają – Geld allein macht nicht glücklich*, chociaż Niemcy czasami uzupełniają je o frazę – *aber es beruhigt*. Kolejnym przykładem z minimum niemieckiego jest *Wer den Pfennig nicht ehrt, ist den Taler nicht wert* (*Niewart talara, kto o feniga sie nie stara / Kto grosza nie szanuje, ten złotego nie wart*). Jak widać, istnieją odpowiedniki w języku polskim, jednak nie zostały wymienione ani w minimum paremiologicznym, ani w ankietach studentów. W niektórych kontekstach dotyczących pieniądza można by wykorzystać również obecne w minimum niemieckim *Wie gewonnen, so zerronnen* (*Łatwo przyszło, łatwo poszło* – nie wymienione w polskim minimum), lecz jest to dość luźny związek z omawianym pojęciem. Studenci wymienili jeszcze w ankietach następujące przysłowia: *Pieniądze nie śmierdzą* (*Pecunia non olet*, łac. Cynceron) (5); *Czas to pieniądź* (5); *Pieniądz robi pieniądź* (3); *Grosz do grosza i zbierze się kokosza* (1); *Za pieniądze zdrowia nie kupisz* (1) i rozpropagowane przed kilkoma laty przez polski film pod takim samym tytułem: *Pieniądze to nie wszystko* (4). Jedna osoba odnotowała również popularną wypowiedź pewnego polskiego ministra związaną bezpośrednio z pieniędzmi: *Pierwszy milion trzeba ukraść*.

Mimo dużego udziału identycznych lub zbliżonych form przysłów dotyczących pracy, bogactwa i pieniądza w obydwu językach, odmienne są jednak wizerunki Niemca aktywnego zawodowo i Polaka. Pierwszy od lat postrzegany jest jako solidna siła robocza, obowiązkowy, kompetentny, dobry organizator, często służbista, zawsze przygotowany do pracy i pozbawiony poczucia humoru (Po zjednoczeniu Niemiec ten wizerunek się nieco pogorszył za sprawą byłych obywateli NRD, którzy wnieśli ze sobą nawyki postsocjalistyczne; także w tym czasie my, Polacy, mieliśmy z obywatelami NRD, jako „spadkobiercy” podobnego ustroju, wiele cech wspólnych). Obecnie obserwuje się stopniowe „ocieplenie” i „odbrązowienie” wizerunku, przeplatanie się elementów stricte służbowych z prywatnymi, dopuszczenie drobnych uchybień (*Irren ist menschlich – Błądzić jest rzeczą ludzką, Es ist noch kein Meister von Himmel gefallen – Nikt się mistrzem nie rodzi / Nawet piekarzowi czasem chleb się nie uda / Nie od razu Kraków zbudowano*). Sfera międzynarodowych kontaktów służbowych nie jest w rzeczywistości wyzuta w kontaktów emocjonalnych – język codzienny takich kontaktów jest adekwatny do języka, jakim każdy posługuje się w życiu prywatnym, stąd nie powinna w nim dziwić obecność przysłów. Polacy aktywni zawodowo mieli w stosunku do Niemców gorszą opinię, nawet sami o sobie nie wypowiadali się w samych superlatywach. Np. będący w powszechnym użyciu polski czasownik *kombinować, skombinować coś* ma w języku niemieckim zupełnie inne, nie

związane z pracą konotacje ('poskładać coś, złożyć z części'). W realiach polskich nierzadko była i jest potrzebna zaradność i rozległe kontakty nie tylko służbowe, ale i prywatne, umiejętność radzenia sobie w kryzysowej sytuacji i dostosowania się do istniejących warunków (*Co dwie głowy, to nie jedna; Ręka rękę myje [Eine Hand wäscht die andere]; Czy się stoi czy się leży, tysiąc złotych się należy*). Jednak ta zaradność i dochodzenie do celu różnymi, nie zawsze zgodnymi z prawem i etyką drogami, w myśl przysłowia nie zawsze się opłaca (*Kto pod kim dolki kopie, sam w nie wpada / Wer anderen eine Grube gräbt, fällt selbst hinein*), żeby mieć efekty pracy, należy najpierw zaoszczędzić, zainwestować, w dowolnej formie, we własny projekt; *Von nichts kommt nichts* (Z niczego nic nie będzie). W ostatnich latach daje się jednak zauważyć w niektórych grupach społecznych swojego rodzaju zniechęcenie i zanik motywacji do pracy, która gwarantowałaby sukces materialny. Wielu hołduje tezie, że do bogactwa nie można dojść w uczciwy sposób, tylko metodą różnych zabiegów, kombinatorstwa, gry, a nawet oszustwa. Ilustracją takiej tezy mogą być wykreowane na wzór przysłowia powiedzenia: *Kto pracuje przez cały dzień, ten nie ma czasu na zarabianie pieniędzy*, wspomniana wcześniej wypowiedź *Pierwszy milion trzeba ukraść* (Balcerowicz) czy *Sein Mäntelchen nach dem Wind hängen*.

Liczba cytowanych z minimów paremiologicznych i z ankiet przysłów dotyczących omawianych pojęć nie jest, delikatnie mówiąc, imponująca. Przyczyn zmniejszania się popularności przysłów należy dopatrywać się, według Miedera, w ich moralizatorskim, pouczającym charakterze, jednostronności pouczeń i zamkniętej strukturze. Jesteśmy często świadkami dużych zmian czy wręcz upadku autorytetów, co wywołuje falę żartów i ironii. To powoduje też, że niektóre przysłowia zaczynają w obliczu naszej szybko zmieniającej się rzeczywistości i zmiany priorytetów życiowych tracić swoją aktualność, siłę przekazu, prowokując tym samym do dyskusji, dystansu, zmian w obrębie struktury przysłowia, parodiowania czy tworzenia anty-przysłów (Mieder 1997: 57). I tak, pojęcia praca, bogactwo i pieniądze są dość często modyfikowane, a podstawowym celem tych zabiegów jest nie funkcja dydaktyczna, a wprowadzenie efektu komicznego i zwrócenie uwagi na oryginalne sformułowanie oraz negacja formy i wydźwięku tradycyjnego przysłowia. Tego typu zabiegi mają miejsce szczególnie w mowie potocznej, tekstach prasowych o żartobliwo-satyrycznym charakterze i na podobnych stronach internetowych (np. joemonster.org, <http://www.jerzy.nazwa.pl>, www.zamyslenie.pl, <http://pl.wiktionary.org>).

Przysłowia poddawane są różnym modyfikacjom (szerzej patrz: Prędoła 1996: 29–38). Stosunkowo najczęstszą z nich jest innowacja, polegająca na wymianie jednego z członów przysłowia, np. dla *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg* daje odnotowano następujące warianty:

Kto rano wstaje, ten jest niewyspany;
Kto rano wstaje, ten się nie wyśpi;
Kto rano wstaje, ten cały dzień ziewa;
Kto rano wstaje, temu Pan Bóg rozum odbiera;
Kto rano wstaje, ten idzie po bułki;
Kto rano wstaje, ten idzie na śniadanie.
Kto rano wstaje, ten jest głupi.

Niemieckie przysłowie *Was du heute kannst besorgen, das verschiebe nicht auf morgen* (co możesz zrobić jutro, zrób dziś) również doczekało się takiej modyfikacji: *Was du heute kannst besorgen, kaufst du billiger als morgen* (Die Zeit).

Innowacją przysłowia *Jak cię widzą, tak cię piszą* jest *Jak cię widzą – to pracuj*.

Ciekawy i zabawny efekt daje również zamiana kolejności elementów przysłowia i wymiana jednego czy dwóch elementów, np. *Najpierw przyjemność, potem obowiązek* (od: *Najpierw praca, potem przyjemność*).

Dla przysłowia *Pieniądze szczęścia nie dają* również można zacytować kilka przykładów innowacji, m.in.:

Pieniądze szczęścia nie dają, dopiero zakupy (M. Monroe);

Pieniądze szczęścia nie dają, lecz każdy chce się o tym przekonać osobiście (S. Kisielewski);

Cudze pieniądze szczęścia nie dają / Kiedy mówi się, że pieniądze szczęścia nie dają, z pewnością ma się na myśli pieniądze innych (S. Guitry).

W niemieckiej prasie również znaleziono przykłady innowacji przysłów: *Geld stinkt nicht – sagte der Umweltschützer, nachdem er seinen Geruchssinn für 200 000 DM verkauft hat; Erst die Arbeit, dann das Vergnügen, sagte der Ehemann und ging bis zum Fernsehkrimi mit seiner Frau ins Bett* (sformułowania w takiej formie nie są już w czystej formie przysłowiami, a raczej welleryzmami, ponieważ utraciły swoją funkcję dydaktyczną na rzecz zaskakującej i humorystycznej puenty).

Kolejnym przykładem innowacji przysłów są kontaminacje, czyli łączenie elementów dwóch lub więcej przysłów w jedną całość. I tak, dla przysłowia *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje*, można znaleźć następujące przykłady kontaminacji:

Kto rano wstaje, ten leje jak z cebra – kontaminacja frazeologizmów *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje* oraz *Leje jak z cebra*;

Kto rano wstaje, ten leje jak wół na malowane wrota – połączenie *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje*, *Leje jak z cebra* i *Gapić się jak wół na malowane wrota*;

Kto pod kim dołki kopie, temu Pan bóg daje – kontaminacja *Kto pod kim dołki kopie, ten sam w nie wpada* z *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje*.

Jeszcze inna innowacja przysłów polega na zachowaniu warstwy brzmieniowej przysłowia, przy całkowitej lub częściowej zmianie jego wyrazów, np.:

Lepszy pieniądz w garści niż fundusz Pionier na dachu, pierwotnym dla tego sformułowania jest *Lepszy wróbel w garści niż gołąb na dachu*;

Ktoś nie śpi, by spać mógł ktoś pochodzi od *Ktoś nie pracuje, by pracować mógł ktoś*;

Ist gegen die Inflation kein Kraut gewachsen, którego formą wyjściową jest przysłowie *Gegen den Tod ist kein Kraut gewachsen* (na śmierć nie ma lekarstwa);

Cierpliwością i kredytami ludzie się bogacą, stworzone na wzór *Oszczędnością i pracą ludzie się bogacą*.

Dużą popularnością cieszą się nowe formy – przysłowia o charakterze ironicznym, krytycznie traktujące świat i otaczającą nas rzeczywistość, np. *Lepiej być bogatym i zdrowym niż biednym i chorym* (*Lieber reich und gesund als arm und krank*).

Jak wielokrotnie podkreślano, tworzenie anty-przysłów jest przede wszystkim formą zabawy językiem, rzadziej protestem przeciwko starym, uznanym prawdom i chyba nie należy dopatrywać się w nich – na dzień dzisiejszy – większych wartości. Dlatego też ocena tego fenomenu przez językoznawców jest różna: nastawieni pozytywnie zachęcają do twórczej aktywności, inni zaś zalecają ostrożność w eksperymentach i kierowanie się wycuciem i dobrym smakiem, ponieważ prawdziwe piękno przysłów tkwi w ich oryginalnych, chociaż czasami archaicznych formach. Natomiast nie można zaprzeczyć faktu, że zmodyfikowane przysłowia zdobywają coraz większą liczbę użytkowników. Można przypuszczać, że w niedługim czasie staną się one tak popularne, że częściej zaczną pojawiać się w języku, głównie osób młodych, niż ich prototypy. Za popularnością wśród młodej generacji przemawia fakt, że anty-przysłowia mają przede wszystkim bawić, a nie pouczać. Często zauważa się zabawnie przekrecone czy zmienione przysłowie w prasie, w reklamie. Szczególnie w tej ostatniej zmienia się nieznacznie formułę przysłowia

reklamując w ten sposób nowy produkt jako coś ogólnie znanego, „normalnego”. Do popularności tych nowych form z pewnością mogą przyczynić się też karykatury, komiksy, kalendarze i teksty piosenek wykonywanych przez muzyków młodej generacji (np. hip-hopu), w których stosuje się modyfikacje przysłów.

Powyższe rozważania pozwalają na stwierdzenie, że przysłowia nie wychodzą z użycia, raczej zajmują nowe miejsce (i formę) w dzisiejszym języku. O ile w języku mówionym ich stosowanie ogranicza się w obrębie rozpatrywanych pojęć do kilku najbardziej znanych, to dzięki eksperymentom, przekręcaniu przysłów i obecności w mass mediach docierają one w nowej formie do szerokiego kręgu odbiorców, co jednym pozwala przedłużyć żywotność, a innym – przypomnieć się użytkownikom języka, ocalić się od zapomnienia. Paradoksalnie pomagają w tym te nowo utworzone warianty, wspomniane wyżej anti-przysłowia, ponieważ utworzenie i użycie nowej formy często wymaga znajomości starej.

THE CONCEPT OF ‘MONEY’, ‘WEALTH’ AND ‘WORK’ IN GERMAN AND POLISH (ANTI)PROVERBS

Summary

In the present paper, it has been attempted to analyse German and Polish proverbs, included in paremiological minima, that illustrate the concept of ‘work’, ‘wealth’ and ‘money’. Proverbs for each of the concepts were extracted from two dictionaries with respect to: their direct equivalents in the foreign language, those that do not have their counterparts, possible equivalents that are either little known and/or unused. The list was extended with a supplement of examples found in the survey. The obtained results lead to the conclusion that proverbs are rarely used in oral communication, however, they do not become obsolete. It has to be claimed that proverbs rather occupy a new place in today’s language. At present, they are frequently introduced in the media, often as a newly created variants or anti-proverbs.

Bibliografia

1. BAUR S. Rupprecht, CHLOSTA, Christoph, *Sprichwörter-Minimum für den Deutschunterricht, „Das Wort. Jahrbuch der russischen Germanistik“*, 1992, s. 243–264.
2. MIEDER, Wolfgang. *„Morgenstunde hat Gold im Munde“*. *Studien und Belege zum populärsten deutschsprachigen Sprichwort*. Wien: Verlag Edition Praesens 1979.
3. PRĘDOTA, Stanisław. Modyfikacje parodystyczne przysłów na materiale języka niderlandzkiego. In *Problemy frazeologii europejskiej*, t. 1. Red. Andrzej M. Lewicki. Warszawa: Wydawnictwo Energeia 1996, s. 29–38. ISBN 83-85118-46-2
4. SZPIŁA Grzegorz, Minimum paremiologiczne języka polskiego – badanie pilotażowe, *„Język Polski”*, nr 1, 2002, s. 36–2.
5. ŚWIERCZYŃSKA, Dobrosława. *Przysłowia dobre są... na wszystko*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009. ISBN 978-83-01-15896-5.
6. ZMARZER, Wanda. Status jednostki frazeologicznej w słowniku frazeologicznym (na podstawie kartoteki polsko-rosyjskiego i rosyjsko-polskiego słownika frazeologicznego, In *Literatura rosyjska na emigracji. Współcześni pisarze rosyjscy w Polsce. Frazeologia i frazeografia. Materiały konferencji naukowej (9–10 listopada 1995 r.)*, red. W. Skruna, W. Zmarzer, Warszawa: Wydawnictwo „Studia Rossica” 1996, s. 249–254. ISBN 83-85010-56-4.

Rejstřík – Index

- anty-przysłowie, 279, 281, 282
- apelatywizacja, 190, 192, 193, 194, 195
- archaizmus, 202, 203
- dialektizmus, 203
- dłuh, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170
- dłuhový, 170
- dyskurs
  - polityczny, 241, 242, 244, 245, 247, 248, 249, 250
- edukacja
  - wczesnoszkolna, 219, 220
- ekslibris, 133
- ekvivalentní
  - sémantický, 167
- folklorysta, 129, 134
- frazém, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170
- frazeologia, 138, 143, 144, 149, 151, 154, 155, 156, 157, 158, 190
  - nadawcy, 225
  - polityczna, 242
- frazeologizm, 40, 43, 44, 46, 47, 50, 51, 53
- gość, 84, 85, 86, 87
- gościnność, 83, 84, 85, 86, 87
- gospodarz, 84, 85, 86, 87
- charakteristika, 164, 166, 168
- język, 29, 30, 32, 33, 36
  - polski, 95, 96, 98, 99, 100, 138, 141, 142
- kalendár, 199, 201
- Kitowicz Jędrzej, 30, 31, 32, 33, 34, 36
- kod
  - leksykalny polityczny, 241, 242, 243, 244, 245
- kształcenie
  - językowe, 218, 219, 220, 222
- kultura
  - polska, 32
  - polska ludowa, 144
- lenistwo, 39, 40, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53
- letný, 200, 202
- leto, 199, 200
- lexikografický, 164
- masmédia, 163, 164
- mąż, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125
- media, 279, 283
- metafora, 33, 35, 137, 138, 139, 140, 141, 145, 146
- minimum
  - paremiologiczne, 278, 280
- modyfikacja, 267, 271, 272, 273
- nazwa
  - własna, 189, 191, 192, 194
- niegościnność, 85, 87
- obraz
  - językowy, 118, 124, 125, 126
- obraz świata
  - językowy, 41, 116, 118
- onomastyka, 15
- opowieści
  - ludowe, 128, 131
- parafraza, 268
- paremia
  - pochodzenia biblijnego, 96
- paremiograf, 129, 131
- paremiografia, 70, 71, 72, 97, 99, 101
- paremiologia, 70, 72, 73, 83, 85, 86, 87, 100, 101, 116, 118, 122, 151, 154
- pieniądz, 278, 280, 281, 282
- pieśń
  - polska maryjna, 142
- pochodzenie, 158
- pojęcie, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145
- Polak, 71, 73, 74, 75, 76
- Polska, 71, 72, 73, 74
- pomenovanie, 200, 202, 203
- porzekadło, 268, 269, 272, 273
  - polskie, 268
- praca, 278, 279, 281, 282
- pranostika, 199, 200, 201, 202, 203, 204
- przysłowie, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 83, 84, 85, 86, 87, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 128, 129, 130, 132, 134, 135, 218, 219, 220, 221, 278, 279, 280, 281, 282
  - ludowe, 15, 16, 18, 19, 20
  - polskie, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76

přísloví, 163, 164, 165, 168, 169, 170
rastlina, 202, 203
relacja, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123,
124, 125, 126
rzeczywistość, 29, 30, 32, 33, 35, 36
rzemiosło, 149, 154, 155, 157
sémantický, 164, 166, 168
sémantika, 164, 165
Śląsk
Cieszyński, 129, 130, 132, 133
slovo
klíčové, 164, 166, 167
społeczność
polska, 138
stylistický, 164, 166, 170
zdroj, 166, 168
lexikografický, 166, 168
znajomość przysłów
wśród dzieci, 222
zona, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125

ангел, 234, 235, 236, 237, 238, 239
антипословица, 206, 215, 216
афоризм, 9, 10, 11, 12
бедность, 181, 182
бедный, 181, 183, 184, 185, 186
богатство, 181
богатый, 182, 186
вплив, 105, 106, 108, 109
герой, 79
лирический, 79, 80, 81, 82
деньги, 181, 184, 185
дослідження, 89, 90, 91, 92
думы, 61
душа, 92, 93
жаргон, 182, 262, 264
загадка, 113
заголовок, 107, 108
у газеті, 105, 106
значение
лексическое, 80
значення
квантитативне, 258
Интернет, 261, 263, 264, 265
Интернет-мем, 262, 263, 264, 265
ідіома, 254
казка, 253, 255, 256, 257, 258

картина мира
наивная, 24, 25
языковая – польская, 234
языковая – русская, 234
компонент, 92, 93
квантитативный, 259
національно-культурний, 89
контаминат, 213
контаминация, 206, 207, 208, 210, 213,
215
концепт, 26
культуры, 25
легенди, 59, 60
лексема, 82
материал
польский, 235, 236, 238, 239
русский, 235, 236, 237, 238, 239
мем, 264, 265
менталитет, 24, 28
ментальність, 89, 91, 92
ментальность, 24
множитель
семантический, 80
общение, 261
единиця
квантитативна, 258
паремиология, 24, 25, 26, 27
паремия, 9, 10, 11, 12
польская, 238, 239
русская, 239
паремія, 89, 90, 91, 92, 93
песня, 79, 80, 81, 82
підхід
функційний, 65
пісні
народні, 59
поговорка
польская, 235
русская, 236, 237
поле
семантическое, 185
функційно-семантичне, 64, 65, 66, 67
политик, 112
пословиа
русская, 234
пословица, 234, 235, 237, 238
польская, 235
русская, 236

представление
польское, 236
русское, 236
приказки, 61, 62
прислів'я, 59, 60, 61, 105, 106, 107, 108
причина, 111
результативність, 64, 65, 66, 67
речь, 112, 113
свобода, 80, 81
семантика, 80, 182, 185
квантитативна, 255, 257
социальный, 182, 183
стилизация, 113
структура
семантическая, 186
традиції, 59, 60
традиція, 173, 174
трансформация, 111, 112, 113, 114
трансформація, 105, 107, 108, 109, 174,
176, 177, 178

фольклор, 59, 60
фраза
аксиоматическая, 10
фразеологизм, 182, 183, 184, 185, 186,
207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215,
216
фразеологізм, 64, 67, 173, 174, 176, 177,
178, 253, 254, 255, 256, 257, 258
квантитативний, 256
функція
квантитативна, 258
характер
квантитативний, 258
юмор, 206
юморист, 113
юмористический, 113, 114
язык, 261, 265
польский, 236, 237, 239
русский, 235, 237, 238, 239

Název: PARÉMIE NÁRODŮ SLOVANSKÝCH VI
SBORNÍK PŘÍSPĚVKŮ Z MEZINÁRODNÍ KONFERENCE
KONANÉ V OSTRAVĚ VE DNECH 9.–10. ŘÍJNA 2012

Editor: PhDr. Ljuba Mrověcová, Ph.D.
Technická redakce: Mgr. Vladimír Severa
Katedra: slavistiky
Vedoucí katedry: doc. PaedDr. Blažena Rudincová, CSc.
Vydavatel: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta
Počet stran: 288
Náklad: 100 ks
Vydání: první
Místo a rok vydání: Ostrava 2012
Tisk: Tribun EU, s. r. o.

Za obsah a jazykovou správnost odpovídají autoři příspěvků.

ISBN 978-80-7464-127-5